Vol I] JULY [No 7

BIBLIOTHECA INDICA

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE

Hon Court of Directors of the East India Company,

AND THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

EDITED BY DR E ROER

सानन्दगिरिकृतटीक शाङ्करभाष्यसम्बलित बृहदारण्यकोपनिषत् १

THE BRIHAD ARANYAKA UPANISHAD,

WITH THE

COMMENTARY OF … GLOSS OF ANANDA GIRI ANI … ON OF THE

BY DR E ROER

FASCICULUS VII

CALCUTTA

PRINTED BY J THOMAS AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

CIRCULAR ROAD

1848,

ORIENTAL SECTION—ASIATIC SOCIETY.

1848.

WELBY JACKSON, Esq.
BABU DEBENDRANÁTHA THÁKURA.
H. M. ELLIOT, Esq.
W. SETON KARR, Esq.
BABU HARIMOHANA SENA.
BABU RÁJENDRALÁL MITTRA.
Dr. E. ROER, Secretary, Oriental-Department.

HONORARY (NON-RESIDENT) MEMBERS.

B. H. HODGSON, Esq., *Darjiling*.
WALTER ELLIOTT, Esq., *Madras*.
Dr. A. SPRENGER, *Lucknow*.
H. H. WILSON, Esq. Boden Professor of Sanscrit, *Oxford*.

भा० सत्यमेतत्किन्तु नापूर्वविध्यर्थता पक्षे प्राप्तस्य नियतार्थतैव कथम्पुनरुपासनस्य पक्षप्राप्तिर्यावता पारिशेष्यादात्मविज्ञानस्मृतिसन्ततिर्नित्यैवेत्यभिहितं । बाढं । यद्यप्येवं शरीरारम्भकस्य कर्मणो नियतफलत्वात्सम्यग्ज्ञानप्राप्तावप्यवश्यम्भाविनी प्रवृत्तिर्वाङ्मनःकायानां लब्धवृत्तेः कर्मणो बलीयस्त्वान्मुक्तेष्वादिप्रवृत्तिवत्तेन पक्षे प्राप्तं ज्ञानप्रवृत्तिदौर्बल्यं । तस्मात्त्यागवैराग्यादिसाधनबलावलम्बेनात्मविज्ञानस्मृति-

---

आ० अलङ्कारस्येति । आत्मानं चेदित्यादिश्रुतेरेतद्बुद्ध्वेत्यादिस्मृतेश्चात्मज्ञानं कृतकृत्यतानिदानं । न च ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे तद्युक्तं प्रवृत्तीनां क्लेशात्मकत्वादतो यथोक्तज्ञानजनकत्वं वाक्यानां भूषणमेवेत्यर्थः ॥ शब्दोत्थं ज्ञानं विधेयमिति प्रतिक्षिप्य पूर्वोक्तपक्षान्तरमनुवदति । यत्तूक्तमिति । उपासनार्थत्वमित्यात्मोपासनेन तत्साक्षात्कारं भावयेदित्येवमर्थत्वमित्यर्थः ॥ अभ्युपगमवादेन परिहरति । सत्यमिति ॥ यथोक्तेषु वाक्येषु आत्मोपासनं तत्साक्षात्कारमुद्दिश्य विधीयते चेत्प्रकृतेऽपि वाक्ये तत्सम्भवान्नापूर्वविधिरिति प्रक्रमो भज्येतेत्याशङ्क्याह । किन्त्विति ॥ कथन्तर्हि विध्यङ्गीकारवाचो युक्तिरित्याशङ्क्याह । पक्षेति ॥ यथा पक्षे प्राप्तस्यावघातस्य व्रीहीनवहन्तीति नियमरूपो विधिरङ्गीकृतस्तथात्मोपासनस्यापि पक्षे प्राप्तस्य तदेव कर्त्तव्यं नानात्मोपासनमिति यो नियमस्तदर्थता प्रकृतवाक्यस्येति न प्रक्रमविरोधोऽस्तीत्यर्थः ॥ पाक्षिकीं प्राप्तिमुक्तामाक्षिपति । कथमिति ॥ का पुनरत्रानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह । यावतेति ॥ आत्मनि वाक्योत्थे विज्ञाने सत्यनात्मस्मृतिहेतूनां मिथ्याज्ञानादीनामपनीतत्वाद्धेत्वभावे फलाभावन्यायेन तासामसम्भवादात्मस्मृतिसन्ततिरेव पुनः सदा स्यात्प्रकारान्तरायोगादिति सिद्धान्तिनोक्तत्वान्नात्मोपासनस्य पक्षे प्राप्तिरित्यर्थः ॥ तस्य नित्यप्राप्तिमुक्तामङ्गीकरोति । बाढमिति ॥ तर्हि नियमविधिवाचो युक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह । यद्यपीति ॥ आत्मनि नित्यापरोक्षसंविदेकताने स्मरणं विस्मरणं

भा० सन्ततिर्नियन्तव्या भवति न त्वपूर्वा कर्त्तव्याप्राप्तत्वादित्यवोचाम। तस्मात्प्राप्तविज्ञानस्मृतिसन्ताननियमविध्यर्थानि विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेत्यादिवाक्यान्यन्यार्थासम्भवात् ॥

अनात्मोपासनमिदमिति शब्दप्रयोगाद्यथा प्रियमित्येतदुपासीतेत्यादौ न प्रियादिगुण एवोपास्यः किन्तर्हि प्रियादिगुणवत्प्राणाद्येवोपास्यं। तथेहापीति परात्मशब्दप्रयोगादात्मगुणवदनात्मवस्तूपास्यमिति गम्यते। आत्मो-

---

आ० वा यद्यपि नोपपद्यते तथापि तयोस्तस्मिन्ननुभवसिद्धत्वान्नियमविधेः सावकाशत्वमित्याशयेनाह। शरीरेति ॥ अथारब्धफलस्यापि कर्म्मणः सम्यग्ज्ञानान्निवृत्तेर्न विदुषो वागादीनाम्प्रवृत्तिरत आह। लब्धेति ॥ यथा मुक्तस्येषुपाषाणादेरप्रतिबन्धाद्यावद्वेगं प्रवृत्तिरवश्यम्भाविनी। तथा प्रवृत्तफलस्य कर्म्मणो ज्ञानेनोपजीव्यतया ततो बलवत्त्वात्तद्वशाद्विदुषोऽपि यावद्भोगं वागादिप्रवृत्तिध्रौव्यमित्यर्थः ॥ आरब्धकर्म्मप्राबल्ये फलितमाह। तेनेति ॥ आरब्धस्य कर्म्मणो यथोक्तेन न्यायेन प्राबल्ये तद्वशात्क्षुधादिदोषो यदोद्भवति तदात्मनि विस्मरणादिसम्भवात्तज्ज्ञानप्राप्तेः पाक्षिकत्वादवश्यम्भाविकर्म्मापेक्षया तद्दौर्बल्यं स्यादित्यर्थः ॥ तथापि नियमविध्यङ्गीकारस्य किमायातन्तदाह। तस्मादिति ॥ ज्ञानस्य पक्षे प्राप्तत्वं तच्छब्दार्थः। आदिपदं ब्रह्मचर्य्यशमदमादिसङ्ग्रहार्थं। विज्ञायेत्यादिवाक्यानां नियमविध्यर्थत्वमुपसंहरति। तस्मादिति ॥ आदिपदेन प्रकृतमपि वाक्यं सङ्गृह्यते। तच्छब्दार्थमेव स्फोरयति। अन्यार्थेति। शाब्दज्ञानादेव पुमर्थसिद्धेस्तस्य तदावृत्तेस्तृतीयज्ञानस्य वा विधेयत्वाभावाद्वेदान्ताः शुद्धे सिद्धेऽर्थे मानमित्युक्तं ॥

इदानीमितिशब्दप्रयुक्तं चोद्यमुत्थापयति। अनात्मेति ॥ आत्मशब्दादूर्द्ध्वमितिशब्दप्रयोगादात्मशब्दार्थस्योपास्यत्वेनाविवक्षितत्वादात्मगुणकस्यानात्मनोऽव्याकृतशब्दितस्य प्रधानस्योपासनमस्मिन्वाक्ये विवक्षितमित्यर्थः। उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन स्पष्ट-

भा॰ पास्यत्ववाक्यवैलक्षण्याच्च। परेण च वक्ष्यत्यात्मानमेव लोकमुपासीतेति। तत्र च वाक्ये आत्मैवोपास्यत्वेनाभिप्रेतो द्वितीयाश्रवणादात्मानमेवेति। इह तु न द्वितीया श्रूयत इति। परस्यात्मशब्द आत्मेत्येवोपासीतेति। अतो नात्मोपास्य आत्मगुणस्त्वन्य इति त्ववगम्यते। न वाक्यशेष आत्मन उपास्यत्वेनावगमादस्यैव वाक्यस्य शेष आत्मैवोपास्यत्वेनावगम्यते। तदेतत्पदनीयमस्य सर्व्वस्य यदयमात्मान्तरतरं यदयमात्मात्मानमेवावेदिति प्रविष्टस्य दर्शनप्रतिषेधादनुपास्यत्वमिति चेत्। यस्यैवात्मनः प्रवेश उक्तस्तस्यैव दर्शनं वार्यते। तन्न। पश्यन्तीति प्रकृतोपादानात्। तस्मादात्मनोऽनुपास्यत्वमिति चेन्न। अकृत्स्नत्वदोषाद् दर्शनप्रतिषेधोऽकृत्स्नत्वदोषाभिप्रायेण नात्मोपास्यत्वप्रतिषेधाय प्राणना-

---

व्या॰ यतीति। यथेत्यादिना॥ अनात्मोपासनमेवात्र विधित्सितमित्यत्र हेत्वन्तरमाह। आत्मेति। तदेव प्रपञ्चयति। परेणेति॥ ततो वैलक्षण्यं दर्शयति। इह त्विति॥ वैलक्षण्यान्तरमाह। इति परस्येति॥ वैलक्षण्यफलमाह। अत इति॥ नात्रानात्मोपासनं विवक्षितमिति परिहरति। नेत्यादिना॥ हेत्वर्थं स्फुटयति। अस्यैवेति॥ आत्मनश्चेदुपास्यत्वं तदा प्रक्रमविरोधः स्यादिति, शङ्कते। प्रविष्टस्येति॥ आत्मनो दर्शनप्रतिषेधं प्रकटयति। यस्येति॥ तस्यैवेति नियमे हेतुमाह। प्रकृतेति॥ तच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शित्वात्प्रविष्टस्य च प्रकृतत्वात्तस्य तेनोपादानादिति हेत्वर्थः॥ पूर्व्वपक्षं निगमयति। तस्मादिति॥ प्राणनादिविशिष्टस्य परिच्छिन्नत्वात्तस्य दृष्टत्वेऽपि पूर्णस्य न दृष्टतेति निषेधपर्य्यवसानान्नोपक्रमविरोधोऽस्तीति परिहरति। नेत्यादिना॥ तदेव विशदयति। दर्शनेति॥ कथमयमभिप्रायभेदः श्रुतेरवगम्यते तत्राह। प्राणनादीति। प्राणन्नेवेत्यादिना क्रियाविशेषविशिष्टत्वेनात्मनो

भा० दिक्रियाविशिष्टत्वेन विशेषणात्। आत्मनश्चेदुपास्यत्वमनभिप्रेतं प्राणनाद्येकैकक्रियाविशिष्टस्यात्मनोऽकृत्स्नत्ववचनमनर्थकं स्यादकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवतीत्यनेकैकविशिष्टस्यात्मा कृत्स्नत्वादुपास्य एवेति सिद्धं। यस्त्वात्मशब्दस्येति परः प्रयोगः। आत्मशब्दप्रत्यययोरात्मतत्त्वस्य परमार्थतोऽविषयत्वज्ञापनार्थमन्यथात्मानमुपासीतेत्येवमवक्ष्यत्। तथा चार्थादात्मनि शब्दप्रत्ययावनुज्ञातौ स्यातां। तच्चानिष्टं नेति नेति विज्ञातारमरे केन विजानीयादविज्ञातं विज्ञातृ यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेत्यादिश्रुतिभ्यः। यत्त्वात्मानमेव लोकमुपासीतेति तदनात्मोपासनप्रसङ्गनिवृत्तिपरत्वान्न वाक्यान्तरं॥

आ० विशेषणात्तस्य दृष्टत्वेऽपि नासौ परिपूर्णो दृष्टः स्यादिति श्रुतेराशयो लक्ष्यते। केवलस्य तु तस्योपास्यत्वमभिसंहितमकृत्स्नत्वदोषाभावादित्यर्थः॥ उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन साधयति। आत्मनश्चेदिति॥ तस्यानुपास्यत्वार्थं तद्वचनमर्थवदित्याशङ्क्य तदुपास्यत्वनिषेधस्यात्मोपास्यत्वे पर्य्यवसानमभिप्रेत्याह। नैकैकेति॥ उपक्रमोपसंहाराभ्यां उपास्यत्वमात्मनो दर्शितमिदानीमितिशब्दप्रयोगादनात्मोपासनमिदमित्युक्तं प्रत्याह। यस्त्विति॥ प्रयोगशब्दादुपरिष्टात्परशब्दो द्रष्टव्यः। इति शब्दस्य यथोक्तार्थत्वाभावे दोषमाह। अन्यथेति॥ न चात्मनः स्वातन्त्र्येणानुपास्यत्वार्थमितिशब्दोऽर्थवान्पूर्व्वापरवाक्यविरोधादिति द्रष्टव्यं। इति शब्दमन्तरेण वाक्यप्रयोगे दोषमाह। तथेति॥ तस्य शब्दप्रत्ययविषयत्वमिष्टमेवेति चेत्तत्राह। तच्चेति॥ आत्मोपास्यत्ववाक्यवैलक्षण्यादनात्मोपासनमेतदित्युक्तं दूषयति। यत्त्विति॥ आत्मैव ज्ञातव्यो नानात्मेति प्रतिज्ञायान्न हीत्यादिहेतुरुक्तः॥ सम्प्रति तदेतत्पदनीयमित्यादिवाक्यापोह्यं चोद्यमुत्थापयति। अनिर्ज्ञातत्वेति॥

उ॰ तदेतत्पदनीयमस्य सर्व्वस्य यदयमात्मानेन ह्येतत्सर्व्वं वेद ॥

भा॰ अनिर्ज्ञातत्वसामान्यादात्मा ज्ञातव्योऽनात्मा च । तत्र कस्मादात्मोपासन एव यत्न आस्थीयते । आत्मेत्येवोपासीतेति नेतरविज्ञान इत्यत्रोच्यते । तदेतदेव प्रकृतं पदनीयं गमनीयं नान्यदस्य सर्व्वस्येति निर्द्धारणार्था षष्ठी । अस्मिन्सर्व्वस्मिन्नित्यर्थः । यदयमात्मा यदेतदात्मतत्त्वं किं न विज्ञातव्यमेवान्यन्न किं तर्हि ज्ञातव्यत्वेऽपि न पृथग्ज्ञानान्तरमपेक्षते । आत्मज्ञानात् । कस्मादनेनात्मज्ञानेन हि यस्मादेतत्सर्व्वमनात्मजातमन्यद्यत्तत्सर्व्वं समस्तं वेद जानाति । नन्वन्यज्ञानेनान्यन्न ज्ञायत इत्यस्य परिहारं दुन्दुभ्यादिग्रन्थेन वक्ष्यामः । कथं पुनरेतत्पदनीयमिति ।

आ॰ उत्तरमाह । अत्रेति ॥ निर्द्धारणमेव स्फोरयति । अस्मिन्निति ॥ नान्यदित्युक्तत्वादनात्मनो विज्ञातव्यत्वाभावश्चेदनेन ह्येतदित्यादिशेषविरोधः स्यादिति शङ्कते । किं नेति ॥ तस्याज्ञेयत्वं निषेधति । नेति ॥ तस्यापि ज्ञातव्यत्वेनान्यदिति वचनमनवकाशमित्याह । किं तर्हीति ॥ तस्य सावकाशत्वं दर्शयति । ज्ञातव्यत्वेऽपीति ॥ आत्मनः सकाशादनात्मनोऽर्थान्तरत्वात्तस्यात्मज्ञानाज्ज्ञातव्यत्वायोगाज्ज्ञातव्यत्वे ज्ञानान्तरमपेक्षितव्यमेवेति शङ्कते । कस्मादिति ॥ उत्तरवाक्येनोत्तरमाह । अनेनेति । आत्मन्यनात्मजातस्य कल्पितत्वात्तस्य तदतिरिक्तस्वरूपाभावात्तज्ज्ञानेनैव ज्ञातत्वसिद्धेर्नास्ति ज्ञानान्तरापेक्षेत्यर्थः ॥ लोकदृष्टिमाश्रित्यानेनेत्यादिवाक्यार्थमाक्षिपति । नन्विति ॥ आत्मकार्य्यत्वादनात्मनस्तस्मिन्नन्तर्भावात्तज्ज्ञानेन ज्ञानमुचितमिति परिहरति । अस्येति ॥ सत्योपायाभावादात्मतत्त्वस्य पदनीयत्वासिद्धिरिति शङ्कते । कथमिति ॥

उ० यथा ह वै पदेनानुविन्देदेवं कीर्त्तिं श्लोकं विन्दते य एवं वेद ॥ ७ ॥

भा० उच्यते। यथा ह वै लोके पदेन गवादिखुराङ्कितो देशः पदमित्युच्यते तेन पदेन नष्टं विवित्सितं पशुं पदेनान्विष्यमाणोऽनुविन्देत लभेत। एवमात्मनि लब्धे सर्व्वमुपलभत इति। नन्वात्मनि विज्ञाते सर्व्वमन्यज्ज्ञायत इति ज्ञाने प्रकृते कथं लाभोऽप्रकृत उच्यत इति। न। ज्ञानलाभयोरेकार्थत्वस्य विवक्षितत्वात्। आत्मनो ह्यलाभोऽज्ञानमेव। तस्माज्ज्ञानमेवात्मनो लाभो नानात्मलाभवदप्राप्तप्राप्तिलक्षणः। आत्मलाभो लब्धृलब्धव्ययोर्भेदाभावात्। यत्र ह्यात्मनोऽनात्मा लब्धव्यो भवति तत्रात्मा लब्धा लब्धव्योऽनात्मा। स चाप्राप्त उत्पाद्यादिक्रियाव्यवहितः कारकविशेषोपादानेन क्रियाविशेषमुत्पाद्य लब्धव्यः। स त्वप्राप्त-

---

आ० असत्यस्यापि श्रुत्या चार्थादेरर्थक्रियाकारित्वसम्भवादात्मतत्वस्य पदनीयत्वोपपत्तिरित्याह। उच्यत इति। विवित्सितं लब्धुमिष्टं। अन्वेषणोपायत्वं दर्शयितुं पदेनेनेति पुनरुक्तिः। अनेनेत्यत्र वेदेति ज्ञानेनोपक्रम्यानुविन्देदिति लाभमुक्त्वा कीर्त्तिमित्यादिश्रुतौ पुनर्ज्ञानार्थेन विदिनोपसंहारादनुविन्देदिति श्रुतेरुपक्रमोपसंहारविरोधः स्यादिति शङ्कते। नन्विति॥ शङ्कितं विरोधं निराकरोति। नेति॥ कथं तयोरेकार्थ्यं ग्रामादौ तदेकत्वाप्रसिद्धेरित्याशङ्क्याह। आत्मन इति॥ ग्रामादावप्राप्ते प्राप्तिरेव लाभो न ज्ञानमात्रं तथात्रापि किं न स्यादित्याशङ्क्याह। नेत्यादिना॥ ज्ञानलाभशब्दयोरर्थभेदस्तर्हि कुत्रेत्याशङ्क्याह। यत्र हीति। अनात्मनि लब्धृलब्धव्ययोर्ज्ञानज्ञेययोश्च भेदे क्रिया-

भा॰ प्राप्तिलक्षणोऽनित्यो मिथ्याज्ञानजनितकामक्रियाप्रभवत्वात्स्वप्ने पुत्रादिलाभवत्। अयन्तु तद्विपरीत आत्मा आत्मत्वादेव नोत्पाद्यादिक्रियाव्यवहितः। अतोऽनित्यलब्धस्वरूपत्वेऽपि सत्यविद्यामात्रं व्यवधानं। यथा गृह्यमाणाया अपि शुक्तिकाया विपर्य्ययेन रजताभासाया अग्रहणं विपरीतज्ञानव्यवधानमात्रं तथाग्रहणं। ज्ञानमात्रमेव विपरीतज्ञानव्यवधानापोहार्थत्वाज्ज्ञानस्य। एवमिहाप्यात्मनोऽलाभोऽविद्यामात्रव्यवधानं। तस्माद्विद्यया तदपोहनमात्रमेव लाभो नान्यः कदाचिदुपपद्यते। तस्मादात्मलाभे ज्ञानादर्थान्तरसाधनस्यानर्थक्यं वक्ष्यामः। तस्मान्निराशङ्कमेव ज्ञानलाभयोरेकार्थत्वं विवक्षन्नाह। ज्ञानं प्रकृत्यानुविन्देदिति। विन्दतेर्लाभार्थत्वाद्गुणविज्ञानफलमिदमुच्यते। यथाऽयमात्मा नामरूपानुप्रवेशेन ख्यातिं गतः

व्या॰ भेदात्फलभेदसिद्धिरित्यर्थः ॥ नन्वात्मलाभोऽपि ज्ञानाद्भिद्यते लाभत्वादनात्मलाभवदित्याशङ्क्य ज्ञानहेतुमात्रानधीनत्वमुपाधिरित्याह। स चेति ॥ अप्राप्तत्वं व्यक्तीकरोति। उत्पाद्येति ॥ तद्व्यवधानमेव साधयति। कारकेति ॥ किं चानात्मलाभोऽविद्याकल्पितः कादाचित्कत्वात्स्वप्नवदित्याह। स त्विति ॥ किञ्चासावविद्यावकल्पितोऽप्रामाणिकत्वात्स्वप्नतिपन्नवदित्याह। मिथ्येति ॥ प्रकृते निर्णयं दर्शयति। अयन्त्विति ॥ वैपरीत्यमेव स्फोरयति। आत्मत्वादिति ॥ आत्मनस्तर्हि नित्यलब्धत्वान्न तत्रालब्धत्वबुद्धिः स्यादित्याशङ्क्याह। नित्येति ॥ आत्मन्यलाभोऽज्ञानं लाभस्तु ज्ञानमित्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति। यथेत्यादिना। शुक्तिकायाः स्वरूपेण गृह्यमाणाया अपीति योजना ॥ आत्मलाभोऽविद्यानिवृत्तिरेवेत्यत्रोक्तं। वक्ष्यमाणं च गमकं दर्शयति। तस्मादिति।

उ० तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा ॥

भा० आत्मेत्यादिनामरूपाभ्यां प्राणादिसंहतिं च श्लोकं प्राप्तवानित्येवं यो वेद स कीर्त्तिं ख्यातिं श्लोकं च सङ्घातमिष्टैः सह विन्दते लभते। यद्वा यथोक्तं वस्तु यो वेद मुमुक्षूणामपेक्षितं कीर्त्तिशब्दितमैक्यज्ञानं तत्फलश्लोकशब्दितमुक्तिमाप्नोतीति मुख्यमेव फलं ॥ ७ ॥

कुतश्चात्मतत्त्वमेव ज्ञेयमनादृत्यान्यानीत्याह तदेतदात्मतत्त्वं प्रेयः प्रियतरं पुत्रात्पुत्रो हि लोके प्रियः प्रसिद्धस्तस्मादपि प्रियतरमिति निरतिशयप्रियत्वं दर्शयति। तथा वित्ताद्धिरण्यरत्नादेस्तथान्यस्माद्यद्यल्लोके प्रियत्वेन प्रसिद्धं तस्मात्सर्वस्मादित्यर्थः। तत्कस्मादात्मतत्वमेव प्रिय-

आ० अविरोधमुपसंहरति । तस्मादित्यादिना ॥ तयोरेकार्थत्वेऽपि कथमनुविन्देदिति मध्ये प्रयुज्यते तत्राह । विन्दतेरिति*॥ आदिमध्यावसानानामविरोधमुक्त्वा कीर्त्तिमित्यादिवाक्यमवतार्य्य व्याकरोति । गुणेत्यादिना । इतिशब्दादुपरिष्टाद्यथेत्यस्य सम्बन्धो ज्ञानस्तुतिश्चात्र विवक्षिता ज्ञानिनामीदृक् फलस्यानभिलषितत्वादिति द्रष्टव्यं ॥ ७ ॥

आत्मनः पदनीयत्वे तस्यैवाज्ञातत्वसम्भवो हेतुरुक्तोऽधुना तत्रैव हेत्वन्तरत्वेनोत्तरवाक्यमवतारयति। कुतश्चेति। इतश्चेति यावत्॥ विरक्तस्य पुत्रे प्रीत्यभावात्कथमात्मनस्तस्मात् प्रियतरत्वमित्याशङ्क्याह। पुत्रो हीति। प्रियतरमात्मत्वमिति शेषः। लोकदृष्टिमेवावष्टभ्याह। तथेति। वित्तपदेन मानुषवित्तवद्दैवं वित्तमपि गृह्यते॥ विशेषाणामानन्त्यात्प्रत्येकं प्रदर्शनमशक्यमित्याशयेनाह।

भा० तरं न प्राणादीत्युच्यते बाह्यात्पुत्रवित्तादेः प्राणपिण्ड-समुदायो ह्यन्तरोऽभ्यन्तरः सन्निकृष्ट आत्मनः। तस्मा-दप्यन्तरतरादन्तरतरं यदयमात्मा यदेतदात्मतत्वं। यो हि लोके निरतिशयप्रियः स सर्व्वप्रयत्नेन लब्धव्यो भवति। तथायमात्मा सर्व्वलौकिकप्रियेभ्यः प्रियतमः। तस्मात्तल्लाभे महान् यत्न आस्थेय इत्यर्थः। कर्त्त-व्यताप्राप्तमप्यन्यप्रियलाभे यत्नमुज्झित्वा कस्मात्पुनरा-त्मानात्मप्रिययोरन्यतरप्रियहानेनेतरप्रियोपादानप्राप्तौ आत्मप्रियोपादानेनैवेतरहानः क्रियते न विपर्य्यय इत्युच्यते॥

व्या० तथान्यस्मादिति॥ पुत्रादौ प्रीतिव्यभिचारेऽपि प्राणादौ तदव्यभि-चारादात्मनो न प्रियतमत्वमिति शङ्कते। तत्कस्मादिति॥ पदान्त-रमादाय व्याकुर्व्वन् परिहरति। उच्यत इत्यादिना॥ अन्तरतरत्वे प्रियतमत्वसाधने हेतुरात्मत्वमित्यभिप्रेत्य विशेष्यं व्यपदिशति। यदयमिति॥ आत्मनो निरतिशयप्रेमास्पदत्वेऽपि कुतस्तस्यैव पद-नीयत्वमित्याशङ्क्य वाक्यार्थमाह। यो हीत्यादिना। पुत्रादिलाभे रागादीनां कर्त्तव्यत्वेन प्राप्तप्रयत्नविरोधादात्मलाभे प्रयत्नः सुकरो न भवतीत्याशङ्क्याह। कर्त्तव्येति॥ आत्मनो निरतिशय-प्रेमास्पदत्वे युक्तिं पृच्छति। कस्मादिति॥ आत्मप्रियस्योपादान-मनुसन्धानमितरस्यानात्मप्रियस्य हानमननुसन्धानं। विपर्य्य-योऽनात्मनि पुत्रादावभिनिवेशेनात्मप्रियस्याननुसन्धानमिति विभागः॥ युक्तिलेशं दर्शयितुमनन्तरवाक्यमवतारयति। उच्यत इति। कश्चिदात्मप्रियवादी स तस्मादन्यं प्रियं ब्रूयादिति सम्बन्धः॥

उ० स योऽन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात् प्रियंरोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यादात्मानमेव प्रिय-

---

भा० स यः कश्चिदन्यमनात्मविशेषं पुत्रादिकं प्रियतरमात्मनः सकाशाद्ब्रुवाणं ब्रूयादात्मप्रियवादी । किं प्रियं तवाभिमतं पुत्रादिलक्षणं रोत्स्यत्यावरणं प्राणसंरोधं प्राप्स्यति विनङ्क्ष्यतीति । स कस्मादेवं ब्रवीति यस्मादीश्वरः समर्थः पर्याप्तोऽसावेवं वक्तुं ह यस्मात्तस्मात्तथैव स्याद्यत्तेनोक्तं प्राणसंरोधं प्राप्स्यति । यथाभूतवादी हि सः तस्मात्सर्व्व ईश्वरो वक्तुमीश्वरशब्दः क्षिप्रवाचीति केचित् । भवेद्यदि प्रसिद्धिः स्यात्तस्मादुज्झित्वान्यत्प्रियमात्मानमेव प्रियमुपासीत । स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते आत्मैव

आ० वक्तव्यं प्रश्नपूर्व्वकं प्रकटयति । किमित्यादिना ॥ आत्मप्रियवादिन्येवं वदत्यपि पुत्रादिनाशस्तद्वाक्यार्थो नियतो न सिध्यतीत्याशङ्क्य परिहरति । स कस्मादित्यादिना ॥ हशब्दोऽवधारणार्थः समर्थपदादुपरि सम्बध्यते । तस्मादेवं वक्तीति शेषः ॥ उक्तं सामर्थ्यमनूद्य फलितमाह । यस्मादिति ॥ अथात्मप्रियवादिना यथोक्तं सामर्थ्यमेव कथं लब्धमित्याशङ्क्याह । यथेति । अतोऽन्यदार्त्तमित्यनात्मनां विनाशित्वाद्विनाशिनस्च दुःखात्मकत्वात्तत्प्रियत्वस्य भ्रान्तिमात्रत्वादात्मनस्तद्वैपरीत्यान्मुख्या प्रीतिस्तत्रैवेति भावः ॥ पक्षान्तरमनूद्य वृद्धप्रयोगाभावेन दूषयति । ईश्वरशब्द इति ॥ आत्मन्यमुख्या प्रीतिरिति स्थितेः फलितमाह । तस्मादिति । उपास्तिमनूद्य तत्फलं कथयति । स य इति ॥ अनुवादद्योतको हशब्दः । प्रियमात्मसुखं तस्यापि लौकिकसुखवन्नाशः सुखत्वादित्याशङ्किते तन्निरासार्थमनुवादमात्रं विवक्षितमित्याह । नित्येति ॥ फलश्रुतेर्गत्यन्तरमाह । आत्मप्रियेति ॥ महद्धीदमात्म-

उ॰ मुपासीत स आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥ ८ ॥

तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते ।

भा॰ प्रियो नान्योऽस्तीति प्रतिपद्यते । अन्यल्लौकिकं प्रियमप्यप्रियमेवेति निश्चित्योपास्ते चिन्तयति न हास्यैवंविदः प्रियं प्रमायुकं प्रमरणशीलं भवति । नित्यानुवादमात्रमेतदात्मविदोऽन्यस्य प्रियस्याप्रियस्य चाभावादात्मप्रियग्रहणस्तुत्यर्थं वा प्रियगुणफलविधानार्थं वा मन्दात्मदर्शिनस्ताच्छील्यप्रत्ययोपादानात् ॥ ८ ॥

सूचिता ब्रह्मविद्या आत्मेत्येवोपासीतेति यदर्थोपनिपत्तत्रापि तस्यैतस्य सूत्रस्य व्याचिख्यासुः प्रयोजनाभिधित्सयोपोद्जिघांसति । तदिति वक्ष्यमाणमनन्तरवाक्ये-

---

आ॰ प्रियग्रहणं यत्तन्निष्ठस्य प्रियं न प्रणश्यति तस्मात्तदनुसन्धानं कर्त्तव्यमिति स्तुत्यर्थं फलकीर्त्तनमित्यर्थः॥ पक्षान्तरमाह । प्रियगुणेति ॥ यो मन्दः सन्नात्मदर्शी तस्य प्रियगुणविशिष्टात्मोपासने प्रियं प्राणादि न नश्यतीति फलं विधातुं फलवचनमित्यर्थः ॥ नन्वात्मानं प्रियमुपासीनस्य प्रियं प्राणादिविध्यसामर्थ्याद् न नश्यति । तथा च मन्दविशेषणं मन्दमित्याशङ्क्याह । ताच्छील्येति ॥ ताच्छील्येऽर्थे विहितस्योकञ्प्रत्ययस्य श्रुत्योपादानात्स्वभावदानायोगाच्च प्रमरणशीलत्वाभावे प्राणादेरात्यन्तिकमप्रमरणमविवक्षितमित्यर्थः ॥ ८ ॥

तदाहुरित्यादेर्गतेन ग्रन्थेन सम्बन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति । सूचितेति ॥ तस्याप्रामाण्यमाह । यदर्थेति ॥ तर्हि सूत्रव्याख्यानेनैव सर्वोपनिषदर्थसिद्धेस्तदाहुरित्यादि वृथेत्याशङ्क्याह ।

आ॰ ऽवद्योत्यं वस्तु। आऊर्व्राह्मणा ब्रह्म विविदिषवो जन्मजरामरणप्रबन्धचक्रभ्रमणकृतायासदुःखोदर्कापारमहोदधिप्लवभूतं गुरुमासाद्य तत्तीरमुत्तितीर्षवो धर्म्माधर्म्मसाधनतत्फललक्षणात्साध्यसाधनरूपान्निर्व्विणास्तद्विलक्षणनित्यनिरतिशयश्रेयः प्रतिपित्सवः किमाऊरित्याह। यद्ब्रह्मविद्यया ब्रह्म परमात्मा तद्यया वेद्यते सा ब्रह्मविद्या तया ब्रह्मविद्यया सर्व्वं निरवशेषं भविष्यन्तो भविष्याम इत्येवं मनुष्या यन्मन्यन्ते। मनुष्यग्रहणं विशेषतोऽधिकारज्ञापनार्थं। मनुष्या एव हि विशेषतोऽभ्युदयनिश्रेयस

आ॰ तस्येति ॥ विद्यासूत्रं व्याख्यातुमिच्छन्ती श्रुतिः सूचितं विद्याविवक्षितप्रयोजनाभिधानायोपोद्घातञ्चिकीर्षति। प्रतिपाद्य*मर्थं बुद्धौ सङ्गृह्य तादर्थ्येनार्थान्तरोपवर्णनस्य तथात्वाच्चिन्ताप्रकृतसिद्धार्थमुपोद्घातम्प्रचक्षत इति न्यायादित्यर्थः। यद्ब्रह्मविद्ययेत्यादि वाक्यप्रकाश्यञ्चोद्यं तच्छब्देनोच्यते। प्रकृतसम्बन्धासम्भवादित्याह। तदिति ॥ ब्राह्मणमात्रस्य चोद्यकर्त्तृत्वं व्यावर्त्तत इति। ब्रह्मेति ॥ उत्प्रेक्षया ब्रह्मवेदनेच्छावत्त्वं व्यावर्त्तयितुं तदेव विशेषणं विभजते। जन्मेति ॥ जन्म च जरा च मरणञ्च तेषां प्रबन्धे प्रवाहे चक्रवदनवरतं भ्रमणेन कृतं यदायासात्मकं दुःखं तदेवोदकं यस्मिन्नपारे संसाराख्ये महोदधौ तत्र प्लवभूतं तरणसाधनमिति यावत् ॥ तत्तीरं तस्य संसारसमुद्रस्य तीरं परं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ तेषां विविदिषायाः साफल्यार्थं तत्प्रत्यनीके संसारे वैराग्यं दर्शयति। धर्म्मेति ॥ निर्वेदस्य निरङ्कुशत्वं वारयति। तद्विलक्षणेति ॥ उत्तरवाक्यमवतार्य्य व्याचष्टे। किमित्यादिना ॥ अथ परा। यया तदक्षरमधिगम्यत इति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याह। तद्ययेति ॥ मनुष्या यन्मन्यन्ते तत्र विरुद्धं वस्तु भातीति सम्बन्धः।

*सर्व्वमिति पाठान्तरः।

उ॰ किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति । ९ ।

भा॰ साधनेऽधिकृता इत्यभिप्रायो यथा कर्म्मविषये फलप्राप्तिं ध्रुवां कर्म्मभ्यो मन्यन्ते । तथा ब्रह्मविद्यायाः सर्व्वात्मभावफलप्राप्तिं ध्रुवामेव मन्यन्ते । वेदप्रामाण्यस्योभयत्राविशेषात् ॥

तत्र विप्रतिषिद्धं वस्तु लक्ष्यतेऽतः पृच्छामः । किमु तद्ब्रह्म यस्य विज्ञानात् सर्व्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते तत्किमवेद्यस्माद्विज्ञानात्तत्सर्व्वमभवद्ब्रह्म च सर्व्वमिति श्रूयते। तद्यद्यविज्ञाय किं चित्सर्व्वमभवत्तथान्येषामप्यस्तु ।

व्या॰ मनुष्यग्रहणस्य कृत्यमाह । मनुष्येति ॥ ननु देवादीनामपि विद्याधिकारो देवताधिकरणन्यायेन वक्ष्यते तत्कुतो मनुष्याणामेवाधिकारज्ञापनमित्यत आह। मनुष्या इति। विशेषतः सर्व्वाविसंवादेनेति यावत्॥ तथापि किमिति ते ज्ञानान्मुक्तिं सिद्धवद्ध्रुवन्तीत्याशङ्क्याह। यथेति॥ उभयत्र कर्म्मब्रह्मणोरिति यावत्। उत्तरवाक्यमुपादत्ते। तत्रेति॥ मनुष्याणां मतं तच्छब्दार्थः। वस्तुशब्देन ज्ञानात्फलमुच्यते। आक्षेपगर्भस्य चोद्यस्य प्रवृत्तौ विरोधप्रतिभासो हेतुरित्यतः शब्दार्थः। तद्ब्रह्मपरिच्छिन्नमपरिच्छिन्नं वेति कुतो ब्रह्मणि चोद्यते तत्राह। यस्येति॥ प्रश्नान्तरं करोति। तत्किमिति॥ ब्रह्म स्वात्मा नाम व्यासीदतिरिक्तं वेति प्रश्नस्य प्रसङ्गं दर्शयति। यस्मादिति॥ सर्व्वस्य व्यतिरिक्तविषये ज्ञानं प्रसिद्धं तर्त्कि विचारेणेत्याशङ्क्याह। ब्रह्म चेति॥ सर्व्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादौ ब्रह्मणः सर्व्वात्मत्वश्रवणादतिरिक्तविषयाभावादात्मानमवेदिति पक्षस्य सावकाशतेत्यर्थः ॥ किंशब्दस्य प्रश्नार्थत्वमुक्त्वाऽऽक्षेपार्थमाह । तद्यदीति। ब्रह्म हि किञ्चिदज्ञात्वा सर्व्वमभवज्ज्ञात्वा वा। नाद्यः। ब्रह्मविद्यानर्थवाक्यादित्युक्त्वा द्वितीयमनुवदति। तथेति॥ स्वरूपमन्यद्वा ज्ञात्वा ब्रह्मणः सर्व्वापत्तिरिति

उ० ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेत् ।

भा० किं ब्रह्मविद्यया विज्ञाय सर्व्वमभवद्विज्ञानसाध्यत्वात्कर्म्मफलेन तुल्यमेवेत्यनित्यत्वप्रसङ्गः। सर्व्वभावस्य ब्रह्मविद्याफलस्यानवस्थादोषश्च । तदप्यन्यद्विज्ञाय सर्व्वमभवत्ततः पूर्व्वमप्यन्यद्विज्ञायेति। न तावदविज्ञाय सर्व्वमभवत् शास्त्रार्थवैरूप्यदोषात्फलानित्यत्वदोषः । तर्हि नैकोऽपि दोषोऽर्थविशेषोपपत्तेः । यदि किमपि विज्ञायैव तद्ब्रह्म सर्व्वमभवत् पृच्छामः किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्व्वमभवदिति ॥ ९ ॥

एवञ्चोदिते सर्व्वदोषानागन्धितं प्रतिवचनमाह ब्रह्मापरं सर्व्वभावस्य साध्यत्वोपपत्तेः। न हि परस्य ब्रह्मणः

आ० विकल्पेोभयत्र साधारणदूषणमाह । विज्ञानेति ॥ द्वितीयदोषान्तरमाह । अनवस्थेति ॥ वहिरेवाद्यं परिहरति । न तावदिति ॥ अज्ञात्वैव ब्रह्मणः सर्व्वभावोऽस्मदादेस्तु ज्ञानादिति शास्त्रार्थे वैरूप्यं। न चास्मदादेरपि तदन्तरेण तद्भावः । शास्त्रानर्थक्याज्ज्ञानाद्ब्रह्मणः सर्व्वभावपक्षे स्वोक्तं दोषमाक्षेप्ता स्मारयति । फलेति ॥ स्वतोऽपरिच्छिन्नं ब्रह्माविद्यातत्कार्य्यसम्बन्धात्परिच्छिन्नवद्भाति तन्निवृत्तौपाधिकं सर्व्वभावस्य साध्यत्वं। न चानवस्था। ज्ञेयान्तरानङ्गीकारान्नापि क्रियाविरोधो विषयत्वमन्तरेण वाक्यायबुद्धौ स्फुरणादि परिहरति। नैकोऽपीति॥ एतेन विद्यावैयर्थ्यमपि परिहृतमित्याह । अर्थेति । यद्यपि ब्रह्मापरिच्छिन्नं नित्यसिद्धं तथापि तत्र विद्या तत्कार्य्यध्वंसरूपस्यार्थविशेषस्य ज्ञानादुपपत्तेर्न तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ इदानीं प्रश्नमनूद्य तदुत्तरत्वेन ब्रह्मेत्यादिश्रुतिमवतारयति । यदीत्यादिना ॥ तत्र वृत्तिकृतां मतानुसारेण ब्रह्मशब्दार्थमाह । ब्रह्मेति ॥ ९ ॥

तस्य परिच्छिन्नत्वाज्ज्ञानेन सर्व्वभावस्य साध्यत्वसम्भवादिति हेतुमाह । सर्व्वभावस्येति ॥ सिद्धान्ते यथोक्तहेत्वनुपपत्तिदोष-

भा॰ सर्व्वभावापत्तिर्विज्ञानसाध्या। विज्ञानसाध्याञ्च सर्व्वभावापत्तिमाह। तस्मात्तत्सर्व्वमभवदिति। तस्माद्ब्रह्म वा इदमग्रआसीदित्यपरं ब्रह्म भवितुमर्हति। मनुष्याधिकाराद्वा तद्भावी ब्राह्मणः स्यात्। सर्व्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्त इति हि मनुष्याः प्रकृतास्तेषां चाभ्युदयनिःश्रेयससाधने विशेषतोऽधिकार इत्युक्तं। न परस्य ब्रह्मणो नाप्यपरस्य प्रजापतेः। अतो द्वैतैकत्वापरब्रह्मविद्यया कर्म्मसहितयाऽपरब्रह्मभावमुपसम्पन्नो * भोज्यादपावृत्तः सर्व्वप्राप्त्योच्छिन्नकामकर्म्मबन्धनः परब्रह्मभावी ब्रह्मविद्याहेतोर्ब्रह्मेत्यभिधीयते। दृष्टश्च लोकेऽपि भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य शब्दप्रयोगो यथौदनं पचतीति शास्त्रे च परिव्राजकः सर्व्वभूताभयदक्षिणामित्यादिस्तथेहेति केचिद्ब्रह्मभावी पुरुषो ब्राह्मण

ग्या॰ माह। न हीति॥ सा तर्हि विज्ञानसाध्या माभूदित्यत आह। विज्ञानेति॥ हिरण्यगर्भस्य नोपदेशजन्यज्ञानं ब्रह्मभावः सह सिद्धसतुष्टयमिति स्मृतेः। स्वाभाविकज्ञानबलात्तस्मात्तत्सर्व्वमभवदिति चोपदेशाधीनधीसाध्योऽसौ श्रुतो न ह्यासीदित्यतीतकालावच्छेदस्त्विकाले तस्मिन् युज्यते। समवर्त्ततेति च जन्ममात्रं श्रूयते। कालात्मकं तत्सम्बन्धस्य स्वाश्रयपराहतत्वान्मनुष्याणां प्रकृतत्वाच्च नापरं ब्रह्मेह ब्रह्मशब्दमित्यपरितोषाद्वृत्तिकारमतं हित्वा ब्रह्मेति ब्रह्मभावी पुरुषो निर्दिश्यत इति भर्तृप्रपञ्चोक्तिमाश्रित्य तन्मतमाह। मनुष्येति॥ तदेव प्रपञ्चयति। सर्व्वमित्यादिना॥ द्वैतैकत्वं सर्व्वजगदात्मकमपरं हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्म। तस्मिन् विद्या हिरण्यगर्भोऽहमित्यहङ्ग्रहोपास्तिः। तया समुच्चितया तद्भावमिहैवोपगतो हिरण्यगर्भपदे यद्भोज्यं ततोऽपि

---

* उपपन्नो इति पाठान्तरः।

भा० इति व्याचक्षते। तन्न। सर्व्वभावोपपत्तेरनित्यत्वदोषात्। नहि कोऽस्मिन् लोके परमार्थतो यो निमित्तवशाद्भावान्तरमापद्यते नित्यश्चेति। तथा ब्रह्मविज्ञाननिमित्तकृता चेत्सर्व्वभावापत्तिर्नित्या चेति विरुद्धं। अनित्यत्वे च कर्म्मफलतुल्यतेत्युक्तो दोषः। अविद्याकृताऽसर्व्वत्वनिवृत्तिश्चेत्सर्व्वभावापत्तिं ब्रह्मविद्याफलं मन्यसे ब्रह्मभाविपुरुषकल्पना व्यर्था स्यात्। प्राग्ब्रह्मविज्ञानादपि सर्व्वो जन्तुर्ब्रह्मत्वान्नित्यमेव सर्व्वभावापन्नः। परमार्थतोऽविद्ययात्वब्रह्मत्वमसर्व्वत्वञ्चाध्यारोपितं। यथा शुक्तिकायां रजतं। व्योम्नि वाऽतलमलवत्त्वादि तथेह ब्रह्मणि अध्यारोपितमविद्ययाऽब्रह्मत्वमसर्व्वत्वञ्च ब्रह्मविद्यया निवर्त्त्यत इति मन्यसे यदि॥

आ० दोषदर्शनाद्विरक्तः॥ सर्व्वकर्म्मफलप्राप्त्या निवृत्तकामादिनिगडः साध्यान्तराभावाद्विद्यामेवार्थसमानस्तद्वशाद्ब्रह्मभावी जीवोऽस्मिन्वाक्ये ब्रह्मशब्दार्थ इति फलितमाह। अत इति॥ कथं ब्रह्मभाविनि जीवे ब्रह्मशब्दस्य प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह। दृष्टश्चेति॥ आदिशब्देन गृहस्थः सदृशीं भार्यां विन्देतेत्यादि गृह्यते इति प्रकृतवाक्यकथनं। भर्तृप्रपञ्चव्याख्यानं दूषयति। तन्नेति। ब्रह्मशब्देन परस्मादर्थान्तरस्य ग्रहे तस्य सर्व्वभावापत्तेः साध्यत्वादनित्यत्वापत्तेर्न्न तन्मतमुचितमित्यर्थः॥ साध्यस्यापि मोक्षस्य नित्यत्वमाशङ्क्य यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायमाश्रित्याह। नहीति॥ सामान्यन्यायं प्रकृते योजयति। तथेति॥ भवतु सर्व्वभावापत्तेरनित्यत्वं का हानिस्तत्राह। अनित्यत्वे चेति॥ किञ्च जीवस्याब्रह्मत्वं तवाविद्याकृतं पारमार्थिकं वेति विकल्प्याद्यमनूद्य दूषयति। अविद्याकृतेति॥ तत्रानुवादभागं विभजते। प्रागित्यादिना॥

भा० तदायुक्तं यत्परमार्थत आसीत् परम्ब्रह्म ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थभूतं ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्यस्मिन् वाक्य उच्यत इति वक्तुं। यथा भूतार्थवादित्वाद्वेदस्य। न त्वियं कल्पना युक्ता। ब्रह्मशब्दार्थविपरीतो ब्रह्मभावी पुरुषो ब्रह्मेत्युच्यत इति। श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाया अन्याय्यत्वात्। महत्तरे प्रयोजनान्तरेऽसत्यविद्याकृतव्यतिरेकेणाब्रह्मत्वम-सर्वत्वञ्च विद्यत एवेति चेन्न। तस्य ब्रह्मविद्ययापोहानुपपत्तेः। न हि कदाचित्साक्षाद्वस्तुधर्मस्यापोढ्री दृष्टा कर्त्री वा विद्या। अविद्यायास्तु सर्वत्रैव निवर्त्तिका दृश्यते। तथेहाप्य-ब्रह्मत्वमविद्याकृतमेव निवर्त्त्यतामसर्वत्वञ्च ब्रह्मविद्यया। न तु पारमार्थिकं वस्तु कर्त्तुं निवर्त्तयितुं वार्हति ब्रह्मविद्या।

टी० ब्रह्मभाविपुरुषकल्पना व्यर्थेत्युक्तं व्यक्तीकरोति। तदेति॥ तस्मिन् पक्षे ब्रह्मज्ञानात् पूर्व्वमपि परमार्थतः परं ब्रह्मासीत्तदेव प्रकृते वाक्ये ब्रह्मशब्देनोच्यत इति युक्तं। तद्धि ब्रह्मशब्दस्य मुख्य-मालम्बनमिति योजना। गौर्वाहिक इति वदमुख्यार्थोऽपि ब्रह्म-शब्दो निर्व्वहतीत्याशङ्क्याह। यथेति॥ निरतिशयमहत्त्वसम्पन्नं वस्तु ब्रह्मशब्देन श्रुतं। अश्रुतस्तु ब्रह्मभावी पुरुषः। श्रुतहान्यश्रुत-कल्पना न न्यायवती। तस्मात्तत्कल्पना न युक्तेति व्यावर्त्त्यमाह। न त्विति॥ अग्निरधीतेऽनुवाकमित्यादौ श्रुतहान्यश्रुतोपादानं दृष्ट-मित्याशङ्क्याह। महत्तर इति। तत्राग्निशब्दस्य मुख्यार्थत्वे सत्यन्विताभिधानानुपपत्त्या वाक्यार्थासिद्धेस्तज्ज्ञाने प्रयोजने श्रुतमपि हित्वाऽश्रुतं गृह्यते। प्रकृते त्वसति प्रयोजनविशेषे श्रुत-हान्यादिर्न युक्तिमानित्यर्थः॥ मनुष्याधिकारं निर्वोढुं ब्रह्म-भाविपुरुषकल्पनेत्याशङ्क्य महत्तरविशेषणं। यद्ब्रह्मविद्ययेति। परस्यापि तुल्यमधिकृतत्वं तस्य चाविद्याद्वाराऽधिकारित्वमवि-रुद्धमित्यग्रे स्फुटीभविष्यतीति भावः॥ द्वितीयं कल्पमुत्थापयति।

भा० तस्मादर्थेन श्रुतहान्यश्रुतकल्पना ब्रह्मण्यविद्यानुपपत्ति-रिति चेन्न। ब्रह्मणि विद्याविधानात्। न हि शुक्तिकायां रजताध्यारोपणेऽसति शुक्तिकात्वं ज्ञाप्यते। चक्षुर्गोचरापन्नायामियं शुक्तिका न रजतमिति। तथा सदेवेदं सर्व्वं ब्रह्मैवेदं सर्व्वमात्मैवेदं सर्व्वं नेदं द्वैतमस्ति। अब्रह्मेति ब्रह्मण्येकत्वविज्ञानं न विधातव्यं ब्रह्मण्यविद्याध्यारोपणायामसत्यां। न ब्रूमः शुक्तिकायामिव ब्रह्मण्यतद्धर्माध्यारोपणा नास्तीति किं तर्हि न ब्रह्मस्वात्मन्यतद्धर्माध्यारोप* निमित्तमविद्याकर्तृ चेति। भवत्वेवं नाविद्याकर्तृ भ्रान्तं ब्रह्म। किन्तु नैवाब्रह्माविद्याकर्त्ता चेतनो भ्रान्तोऽन्य इष्यते। नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ तत्त्वमस्यात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्म्यन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स

व्या० अविद्येति॥ ब्रह्मविद्यावैयर्थ्यप्रसङ्गान्नैवमिति दूषयति। न तस्येति॥ अनुपपत्तिमेव साधयति। नहीति। साक्षादारोपमन्तरेणेति यावत्॥ वस्तुधर्म्मस्य परमार्थभूतस्य पदार्थस्येत्यर्थः। विद्यायास्तर्हि कथमर्थवत्वं तत्राह। अविद्यायास्त्विति। सर्व्वत्र मुक्त्यादाविति यावत्॥ विमतमविद्यात्मकं विद्यानिवर्त्यत्वाद्रजतादिवदित्यभिप्रेत्य दार्ष्टान्तिकमाह। तथेति॥ विमतं न कारकं विद्यात्वाच्छुक्तिकाविद्यावदित्याशयेनाह। नत्विति॥ अब्रह्मत्वादेर्वास्तवत्वायोगादयुक्ता ब्रह्मभावि पुरुषकल्पनेत्युपसंहरति। तस्मादिति॥ ब्रह्मण्यविद्यानिवृत्तिर्विद्याफलमित्यत्र चोदयति। ब्रह्मणीति। न हि सर्व्वज्ञे प्रकाशैकरसे ब्रह्मण्यज्ञानमादित्ये तमोवदुपपन्नमिति भावः॥ तस्याज्ञातत्वमज्ञत्वं वाऽऽक्षिप्यते नाद्य इत्याह। न ब्रह्मणीति। न हि तत्त्वमसीति विद्याविधानं विज्ञाते

* अध्यारोपितत्वविद्येतिपाठान्तरः।

भा॰ वेदेत्यादिश्रुतिभ्यः। स्मृतिभ्यश्च समं सर्व्वेषु भूतेषु ब्रह्म-
मात्मा गुडाकेश शुनि चैव श्वपाके च। यस्तु सर्व्वाणि
भूतानि यस्मिन् सर्व्वाणि भूतानीति मन्त्रवर्णात्॥

नन्वेवं शास्त्रोपदेशानर्थक्यमिति। वाढं। एवमवगते ऽस्ते-
नानर्थक्यमवगमानर्थक्यमपीति चेन्न। अनवगमनिवृत्तेर्दृष्ट-
त्वात्तन्निवृत्तेरप्यनुपपत्तिरेकत्वमिति चेन्न। दृष्टविरोधात्।
दृश्यते ह्येकत्वविज्ञानादेवानवगमनिवृत्तिर्दृश्यमानमप्यनु-
पपन्नमिति ब्रुवतो दृष्टविरोधः स्यात्। न च दृष्टविरोधः
केनचिदप्यभ्युपगम्यते। न च दृष्टेऽनुपपन्नं नाम दृष्टत्वा-

व्या॰ ब्रह्मण्ययुक्तं पिष्टपिष्टिप्रसङ्गात्। अतस्तदज्ञातमेष्टव्यमित्यर्थः।
ब्रह्मात्मैक्यमज्ञातं शास्त्रेण ज्ञाप्यते तद्विषयश्च श्रवणादि विधी-
यते। तेन तस्मिन्नज्ञातत्वमेष्टव्यमित्युक्तमर्थं दृष्टान्तेन साधयति। न
हीति॥ मिथ्याज्ञानस्याज्ञानाव्यतिरेकाद्ब्रह्मण्यविद्याध्यारोपणाया
शुक्तौ रौप्यारोपणं दृष्टान्तत्वमितिमिति द्रष्टव्यं। कल्पान्तरमा-
लम्बते। न ब्रूम इति॥ ब्रह्माविद्याकार्य्यं न भवतीत्यस्य यथाश्रुते
वार्थस्तदन्यस्तदाश्रयोऽस्तीति वा तत्राद्यमङ्गीकरोति। भवत्विति।
अनादित्वादविद्यायाः कर्त्रपेक्षाभावादिना च द्वारं ब्रह्मणि भ्रान्त्य-
नभ्युपगमादित्यर्थः॥ द्वितीयं प्रत्याह। किन्त्विति॥ ब्रह्मणोऽन्यश्चे-
तनो नास्तीत्यत्र श्रुतिस्मृती उदाहरति। नान्योऽस्तीत्यादिना॥
ब्रह्मणोऽन्यश्चेतनोऽपि नास्तीत्यत्र मन्त्रद्वयं पठति। यस्त्विति॥

ब्रह्मणोऽन्यस्याज्ञस्याभावे दोषमाशङ्कते। नन्विति॥ किमि-
दमानर्थक्यमवगतेऽनवगते वा चोद्यते तत्राद्यमङ्गीकरोति। वाढ-
मिति। द्वितीयेनोपदेशानर्थक्यमवगमादिति द्रष्टव्यं॥ उपदेशव-
दवगमस्यापि स्वप्रकाशे वस्तुनि नोपयोगोऽस्तीति शङ्कते। अव-
गतेति॥ अनुभवमनुसृत्य परिहरति। नानवगतेति॥ सा
वस्तुनो भिन्ना चेदद्वैतहानिरभिन्ना चेज्ज्ञानाधीनत्वासिद्धिरिति
शङ्कते। तन्निवृत्तेरिति॥ अनवगमतन्निवृत्त्योर्दृश्यमानतया स्वरू-

भा०देव दर्शनानुपपत्तिरिति चेत्तत्राप्येवं युक्तिः । पुण्यो वै पुण्येन कर्म्मणा भवति । तं विद्याकर्म्मणी समन्वारभेते । मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुष इत्येवमादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः परस्माद्विलक्षणोऽन्यः संसारी अवगम्यते । तद्विलक्षणश्च परः स एष नेति नेत्यशनायाद्यत्येति य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युरेतस्य वा अक्षरस्य प्रशासन इत्यादिश्रुतिभ्यः काणादाक्षपादादितर्कशास्त्रेषु च संसारिविलक्षण ईश्वर उपपत्तितः साध्यते । संसारदुःखापनयार्थित्वप्रवृत्तिदर्शनात्स्फुटमन्यत्वमीश्वरात्संसारिणोऽवगम्यतेऽवाक्यानादरः । न मे पार्थास्तीति श्रुतिस्मृतिभ्यः ।

आ० पापत्वापायोगात्प्रकारान्तरासम्भवाच्च पञ्चम प्रकारमेष्टव्यमिति मत्वाह । न दृष्ट इति ॥ दृष्टमपीत्युक्ते विरोधे त्याज्यमित्याशङ्क्याह । दृश्यमानमिति ॥ दृष्टविरुद्धमपि कुतो नेष्यते तत्राह । नचेति ॥ अनुपपन्नत्वमङ्गीकृत्योक्तं तदेव नास्तीत्याह । न चेति ॥ युक्तिविरोधे दृष्टिराभासी भवतीति शङ्कते । दर्शनेति ॥ दृष्टिविरोधे युक्तेरेवाभासत्वं स्यादिति परिहरति । तत्रापीति । अनुपपन्नत्वं हि सर्व्वस्य दृष्टिबलादिष्टं दृष्टस्य त्वनुपपन्नत्वेन किञ्चिन्निमित्तमस्तीत्यर्थः ॥ ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनां निराकृत्य स्वपक्षे शास्त्रस्यार्थवत्त्वमुक्तं । सम्प्रति प्राकारान्तरेण पूर्व्वपक्षयति । पुण्य इति । आदिशब्देन योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्याद्या श्रुतिर्गृह्यते । कुरु कर्म्मैव तस्मात्त्वमित्याद्यास्मृतिन्यायो मिथो विरुद्धयोरेकत्वायोगः । विलक्षणत्वमन्यत्वे हेतुः । जीवस्य परस्मादन्यत्वेऽपि न तस्य ततोऽन्यत्वेऽपि मतस्य ततोऽन्यत्वमित्याशङ्क्याह । तद्विलक्षणश्चेति ॥ परस्य तद्विलक्षणत्वं श्रुतितो दर्शयित्वा तत्रैवोपपत्तिमाह । काणादेति ॥ क्षित्यादिकमुपलब्धिमत्कर्त्तृकं कार्य्यत्वाद्घटवदित्याद्योपपत्तिस्तयोर्मिथोभेदे हेत्वन्तरमाह । संसारेति ॥ जीवस्य स्वगतदुःखध्वंसे दुःखं मे माभूदित्यर्थित्वेन प्रवृत्तिर्दृष्टा नेशस्

भा॰ सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यस्तं विदित्वा न लिप्यते ब्रह्मविदाप्नोति परं एकधैवानुद्रष्टव्यमेतद्यो वा एतदक्षरं गार्गि विदित्वा तमेव धीरो विज्ञाय प्रणवो धनुःशरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यत इत्यादिकर्मकर्तृनिर्देशाच्च॥

मुमुक्षोश्च गतिमार्गविशेषोपदेशात्। असति भेदे कस्य कुतो गतिः स्यात्तदभावे च दक्षिणोत्तरमार्गविशेषानुपपत्तिर्गन्तव्यदेशानुपपत्तिश्चेति। भिन्नस्य तु परस्मादात्मनः सर्व्वमेतदुपपन्नं। कर्म्मज्ञानसाधनोपदेशाच्च। भिन्नश्चेद्ब्रह्मणः संसारी स्याद्युक्तस्तं प्रत्यभ्युदयनिश्रेयससाधनयोः कर्म्मज्ञानयोरुपदेशो नेश्वरस्याप्तकामत्वात्। तस्माद्युक्तं ब्रह्मेति ब्रह्मभावी पुरुष उच्यत इति चेन्न। ब्रह्मोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गात्। संसारी चेद्ब्रह्मभाव्यब्रह्म सन्विदित्यात्मानमेवाहं ब्रह्मास्मीति सर्व्वमभवत्तस्य संसार्य्यात्मविज्ञानादेव सर्व्वात्मभा-

---

घा॰ साक्षि दुःखाभावादतो भेदस्तयोरित्यर्थः। इतश्चेश्वरस्य न प्रवृत्तिर्हेतुफलयोरभावादित्याह। अवाकीति॥ मिथोभेदे श्रौतं लिङ्गान्तरमाह। सोऽन्वेष्टव्य इति॥

तत्रैव लिङ्गान्तरमाह। मुमुक्षोश्चेति॥ गतिर्देवयानाद्या तस्या मार्गविशेषोऽर्चिरादिर्देशो गन्तव्यं ब्रह्म तेषामुपदेशास्तेऽर्चिषमभिसंभवन्तीत्यादयस्तथापि कथं भेदसिद्धिस्तत्राह। असतीति॥ माभूद्गतिरित्याशङ्क्याह। तदभावे चेति॥ कथं तर्हि गत्यादिकमुपपद्यते तत्राह। भिन्नस्येति॥ जीवेश्वरयोर्मिथोभेदे हेत्वन्तरमाह। कर्म्मेति। भेदे सत्युपपन्नाः सम्भवन्तीति शेषः॥ तदेव स्फुटयति। भिन्नश्चेदिति॥ तद्भेदैः प्रामाणिकेऽपि कथं ब्रह्मभा-

२।०वस्य फलस्य सिद्धत्वात्परब्रह्मोपदेशस्य ध्रुवमानर्थक्यं प्राप्तं। तद्विज्ञानस्य क्वचित्पुरुषार्थसाधनेऽविनियोगात्संसारिण एवाहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मत्वसम्पादनार्थ उपदेश इति चेद्- निर्ज्ञाते हि ब्रह्मस्वरूपे किं सम्पादयेदहं ब्रह्मास्मीति। निर्ज्ञातलक्षणे हि ब्रह्मणि शक्या सम्पत्कर्त्तुं। नायमात्मा ब्रह्म यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म। य आत्मा तत्सत्यं स आत्मा ब्रह्मविदाप्नोति परमिति प्रकृत्य तस्माद्वा एतस्मादात्मन इति सहस्रशो ब्रह्मात्मशब्दयोः सामानाधिकरण्यादेकार्थत्वमेवेत्यवगम्यते। अन्यस्य ह्यन्यत्वे सम्पत्क्रियते नैकत्वे। इदं सर्व्वं यदयमात्मेति च प्रकृतस्यैव द्रष्टव्यस्यात्मन एकत्वं दर्शयति। तस्मान्नात्मनो ब्रह्मत्वसम्पदुपपत्तिर्न चाप्यन्यत्प्रयोजनं ब्रह्मोपदेशस्य गम्यते। ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति। अभयं

व्या० विपुरुषकल्पनेत्याशङ्कामुपसंहरति। तस्मादिति॥ ब्रह्मभाविनो जीवस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वे ब्रह्मोपदेशस्यानर्थक्यप्रसङ्गान्नैवमिति दूषयति। नेत्यादिना॥ प्रसङ्गमेव प्रकटयति। संसारी चेदिति॥ विधिशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशोऽर्थवानिति चेत्तत्र किं कर्म्मविधिशेषत्वेनोपास्ति विधिशेषत्वेन वा तदर्थवत्त्वमिति विकल्प्याद्यं दूषयति। तद्विज्ञानस्येति। अविनियोगाद्विनियोजकश्रुत्याद्यभावादिति शेषः॥ कल्पान्तरमादत्ते। संसारिण इति॥ उपदेशस्य ज्ञानार्थत्वात्तदनपेक्षत्वाच्च सम्पत्तेस्तस्य कथं तादर्थ्यमित्याशङ्क्याह। अनिर्ज्ञाते हीति॥ व्यतिरेकमुक्तान्वयमन्वाचष्टे। निर्ज्ञातेति॥ पदयोः सामानाधिकरण्येन जीवब्रह्मणोरभेदावगमान्न सम्पत्पक्षः सम्भवतीति समाधत्ते। नेत्यादिना॥ कथमेकत्वे गम्यमानेऽपि सम्पदोऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्याह। अन्यस्य हीति॥ एकत्वे हेत्वन्तरमाह। इदमिति॥ एकत्वे फलितमाह। तस्मादिति॥ किञ्च सम्पत्तिपक्षे तदापत्तिः फलम-

भा॰ वै ब्रह्म भवतीति च। तदापत्तिश्रवणात्सम्पत्तिश्चेत्तदापत्तिर्न स्यात्। नह्यन्यस्यान्यभाव उपपद्यते॥

वचनात्सम्पत्तेरपि तद्भावापत्तिर्ज्ञापकं स्यादिति चेन्न। सम्पत्तेः प्रत्ययमात्रत्वाद्विज्ञानस्य च मिथ्याज्ञाननिवर्त्तकत्वव्यतिरेकेणाकारकत्वमित्यवोचाम। न च वचनं वस्तुनः सामर्थ्यजनकं ज्ञापकं हि शास्त्रं न कारकमिति स्थितिः। स एष इह प्रविष्ट इत्यादिवाक्येषु च परस्यैव प्रवेश इति स्थितं। तस्माद्ब्रह्मेति न ब्रह्मभाविपुरुषकल्पना साध्वी। इष्टार्थबाधनाच्च। सैन्धवघनवदनन्तरमवाह्यमेकरसं ब्रह्मेति विज्ञानं सर्व्वस्यामुपनिषदि प्रतिपिपादयिषितोऽर्थः काण्डद्वयेऽप्यन्तेऽवधारणादवगम्यते। इत्यनुशासनमेतावदेव खल्वमृतत्वमिति। तथा सर्व्वशाखोपनिषत्सु च ब्रह्मैक-

---

व्या॰ न्यदेति विकल्प्य द्वितीयं प्रत्याह। न चेति॥ आद्यं दूषयति। सम्पत्तिश्चेति॥

तं यथायथेत्यादिवाक्यमाश्रित्य शङ्कते। वचनादिति॥ सम्पत्तेरमानत्वान्न तद्वदन्यस्यामानत्वमित्याह। नेति॥ तस्यामानत्वेऽप्येवं मानस्य कारकत्वात्। न च सूत्राद्युपासनादप्यन्यस्यामानत्वं। स्थितस्य गत्स्य वाऽनुपपत्तेः। श्रुतिश्च न पूर्व्वसिद्धत्वसूत्रादिभावाभिधायिनी। तस्मादभ्यासाद्या तद्भावोपचारादतो ब्रह्मभावः स्वतः सिद्धो न साम्पादिकमित्याह। विज्ञानस्येति॥ अथान्यस्यान्यभावे यथोक्तं वचनमेव शक्याऽधायकमित्याशङ्क्याह। न चेति॥ ब्रह्मोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गान्न ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनेत्युक्त्वा तत्रैव हेत्वन्तरमाह। स एष इति॥ ब्रह्मोपदेशस्य सम्पच्छेषत्वे दोषान्तरमाह। इष्टार्थेति॥ तदेव विवक्षितमिष्टमर्थमाचष्टे। सैन्धवेति॥ यथोक्तं वस्तुतात्पर्य्यगम्यमस्यामुपनिषदीत्यत्र हेतुमाह। काण्डद्वयेऽपीति। मधुकाण्डावगतमवधारणं दर्शयति। इत्यनुशासनमिति॥ मुनि-

भा० त्वविज्ञानं निश्चितोऽर्थः। तत्र यदि संसारी ब्रह्मणोऽन्य आत्मानमेवावेदिति कल्प्येत। इष्टस्यार्थस्य बाधनं स्यात्। तथा च शास्त्रमुपक्रमोपसंहारयोर्विरोधादसमञ्जसं कल्पितं स्याद्व्यपदेशानुपपत्तेश्च। यदि चात्मानमेवावेदिति संसारी कल्प्येत। ब्रह्मविद्येतिव्यपदेशो न स्यात्। आत्मानमेवावेदिति संसारिण एव वेद्यत्वोपपत्तेः। आत्मेति वेत्तुरन्यदुच्यत इति चेन्न। अहं ब्रह्मास्मीति विशेषणात्। अन्यश्चेद्वेद्यः स्यादयमसाविति विशेष्येत। नत्वहमस्मीति अहमस्मीति विशेषणादात्मानमेवावेदिति चावधारणान्निश्चितमात्मैव ब्रह्मेत्यवगम्यते। तथा च सत्युपपन्नो ब्रह्मविद्याव्यपदेशो नान्यथा विद्या ह्यन्यथा स्यात्। न च ब्रह्मत्वाब्रह्मत्वे ह्येकस्योपपन्ने

व्या० काण्डान्ते व्यवस्थितमुदाहरति। एतावदिति॥ न केवलमुपदेशस्य सम्यक्त्वे बृहदारण्यकविरोधः। किन्तु सर्वोपनिषद्विरोधोऽस्तीत्याह। तथेति॥ इष्टमर्थमित्यमुक्त्वा तद्बाधनं निगमयति। तत्रेति॥ ननु बृहदारण्यके ब्रह्म काण्डिकायां जीवपरयोर्भेदोऽभिप्रेत उपसंहारे त्वभेद इति व्यवस्थायां तद्विरोधः शक्यः समाधातुमित्यत आह। तथाचेति॥ ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनायामुपदेशानर्थक्यमिष्टार्थबाधश्चेत्युक्तं। इदानीं ब्रह्मेत्यादिवाक्ये ब्रह्मशब्देन परस्याग्रहणे तद्विद्यायां ब्रह्मविद्येति सञ्ज्ञानुपपत्तिदोषान्तरमाह। व्यपदेशानुपपत्तेश्चेति॥ अत्रोक्तब्रह्मशब्दार्थोद्धेतुर्जीवादन्यस्तदात्मानमित्यत्रात्मशब्देन परो गृह्यते। तद्विद्या च ब्रह्मविद्येति सञ्ज्ञासिद्धिरिति शङ्कते। आत्मेति॥ वाक्यशेषविरोधान्नैवमित्याह। नाहमिति॥ तदेव प्रपञ्चयति। अन्यश्चेदिति॥ यथोक्तावगमे फलितमाह। तथाच सतीति॥ अत्यन्तभेदे व्यपदेशानुपपत्तिं विशदयति। संसारीति॥ जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदोपगमादभेदेन ब्रह्मविद्येति व्यपदेशः सेत्स्यतीत्याश-

उ० तस्मात्तत्सर्वमभवत्

भा० परमार्थतस्तमःप्रकाशाविव भानोर्विरुद्धत्वात्। न चोभयनिमित्तत्वे ब्रह्मविद्येति निश्चितो व्यपदेशो युक्तस्तदा ब्रह्मविद्या संसारविद्या च स्यात्॥

न च वस्तुनोऽर्द्धजरतीयत्वं कल्पयितुं युक्तं। तत्त्वज्ञानविवक्षायां श्रोतुः संशयो हि तथा स्यात्। निश्चितञ्च ज्ञानं पुरुषार्थसाधनमिष्यते। यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्ति। संशयात्मा विनश्यतीति श्रुतिस्मृतिभ्यामतो न संशयितो वाक्यार्थो वाच्यः परहितार्थिना। ब्रह्मणि साधकत्वकल्पनास्मदादिष्विवापेशला। तदात्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्वमभवदितीति चेन्न। शास्त्रोपलम्भात्। न ह्यस्मत्कल्पनेयं शास्त्रकृता तु तस्माच्छास्त्रस्यायमुपालम्भः। न च ब्रह्मण इष्टं चिकीर्षुणा

व्या० न चेति॥ स्यातां वा ब्रह्मात्मनोर्भेदाभेदौ तथापि भिन्नाभिन्नविद्यायां ब्रह्मविद्येति नियतो व्यपदेशो न स्यादित्याह। न चेति॥ *निमित्तं विषयं भिन्नाभिन्नविषया विद्या ब्रह्मविषयापि भवत्येवेति व्यपदेशसिद्धिमाशङ्क्याह*। तदेति॥

उभयात्मकत्वाद्वस्तुनस्तद्विद्यापि तथेति विकल्प्योपपत्तिमाशङ्क्याह। न चेति॥ अस्तु तर्हि वस्तु ब्रह्म वाब्रह्म वा वैकल्पिकमित्याशङ्क्याह। श्रोतुरिति॥ संशयितमपि ज्ञानं वाक्यादुत्पद्यते चेत्तावतैव पुरुषार्थः श्रोतुः सिद्ध्यतीत्याशङ्क्याह। निश्चितञ्चेति॥ श्रोतुर्निश्चितज्ञानस्य फलत्वेऽपि वक्तुः संशयितमर्थं वदतो न काचन हानिरित्याशङ्क्याह। अतइति॥ निश्चितस्यैव ज्ञानार्थस्य पुमर्थसाधनत्वं न संशयितस्येत्यतः शब्दार्थः। जीवपरयोरत्यन्तभेदस्य भेदाभेदयोश्चायोगात्परमेव ब्रह्मशब्दवाच्यं न जीवस्तद्वा-

भा० शास्त्रार्थविपरीतकल्पनया स्वार्थपरित्यागः कार्य्यः । न चैतावत्येवाक्षमा युक्ता भवतः सर्व्वं हि नानात्वं ब्रह्मणि कल्पितमेवैकधैवानुद्रष्टव्यं । नेह नानास्ति किञ्चन यत्र हि द्वैतमिव भवति एकमेवाद्वितीयमित्यादिवाक्यशतेभ्यः सर्व्वो हि लोकव्यवहारो ब्रह्मण्येव कल्पितो न परमार्थः सन्नित्यत्यल्पमिदमुच्यते । इयमेव कल्पनापेशलेति । तस्माद्यत्प्रविष्टं स्रष्टृ ब्रह्म तद्ब्रह्म । वै शब्दोऽवधारणार्थः ।

आ० वीत्युक्तं । सम्प्रत्यत्यन्ताभेदपक्षे दोषमाशङ्कते । ब्रह्मणीति ॥ तदात्मानमेवावेदिति ज्ञातृत्वं ब्रह्मण्युच्यते तदयुक्तं । तस्य ज्ञानमूर्त्तित्वादत एव न तत्कर्म्मत्वमपि । न च स्वकर्त्तृकर्म्मकज्ञानान्मुक्तिः क्रियाकारकफलविलक्षणादतो न परं ब्रह्म ब्रह्मशब्दितमित्यर्थः ॥ शास्त्रं ब्रह्मणि साधकत्वादि दर्शयति तच्चापौरुषेयमदोषान्नोपलम्भार्हं । तथाच तस्मिन्नाविद्यसाधकत्वाद्यविरुद्धमिति ॥ समाधत्ते । न शास्त्रेति । स चायुक्तस्तस्यापौरुषेयत्वेनासम्भावितदोषत्वादिति शेषः ॥ ननु ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वपरीक्षणार्थं शास्त्रमप्युपालभ्यते नेत्याह । न चेति ॥ शास्त्राद्धि ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वं गम्यते साधकत्वादि च तस्य तेनैवोच्यते । न चार्द्धजरतीयमुचितं । तथाच वास्तवं नित्यमुक्तत्वं कल्पितमितरदित्यास्थेयं । यदि तस्य नित्यमुक्तत्वार्थं सर्व्वथैव साधकत्वादि नेष्यते तदा स्वार्थपरित्यागः स्यात्साधनत्वादिना विनाभ्युदयनिःश्रेयसयोरसम्भवात् । न च ब्रह्मणोऽन्यश्चेतनोऽचेतनो वास्ति । नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा ब्रह्मैवेदं सर्व्वमित्यादिश्रुतेस्तस्माद्यथोक्ता व्यवस्थाऽऽस्थेयेत्यर्थः । किञ्च सर्व्वस्यापि संसारस्य ब्रह्मण्येवाविद्ययाध्यासतदन्तर्भूतं साधकत्वाद्यपि तत्राध्यस्तमित्युपगमे कानुपपत्तिरित्याह । न चेति ॥ तस्यास्मिन्कल्पितत्वं कुतोऽवगतमित्याशङ्क्याह । एकधेति ॥ उक्तश्रुतितात्पर्य्यं सङ्कलयति । सर्व्वो हीति ॥ सर्व्वस्य द्वैतव्यवहारस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वे प्रकृतचोद्यस्याभासत्वं फलतीत्याह । इत्यल्पमिति ॥ परपक्षं निराकृत्य स्वपक्षं दर्शयति । तस्मादिति ॥ तद्व्यतिरेकेण

भा॰ इदं शरीरस्थं यदृश्यतेऽग्रे प्राक् प्रतिबोधादपि ब्रह्मैवासी-त्सर्व्वञ्चेदं ॥

किन्त्वप्रतिबोधादब्रह्मास्म्यसर्व्वं चेत्यात्मन्यध्यारोपात्कर्त्ताहं क्रियावान्फलानाञ्च भोक्ता सुखी दुःखी संसारीति चाध्यारोपयति। परमार्थतस्तु ब्रह्मैव तद्विलक्षणं सर्व्वञ्च तत्कथञ्चिदाचार्य्येण दयालुना प्रतिबोधितं नास्मि संसारीत्यात्मानमेवावेत्स्वाभाविकमविद्याध्यारोपितविशेषवर्जितमित्येव शब्दस्यार्थः। ब्रूहि कोऽसावात्मा स्वाभाविको ऽयमात्मानं विदितवद्ब्रह्म। ननु न स्मरस्यात्मानं दर्शितो ह्यसौ य इह प्रविश्य प्राणित्यपानिति व्यानिति उदानिति समानितीति। नन्वसौ गौरसावश्व इत्येवमसौ व्यपदिश्यते

व्या॰ जगन्नास्तीति सूचयति। वैशब्द इति॥ तत्पदार्थमुक्त्वा त्वंपदार्थं कथयति। इदमिति॥ तयोर्वस्तुतो भेदं शङ्कित्वा पदान्तरं व्याचष्टे। प्रागिति॥ तस्यापरिच्छिन्नत्वमाह। सर्व्वञ्चेति॥

कथं तर्हि विपरीतधीरित्याशङ्क्याह। किन्त्विति॥ यथा प्रतिभासं कर्त्तृत्वादेर्वास्तवत्वमाशङ्क्य शास्त्रविरोधान्मैवमित्याह। परमार्थतस्त्विति॥ तद्विलक्षणमध्यस्तसंसाररहितमिति यावत्॥ किमुत ब्रह्मेति चोद्यं परिहृत्य किन्तदवेदिति चोद्यान्तरं प्रत्याह। तत्कथञ्चिदिति॥ पूर्व्ववाक्योक्तमविद्याविशिष्टमधिकारित्वेन व्यवस्थितं ब्रह्म नास्मि संसारीत्याचार्य्येण दयावता कथञ्चिद्बोधितमात्मानमेवावेदिति सम्बन्धः। आत्मैव प्रमेयस्तज्ज्ञानमेव प्रमाणमित्येवमर्थत्वमेवकारस्य विवक्षन्नाह। अविद्येति॥ प्रकृतमात्मशब्दार्थं विविच्य वक्तुं पृच्छति। ब्रूहीति॥ स एष इह प्रविष्ट इत्यत्रात्मनो दर्शितत्वात्प्राणनादिलिङ्गस्य तस्य तथैवानुसन्धातुं शक्यत्वान्नास्ति वक्तव्यमित्याह। नन्विति॥ आत्मानं प्रत्याययितुं पृच्छतस्तत्परोक्तवचनमनुत्तरमिति शङ्कते। नन्वसाविति॥

भा॰ भवता। नात्मानं प्रत्यक्षं दर्शयसि। एवं तर्हि द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता स आत्मेति। नन्वत्रापि दर्शनादिक्रिया-कर्त्तुः स्वरूपं न प्रत्यक्षं दर्शयसि। न हि गमिरेव गन्तुः स्वरूपं छिदिर्वा छेत्तुरेवं तर्हि दृष्टेर्द्रष्टा श्रुतेः श्रोता मतेर्मन्ता विज्ञातेर्विज्ञाता स आत्मेति। नन्वत्र को विशेषो द्रष्टरि। यदि दृष्टेर्द्रष्टा यदि वा घटस्य द्रष्टा सर्व्वथापि द्रष्टैव द्रष्टव्य एव तु भवान्विशेषमाह दृष्टेर्द्रष्टेति। द्रष्टा तु यदि दृष्टेर्यदि वा घटस्य द्रष्टा द्रष्टैव न विशेषोपपत्तेः। अस्त्यत्र विशेषो यो दृष्टेर्द्रष्टा स दृष्टिश्चेद्भवति नित्यमेव पश्यति दृष्टिं न कदाचिदपि दृष्टिर्न दृश्यते द्रष्टा तत्र

आ॰ आत्मानं चेत्प्रत्यक्षयितुमिच्छसि तर्हि प्रत्यक्षमेव तं दर्शयामीत्याह। एवं तर्हीति॥ नेदं प्रतिज्ञानरूपप्रतिवचनमिति चोदयति। नन्वत्रेति॥ प्रत्यक्षत्वाद्दर्शनादिक्रियायास्तत्कर्त्तुः स्वरूपमपि तथेत्याशङ्क्याह। न हीति॥ यदि दर्शनादिक्रियाकर्त्तृस्वरूपोक्तिमात्रेण जिज्ञासा नोपशाम्यति तर्हि दृष्ट्यादिसाक्षित्वेनात्मोक्त्या तुष्यतु भवानित्याह। एवं तर्हि दृष्टेरिति॥ पूर्व्वस्मात्प्रतिवचनादस्मिन्प्रतिवचने द्रष्टृविषयो विशेषो नास्तीति शङ्कते। नन्विति॥ विशेषाभावं विशदयति। यदीत्यादिना॥ घटस्य द्रष्टा दृष्टेर्द्रष्टेति विशेषे प्रतीयमाने तदभावोक्तिर्व्याहतेत्याशङ्क्याह। द्रष्टव्य एवेति॥ तथा द्रष्टर्य्यपि विशेषो भविष्यतीत्याशङ्क्याह। द्रष्टा त्विति। वृत्तिमदन्तःकरणावच्छिन्नः सविकारो घटदृष्टा कूटस्थचिन्मात्रस्वभावः॥ सन्निधिसत्तामात्रेण बुद्धितद्वृत्तीनां द्रष्टेति विशेषमङ्गीकृत्य परिहरति। नेत्यादिना॥ एतदेव स्फुटयति। अस्तीति॥ सप्तमी द्रष्टारमधिकरोति। दृष्टेर्द्रष्टुस्तावदन्वयव्यतिरेकाभ्यां विशेषं विशदयति। यो दृष्टेरिति॥ भवतु दृष्टिसद्भावे द्रष्टुः सदा द्रष्टृत्वं। तथापि कथं कूटस्थदृष्टित्व-

भा० द्रष्टुर्दृष्ट्या नित्यया भवितव्यं। अनित्या चेद्द्रष्टुर्दृष्टिस्तत्र दृश्या या दृष्टिः सा कदाचिन्न दृश्येत। अपि यथाऽनित्यया दृष्ट्या घटादि वस्तु। न च तद्दृष्टेर्द्रष्टा कदाचिदपि न पश्यति दृष्टिं।

किं द्वे दृष्टी द्रष्टुर्नित्या अदृश्यान्याऽनित्या दृश्येति। वाढं। प्रसिद्धा तावदनित्या दृष्टिरन्धानन्धत्वदर्शनात्। नित्यैव चेत्सर्वोऽनन्ध एव स्याद्द्रष्टुस्तु नित्या दृष्टिर्न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इति श्रुतेरनुमानाच्चान्धस्यापि घटाद्याभासविषया स्वप्ने दृष्टिरुपलभ्यते। सा तर्हि इतरदृष्टिनाशेन नश्यति द्रष्टुर्दृष्टिस्तयाऽविपरिलुप्तया नित्यया दृष्ट्या स्वरूपभूतया स्वयं ज्योतिःसमाख्ययेतरामनित्यां दृष्टिं स्वप्नबुद्धां तयोर्वासनाप्रत्ययरूपां

व्या० नित्याशङ्कामाह। तत्रेति॥ नित्यत्वमुपपादयति। अनित्या चेदिति॥ उक्तपक्षे परामर्शार्था सप्तमी॥ कादाचित्के द्रष्टृदृश्यत्वे दृष्टान्तमाह। यथेति॥ घटादिवद्दृष्टिः कादाचिदेव दृष्टा दृश्यते न सर्वदेत्यनिष्टापत्त्यभावमाशङ्क्याह। न चेति। विकारिणश्चित्तस्याद्रष्टृत्वं क्रमद्रष्टृत्वमन्यथाद्रष्टृत्वञ्च दृष्टं तत्साक्षिणो व्यावर्त्तमानं तस्य निर्विकारत्वं गमयतीति भावः॥

दृष्टिद्वयं प्रमाणाभावादश्लिष्टमिति शङ्कते। किमिति। तदुभयमङ्गीकरोति। वाढमिति॥ तत्रानित्यां दृष्टिमनुभवेन साधयति। प्रसिद्धेति॥ उक्तमर्थं युक्त्या व्यक्तीकरोति। नित्यैवेति॥ सम्प्रति नित्यां दृष्टिं श्रुत्या समर्थयते। द्रष्टुरिति॥ तत्रैवोपपत्तिमाह। अनुमानाच्चेति॥ तदेव विवृणोति। अन्धस्यापीति॥ जागरिते चक्षुरादिहीनस्यापि स्वप्ने पुंसो वासनामयघटादिविषया दृष्टिरुपलब्धा या च सा तस्मिन्काले चक्षुरादिजनितदृष्ट्यभावेऽपि स्वयमविनश्यन्त्यनुभूयते। सा द्रष्टुः स्वभावभूतार्थ-

भा० नित्यमेव पश्यन् दृष्टेर्द्रष्टा भवति । एवञ्च सति दृष्टिरेव स्वरूपमस्यान्यौष्ण्यवन्न काणादानामिव दृष्टिव्यतिरिक्तोऽन्योऽचेतनो द्रष्टा तद्ब्रह्मात्मानमेव नित्यदृग्रूपमध्यारोपितानित्यदृष्ट्यादिवर्जितमेवावेदिदितवत् । ननु विप्रतिपिद्धं न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीया इति श्रुतेर्विज्ञातुर्विज्ञानं । नैवं विज्ञानान्न विप्रतिपेधः । एवं दृष्टेर्द्रष्टा इति विज्ञायत एव । अन्यज्ञानानपेक्षत्वाच्च । न च द्रष्टुर्नित्यैव दृष्टिरित्येवं विज्ञाते द्रष्टृविषयां दृष्टिमन्यामाकाङ्क्षते । निवर्त्तते हि द्रष्टृविषयदृष्ट्याकाङ्क्षा तदसम्भवादेव । नह्यविद्यमाने विषये आकाङ्क्षा कस्यचिदुपजायते । न च दृश्या दृष्टिर्द्रष्टारं विषयीकर्त्तुमुत्सहते । यतस्तामाकाङ्क्षेत । न च स्वरूपविषयाकाङ्क्षा स्वस्यैव ।

आ० दृष्टिर्नित्यैष्टव्या । विमतं नित्यमव्यभिचारित्वात्परेष्टात्मवदिति प्रयोगोपपत्तेरित्यर्थः ॥ नन्वात्माद्दृष्टिः स्वभावश्चेत्कथं द्रष्टेत्युक्तमत आह । तयेति ॥ नित्यत्वे हेतुः । अविपरिलुप्तयेति । नित्यद्दयं परिहर्त्तुं स्वरूपभूतयेत्युक्तं ॥ तस्या दृष्ट्यन्तरापेक्षां वारयति । स्वयमिति ॥ उक्तमविपरिलुप्तत्वं व्यनक्ति । इतरामिति ॥ आत्मा दृष्टेर्द्रष्टेति स्थिते फलितमाह । एवञ्चेति । अन्यश्चेतनोऽचेतनो वेति शेषः ॥ नित्यदृष्टिस्वभावमात्मपदार्थं परिशोध्य श्रुत्यक्षराणि योजयति । तद्ब्रह्मेति ॥ वाक्यशेषविरोधञ्चोदयति । नन्विति ॥ किं कर्म्मत्वेनात्मनो ज्ञानं विरुध्यते किं वा साक्षित्वेनेति वाच्यं । नाद्योऽनभ्युपगमादित्याह । नेति॥ न द्वितीय इत्याह । एवमिति ॥ तदेव स्पष्टयति । एवं दृष्टेरिति ॥ तर्हि तद्विषयं ज्ञानान्तरमपेक्षितव्यमिति कुतो विरोधो न प्रसरतीत्याशङ्क्याह । अन्यज्ञानेति । न विप्रतिषेध इति पूर्व्वेण सम्बन्धः ॥ सङ्गृहीतमर्थं विवृणोति । न चेति । नित्यैव स्वरूपभूतेति शेषः ॥ विज्ञातत्वं वाक्यायबु-

उ॰ तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथा

भा॰ तस्मादज्ञानाध्यारोपणनिवृत्तिरेवात्मानमेवावेदित्युक्तं नात्मनो विषयीकरणं। तत्कथमवेदित्याह। अहं दृष्टेर्द्रष्टात्मा ब्रह्मास्मि भवामीति। ब्रह्मेति यत्साक्षादपरोक्षात्सर्व्वान्तर आत्माऽशनायाद्यतीतो नेत्यस्थूलमनणित्येवमादिलक्षणं॥

तदेवाहमस्मि नान्यः संसारी यथा भवानाहेति। तस्मादेवं विज्ञानात्तद्ब्रह्म सर्व्वमभवत्। अब्रह्माध्यारोपणापगमात्तत्कार्य्यस्यासर्व्वत्वस्य निवृत्त्या सर्व्वमभवत्। तस्माद्युक्तमेव मनुष्या मन्यन्ते यद्ब्रह्मविद्यया सर्व्वं भविष्याम इति

आ॰ द्धिवृत्तिव्याप्यत्वं। अन्यां दृष्टिं स्फुरणलक्षणां॥ आत्मविषयस्फुरणाकाङ्क्षाभावं प्रतिपादयति। निवर्त्तते हीति॥ आत्मनि स्फुरणरूपे स्फुरणस्यान्यस्यासम्भवेऽपि कुतस्तदाकाङ्क्षोपशान्तिरित्याशङ्क्याह। न हीति॥ किं च द्रष्टरि दृश्याऽदृश्या वा दृष्टिरपेक्षते॥ नाद्य इत्याह। न चेति। आदित्यप्रकाशस्य रूपादेस्तत्प्रकाशकत्वाभावादिति भावः॥ न द्वितीय इत्याह। न चेति॥ आत्मनो वृत्तिव्याप्यत्वेऽपि स्फुरणव्याप्यत्वानङ्गीकरणान्न वाक्यशेषविरोधोऽस्तीत्युपसंहरति। तस्मादिति॥ वाक्यान्तरमाकाङ्क्षापूर्व्वकमादत्ते। तत्कथमिति॥ तदक्षराणि व्याचष्टे। दृष्टेरिति॥ इति पदमवेदित्यनेन सम्बध्यते। ब्रह्मशब्दं व्याचष्टे। ब्रह्मेतीति॥

ब्रह्माहंपदार्थयोर्मिथो विशेषणविशेष्यभावमभिप्रेत्य वाक्यार्थमाह। तदेवेति॥ आचार्य्योपदिष्टेऽर्थे स्वस्य निश्चयं दर्शयति। यथेति॥ इतिशब्दो वाक्यार्थज्ञानसमाप्त्यर्थः॥ इदानीं फलवाक्यं व्याचष्टे। तस्मादिति॥ सर्व्वभावमेव व्याकरोति। ब्रह्मेति॥ ब्रह्मैवाविद्यया संसरति विद्यया च मुच्यत इति पक्षस्य निर्दोषत्वमुच्यत इति पक्षस्य निर्दोषत्वमुपसंहरति।

उ० ऋषीणां तथा मनुष्याणां तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वाम-
देवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवꣳ सूर्य्यश्चेति ॥

भा० यत्पृष्टं । किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्व्वमभवदिति । तन्निर्णीतं
ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्व्वमभव-
दिति । तत्र यो यो देवानां मध्ये प्रत्यबुध्यत प्रतिबुद्ध-
वानात्मानं यथोक्तेन विधिना । स एव प्रतिबुद्ध आत्मा
तद्ब्रह्माभवत्तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणां च मध्ये देवा-
दीनामित्यादिलोकदृष्ट्यपेक्षया न ब्रह्मत्वबुद्ध्योच्यते
पुरुष आविशदिति सर्व्वत्र ब्रह्मैवान्तः प्रविष्टमि
अतः शरीराद्युपाधिजनितलोकदृष्ट्यपेक्षया दे
त्युच्यते। परमार्थतस्तु तत्र तत्र ब्रह्मैवाग्र आसीत्प्र
बोधाद्देवादिशरीरेष्वन्यथैव विभाव्यमानं । तद

आ० तस्माद्युक्तमिति॥ वृत्तं कीर्त्तयति। यत्पृष्टमिति॥ यथा
मनुष्यत्वादिजातिमन्तमर्थित्वादिविशेषवन्तञ्चाधिक
न तथा ज्ञानमिति वक्तुं। तद्यो यो देवानामित्यादिवा
राणि व्याचष्टे । तत्र तत्रेति॥ यथोक्तेन विधिना०
क्ततपदार्थपरिशोधनादिनेत्यर्थः। ज्ञानादेव मुक्तिर्न स
रादित्येवकारार्थः। विवक्षितमधिकार्य्यनियमं प्रकटयं
त्यादिना। यो यः प्रत्यबुध्यत स एव तदभवदिति पूर्व्वेण
ब्रह्मैवाविद्यया संसरति मुच्यते च विद्ययेत्युक्तत्वाद्देवादी
विद्याभ्यां बन्धमोक्षोक्तिस्तद्विरुद्धेत्याशङ्क्याह । देवा
दीति॥ तत्त्वदृष्ट्यैव भेदवचने का हानिरित्याशङ्क्याह।
अविद्यकं भेदमनूद्य तत्तदात्मना स्थितब्रह्मचैतन्यस्यै
विद्याभ्यां बन्धमोक्षोक्तेर्न पूर्व्वापरविरोधोऽस्तीति फ

उ॰ तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति

भा॰ मेवावेत्तथैव च सर्व्वमभवदस्या ब्रह्मविद्यायाः सर्व्वभावापत्तिः फलमित्येतस्यार्थस्य द्रढिम्ने मन्त्रानुदाहरति श्रुतिः। कथं तद्ब्रह्मैतदात्मानमेवाहमस्मीति पश्यन्नेतस्मादेव ब्रह्मणो दर्शनादृषिर्वामदेवाख्यः प्रतिपेदे ह प्रतिपन्नवान् किल। स एतस्मिन् ब्रह्मात्मदर्शनेऽवस्थित एतान्मन्त्रान्ददर्श अहं मनुरभवं सूर्य्यश्चेत्यादीन्॥

तदेतद्ब्रह्म पश्यन्निति ब्रह्मविद्या परामृश्यते अहं मनुरभवं सूर्य्यश्चेत्यादिना सर्व्वभावापत्तिं ब्रह्मविद्याफलं परामृशति। पश्यन्सर्व्वात्मभावं फलं प्रतिपेद इत्यस्मात्प्रयोगाद्ब्रह्मविद्याऽसहायसाधनसाध्यं मोक्षं दर्शयति।

आ॰ अत इति॥ अविद्यादृष्टिमनूद्य तत्त्वदृष्टिमन्वाचष्टे। परमार्थतस्त्विति॥ प्रबोधात् प्रागपि तत्र देवादिशरीरेषु परमार्थतो ब्रह्मैवासीच्चेदौपदेशिकं ज्ञानमनर्थकमित्याशङ्क्याह। अन्यथैवेति॥ नानाजीववादस्य तु नावकाशः प्रक्रमविरोधादित्याशयेनाह। तदिति॥ तथैवेत्युतान्नज्ञानानुसारित्वपरामर्शः॥ तद्धैतदित्यादिवाक्यमवतार्य्य व्याकरोति। अस्या इति॥ मन्त्रोदाहरणश्रुतिमेव प्रश्नद्वारा व्याचष्टे। कथमित्यादिना॥ ज्ञानान्मुक्तिरित्यस्यार्थवादोऽयमिति द्योतयितुं किलेत्युक्तं। आदिपदं समस्तवामदेवसूक्तग्रहणार्थं॥

तत्रावान्तरविभागमाह। तदेतदिति॥ शतृप्रत्ययप्रयोगप्राप्तमर्थं कथयति। पश्यन्निति। लक्षणहेत्वोः क्रियायाः (पां ३।२।१२६।) इति हेतौ शतृप्रत्ययविधानान्नैरन्तर्य्ये च सति हेतुत्वसम्भवात्प्रकृते च प्रत्ययबलाद्ब्रह्मविद्यामोक्षयोर्नैरन्तर्य्यप्रतीतेस्तया साधनान्तरानपेक्षया लभ्यमोक्षं दर्शयति श्रुतिरित्यर्थः॥ मन्त्रोदाहरण-

उ० स इदं सर्वं भवति तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत ॥

भा० भुञ्जानस्तृप्यतीति यद्वत्। सेयं ब्रह्मविद्यया सर्व्वभावापत्तिरासीन्महतां देवानां वीर्य्यातिशयान्नेदानीमैदंयुगीनानां। विशेषतो मनुष्याणामल्पवीर्य्यत्वादिति। स्यात्कस्यचिद्बुद्धिस्तद्व्युत्थापनायाह तदिदं प्रकृतं ब्रह्म यत्सर्व्वभूतानुप्रविष्टं दृष्टिक्रियादिलिङ्गमेतर्ह्यस्मिन्नपि च वर्त्तमानकाले यः कश्चिद्व्यावृत्तवाह्यौत्सुक्य आत्मानमेवैवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति। अपोह्योपाधिजनितभ्रान्तिविज्ञानाध्यारोपितान्विशेषान् संसारधर्म्मानागन्धितमनन्तरमवाह्यं ब्रह्मैवाहमस्मि केवलमिति। सोऽविद्याकृतासर्व्वत्वनिवृत्तेर्ब्रह्मविज्ञानादिदं सर्व्वं भवति। न महावीर्य्येषु वाम-

आ० माह। भुञ्जान इति। भुजिक्रियामात्रसाध्या हि तृप्तिस्तत्र प्रतीयते तथा पश्यन्नित्यादावपि ब्रह्मविद्यामात्रसाध्या मुक्तिर्भातीत्यर्थः॥ तद्धैतदित्यादि व्याख्याय तदिदमित्याद्यवतारयितुं शङ्कयति। सेयमिति। ऐदंयुगीनानां कलिकालवर्त्तिनामिति यावत्॥ उत्तरं वाक्यमुत्तरत्वेनावतार्य्य व्याकरोति। तद्व्युत्थापनायेति॥ तस्य ताटस्थ्यं वारयति। यत्सर्व्वभूतेति॥ प्रविष्टे प्रमाणमुक्तं स्मारयति। दृष्टीति॥ व्यावृत्तं वाह्येषु विषयेषूत्सुकं साभिलाषं मनो यस्य स तथोक्तः॥ एवं शब्दार्थमेवाह। अहमिति॥ मनुष्योऽहमित्यादिज्ञाने परिपन्थिनि कथं ब्रह्माहमिति ज्ञानमित्याशङ्क्याह। अपोह्येति॥ अहमित्यात्मज्ञानं सदा सिद्धमिति न तदर्थं प्रयतितव्यमित्याशङ्क्याह। संसारेति॥ केवलमित्यद्वितीयत्वमुच्यते॥ ज्ञानमुक्त्वा तत्फलमाह। सोऽविद्येति॥ यत्तु देवादीनां महावीर्य्यत्वाद्ब्रह्मविद्यया मुक्तिः सिद्ध्यति नास्मदादीनामल्पवीर्य्यत्वादिति

भा॰ देवादिषु हीनवीर्य्येषु वा वार्त्तमानिकेषु मनुष्येषु ब्रह्मणो विशेषस्तद्विज्ञानस्य वास्ति वार्त्तमानिकेषु पुरुषेषु तु ब्रह्मविद्याफलेऽनैकान्तिकता शङ्क्यत इत्यत आह। तस्य ह ब्रह्मविज्ञातुर्यथोक्तेन विधिना देवा महावीर्य्याश्च न अपि अभूत्यै अभवनाय ब्रह्म सर्व्वभावस्य नेशते न पर्याप्ताः। किमुतान्ये ब्रह्मविद्याफलप्राप्तौ विघ्नकरणे देवादय ईशत इति का शङ्केत्युच्यते देवादीन् पितृणवत्त्वान्मर्त्यानां॥

ब्रह्मचर्य्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति हि जायमानमेवर्णवन्तं पुरुषं दर्शयति श्रुतिः। पशुनिदर्शनाचायोऽयं वेत्यादिलोकश्रुतेश्चात्मनो वृत्तिपरिपिपालयिषयाऽधमर्णानिव देवाः परतन्त्रान्मनू-

---

व्या॰ तत्राह। नहीति॥ श्रेयांसि बहुविघ्नानीति प्रसिद्धिमाश्रित्य शङ्कते। वार्त्तमानिकेष्विति॥ शङ्कोत्तरत्वेनोत्तरवाक्यमादाय व्याकरोति। अत आहेत्यादिना। यथोक्तेनान्वयादिना प्रकारेण ब्रह्मविज्ञातुरिति सम्बन्धः॥ अपिशब्दार्थं कथयति। किमुतेति॥ अल्पवीर्य्यास्तत्र विघ्नकरणे पर्य्याप्ता नेति किमुत वाच्यमिति योजना॥ अप्राप्तप्रतिषेधायोगमभिप्रेत्य चोदयति। ब्रह्मविद्येति॥ शङ्कानिमित्तं दर्शयन्नुत्तरमाह। उच्यत इति। अधमर्णानिवोत्तमर्णा देवादयो मर्त्यान् प्रति विघ्नं कुर्व्वन्तीति शेषः॥

कथं देवादीन् प्रति मर्त्यानामृणित्वं तत्राह। ब्रह्मचर्य्येणेति॥ यथा पशुरेवं स देवानामिति मनुष्याणां पशुसादृश्यश्रवणाच्च तेषां पारतन्त्र्याद्देवादयस्तान् प्रति विघ्नं कुर्व्वन्तीत्याह। पश्विति॥ अथोऽयं वा आत्मा सर्व्वेषां भूतानां लोक इति च। तेषां सर्व्वप्राणिभोग्यत्वश्रुतेश्च सर्व्वे तद्विघ्नकरा भवन्तीत्याह। अथो इति॥ लोकश्रुत्यभिप्रेतमर्थं प्रकटयति। आत्मन इति। यथाऽधमर्णान् प्रत्युत्तमर्णा विघ्नमाचरन्ति तथा देवादयः। स्वस्थितिपरि-

भा॰ मृतत्वप्राप्तिविघ्नं कुर्य्युरिति न्याय्यैवैषा शङ्का। स्वपशून् स्वशरीराणीव च रक्षन्ति देवाः। महत्तरां हि वृत्तिं कर्म्माधीनां दर्शयिष्यति देवादीनां। बहुपशुसमतयैकैकस्य पुरुषस्य। तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युरिति हि वक्ष्यति। यथाह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेवं हैवं-विदे सर्व्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्तीति च ब्रह्मवित्त्वे पारार्थ्यनिवृत्तेर्न स्वलोकत्वं पशुत्वञ्चेत्यभिप्रायोऽप्रिया-रिष्टिवचनाभ्यामवगम्यते। तस्माद्ब्रह्मविदो ब्रह्मविद्याफल-प्राप्तिं प्रति कुर्य्युरेव विघ्नं देवाः प्रभाववन्तश्च हि ते। नन्वेवं सत्यन्यास्वपि कर्म्मफलप्राप्तिषु देवानां विघ्नकरणं पेय-

---

आ॰ रक्षणार्थं परतन्त्वान् कर्म्मिणः प्रत्यमृतत्वप्राप्तिमुद्दिश्य विघ्नं कुर्व्वन्तीति तेषां तान् प्रति विघ्नकर्त्तृत्वशङ्का सावकाशैवेत्यर्थः॥ पशुनिदर्शनेन विवक्षितमर्थं विवृणोति। स्वपशूनिति॥ पशु-स्थानीयानां मनुष्याणां देवादिभीरक्ष्यत्वे हेतुमाह। महत्तरा-मिति॥ इतश्च देवादीनां मनुष्यान् प्रति विघ्नकर्त्तृत्वममृतत्वप्राप्तौ सम्भावितमित्याह। तस्मादिति॥ इतश्च तेषां तान् प्रति विघ्न-कर्त्तृत्वं भातीत्याह। यथेति॥ स्वलोको देह एवंवित्त्वं सर्व्वभूतभो-ज्योऽहमिति कल्पनावत्त्वं। क्रियापदानुषङ्गार्थश्चकारः। ब्रह्मवित्त्व ऽपि मनुष्याणां देवादिपारतन्त्र्याऽविद्या। तत्किमिति ते विघ्नमाचर-न्तीत्याशङ्क्याह। ब्रह्मवित्त्व इति॥ देवादीनां मनुष्यान् प्रति विघ्न-कर्त्तृत्वशङ्कामुपपादितामुपसंहरति। तस्मादिति॥ न केवल-मुक्तहेतुबलादेव। किन्तु सामर्थ्याच्चेत्याह। प्रभाववन्तश्चेति॥ साम-र्थ्याच्चेद्विद्याफलप्राप्तौ तेषां विघ्नकरत्वं तर्हि कर्म्मफलप्राप्तावपि स्यादित्यतिप्रसङ्गं शङ्कते। नन्विति॥ भवतु तेषां सर्व्वत्र विघ्ना-चरणमित्यत आह। हन्तेति॥ अविश्वासाभावः सामर्थ्याद्विघ्न-कर्त्तृत्वेऽतिप्रसक्त्यन्तरमाह। तथेति॥ अतिप्रसङ्गान्तरमाह। तथा कालेति॥ विघ्नकरणे प्रभुत्वमिति पूर्व्वेण सम्बन्धः॥ ईश्वरा-

भा॰ पालसमं। हन्त तर्ह्यविस्रम्भोऽभ्युदयनिःश्रेयससाधनानुष्ठानेषु। तथेश्वरस्याचिन्त्यशक्तित्वादविघ्नकरणे प्रभुत्वं। तथा कालकर्ममन्त्रौषधितपसामेषां हि फलसम्पत्तिविपत्तिहेतुत्वं शास्त्रे लोके च प्रसिद्धं। अतोऽप्यनाश्वासः शास्त्रानुष्ठाने॥

न सर्व्वपदार्थानां नियतनिमित्तोपादानाज्जगद्वैचित्र्यदर्शनाच्च। स्वभावपक्षे च तदुभयानुपपत्तेः। सुखदुःखादिफलनिमित्तं कर्म्मेत्येतस्मिन् पक्षे स्थिते वेदस्मृतिन्याय‌लोकपरिगृहीते देवेश्वरकालास्तावन्न कर्म्मफलविपर्य्यासकर्त्तारः। कर्म्मणां काङ्क्षितकारकत्वात्। कर्म्म हि शुभाशुभं पुरुषाणां देवकालेश्वरादिकारकमनपेक्ष्य नात्मानं प्रति लभते लब्धात्मकमपि फलदानेऽसमर्थं। क्रियाया हि

व्या॰ दीनां यथोक्तकार्य्यकरत्वे प्रमाणमाह। एषां हीति॥ एष ह्येव साधु कर्म्म कारयति। कर्म्म हैव तद्बृचतुरित्यादिवाक्यं शास्त्रं शब्दार्थः। देवादीनां विघ्नकर्त्तृत्ववदीश्वरादीनामपि तत्सम्भवाद्वेदार्थानुष्ठाने विश्वासाभावात्तदप्रामाण्यं प्राप्तमिति फलितमाह। अतोऽपीति॥

किमिदमवैदिकस्य चोद्यं किंवा वैदिकस्येति विकल्प्याद्यं दूषयति। नेत्यादिना॥ दध्याद्युत्पिपादयिषया दुग्धाद्यादानदर्शनात्प्राणिनां सुखदुःखादितारतम्यदृष्टेः स्वभाववादे च नियतनिमित्तादानवैचित्र्यदर्शनयोरनुपपत्तेस्तदयोगात्कर्म्मफलं जगद्वैचित्र्यमित्यर्थः॥ द्वितीयं प्रत्याह। सुखेति॥ कर्म्म हैवेत्याद्या श्रुतिः। कर्म्मणा बाध्यते जन्तुरित्यादिस्मृतिर्जगद्वैचित्र्यानुपपत्तिश्च न्यायः॥ कथमेतावता देवादीनां कर्म्मफले विघ्नकर्त्तृत्वाभावस्तत्राह। कर्म्मणामिति॥ कथं हेतुसिद्धिरित्याशङ्क्य कर्म्मणः स्वोत्पत्तौ देवाद्यपेक्षां व्यतिरेकमुखेन दर्शयति। कर्म्म हीति॥ स्वफलेऽपि

भा० कारकाद्यनेकनिमित्तोपादानस्वाभाव्यात्। तस्मात् क्रियानुगुणा हि दैवेश्वरादय इति कर्म्मसु तावन्न फलप्राप्तिं प्रत्यविस्रम्भः। कर्म्मणामप्येषां वशानुगत्वं क्वचित्स्वसामर्थ्यस्याप्रणोद्यत्वात्कर्म्मकालदैवद्रव्यादिस्वभावानां गुणप्रधानभावस्त्वनियतो दुर्विज्ञेयस्येति तत्कृतो मोहो लोकस्य कर्म्मैव कारकं नान्यत्फलप्राप्ताविति केचित्। दैवमेवेत्यपरे। काल इत्येके। द्रव्यादिस्वभाव इति केचित्। सर्व्व एते संहता एवेत्यपरे। तत्र कर्म्मणः प्राधान्यमङ्गीकृत्य वेदस्मृतिवादाः।

आ० तस्य तत् सापेक्षत्वमस्तीत्याह। लब्ध्वेति॥ निष्पन्नमपि कर्म्म पूर्व्वोक्तं कारकमनपेक्ष्य स्वफलदाने प्रक्तं न भवतीत्यर्थः॥ कर्म्मणः स्वोत्पत्तौ स्वफले च कारकसापेक्षत्वे हेतुमाह। क्रियाया हीति। कारकादीनामनेकेषां निमित्तानामुपादानेन स्वभावो निष्पद्यते यस्याः सा तथोक्ता तस्या भावः कारकाद्यनेकनिमित्तोपादानस्वाभाव्यं। तस्मादुभयत्र परतन्त्रं कर्म्मेत्यर्थः॥ दैवादीनां कर्म्मापेक्षितकारकत्वे फलितमाह। तस्मादिति॥ इतोऽपि कर्म्मफलेनाविस्रम्भोऽस्तीत्याह। कर्म्मणामिति एषां दैवानां क्वचिद्विघ्नलक्षणे कार्य्ये कर्म्मणां वशवर्त्तित्वमेष्टव्यं। प्राणिकर्म्मापेक्षामन्तरेण विघ्नकरणेऽतिप्रसङ्गादतोऽन्यत्रापि सर्व्वत्र तेषां तदपेक्षा वाच्या इत्यर्थः॥ तत्र तेषां कर्म्मवशवर्त्तित्वे हेत्वन्तरमाह। स्वसामर्थ्यस्येति॥ विघ्नलक्षणं हि कार्य्यं दुःखमुत्पादयति। न च दुःखमृतेऽपायाद्युपपद्यते। दुःखविषयेऽपायसामर्थ्यस्य शास्त्राधिगतस्याप्रत्याख्येयत्वात्तस्मात्प्राणिनामदृष्टवशादेव दैवादयो विघ्नकारणमित्यर्थः॥ दैवादीनां कर्म्मपारतन्त्र्ये कर्म्म तत्परतन्त्रं न स्यात्प्रधानगुणभाववैपरीत्यायोगादित्याशङ्क्याह। कर्म्मेति॥ इतश्च नामीषां नियतो गुणप्रधानभावोऽस्तीत्याह। दुर्विज्ञेयस्येति। इतिशब्दो हेत्वर्थः। यतो गुणप्रधानकृतो मतिविभ्रमो लोकस्योपलभ्यते। तस्मादसौ दुर्विज्ञेयो न नियतोऽस्तीति योजना॥

उ० आत्मा तेषाᳬ स भवति

भा० पुण्यो वै पुण्येन कर्म्मणा भवति पापः पापेनेत्यादयः। यद्यप्येषां स्वविषये कस्यचित्प्राधान्योद्भव इतरेषां तत्कालीनप्राधान्यशक्तिस्तम्भस्तथापि न कर्म्मणः फलप्राप्तिं प्रत्यनैकान्तिकत्वं। शास्त्रन्यायनिर्द्धारितत्वात्कर्म्मप्राधान्यस्य॥

नाविद्यापगममात्रत्वाद्ब्रह्मप्राप्तिफलस्य। यदुक्तं ब्रह्मप्राप्तिफलं प्रति देवा विघ्नं कुर्य्युरिति तत्र न देवानां विघ्नकरणे सामर्थ्यं। कस्मात्। विद्याकालानन्तरितत्वाद्ब्रह्मप्राप्तिफलस्य। कथं। यथा लोके द्रष्टुश्चक्षुष आलोकेन न संयोगो यत्कालस्तत्काल एव रूपाभिव्यक्तिः। एवमात्मविषयं ज्ञानं यत्कालं तत्काल एव तद्विषयाज्ञानतिरोभावः

व्या० मतिविभ्रमे वादिविप्रतिपत्तिर्हेतुमाह। कर्म्मैवेत्यादिना॥ कथं तर्हि निश्चयस्तत्राह। तत्रेति॥ वेदवादानुदाहरति। पुण्यो वा इति॥ आदिपदेन धर्म्मरज्वा व्रजेदूर्द्ध्वमित्यादिस्मृतिवादा गृह्यन्ते॥ सूर्य्योदयदाहसेचनादौ कालज्वलनसलिलादेः प्राधान्यप्रसिद्धेर्न कर्म्मैव प्रधानमित्याशङ्क्याह। यद्यपीति॥ अनैकान्तिकत्वमप्रधानत्वं॥ तत्र हेतुमाह। शास्त्रेति। श्रुतिस्मृतिलक्षणं शास्त्रमुदाहृतं। जगद्वैचित्र्यानुपपत्तिर्न्यायः॥

कर्म्मफले देवादीनां विघ्नकर्तृत्वं प्रसङ्गागतं निराकृत्य विद्याफले तेषां तदाशङ्कितं निराकरोति। नाविद्येति॥ तत्र नञर्थमुक्तानुवादपूर्व्वकं विशदयति। युक्तमिति॥ तत्र प्रश्नपूर्व्वकं पूर्व्वोक्तं हेतुं स्फुटयति। कस्मादिति। आत्मनो ब्रह्मत्वप्राप्तिरूपाया मुक्तेरज्ञानाध्वस्तिमात्रत्वात्तस्याश्च ज्ञानेन तुल्यकालत्वात्तस्मिन् सति तस्य फलस्यावश्यकत्वाद्देवादीनां विघ्नाचरणे नावकाशोऽस्तीत्यर्थः॥ उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षापूर्व्वकं दृष्टान्तेन समर्थ-

भा॰ स्यात्। अतो ब्रह्मविद्यायां सत्यामविकार्य्यानुपपत्तेः प्रदीप इव तमःकार्य्यस्य। तत्केन कस्य विघ्नं कुर्य्युर्देवाः। यत्रात्मत्व-मेव देवानां ब्रह्मविदस्तदेतदाहात्मस्वरूपं ध्येयं। यत्तत्सर्व्व-शास्त्रैर्विज्ञेयं ब्रह्म। हि यस्मादेषां देवानां स ब्रह्मविद्भ-वति। ब्रह्मविद्यासमकालमेवाविद्यामात्रव्यवधानापगमा-च्छुक्तिकाया इव रजताभासायाः शुक्तिकात्वमित्यवोचाम। अतो नात्मनः प्रतिकूलत्वे देवानां प्रयत्नः सम्भवति। यस्य ह्यनात्मभूतं फलं देशकालनिमित्तान्तरितं तत्रानात्म-विषये सफलः प्रयत्नो विघ्नाचरणाय देवादीनां। न त्विह विद्यासमकाल आत्मभूते देशकालनिमित्तानन्तरिते।

व्या॰ यति। कथमित्यादिना॥ ब्रह्मविद्यातत्फलयोःसमानकालत्वे फलितमाह। अत इति॥ देवादीनां ब्रह्मविद्याफले विघ्नकर्तृत्वा-भावे हेत्वन्तरमाह। यत्रेति। यस्यां विद्यायां सत्यां ब्रह्मविदो देवादीनामात्मत्वमेव तस्यां सत्यां कथं ते तस्य विघ्नमाचरेयुः स्वविषये तेषां प्रातिकूल्याचरणानुपपत्तेरित्यर्थः॥ उक्तेऽर्थे सम-नन्तरवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे। तदेतदाहेति॥ कथं ब्रह्मविद्या-समकालमेव ब्रह्मविद्देवादीनामात्मा भवति तत्राह। अवि-द्यामात्रेति॥ यथेदं रजतमिति रजताकारायाः शुक्तिकात्वम-विद्यामात्रव्यवहितं तथा ब्रह्मविदोऽपि सर्व्वात्मत्वे तन्मात्रव्यव-धानात्तस्याश्च विद्योदयेनान्तरीयकत्वेन निवृत्तेर्युक्तं विद्यातत्फ-लयोः समानकालत्वं। उक्तश्चैतत्प्रतिवचनदशायामित्यर्थः॥ उक्तस्य हेतोरपेक्षितं वदन् ब्रह्मविदो देवाद्यात्मत्वे फलितमाह। अत इति॥ कैवल्ये तेषां विघ्नकर्तृत्वे कुत्र तत्कर्तृतेत्याशङ्क्याह। यस्य हीति॥ तेषां निरङ्कुशं प्रसरत्वं वारयति। न त्विति। सफलप्रयत्न इति पूर्व्वेण सम्बन्धः॥ तस्य निरवकाशत्वादिति हेतु-माह। अवसरेति॥ ज्ञानस्यानन्तरफलत्वात्तत्काले देवादीनां न विघ्नकर्तृतेत्युक्तमुपेत्य स्वयूथ्यः शङ्कते। एवं तर्हीति॥ ज्ञान-

भा॰ ऽवसरानुपपत्तेः। एवं तर्हि विद्याप्रत्ययमन्तत्यभावाद्विपरीतप्रत्ययतत्कार्य्ययोश्च दर्शनादन्य एवात्मप्रत्ययो विद्यानिवर्त्तको न तु पूर्व्व इति। न प्रथमो नानैकान्तिकत्वात्। यदि हि प्रथम आत्मविषयः प्रत्ययो विद्यां न निवर्त्तयति तथान्योऽपि तुल्यविषयत्वात्।

एवं तर्हि सन्ततोऽविद्यानिवर्त्तको न विच्छिन्न इति। न। जीवनादौ सति सन्तत्यनुपपत्तेः। न हि जीवनादिहेतुके प्रत्यये सति विद्याप्रत्ययसन्ततिरुपपद्यते विरोधात्। अथ जीवनादिप्रत्ययतिरस्करणेनैवामरणान्ताद्विद्यासन्ततिरिति चेन्न। प्रत्ययेयत्तासन्तानानवधारणाच्छास्त्रार्थानवधारणदोषादियत्तां प्रत्ययानां सन्ततिरविद्याया

व्या॰ स्यानन्तरपतत्वेन तदज्ञानं निवर्त्तयेदज्ञानामिव तत्त्वज्ञानामपि ब्रह्मास्मीति ज्ञानसन्तत्यभावात्। न चाद्यमेव ज्ञानमज्ञानध्वंसि प्रागिव ऊर्द्ध्वमपि रागादेस्तत्कार्य्यस्य च दृष्टत्वात्। अतो देहपातकालीनं ज्ञानं विज्ञानं निवर्त्तयतीति कुतो जीवन्मुक्तिरित्यर्थः। अन्त्यज्ञानस्याज्ञाननिवर्त्तकत्वं तत्सन्ततेर्वा प्रथममेतस्यान्त्यत्वादात्मविषयत्वाद्वा तद्ध्वंसितेति विकल्प्योभयत्र दृष्टान्ताभावं मत्वा द्वितीये दोषान्तरमाह । न प्रथमेनेति ॥ तदेवानुमानेन स्फोरयति। यदि हीति ॥

कल्पान्तरं शङ्कयति। एवं तर्हीति ॥ अविच्छिन्नाज्ञानसन्ततिर्ज्ञानं निवर्त्तयतीत्येतद्दूषयति। नेत्यादिना ॥ जीवनादिहेतुकः प्रत्ययो बुभुक्षितोऽहं भोक्ष्येऽहमित्यादिलक्षणः। तस्य बुभुक्षाद्युपप्लुतस्य ब्रह्मास्मीत्यविच्छिन्नप्रत्ययसन्ततेश्च विरुद्धतया यौगपद्यायोगं हेतुमाह। विरोधादिति ॥ प्रत्ययसन्ततिमुपपादयन्नाशङ्कते। अथेति ॥ उक्तरीत्या प्रत्ययसन्ततिमुपेत्य दूषयति। नेत्यादिना ॥ तमेव दोषं विशदयति। इयत्तामिति। शास्त्रार्थो

भा॰ निवर्त्तिकेत्यनवधारणाच्छास्त्रार्थो नावनिश्चेत। तच्चानिष्टं। सन्ततिमात्रत्वेऽवधारित एवेति चेन्नाद्यन्तयोरविशेषात्प्रथमा विद्या प्रत्ययसन्ततिर्मरणकालान्ता वेति विशेषाभावादाद्यन्तयोः प्रत्यययोः पूर्व्वोक्तौ दोषौ प्रसज्येयातां। एवं तर्ह्यनिवर्त्तक एवेति चेन्न। तस्मात्तत्सर्व्वमभवदिति श्रुतेः। भिद्यते हृदयग्रन्थिस्तत्र को मोह इत्यादि श्रुतिभ्यस्त्वार्थवाद इति चेन्न। सर्व्वशाखोपनिषदामर्थवादत्वप्रसङ्गात्। एतावन्मात्रार्थत्वोपक्षीणा हि सर्व्वशाखोपनिषदः प्रत्यक्षप्रमितात्मविषयत्वादस्त्वेवेति चेन्न। उक्तपरिहारत्वादविद्या-

---

व्या॰ ज्ञानसन्ततिरज्ञानं निवर्त्तयतीत्येवमात्मकः। आत्मेत्येवोपासीतेति श्रुतेरात्मज्ञानसन्ततिमात्रसद्भावे ततो विद्याद्वाराऽविद्याध्वस्तिरिति शास्त्रार्थनिश्चयसिद्धिरित्याह। सन्ततीति॥ आत्मधीसन्ततेः सत्त्वेऽपि न स्वात्मविषयत्वाद्विद्याद्वाराऽविद्यां निवर्त्तयति। आद्यद्वित्रिक्षणस्यात्मसन्ततौ व्यभिचारादिति परिहरति। नाद्यन्तयोरिति॥ पूर्व्वस्मिन् प्रत्यये नाविद्यानिवर्त्तकत्वमन्त्ये तु तथेत्युक्ते तस्यान्त्यत्वात्तथात्वं चेद्दृष्टान्ताभावः। आत्मविषयत्वात्तथात्वे प्रथमप्रत्यये व्यभिचारः स्यादित्युक्तौ दोषौ। आद्या सन्ततिर्न विद्याध्वंसिनी। अन्त्या तु तथेत्यङ्गीकारेऽपि विशेषाभावादन्त्यत्वात्तस्या निवर्त्तकत्वे दृष्टान्ताभावः॥ आत्मविषयत्वात्तद्भावत्वमेकान्तिकत्वमित्येतावेव दोषौ स्यातामित्युक्तं विवृणोति। प्रथमेति॥ अन्त्यप्रत्ययस्य सन्ततेश्चाविद्यानिवर्त्तकत्वासम्भवे प्रथमस्यापि रागाद्यनुवृत्त्या तदयोगाज्ज्ञानमज्ञानानिवर्त्तकमेवेति चोदयति। एवं तर्हीति॥ श्रुतिविरोधेन परिहरति॥ न तस्मादिति॥ तासामर्थवादत्वेनाविवक्षितत्वं शङ्कते। अर्थवाद इति चेदिति॥ अतिप्रसङ्गेन दूषयति। न सर्व्वेति॥ यथोक्तश्रुतीनामर्थवादत्वेऽपि कथं सर्व्वशाखोपनिषदां तत्प्रसक्तिरित्याशङ्क्याह। एतावदिति॥ एतावन्मात्रार्थत्वमात्मज्ञानात्तदज्ञाननिवृत्तिरित्येता-

भा॰ शोकमोहभयादिदोषनिवृत्तेः । प्रत्यक्षत्वादिति चोद्यस्य एव परिहारस्तस्मादाद्योऽन्त्यः सन्ततोऽसन्ततश्चेत्यचोद्यं । एतदविद्यादिदोषनिवृत्तिफलावसानत्वाद्विद्यायाः । य एवाविद्यादिदोषनिवृत्तिफलकृत्प्रत्यय आद्योऽन्त्यः सन्ततो ऽसन्ततो वा स एव विद्येत्यभ्युपगमान्न चोद्यस्यावतारगन्धो ऽप्यस्ति। यत्तूक्तं विपरीतप्रत्ययतत्कार्ययोश्च दर्शनादिति। न । तच्छेषस्थितिहेतुत्वात्। येन कर्मणा शरीरमारब्धं तद्विपरीतप्रत्ययदोषनिमित्तत्वात्तस्य तथाभूतस्यैव विपरीतप्रत्ययदोषसंयुक्तस्य फलदाने सामर्थ्यमिति। यावच्छरीरपातस्तावत्फलोपभोगाङ्गतया विपरीतप्रत्ययं रागा-

---

व्या॰ वन्मात्रस्यार्थस्य सद्भावः। अहन्धीगम्ये प्रतीतौ तासां प्रवृत्तेः संवादविसंवादाभ्यां मानत्वायोगादस्यैवार्थवादतेति प्रसङ्गस्येष्टत्वं शङ्कते । प्रत्यक्षेति ॥ प्रमातुरहन्धीगम्यता नात्मनस्तत्साक्षित्वस्य वेदान्ताः ब्रह्मत्वं बोधयन्तीति न संवादादिशङ्केत्याह । नोक्तेति॥ विद्वदनुभवमाश्रित्यापि फलश्रुतेरर्थवादत्वं समाहितमित्याह । अविद्येति ॥ आत्मज्ञानस्य तदज्ञाननिवर्त्तकत्वे स्थिते परमतस्य निरवकाशत्वं फलतीत्याह । तस्मादिति ॥ चोद्यस्यानवकाशमेव विशदयति । अविद्यादीति ॥ ज्ञानसन्ततेरन्त्यज्ञानस्य वा ज्ञानध्वंसित्वासिद्धेराद्यमेव ज्ञानं तथेत्युक्तं। सम्प्रति परोक्तमनुवदति । यत्तूक्तमिति ॥ दर्शनान्नाद्यं ज्ञानमज्ञानध्वंसीति शेषः ॥

प्रारब्धकर्मशेषस्य विद्वद्देहस्थितिहेतुत्वाद्विदुषोऽपि यावदारब्धक्षयं रागाद्याभासाविरोधात्तत्क्षये च देहाभासजगदाभासयोरभावान्नाद्यज्ञानस्याज्ञाननिवर्त्तकमुपपत्तिरित्युत्तरमाह। न तच्छेषेति ॥ तदेव प्रपञ्चयति । येनेत्यादिना । तच्छब्दस्याक्षिपतीत्यनेन सम्बन्धः । आक्षेपकत्वनियमं साधयति । विपरी-

भा० निवर्त्तिकेत्यनवधारणाच्छास्त्रार्थो नावध्रियेत। तस्मानिष्टं।
सन्ततिमात्रत्वेऽवधारित एवेति चेन्नाद्यन्तयोरविशेषा-
त्प्रथमा विद्या प्रत्ययसन्ततिर्मरणकालान्ता वेति विशेषा-
भावादाद्यन्तयोः प्रत्यययोः पूर्व्वोक्तौ दोषौ प्रसज्येयातां।
एवं तर्ह्यनिवर्त्तक एवेति चेन्न। तस्मात्तत्सर्व्वमभवदिति श्रुतेः।
भिद्यते हृदयग्रन्थिस्तत्र को मोह इत्यादि श्रुतिभ्यश्चार्थवाद
इति चेन्न। सर्व्वशाखोपनिषदामर्थवादत्वप्रसङ्गात्। एता-
वन्मात्रार्थत्वोपक्षीणा हि सर्व्वशाखोपनिषदः प्रत्यक्षप्रमि-
तात्मविषयत्वादस्त्वेवेति चेन्न। उक्तपरिहारत्वादविद्या-

आ० ज्ञानसन्ततिरज्ञानं निवर्त्तयतीत्येवमात्मकः। आत्मेत्येवोपासी-
तेति श्रुतेरात्मज्ञानसन्ततिमात्रसद्भावे ततो विद्याद्वाराऽविद्याध्व-
स्तिरिति शास्त्रार्थनिश्चयसिद्धिरित्याह। सन्ततीति॥ आत्मधीस-
न्ततेः सत्त्वेऽपि न स्वात्मविषयत्वाद्विद्याद्वाराऽविद्यां निवर्त्तयति।
आद्यद्विचित्त्वग्रस्यात्मसन्ततौ व्यभिचारादिति परिहरति। नाद्य-
न्तयोरिति॥ पूर्व्वस्मिन् प्रत्यये नाविद्यानिवर्त्तकत्वमन्त्ये तु तथेत्युक्ते
तस्यान्त्यत्वात्तथात्वं चेद्दृष्टान्ताभावः। आत्मविषयत्वात्तथात्वे प्रथ-
मप्रत्यये व्यभिचारः स्यादित्युक्तौ दोषौ। आद्या सन्ततिर्न विद्या-
ध्वंसिनी। अन्त्या तु तथेत्यङ्गीकारेऽपि विशेषाभावादन्त्यत्वात्तस्या
निवर्त्तकत्वे दृष्टान्ताभावः॥ आत्मविषयत्वात्तद्भावत्वमेकांतिकत्व
मित्येतावेव दोषौ स्यातामित्युक्तं विवृणोति। प्रथमेति॥ अन्त्य-
प्रत्ययस्य सन्ततेश्चाविद्यानिवर्त्तकत्वासम्भवे प्रथमस्यापि रागा-
द्यनुवृत्त्या तदयोगाज्ज्ञानमज्ञानानिवर्त्तकमेवेति चोदयति।
एवं तर्हीति॥ श्रुतिविरोधेन परिहरति॥ न तस्मादिति॥
तासामर्थवादत्वेनाविवक्षितत्वं शङ्कते। अर्थवाद इति चेदिति॥
अतिप्रसङ्गेन दूषयति। न सर्व्वेति॥ यथोक्तश्रुतीनामर्थवादत्वे
ऽपि कथं सर्व्वशाखोपनिषदां तत्त्वप्रसक्तिरित्याशङ्क्याह। एता-
वदिति॥ एतावन्मात्रार्थत्वमात्मज्ञानात्तदज्ञाननिवृत्तिरित्येता-

भा॰ शोकमोहभयादिदोषनिवृत्तेः । प्रत्यक्षत्वादिति चोक्त एव परिहारस्तस्मादाद्योऽन्यः सन्ततोऽसन्ततश्चेत्यचोद्यं । एतदविद्यादिदोषनिवृत्तिफलावसानत्वाद्विद्यायाः । य एवाविद्यादिदोषनिवृत्तिफलकृत्प्रत्यय आद्योऽन्यः सन्ततोऽसन्ततो वा स एव विद्येत्यभ्युपगमान्न चोद्यस्यावतारगन्धोऽप्यस्ति। यत्तूक्तं विपरीतप्रत्ययतत्कार्ययोश्च दर्शनादिति। न । तच्छेषस्थितिहेतुत्वात्। येन कर्मणा शरीरमारब्धं तद्विपरीतप्रत्ययदोषनिमित्तत्वात्तस्य तथाभूतस्यैव विपरीतप्रत्ययदोषसंयुक्तस्य फलदाने सामर्थ्यमिति। यावच्छरीरपातस्तावत्फलोपभोगाङ्गतया विपरीतप्रत्ययं रागा-

---

व्या॰ वन्मात्रस्यार्थस्य सद्भावः। अहन्धीगम्ये प्रतीतौ तासां प्रवृत्तेः संवादविसंवादाभ्यां मानत्वायोगादस्यैवार्थवादतेति प्रसङ्गस्येष्टत्वं शङ्कते । प्रत्यक्षेति ॥ प्रमातुरहन्धीगम्यता नात्मनस्तस्माद्विशिष्टस्य वेदान्ताः ब्रह्मत्वं बोधयन्तीति न संवादादिशङ्केत्याह । नोक्तेति ॥ विद्वदनुभवमाश्रित्यापि फलश्रुतेरर्थवादत्वं समाहितमित्याह । अविद्येति ॥ आत्मज्ञानस्य तदज्ञाननिवर्त्तकत्वे स्थिते परमतस्य निरवकाशत्वं फलतीत्याह । तस्मादिति ॥ चोद्यस्यानवकाशमेव विशदयति । अविद्यादीति ॥ ज्ञानसन्ततेरन्यज्ञानस्य वा ज्ञानध्वंसित्वासिद्धेराद्यमेव ज्ञानं तथेत्युक्तं। सम्प्रति परोक्तमनुवदति । यत्तूक्तमिति ॥ दर्शनादित्याद्यं ज्ञानमज्ञानध्वंसीति शेषः ॥

प्रारब्धकर्मशेषस्य विद्वद्देहस्थितिहेतुत्वाद्विदुषोऽपि यावदारब्धक्षयं रागाद्याभासाविरोधात्तत्क्षये च देहाभासजगदाभासयोरभावाच्चाद्यज्ञानस्याज्ञाननिवर्त्तकमुपपत्तिरित्युत्तरमाह। न तच्छेषेति ॥ तदेव प्रपञ्चयति । येनेत्यादिना । तच्छब्दस्याज्ञिमतीत्यनेन सम्बन्धः । आक्षेपकत्वनियमं साधयति । विपरी-

भा॰ दिदोषञ्च तावन्मात्रमाक्षिपत्येव। मुक्तेषुवत्प्रवृत्तफलत्वात्तद्धेतुकस्य कर्म्मणस्तेन न तस्य निवर्त्तिका विद्याऽविरोधात्। किं तर्हि स्वाश्रयादेव स्वात्मविरोध्यविद्याकार्य्यं यदुत्पित्सु तन्निरूपणाज्ञनागतत्वादतीतं हीतरत्। किञ्चन च विपरीतप्रत्ययो विद्यावत उत्पद्यते। निर्विषयत्वादनवधृतविषयविशेषस्वरूपं हि सामान्यमात्रमाश्रित्य विपरीतप्रत्यय उत्पद्यमान उत्पद्यते। यथा शुक्तिकायां रजतमिति। स च विषयविशेषावधारणवतोऽशेषविपरीतप्रत्ययाश्रयस्योपमर्द्दितत्वान्न पूर्व्ववत् सम्भवति। शुक्तिकादौ

व्या॰ तेति॥ मिथ्याज्ञानेन रागादिदोषेण च निमित्तेन प्रवृत्तत्वादिति यावत्। तथाभूतस्येत्यस्य विवरणं विपरीतप्रत्ययेत्यादि कर्म्मैव यथा विश्लेष्यते। तावन्मात्रं प्रतिभासमात्रशरीरं। प्रारब्धकर्म्मणोऽप्यज्ञानजन्यत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वाज्ज्ञानिनस्ततो देहाभासादि सम्भवतीत्याशङ्क्याह। मुक्तेषुवदिति॥ यथाप्रवृत्तवेगस्येष्वादेर्वेगक्षयादेवाप्रतिबद्धस्य क्षयस्तथा भोगादेवारब्धक्षयो भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यन्त इति न्यायादित्यर्थः। तद्धेतुकस्य विपरीतप्रत्ययादिप्रतिभासकार्य्यजनकस्येति यावत्॥ ननु ज्ञानमनारब्धकर्म्मवदारब्धमपि कर्म्मत्वाविशेषान्निवर्त्तयिष्यति नेत्याह। तेनेति॥ अविद्यालेशेन सहारब्धस्य कर्म्मणो विद्यानिवर्त्तिका न भवतीत्यत्र हेतुमाह। अविरोधादिति॥ न हि ज्ञानादारब्धकर्म्म क्षीयते तदविरोधित्वादविद्यालेशाच्च तदवस्थितेः। अन्यथा जीवन्मुक्तिशास्त्रविरोधादिति भावः॥ आरब्धस्य कर्म्मणो ज्ञानानिवर्त्त्यत्वे ज्ञानं कर्म्मनिवर्त्तकमिति कथं प्रसिद्धिरित्याह। किं तर्हीति॥ प्रसिद्धिविषयमाह। स्वाश्रयादिति। ज्ञानविरोधि यदज्ञानकार्य्यमनारब्धं कर्म्म ज्ञानाश्रयप्रभावाद्याश्रयादज्ञानात्फलात्मना जन्माभिमुखं तन्निवर्त्तकं ज्ञानमिति प्रसिद्धिरविरुद्धेत्यर्थः॥ विमतं न ज्ञाननिवर्त्तकं कर्म्मत्वादारब्धकर्म्मवदित्यनुमानादनारब्धमपि

भा॰ सम्यक् प्रत्ययोत्पत्तौ पुनरदर्शनात्। क्वचित्तु विद्यायाः पूर्व्वोत्पन्नविपरीतप्रत्ययजनितसंस्कारेभ्यो विपरीतप्रत्ययावभासाः स्मृतयो जायमाना विपरीतप्रत्ययभ्रान्तिमकस्मात्कुर्व्वन्ति। यथा विज्ञातदिग्भागस्याप्यकस्माद्दिग्विपर्य्ययविभ्रमः सम्यक्ज्ञानवतोऽपि चेत्पूर्व्ववद्विपरीतप्रत्यय उत्पद्यते सम्यग्ज्ञानेऽप्यविस्रम्भाच्छास्त्रार्थविज्ञानादौ प्रवृत्तिरसमञ्जसा स्यात् सर्व्वञ्च प्रमाणमप्रमाणं सम्पद्येत।

व्या॰ कर्म्म न ज्ञाननिरस्यमित्याशङ्क्याह। अनागतत्वादिति। अनारब्धकर्म्मफलरूपेणाप्रवृत्तत्वात्प्रवृत्तेन ज्ञानेन निवर्त्त्यं। आरब्धं तु कर्म्म फलरूपेण जातत्वात्तद्भोगादृते न निवृत्तिमर्हति। अनुमानन्त्वागमाय बाधितमप्रमाणमित्यर्थः॥ नन्वनारब्धकर्म्मनिवृत्तावपि विदुषश्चेदारब्धकर्म्म न निवर्त्तते तथा च यथापूर्व्वं विपरीतप्रत्ययादिप्रवृत्तेर्विद्वदविद्वद्विशेषो न स्यादत आह। किञ्चेति॥ हेतुसिद्ध्यर्थं विपरीतप्रत्ययविषयं विशदयति। अनवधृतेति॥ सम्प्रति विद्वद्विषये विषयाभावाद्विपरीतप्रत्ययस्यानुत्पत्तिमुपन्यस्यति। स चेति। आश्रयस्यागृहीतविशेषस्य सामान्यमात्रस्यालम्बनस्येति यावत्। आश्रयस्येति पाठेऽप्ययमेवार्थः। विदुषो विपरीतप्रतिभासेन यथापूर्व्वं तत्त्वं॥ यस्य तु यथापूर्व्वं संसारित्वमित्यादिन्यायविरोधादिति मत्वाह। न पूर्व्ववदिति॥ तत्रानुभवं प्रमाणयति। शुक्तिकादाविति॥ यथाऽज्ञानवतो विपरीतप्रत्ययभावोऽनुभूयते तथा तद्वतोऽपि क्वचिद्विपरीतप्रत्ययो दृश्यते॥ तथा च कथं तवानुभवविरोधो न प्रसरेदित्याशङ्क्य परोक्षज्ञानवति विपरीतप्रत्ययसत्त्वेऽपि नापरोक्षज्ञानवति तद्भावमित्यभिप्रेत्याह। क्वचित्त्विति। परोक्षज्ञानाधारसप्तम्यर्थः॥ पञ्चमी त्वपरोक्षज्ञानायां। अकस्मादित्यज्ञानातिरिक्तकृतसामग्र्यभावोक्तिः॥

विदुषो मिथ्याज्ञानाभावमुक्त्वा विपक्षे दोषमाह। सम्यगिति। तत्पूर्व्वकमनुष्ठानमादिशब्दार्थः॥ सम्यग्ज्ञानाविस्रम्भे दोषान्तरमाह। सर्व्वञ्चेति॥ ज्ञानादज्ञानध्वंसे तदुत्थमिथ्याज्ञानस्य सवि-

भा॰ प्रमाणाप्रमाणयोर्विशेषानुपपत्तेः । एतेन सम्यग्ज्ञानानन्तरमेव शरीरपाताभावः कस्मादित्येतत्परिहृतं । ज्ञानोत्पत्तेः प्रागूर्द्धं तत्कालं जन्मान्तरसञ्चितानाञ्च कर्म्मणामप्रवृत्तफलानां विनाशः सिद्धो भवति फलप्राप्तिविघ्ननिषेधश्रुतेरेव । क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि । तस्य तावदेव चिरं । सर्व्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते । तं विदित्वा न लिप्यन्ते कर्म्मणा पापकेन । एतमु हैवैतेन तरतो नैनं कृताकृते तपतः । एतं ह वाव न तपति न बिभेति कुतश्चनेत्यादिश्रुतिभ्यश्च । ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणि भस्मसात्कुरुत इत्यादिस्मृतिश्च । यत्तु ऋणैः प्रतिबध्यत इति । तन्न । अविद्याविषयत्वात् । अविद्यावान् ऋणी । तस्य कर्तृत्वाद्युपपत्तेः । यत्र वान्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत् पश्येदिति हि वक्ष्यत्यनन्यत्सदस्यात्माख्यं । यत्राविद्यायां सत्यामन्यदिव स्यात्तिमिरकृतद्वितीयचन्द्रवत्तत्राविद्याकृतानेककारकापेक्षं दर्श-

---

आ॰ षयस्य बाधितत्वान्न विदुषो रागादिरित्युपपाद्य ज्ञानान्मोक्षे तज्जन्ममात्रेण शरीरस्थितिहेत्वभावात्पतेदिति सद्यो मुक्तिपक्षं प्रत्याह । एतेनेति । प्रवृत्तफलस्य कर्म्मणो भोगादृते क्षयो नास्तीत्युक्तेन न्यायेनेति यावत् ॥ आरब्धकर्म्मणां देहस्थितिमुक्त्वा इतरेषां ज्ञाननिवर्त्यत्वमुपसंहरति । ज्ञानोत्पत्तेरिति । तस्य ह न देवाश्च नेति विदुषो विद्याफलप्राप्तौ विघ्ननिषेधश्रुत्यनुपपत्त्या यथोक्तोऽर्थो भातीत्यर्थः ॥ न केवलं श्रुतार्थापत्त्या यथोक्तार्थसिद्धिः । किन्तु श्रुतिस्मृतिभ्यामपीत्याह । क्षीयन्ते चेत्यादिना ॥ जीवन्मुक्तिं साधयता ज्ञानफले प्रतिबन्धाभाव उक्तः ॥ इदानीं पूर्वोक्तं शङ्काबीजमनुवदति । यत्त्विति ॥ ऋणित्वं हि विदुषोऽविदुषो वेति विकल्प्याद्यं दूषयन् द्वितीयमङ्गीकरोति । तन्नेत्यादिना ॥ ऋणि-

उ॰ अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवꣳ स देवानां ॥

भा॰ नादिकर्म तत्कृतं फलञ्च दर्शयति तत्रान्योऽन्यत्पश्येदित्यादिना। यत्र पुनर्व्विद्यायां सत्यामविद्याकृतानेकत्वभ्रमप्रहरणात्तत्केन कं पश्येदिति कर्म्मासम्भवं दर्शयति।

तस्मादविद्यावद्विषय एव वर्णितं कर्म्मसम्भवान्नेतरत्र। एतच्चोत्तरत्र व्याचिख्यासिष्यमाणैरेव वाक्यैर्व्विस्तरेण प्रदर्शयिष्यामः। तद्यथेहैव तावत्। अथ यः कश्चिदब्रह्मविदन्यामात्मनो व्यतिरिक्तां यां काञ्चिद्देवतामुपास्ते स्तुतिनमस्कारयागबल्युपहारप्रणिधानध्यानादिनोपास्ते तस्या गुणभावमुपगम्यास्ते अन्योऽसावनात्मा मत्तः पृथगन्योऽहमस्म्यधिकृतो मयास्मा ऋणिवत्प्रतिकर्त्तव्यमित्येवंप्रत्ययः सन्नुपास्ते न स इत्थं प्रत्ययो वेद विजानाति तत्त्वं न स

व्या॰ त्वस्येति शेषः॥ तदेव स्फुटयते। अविद्यायामिति॥ अविदुषोऽस्ति कर्तृत्वादीत्यत्र मानमाह। यत्रेति॥ वक्ष्यमाणवाक्यार्थे प्रकृतोपयोगित्वेन कथयति। अनन्यदिति॥ कर्मित्वं विदुषेनेत्युक्तं व्यक्तीकर्तुं तस्य नास्ति कर्तृत्वादीत्यत्रापि प्रमाणमाह। यत्र पुनरिति।

विद्यायां सत्यामविद्यायास्तत्कृतानेकत्वभ्रमस्य च प्रमाणं यत्र सम्पद्यते तत्र तस्मादेव कारणात्तत्केनेत्यादिकर्मादेरसम्भवं दर्शयतीति योजना॥ प्रमाणसिद्धमर्थं निगमयति। तस्मादिति॥ अविद्याविषयकर्मित्वमित्येतत्प्रपञ्चयन्नविद्यासूत्रमवतारयति। एतच्चेति॥ तदर्थित्वमविद्याविषयं यथा स्फुटं भवति तथाऽतो योऽन्यामित्यादावनन्तरग्रन्थ एव कथ्यते प्रथममित्यर्थः॥ तदक्षराणि व्याकरोति। अथेत्यादिना॥ विद्यासूत्रानन्तर्यमविद्या-

भा॰ केवलमेवम्भूतो विद्वानविद्यादिदोषवानेव। किं तर्हि यथा पशुर्गवादिर्व्वाहनदोहनाद्युपकारैरुपभुज्यते एवं स इज्याद्यनेकोपकारैरुपभोक्तव्यत्वादेकैकेन देवादीनां। अतः पशुरिव सर्व्वार्थेषु कर्म्मस्वधिकृत इत्यर्थः। एतस्य ह्यविदुषो वर्णाश्रमादिविभागवतो ह्यधिकृतस्य कर्म्मणो विद्यासहितस्य केवलस्य च शास्त्रोक्तस्य कार्य्यं मनुष्यत्वादिको ब्रह्मान्त उत्कर्षः। शास्त्रोक्तविपरीतस्य च स्वाभाविकस्य कार्य्यं मनुष्यत्वादिक एव स्थावरान्तोऽपकर्षो यथाचैतत्तथा। अथ त्रयो वाव लोका इत्यादिना वक्ष्यामः कृत्स्नेनैवाध्यायशेषेण। विद्यायास्तु कार्य्यं सर्व्वात्मभावापत्तिरित्येतत्संक्षेपतो दर्शितं सर्व्वा ह्रीयमुपनिषद्विद्याऽविद्याविभागप्रदर्शनेनैवोपक्षीणा॥

आ॰ सूत्रस्याथ शब्दार्थः। यागो गन्धपुष्पादिना पूजा। बल्युपहारो निवेद्य समर्पणं। प्रणिधानमैकाग्र्यं। ध्यानं तत्रैवानन्तरितप्रत्ययप्रवाहकरणं। आदिपदं प्रदक्षिणादिसङ्ग्रहणार्थं॥ भेददर्शनमात्रोपासनं न शास्त्रीयमित्यभिप्रेत्यैतदेव विवृणोति। अन्योऽसाविति। तस्य मूलमाह। न स इति॥ वाक्यान्तरमवतार्य्य व्याचष्टे। न स केवलमिति॥ सोऽविद्वानेवमुक्तदृष्टान्तवशात्पशुरिव देवानां भवति। तेषां मध्ये तस्यैकैकेन बहुभिरुपकारैर्भोग्यत्वादिति योजना। पशुसाम्ये सिद्धमर्थं कथयति। अत इति॥ अथानेनाविद्यासूत्रेण किं कृतं भवतीत्यपेक्षायामविद्यायाः संसारहेतुत्वं सूचितमिति वक्तुमविद्याकार्य्यं कर्म्म फलं सङ्क्षिपति। एतस्येत्यादिना। कर्म्मसहायभूता विद्या देवता ध्यानात्मिका शास्त्रीयवत्स्वाभाविककर्म्मणोऽपि द्वैविध्यं सूचयितुं च शब्दः। तत्र तु सहकारिणी विद्या नग्नस्त्रीदर्शनादिरूपेति भेदः।

उ॰ यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुञ्ज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवान् भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽ

भा॰ यथा चैषोऽर्थः कृत्स्नस्य शास्त्रस्य तथा प्रदर्शयिष्यामः। यस्मादेवं तस्मादविद्यावन्तं पुरुषं प्रति देवा ईशते विघ्नं कर्त्तुमनुग्रहं वेत्येतद्दर्शयति। यथाह वै लोके बहवो गोऽश्वादयः पशवो मनुष्यं स्वामिनमात्मनोऽधिष्ठातारं भुञ्ज्युः पालयेयुरेवं बहुपशुस्थानीय एकैकोऽविद्वान् पुरुषो देवान्देवानिति बहुवचनं पित्राद्युपलक्षणार्थं भुनक्ति पालयतीति। इमे इन्द्रादयोऽन्ये मत्तो ममेशितारो भृत्य इवाहमेषां स्तुतिनमस्कारेज्यादिनाऽऽराधनं कृत्वाभ्युदयं निश्रेयसञ्च तत्प्रदत्तं फलं प्राप्स्यामीत्येवमभिसन्धिः। तत्र लोके बहुपशुमतो यथैकस्मिन्नेव पशावादीयमाने व्याघ्रा-

---

आ॰ कथं यथोक्तकर्म्मफलमविद्यावतः स्यादित्याशङ्क्याह। यथा चेति॥ सूत्रद्वैविध्यसिद्ध्यर्थं विद्यासूत्रार्थमनुक्रामति। विद्याया चेति॥ सूत्रान्तराशङ्कां वारयति। सर्व्वा हीति॥ कथमेतदवगम्यते तत्राह। यथेति॥ मनुष्याणामविद्यावतां देवपशुत्वे स्थिते फलितमाह। यस्मादिति॥ तत्र प्रमाणत्वेनोत्तरं वाक्यमुत्थापयति। एतदिति॥ किमिदमविद्यावतो देवादिपालनमित्याशङ्क्य वाक्यतात्पर्य्यमाह। इमे इन्द्रादय इति। अभिसन्धिरविद्यावतः पुरुषस्येति शेषः॥ एकस्मिन्नेवेत्यादिवाक्यमादाय व्याचष्टे। तत्रेति॥ मनुष्याणां पशुभावाद्व्युत्थानमप्रियं देवानामिति स्थिते तदुपायमपि तत्वज्ञानं तेषां देवा विघ्नयन्तीत्याह। तस्मादिति। तत्त्वविद्याया दौर्लभ्यत्वं कथयन्नेत्युक्तं॥ मनुष्याणामुत्कर्षं देवा न सहन्तीत्यत्र प्रमाणमाह। तथा चेति। तेषां ब्रह्मविद्यायाः कैवल्याप्तिः सुतरामनिष्टेति भावः॥ देवादीनां मनुष्येषु ब्रह्म-

उ० प्रियं भवति किमु बहुषु तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः ॥ १० ॥

भा० दिनाऽपह्रियमाणे महदप्रियं भवति तथा बहुपशुस्थानीय एकस्मिन् पुरुषे पशुभावाद्व्युत्तिष्ठत्यप्रियं भवतीति किं चित्रं देवानां बहुपश्वपहरण इव कुटम्बिनः। तस्मादेषां देवानां तन्न प्रियं किं तद्यदेतद्ब्रह्मात्मतत्त्वं कथञ्च न मनुष्या विद्युर्जानीयुः। तथा च स्मरणमनु गीतासु भगवतो व्यासस्य ॥ क्रियावद्भिर्हि कौन्तेय देवलोकः समावृतः। न चैतदिष्टं देवानां मर्त्यैरुपरि वर्त्तनमिति ॥ अतो देवाः पशूनिव व्याघ्रादिभ्यो ब्रह्मविज्ञानाद्विघ्नमाचिकीर्षन्ति। अस्मदुपभोग्यत्वान्मा व्युत्तिष्ठेयुरिति। यन्तु मुमोचयिष्यन्ति तं श्रद्धादिभिर्योक्ष्यन्ति विपरीतमश्रद्धादिभिः। तस्मान्मुमुक्षु-

---

आ० ज्ञानस्याप्रियत्वेऽपि किं स्यादित्याशङ्क्याह। अत इति ॥ तेषां विघ्नमाचरतामभिप्रायमाह। अस्मदिति ॥ तर्हि देवादिभिरुपहतानां मनुष्याणां मुमुक्षैव न सम्पद्येतेत्याशङ्क्याह। यन्त्विति ॥ उक्तं हि ॥ न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति पशुपालवत्। यं हि रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तमिति ॥ तर्हि किं सर्व्वानेव देवाननुगृह्णन्तीत्याशङ्क्याह। विपरीतमिति ॥ देवतापराङ्मुखममुमोचयिषितमिति यावत् ॥ सम्प्रति देवाः प्रियवाक्येन ॥ ध्वनितमर्थमाह। तस्मादिति। अविदत्सु मनुष्येषु देवादीनां स्वातन्त्र्यं तच्छब्दार्थः। श्रद्धादिप्रधानस्तदाराधनपरः सन् देवानां प्रियः स्यात्तद्विपक्षस्य मुमुक्षा वैफल्यादित्यर्थः ॥ तत्प्रीतिविषयश्च तत्प्रसादादासादितवैराग्यः सर्व्वाणि कर्म्माणि संन्यस्य विद्याप्रापकं श्रवणादिकं प्रत्येकाग्रमना स्यादित्याह। अप्रमादीति ॥ श्रवणादिकमनुतिष्ठन्नपि वर्णाश्रमाचारपरो भवेदन्यथा विद्यालक्षणे

उ० ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव तदेकꣳ सन्न व्यभवत्॥

भा० देवाराधनपरः श्रद्धाभक्तिपरः प्रणेयोऽप्रमादी स्यादिद्याप्राप्तिं प्रति विद्यां प्रतीति वा काक्वैतत्प्रदर्शितं भवति देवा अप्रियवाक्येन॥ १०॥

सूचितः शास्त्रार्थः। आत्मेत्येवोपासीतेति। तस्य च व्याचिख्यासितस्य सार्थवादेन तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्ययेत्यादिना सम्बन्धप्रयोजनेऽभिहितेऽविद्यायाश्च संसाराधिकारणत्वमुक्तं अथ योऽन्यां देवतामुपास्त इत्यादिना। तत्राविद्वान् ऋणी पशुवद्देवादिकर्म्मकर्त्तव्यतया परतन्त्र इत्युक्तं किं पुनर्देवादिकर्म्मकर्त्तव्यत्वे निमित्तं। वर्णाश्रमाश्च। तत्र

व्या० फले प्रतिबन्धसम्भवादित्याशयेनाह। विद्यां प्रतीति। भयादिनिमित्तध्वनेर्विकृतिः काकुरुच्यते। यथाह काकुःस्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेरित्यमरः। तथा काक्वा एव श्रुतेः स्वरकम्पेन भयमुपलक्ष्य देवादिभजने कल्प्यते तात्पर्य्यमित्याह। काक्वेति॥१०॥

ब्रह्मकण्डिकामित्थं व्याख्याय ब्रह्म वा इदमित्यादि वाक्यस्यातीतेन सम्बन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति। सूचित इति॥ शास्त्रार्थशब्दो ब्रह्मविद्याविषयः। तदाहुरित्यादिनोक्तमनुवदति। तस्य चेति॥ अर्थवादस्तद्यो यो देवानामित्यादिः। सम्बन्धो ज्ञानस्य सर्व्वाप्तिफलेन साध्यसाधनत्वमधिकारिणाश्रयाश्रयित्वमैक्येन विषयविषयित्वमिति विभागः। अविद्यासूत्रे वृत्तं कथयति। अविद्यायाश्चेति। संसारस्याधिकारः प्रवृत्तिरुत्पत्तिरिति यावत्॥ यथा पशुरित्यादिनोक्तमनुभाषते। तत्रेति॥ अविद्याधिकारः सप्तम्यर्थः। तत्राविद्याकार्य्यं प्रपञ्चयितुमध्यायशेषप्रवृत्तिरिति मन्वानोऽविद्याविवर्त्तिचातुर्व्वर्ण्यसृष्टिप्रकटनार्थं तदेतद्ब्रह्मेत्यस्मात् प्राक्तनं वाक्यमित्याकाङ्क्षापूर्व्वकमाह। किं पुनरिति॥ ब्रह्म वा इदमित्यादिवाक्यमिदमा परामृश्यते। वर्णानेव विभिनष्टि। यन्निमि-

भा० के वर्णा इत्यत इदमारभ्यते। यन्निमित्तसम्बन्धेषु कर्मस्वयं परतन्त्र एवाधिक्कृतः संसारी* त्येतस्यैवार्थस्य प्रदर्शनायाग्नि- सर्गानन्तरमिन्द्रादिसर्गो नोक्तः। अग्नेस्तु सर्गः प्रजापतेः सृष्टिपरिपूरणाय प्रदर्शितः। अयञ्चेन्द्रादिसर्गस्तत्रैव द्रष्टव्य- स्त्वाक्षेपत्वात्। इह तु स एवाभिधीयतेऽविदुषः कर्माधिका- रहेतुप्रदर्शनाय॥ ब्रह्म वा इदमग्र आसीद्यदग्निं सृष्ट्वा- ग्निरूपापन्नं ब्रह्म ब्राह्मणजात्यभिमानाद्ब्रह्मेत्यभिधीयते। वै इदं क्षत्रादिजातं ब्रह्मैवाभिन्नमासीदेकमेव। नासीत् क्षत्रा- दिभेदस्तद्ब्रह्मैकं क्षत्रादिपरिपालयित्रादिशून्यं सन्न व्यभवत् न विभूतवत्कर्मणे नालमासीदित्यर्थः॥

व्या० केति। यैर्निमित्तैर्ब्राह्मणादिभिः सम्बन्धेषु कर्मस्वयमविद्वानधिक्कृतः पशुरिव संसरतीति पशुनिदर्शनश्रुतौ प्रसिद्धं। तानि निमित्ता- नि दर्शयितुमुत्तरं वाक्यं प्रवृत्तमित्यर्थः॥ अथेत्यभ्यमन्थदित्यत्रानु- ग्राहकदेवतासर्गं प्रक्रम्याग्नेरेव सृष्टिरुक्ता नेन्द्रादीनां अत्र त्वविद्यां प्रस्तुत्य तेषां सोच्यते। तत्र कः श्रुतेरभिप्रायस्तत्राह। एतस्येति। पूर्व्वमग्निसर्गानन्तरमिन्द्रादिसर्गो वाच्योऽपि नोक्तः। फलाभा- वात्। इह त्वविदुषस्तत्कार्य्यवर्णाद्यभिमानिनः कर्माधिक्कृतिरित्ये- तस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं तदाविद्यत्वविवक्षया स व्युत्पाद्यत इत्यर्थः॥ अग्निसर्गोऽपि तर्ह्यत्रैव वाच्यो विशेषाभावादित्याशङ्क्याह। अग्ने- स्त्विति॥ प्रजापतेः सृष्टिपूर्त्तये चेदग्निसृष्टिस्तत्रोक्ता। हन्तेन्द्रादि- सर्गोऽपि तत्रैव वाच्योऽन्यथा तदपूर्त्तेरित्याशङ्क्याह। अयञ्चेति॥ तर्हि तत्रोक्तस्य कस्मादत्रोक्तिः पुनरुक्तेरित्याशङ्क्य तस्यैवार्थस्येत्य- त्रोक्तं स्मारयति। इह त्विति॥ सङ्गतिमुक्त्वा वाक्यमादाय व्याचष्टे ब्रह्मेति॥ अग्नेः क्षत्रादिसर्गात्पूर्व्वमिति यावत्। वै शब्दस्याव- धारणार्थत्वं वदनवाक्यार्थोक्तिपूर्व्वकमित्यस्यार्थमाह। इद- मिति॥ द्वितीयमेवकारं व्याचष्टे। नासीदिति॥

---

* संसरतीति पाठान्तरः।

उ० तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रं यान्येतानि देवत्रा-क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्ज्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति ।

भा० ततस्तद्ब्रह्म ब्राह्मणोऽस्मि ममेत्थं कर्त्तव्यमिति ब्राह्मणजातिनिर्व्वर्त्य*कर्म्मचिकीर्षात्मनः कर्म्मकर्तृत्वविभूत्यै श्रेयोरूपं प्रशस्तरूपमत्यसृजतातिशयेनासृजत सृष्टवान् । तत् किं पुनस्तदत्यसृष्टं क्षत्रं क्षत्रियजातिस्तद्व्यक्तिभेदेन प्रदर्शयति। यान्येतानि प्रसिद्धानि लोके देवत्रा देवेषु क्षत्राणीति जात्याख्यायां पक्षे बहुवचनस्मरणाद्व्यक्तिबहुत्वाद्वा भेदोपचारेण बहुवचनं । कानि पुनस्तानीत्याह। तत्राभिषिक्ता एव विशेषतो निर्दिश्यन्ते। इन्द्रो देवानां राजा। वरुणो यादसां। सोमो ब्राह्मणानां। रुद्रः पशूनां। पर्ज्जन्यो विद्युदादीनां। यमः पितॄणां।मृत्यू रोगादीनां। ईशानो भासामित्येवमादीनि देवेषु क्षत्राणि। तदन्विन्द्रादिक्षत्रदेवताधिष्ठितानि

व्या० कथं तर्हि तस्य कर्म्मानुष्ठानसामर्थ्यसिद्धिरित्याशङ्क्य समनन्तरवाक्यं व्याचष्टे। तदिति॥ तदेव स्पष्टमाकाङ्क्षाद्वारा स्फुटयति। किं पुनरिति॥ एका चेत् क्षत्रजातिः सृष्टा कथं तर्हि यान्येतानीति बहूक्तिरित्याशङ्क्याह। तद्व्यक्तिभेदेनेति॥ क्षत्रजातेरेकत्वात् कथं क्षत्राणीति बहुवचनमित्याशङ्क्य जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यां (पा १।२।५८)इति स्मृतिमाश्रित्याह। जातीति॥ बहूक्तेर्गत्यन्तरमाह। व्यक्तीति॥ तासां बहुत्वाज्जातेश्च तदभेदा तत्रापि भेदमुपचर्य बहूक्तिरित्यर्थः॥ क्षत्राणीति बहुवचनमिति

---

* निमित्त इति पाठान्तरं।

उ॰ तस्मात्क्षत्रात्परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्र एव तद्यशो दधाति सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्ब्रह्म ।

भा॰ मनुष्यक्षत्राणि सोमसूर्य्यवंश्यानि पुरूरवःप्रभृतीनि सृष्टान्येव द्रष्टव्यानि । तदर्थ एव हि देवक्षत्रसर्गः प्रस्तुतः ॥

यस्माद्ब्रह्मणातिशयेन सृष्टं क्षत्रं तस्मात्क्षत्रात्परं नास्ति ब्राह्मणजातेरपि नियन्तृ । तस्माद्ब्राह्मणः कारणभूतः क्षत्रियस्य क्षत्रियमधस्ताद्व्यवस्थितः सन्नुपरिस्थितमुपास्ते । क्व । राजसूये । क्षत्र एव तदात्मीयं यशः ख्यातिरूपं ब्रह्मेति दधाति स्थापयति । राजसूयाभिषिक्तेनासन्द्यां स्थितेन राज्ञाऽऽमन्त्रितो ब्रह्मन्निति ऋत्विक् पुनस्तं प्रत्याह त्वं राजन् ब्रह्मासीति । तदेतदभिधीयते क्षत्र एव तद्यशो दधातीति । सैषा प्रकृता क्षत्रस्य योनिरेव यद्ब्रह्म ॥

व्या॰ सम्बन्धः । तेषां विशेषतो ग्रहणं क्षत्रस्योत्तमत्वं ख्यापयितुमिति मन्वानः सन्नाह । कानि पुनरित्यादिना ॥ ननु किमिति देवेषु क्षत्रसृष्टिरुच्यते । ब्राह्मणस्य कर्म्मानुष्ठानसामर्थ्यसिद्ध्यर्थं मनुष्येष्वेव तत्सृष्टिरुपदेष्टव्येत्याशङ्क्याह । तदन्विति ॥ तथापि विवक्षिता सृष्टिर्मुखतो वक्तव्येत्याशङ्क्योपोद्घातोऽयमित्याह । तदर्थ इति ॥ तस्मादित्यादि व्याचष्टे । यस्मादिति ॥ क्षत्रस्य नियन्तृत्ववदुत्कर्षहेत्वन्तरमाह । तस्मादिति ॥ ब्रह्मेति प्रसिद्धं ब्राह्मणाख्यमिति यावत् ॥ उक्तमेव प्रपञ्चयति । राजसूयेति ॥ आसन्द्यां मञ्चिकायां । क्षत्रे स्वकीयं यशः समर्पयतो ब्राह्मणस्य निष्कर्षमाशङ्क्याह । सैषेति ॥

उ॰ तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति ब्रह्मैवान्तत उपनिश्रयति स्वां योनिं य उ एनꣳ हिनस्ति स्वाꣳ स योनिमृच्छति स पापीयान् भवति यथा श्रेयाꣳसꣳ हिꣳसित्वा ॥११॥

भा॰ तस्माद्यद्यपि राजा परमतां राजसूयाभिषेकगुणं गच्छत्याप्नोति ब्रह्मैव ब्राह्मणजातिमेवान्ततोऽन्ते कर्मपरिसमाप्तावुपनिश्रयति स्वां योनिं पुरोहितं निधत्त इत्यर्थः॥ यस्तु पुनर्बलाभिमानात्स्वां योनिं ब्राह्मणजातिं ब्राह्मणं य उ एनं हिनस्ति न्यग्भावेन पश्यति स्वामात्मीयामेव स योनिमृच्छति स्वं प्रभवं विच्छिनत्ति विनाशयति। स एतत्कृत्वा पापीयान् पापतरो भवति। पूर्व्वमपि क्षत्रियः पाप एव। क्रूरत्वादात्मप्रसवहिंसया सुतरां। यथा लोके श्रेयांसं प्रशस्ततरं हिंसित्वा परिभूय पापतरो भवति तद्वत्॥११॥

आ॰ तयोर्ब्राह्मणत्वस्य तुल्यत्वात्कुतोऽवान्तरभेदः। क्षत्रमपि क्रतुकाले ब्राह्मण्यं प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह। तस्मादिति॥ क्षत्रस्य ब्रह्माभिभवे दोषश्रवणाच्च तस्य तदपेक्षया तद्गुणत्वमित्याह। यस्त्विति। प्रमादादपि वक्तुमुपशब्दः। य एनं हिनस्तीति प्रतीकग्रहणं। यस्तु पुनरित्यादिव्याख्यानमिति भेदः। ईयसुनस्तरबर्थस्य प्रयोगे हेतुमाह। पूर्व्वमपीति॥ ब्राह्मणाभिभवे पापीयस्त्वमित्येतदुदाहरणेन बुद्धावारोपयति। यथेति॥ ११॥

उ० स नैव व्यभवत् स विशमसृजत यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति ॥ १२ ॥

स नैव व्यभवत् स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणमियं वै

भा० क्षत्रे सृष्टेऽपि स नैव व्यभवत् कर्म्मणे ब्रह्म। तथा न व्यभवद्वित्तोपार्जयितुरभावात्। स विशमसृजत कर्म्मसाधनवित्तोपार्जनाय। कः पुनरसौ विट्। यान्येतानि देवजातानि स्वार्थे निष्ठा। य एते देवजातिभेदा इत्यर्थः। गणशो गणं गणमाख्यायन्ते कथ्यन्ते गणप्राया हि विशः। प्रायेण संहता हि वित्तोपार्जने समर्थाः नैकैकशः। वसवोऽष्टसङ्ख्यो गणस्तथैकादशरुद्राः द्वादशादित्याः विश्वेदेवास्त्रयोदश विश्वाया अपत्यानि सर्व्वे वा देवा मरुतः सप्त सप्त गणाः ॥ १२ ॥

सपरिचारकाभावात्पुनरपि नैव व्यभवत् स शौद्रं वर्णमसृजत शूद्र एव शौद्रः स्वार्थे वृद्धिः कः पुनरसौ

आ० कर्त्तुर्ब्राह्मणस्य नियन्तुश्च क्षत्रियस्य सृष्टत्वात्किमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्याह। क्षत्र इति॥ तद्व्याचष्टे। कर्म्मणे इति। ब्रह्म ब्राह्मणोऽस्मीत्यभिमानी पुरुषः तथा क्षत्रसर्गात्पूर्व्वमिवेति यावत्॥ कथं तर्हि लौकिकसामर्थ्यसम्पादनद्वारा कर्म्मानुष्ठानमत आह। स विशमिति॥ देवजातानीत्यत्र तकारो निष्ठा गणं गणं कृत्वा किमित्याख्यानं विशामित्याशङ्क्याह। गणेति॥ विशां समुदायप्रधानत्वमद्यापि प्रत्यक्षमित्याह। प्रायेणेति॥ १२॥

कर्तृ पालयितृ धनार्जयितॄणां सृष्टत्वात् कृतं वर्णान्तरसृष्ट्येत्याशङ्क्याह। सपरिचारकेति। शौद्रं वर्णमसृजतेत्यत्रौकारो

उ॰ पूषेयꣳ हीदꣳ सर्व्वं पुष्यति यदिदं किञ्च ॥ १३ ॥
स नैव व्यभवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्म्मं तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्म्मस्तस्माद्धर्म्मात्परं नास्त्यथो अबलीयान् बलीयाꣳसमाशꣳसते धर्म्मेण यथा

भा॰ शूद्रो वर्णो यः सृष्टः । पूषणं पुष्यतीति पूषाकः । कः पुनरसौ पूषेति विशेषतस्तन्निर्दिशति । इयं पृथिवी पूषा । स्वयमेव निर्व्वचनमाह । इयं हीदं सर्व्वं पुष्यति पुष्णाति यदिदं किञ्च ॥ १३ ॥

स चतुरः सृष्ट्वापि वर्णान्नैव व्यभवदुग्रत्वात्क्षत्रस्यानियताशङ्कया तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत । किं तद्धर्मं तदेतच्छ्रेयोरूपं सृष्टं क्षत्रस्य क्षत्रं क्षत्रस्यापि नियन्तृ उग्रादप्युग्रं यद्धर्मो यो धर्मस्तस्मात्क्षत्रस्यापि नियन्तृत्वाद्धर्मात्परं नास्ति। तेन हि नियम्यन्ते सर्व्वे तत्कथमित्युच्यते। अथो अप्यल्पबलीयान्दुर्बलतरो बलीयांसमात्मनो बलवत्तर-

---

व्या॰ वृद्धिः । पुष्यतीति पुषेरुक्तत्वात्पूषशब्दस्यानवकाशत्वमाशङ्क्याह । विशेषत इति ॥ पूषशब्दस्यार्थान्तरे प्रसिद्धत्वात् कथं पृथिव्यां वृत्तिरित्याशङ्क्याह । स्वयमेवेति ॥ १३ ॥

ननु चातुर्व्वर्ण्ये सृष्टे तावतैव कर्मानुष्ठानसिद्धेरलं धर्मसृष्ट्येत्यत आह । स चतुर इति । अनियताशङ्कया नियामकाभावे तस्यानियतत्वसम्भावनयेति यावत् । तच्छब्दः स्पृश्यमानविषयः ॥ कुतो धर्मस्य सर्व्वनियन्तृत्वं क्षत्रस्यैव तत्प्रसिद्धेरित्याह । तत्कथमिति ॥ अनुभवमनुसृत्य परिहरति । उपत इत्यादिना ॥ तदेवोदाहरति । यथेति ॥ राज्ञा स्पर्द्धमान इति शेषः ॥ धर्मस्योत्कृष्टत्वेन नियन्तृत्वे सत्यादभिन्नत्वे हेत्वन्तरमाह ।

उ० राज्ञैवं यो वै स धर्म्मः सत्यं वै तत्तस्मात् सत्यं वदन्तमाहुर्धर्म्मं वदतीति धर्म्मं वा वदन्तꣳ सत्यं वदतीत्येतद्ध्येवैतदुभयं भवति ॥ १४ ॥

भा० सष्याशंसते कामयते जेतुं धर्म्मेण बलेन। यथा लोके राज्ञा सर्व्वबलवत्तमेनापि कुटुम्बिकः। एवं तस्मात् सिद्धं धर्म्मस्य सर्व्वबलवत्तरत्वात्सर्व्वनियन्तृत्वं। यो वै स धर्म्मो व्यवहार-लक्षणो लौकिकैर्व्यवह्रियमाणः सत्यं वै तत्सत्यमिति यथाशास्त्रार्थता स एवानुष्ठीयमानो धर्म्मनामा भवति। शास्त्रार्थत्वेन ज्ञायमानस्तु सत्यं भवति। यस्मादेवं तस्मा-त्सत्यं यथा शास्त्रं वदन्तं व्यवहारकाल आहुः समीपस्था उभयविवेकज्ञाः। धर्म्मं वदतीति प्रसिद्धं लौकिकं न्यायं वदतीति। तथा विपर्य्ययेण धर्म्मं वा लौकिकं व्यवहारं वदन्तमाहुः सत्यं वदति शास्त्रादनपेतं वदतीत्येतद्यदुक्त-मुभयं ज्ञायमानमनुष्ठीयमानञ्च तद्धर्म्म एव भवति। तस्मात्

आ० यो वा इति॥ कथं धर्म्मस्य सत्यत्वं। स हि पुरुषधर्म्मो वचनधर्म्मः। सत्यत्वमित्यवान्तरभेदादित्याशङ्क्याह। स एवेति॥ यथोक्ते विवेके लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति। यस्मादिति॥ उभयशब्दो धर्म्मसत्यवि षयो धर्म्मं वदतीत्येतदेवं विभजते। प्रसिद्धमिति॥ यथा शास्त्रा-नुसारेण वदन्तं धर्म्मं वदतीति तथा पूर्व्वोक्तवदनवैपरीत्येन धर्म्मं वदन्तं सत्यं वदतीत्याहुरिति योजना॥ धर्म्ममेव व्याचष्टे। लौकिकमिति॥ सत्यं वदन्तीत्येतदेव स्फुटयति। शास्त्रादिति॥ कार्य्यकारणभावेनानयोरेकत्वमुपसंहरति। यदुक्तमिति॥ शास्त्रार्थसंशये शिष्टव्यवहारान्निश्चयः। यथा यववराहादि-शब्देषु धर्म्मसंशयेषु तु शास्त्रार्थवशान्निर्णयः। यथा चैत्यवन्द-

उ॰ तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विट् शूद्रस्तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माभवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः

भा॰ स धर्मो ज्ञानानुष्ठानलक्षणः शास्त्रज्ञानितरांश्च सर्व्वानेव नियमयति। तस्मात् स क्षत्रस्यापि क्षत्रमतस्तदभिमानोऽविद्वांस्तद्विशेषानुष्ठानाय ब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रनिमित्तविशेषमभिमन्यते। तानि च निसर्गत एव कर्म्माधिकारनिमित्तानि ॥ १४ ॥

तदेतच्चातुर्व्वर्ण्यं सृष्टं ब्रह्म क्षत्रं विट् शूद्र इत्युत्तरार्थ उपसंहारो यत्तत्सृष्टं ब्रह्म तदग्निनैव नान्येन रूपेण देवेषु। ब्रह्म ब्राह्मणजातिरभवद्ब्राह्मणो। ब्राह्मणस्वरूपेण मनुष्येषु ब्रह्माभवदितरेषु वर्णेषु विकारान्तरं प्राप्य क्षत्रियेण क्षत्रियोऽभवदिन्द्रादिदेवताधिष्ठितो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण

व्या॰ नादित्युदासेनाग्निहोत्रादावता हेतुहेतुमद्भावादुभयोरैक्यमिति भावः ॥ धर्म्मस्य सत्यादभेदे फलितमाह । तस्मादिति ॥ तस्य सर्व्वनियन्तृत्वेऽपि प्रकृते किमायातं तदाह । तस्मात्स इति ॥ तर्हि यथोक्तं धर्म्मवशादेव कर्म्मानुष्ठानसिद्धेर्वर्णाश्रमाभिमानस्याकिञ्चित्करत्वमित्याशङ्क्याह । अत इति ॥ धार्म्मिकत्वाद्यभिमानो ब्राह्मण्याद्यभिमानं पुरोधायानुष्ठापकश्चेत्तदभिमानोऽपि तथैवाभिमानान्तरं पुरस्कृत्यानुष्ठापयेदित्याशङ्क्याह। तानि चेति ॥ १४ ॥

न खल्वविदुषो धार्म्मिकस्य ब्राह्मण्यादिषु निमित्तेषु सत्सु कर्म्मप्रवृत्तौ निमित्तान्तरमपेक्षते प्रमाणाभावादित्यर्थः॥ पुनरुक्तिवैयर्थ्यमाशङ्क्योक्तं। उत्तरार्थ इति। पूर्व्वं च देवेषु दर्शितस्य वर्णविभागस्य मनुष्येषूत्तरग्रन्थयोजनार्थं इति यावत् ॥ सृष्टवर्णचतुष्टयनिविष्टमवान्तरविभागमभिधातुमारभते। यत्तदिति ॥

उ॰ शूद्रेण शूद्रस्तस्मादग्नावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येष्वेताभ्याᳪं हि रूपाभ्यां ब्रह्माभवत्

भा॰ शूद्रः। यस्मात् क्षत्रादिषु विकारापन्नस्तदग्नौ ब्राह्मण एव चाविकृतं स्रष्टृ ब्रह्म तस्मादग्नावेव देवेषु देवानां मध्ये लोकं कर्म्मफलमिच्छन्त्यग्निसम्बद्धं कर्म्म कृत्वेत्यर्थः। तदर्थमेव हि तद्ब्रह्म कर्म्माधिकरणत्वेनाग्निरूपेण व्यवस्थितं। तस्मात्तस्मिन्नग्नौ कर्म्म कृत्वा तत्फलं प्रार्थयत इत्येतदुपपन्नं ब्राह्मणे मनुष्येषु। मनुष्याणां मध्ये कर्म्मफलेच्छायां नाग्न्यादिनिमित्तक्रियापेक्षा किं तर्हि जातिमात्रस्वरूपप्रतिलम्भेनैव पुरुषार्थसिद्धिः। यत्र तु देवाधीना पुरुषार्थसिद्धिस्तत्रैवाग्न्यादिसम्बन्धक्रियापेक्षा। स्मृतेश्च जप्येनैव तु संसिध्ये-

---

व्या॰ नान्येन देवान्तरस्वरूपेण क्षत्रादिविकारमन्तरेणेति यावत्। विकारान्तरमभिप्राह्मणलक्षणं॥ क्षत्रियेणेत्यत्र विवक्षितमर्थमाह। इन्द्रादिदेवताधिष्ठित इति। वैश्येनेति वस्वाद्यधिष्ठितत्वं। शूद्रेणेति पूषाधिष्ठितत्वं॥ अग्न्यादिभावमापन्नस्य क्षत्रादिभावो न तु क्षत्रादिभावमापन्नस्याग्न्यादिभाव इत्येतावन्मात्रेण ब्रह्मणो विकृतत्वाविकृतत्वमभिप्राह्मणस्तुत्यर्थमुक्तमित्यभिप्रेत्य तस्मादित्यादि व्याचष्टे। यस्मादिति [illegible] प्रार्थनया न्या [illegible] साधयति। तदर्थमेवेति। कर्म्म [illegible] यावत्। [illegible] मध्ये कर्म्म मनुष्यमवलम्ब्य [illegible] प [illegible] नभावे वस्थितामीन्द्रा [illegible]
प्रा [illegible] त

भा॰ ब्राह्मणो नात्र संशयः। कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यत इति। पारिव्राज्यदर्शनाच्च। तस्माद्ब्राह्मणत्व एव मनुष्येषु लोकं कर्म्मफलमिच्छन्ति। यस्मादेताभ्यां हि ब्राह्मणाग्निरूपाभ्यां कर्मकर्त्रधिकरणरूपाभ्यां यत्स्रष्टृ ब्रह्मसाक्षादभवत्॥

अत्र तु परमात्मलोकमग्नौ ब्राह्मणे चेच्छन्तीति केचित्। तदसत्। अविद्याधिकारे कर्माधिकारार्थं वर्णविभागस्य प्रस्तुतत्वात्परेण च विशेषणात्। यदि ह्यत्र लोकशब्देन पर एवात्मोच्येत परेण विशेषणमनर्थकं स्यात्स्वं लोकमदृष्ट्वेति। स्वलोकव्यतिरिक्तश्चेदग्न्यधीनतया प्रार्थ्यमानः प्रकृतो लोकस्ततः स्वमिति युक्तं विशेषणं प्रकृतपरलोकनिवृत्त्य-

---

व्या॰ ब्राह्मण्यप्रयुक्तजप्यादिमात्रेण तत्प्राप्तिरित्यत्र प्रमाणमाह। स्मृतेश्चेति। जप्यग्रहणं जातिमात्रप्रयुक्तकर्म्मोपलक्षणार्थं। अन्यदग्निसम्बद्धं कर्म्म॥ कोऽयं ब्राह्मणो नाम तत्राह। मैत्र इति। सर्व्वेषु भूतेष्वभयप्रदो विशिष्टजातिमानिति यावत्॥ ननु यथोक्तस्मृतेर्ब्राह्मण्यप्रतिलम्भमात्रादभ्युदयलाभेऽपि कुतस्ततो निःश्रेयससिद्धिस्तत्राह। पारिव्रज्येति। ब्राह्मणा व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य्यं चरन्तीति ब्राह्मणस्य पारिव्राज्यं श्रूयते। तच्च सन्न्यासाद्ब्रह्मणः स्थानमिति ब्रह्मलोकसाधनं गम्यते। अतश्च ब्राह्मण्यजातिनिमित्तं लोकमिच्छन्तीति युक्तमित्यर्थः॥ ब्रह्मणो मनुष्येष्वित्यस्यार्थमुपसंहरति। तस्मादिति॥ हेतुवाक्यमादाय व्याचष्टे। यस्मादिति।

हिशब्दार्थो यस्मादित्युक्तो यत्स्रष्टृ ब्रह्म तदेताभ्यां यस्मात्साक्षादभवत्तस्मादग्नावेवेत्यादि युक्तमिति योजना॥ अग्नौ हुत्वा ब्राह्मणे च दत्वा परमात्मशब्दितं लोकमाप्तुमिच्छन्तीति भर्तृप्रपञ्चव्याख्यानमनुवदति। अत्रेति॥ सप्तमी तस्मादित्यादिवाक्यविषया। प्रथमालोचनायां कर्म्मफललिङ्गलोकशब्दार्थो न परमात्मा

भा० र्थत्वात्स्वत्वेन चाव्यभिचारात्परमात्मलोकस्य। अविद्याकृतानाञ्च स्वत्वव्यभिचारात्। ब्रवीति च कर्म्मकृतानां व्यभिचारं चीयत एवेति। ब्रह्मणा सृष्टा वर्णाः कर्म्मार्थं। तच्च कर्म्म धर्म्माख्यं। सर्व्वानेव कर्त्तव्यतया नियन्तृपुरुषार्थसाधनं च। तस्मात्तेनैव चेत्कर्म्मणा स्वो लोकः परमात्माख्योऽविदितोऽपि प्राप्यते किं तस्यैव पदनीयत्वेन क्रियत इत्यत आह॥

आ० प्रक्रमभङ्गप्रसङ्गादिति दूषयति। तदसदिति॥ कर्म्माधिकारार्थं कर्म्मसु प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थमिति यावत्॥ वाक्यशेषगतविशेषणवशादपि कर्म्मफलस्यैवात्र लोकशब्दवाच्यत्वमित्याह। परेण चेति॥ तदेव प्रपञ्चयति। यदि हीति॥ परपक्षे स्वमिति विशेषणं व्यावर्त्त्याभावान्न घटते चेत्त्वत्पक्षेऽपि कथं तदुपपत्तिरित्याशङ्क्याह। स्वलोकेति। परशब्दोऽनात्मविषयः। ननु प्रकृते वाक्ये लोकशब्देन परमात्मा नोच्यते चेदुत्तरवाक्येऽपि तेन नासावुच्येत विशेषाभावादित्याशङ्क्य विशेषणसामर्थ्यान्नैवमित्याह। स्वत्वेन चेति। कर्म्मफलविषयत्वेनापि विशेषणस्य नेतुं शक्यत्वान्न विशेषसिद्धिरित्याशङ्क्याह। अविद्येति॥ तेषां स्वरूपव्यभिचारे वाक्यशेषं प्रमाणयति। ब्रवीति चेति॥ उत्तरवाक्यं व्यावर्त्त्यं पूर्व्वपक्षमाह। ब्रह्मणेति॥ तत्पुनरचेतनमकिञ्चित्करमित्याशङ्क्याह। तच्चेति। सर्व्वैरेव वर्णैः स्वस्वकर्त्तव्यतया तान् प्रति नियन्तृ भूत्वेति योजना। तस्य पुमर्थोपायत्वप्रसिद्धिमादाय फलितमाह। तस्मादिति। अविदितोऽपीति छेदः॥ देवतागुणकर्म्म मुक्तिहेतुरिति पक्षं प्रतिक्षेप्तुमुत्तरवाक्यमुत्थापयति। अत आहेति॥

उ॰ अथ यो ह वा अस्माल्लोकात्स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वाऽननूक्तो

भा॰ अथेति पूर्व्वपक्षविनिवृत्त्यर्थः। यः कश्चित् ह वै अस्मात्सांसारिकात् पिण्डग्रहणलक्षणादविद्याकामकर्म्महेतुकादग्न्यधीनकर्म्माभिमानतया वा ब्राह्मणजातिमात्रकर्म्माभिमानितया वा आगन्तुकादस्वरूपभूताल्लोकात्स्वं लोकमात्माख्यमात्मत्वेनाव्यभिचारित्वाददृष्ट्वाऽहंब्रह्मास्मीति प्रैति म्रियते। स यद्यपि स्वो लोकोऽविदितोऽविद्यया व्यवहितोऽस्व इवाज्ञात एनं सङ्ख्यापूरण इव लौकिक आत्मा न भुनक्ति न पालयति शोकमोहभयादिदोषापनयेन। यथा च लोके वेदोऽननूक्तोऽनधीतः कर्म्माद्यवबोधकत्वेन न भुनक्त्यन्यद्वा लौकिकं कृष्यादि कर्म्माकृतं स्वात्मनान-

आ॰ ज्ञानादेव मुक्तिर्न कर्म्मणेत्यागमप्रसिद्धमिति निपातयोरर्थः। तत्र निमित्तमुपादानञ्चेति द्वयं सङ्क्षिपति। अविद्येति॥ निमित्तं विवृणोति। अग्न्यधीनेति॥ आत्माख्यस्य लोकस्य स्वत्वे हेतुमाह। आत्मत्वेनेति। अहं ब्रह्मास्मीत्यदृष्ट्वेति सम्बन्धः॥ यः परमात्मानमविदित्वैव म्रियते तन्नैनं परमात्मानं पालयतीति योजना। परमात्मनः स्वरूपत्वादविदितस्यापि पालयितृत्वं स्यादित्याशङ्क्याह। स यद्यपीति। लोकशब्दादुपरिष्टात्तत्तथापीति द्रष्टव्यं। अविदित इत्यस्य व्याख्यानमविद्ययेत्यादि। परमात्माख्यो लोको नाज्ञातो भुनक्तीत्यत्र कर्म्मफलभूतं लोकवैधर्म्म्यं दृष्टान्ततया दर्शयति। अस्व इति॥ अज्ञातस्यापालयितृत्वे साधर्म्म्यदृष्टान्तमाह। सङ्ख्येति। तथा लौकिको दशमो दशमोऽस्मीत्यज्ञातो न शोकादिनिवर्त्तनेनात्मानं भुनक्ति तथा परमात्मापीत्यर्थः॥ तत्रैव श्रुत्युक्तं दृष्टान्तद्वयं व्याचष्टे। यथाचे-

उ॰ ऽन्यद्वा कर्म्माकृतं यदिह वा अप्यनेवंविद्‌ महत्पुण्यं कर्म्म करोति तद्धास्यां ततः क्षीयत

भा॰ भिव्यञ्जितमात्मीयफलप्रदानेन भुनक्त्येवमात्मा स्वो लोकः स्वेनैव नित्यात्मस्वरूपेणानभिव्यञ्जितोऽविद्यादिप्रच्छादनेन न भुनक्त्येव। ननु किं स्वलोकदर्शननिमित्तपरिपालनेन कर्म्मणः फलप्राप्तिध्रौव्यादिष्टफलनिमित्तस्य च कर्म्मणो बाहुल्यात्तन्निमित्तं पालनमक्षयं भविष्यति। तन्न। कृतस्य क्षयवत्त्वादित्येतदाह। यदि ह वै संसारेऽद्भुतवत्कश्चिन्म-हात्माप्यनेवंवित् स्वं लोकं यथोक्तेन विधिना विद्वान्मह-दश्वमेधादि पुण्यं कर्म्मेष्टफलमेव नैरन्तर्य्येण करोत्य-नेनैवानन्त्यं मम भविष्यतीति। तत्कर्म्म ह अस्याविद्याव-तोऽविद्याजनितकामहेतुत्वात्स्वप्नदर्शनविभ्रमोद्भूतविभूति-वदन्ततोऽन्ते फलोपभोगस्य क्षीयत एव। तत्कारणयोर-

---

आ॰ त्यादिना। अविद्यादीत्यादिशब्देन तदुत्थं सर्व्वं सङ्गृह्यते॥ यदि-हेत्यादिवाक्यापेक्ष्यशङ्कोद्यमुत्थापयति। न चेति॥ तत्त्वनिष्टफल-निमित्तस्यापि कर्म्मणः प्राप्तिध्रौव्यात्कथं कर्म्मणो मोक्षः सेत्स्यति तत्राह। इष्टेति। बाहुल्यमश्वमेधादिकर्म्मणो महत्तरत्वं तद्धि दुरितमभिभूय मोक्षमेव सम्पादयिष्यतीत्यर्थः॥ यत्कृतकं तद-नित्यमिति न्यायमाश्रित्य परिहरति। तन्नेत्यादिना॥ सप्तम्यर्थः संसार इति निपातार्थं सूचयति। अद्भुतवदिति॥

अनेवंवित्त्वं व्याकरोति। स्वं लोकमिति। यथोक्तो विधिर-न्वयव्यतिरेकादिः॥ पुण्यकर्म्मच्छिद्रेषु दुरितप्रसक्तिं निवारयति। नैरन्तर्य्येणेति॥ तथा पुण्यं सञ्चिन्वतोऽभिप्रायमाह। अनेनेति॥ प्रक्रान्तयच्छब्दापेक्षितं कथयति। तत्कर्म्मेति॥ प्रागुक्तन्याया-

उ॰ स्वात्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म्म क्षीयते

भा॰ विद्याकामयोस्तुल्यत्वात्तत्त्वयभीव्योपपत्तिस्तस्मान् पुण्यकर्म्मफलपालनानन्यागास्त्येव। अत आत्मानमेव स्वं लोकं। आत्मानमिति स्वं लोकमित्यस्मिन्नर्थे स्वं लोकमिति प्रकृतत्वादिह च स्वशब्दस्याप्रयोगादुपासीत। स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते। तस्य किमित्युच्यते। न हास्य कर्म्म चीयते। कर्म्माभावादेवेति नित्यानुवादः। यथाऽविदुषः कर्म्मचयलक्षणं संसारदुःखं सन्ततमेव। न तथा तदस्य विद्यत इत्यर्थः। मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दह्यति किञ्चनेति यद्वत्। स्वात्मलोकोपासकस्य विदुषोऽविद्यासंयोगात्कर्म्मैव न चीयत इत्यपरे वर्णयन्ति। लोकशब्दार्थश्च कर्म्म-

आ॰ द्योती निपातः। कारणरूपेण कार्य्यस्य ध्रुवत्वमाशङ्क्याह। तत्कारणयोरिति॥ मुक्तेरनित्यत्वदोषसमाधिस्तर्हि केन प्रकारेण स्यादित्याशङ्क्याह। अत इति॥ आत्मशब्दार्थमाह। स्वं लोकमिति॥ तदेव स्फुटयति। आत्मानमिति॥ आत्मशब्दस्य प्रकृतस्वलोकविषयत्वे हेत्वन्तरमाह। इह चेति। प्रयोगे तु पुनरुक्तिभयादर्थान्तरविषयत्वमपि स्यादित्यर्थः॥ विद्याफलमाकाङ्क्षाद्वारा निक्षिपति। स य इति॥ कर्म्मफलस्य क्षयित्वमुक्त्वा कर्म्मणोऽक्षयत्वं वदतो व्याहतिमाशङ्क्याह। कर्म्मेति॥ वाक्यस्य विवक्षितमर्थं वैधर्म्म्य दृष्टान्तेन व्याचष्टे। यथेति। अविदुष इति छेदः॥ कर्म्मक्षयेऽपि वा विदुषो दुःखाभावे दृष्टान्तमाह। मिथिलायामिति। आत्मानमित्यादि केवलज्ञानान्मुक्तिरित्येवंपरतया व्याख्यातं॥ सम्प्रति भर्तृप्रपञ्चव्याख्यामुत्थापयति।

भा० समवायिनं द्विधा परिकल्पयन्ति किलैको व्याकृतावस्थः कर्म्माश्रयो लोको हिरण्यगर्भाख्यस्तं कर्मसमवायिनं लोकं व्याकृतं परिच्छिन्नं य उपास्ते तस्य किल परिच्छिन्नकर्म्मात्मदर्शिनः कर्म्म क्षीयते। तमेव कर्मसमवायिनं लोकमव्याकृतावस्थं कारणरूपमापाद्य यस्तूपास्ते तस्यापरिच्छिन्नकर्म्मात्मदर्शित्वात्तस्य च कर्म्म न क्षीयत इति। भवतीयं शोभना कल्पना न तु श्रौती। स्वलोकशब्देन प्रकृतस्य परमात्मनोऽभिहितत्वात्॥

आ० स्वात्मेति॥ आत्मलोकोपासकस्य कर्म्माभावे कथं तदक्षयवाचो युक्तिरित्याशङ्क्य कर्म्माभावस्यासिद्धिमभिसन्धाय कर्मसाध्यं लोकं व्याकृताव्याकृतरूपेण भिनत्ति। लोकशब्दार्थश्चेति। स्वोत्प्रेक्षिकी कल्पना न तु श्रौतीति वक्तुं किलेत्युक्तं॥ तत्राद्यं लोकशब्दार्थमनूद्य तदुपासकस्य दोषमाह। एक इति। परिच्छिन्नः कर्म्मात्मा तत्साध्यो व्याकृतावस्थो लोकस्तस्मिन्नहङ्ग्रहोपासकस्येति यावत्॥ किलशब्दस्तु पूर्ववत्। द्वितीयं लोकशब्दार्थमनूद्य तदुपासकस्य लाभं दर्शयति। तमेवेति। यथा कुण्डलादेरन्तर्बहिरन्वेषणे सुवर्णातिरिक्तरूपानुपलम्भात्तद्रूपेणास्य नित्यत्वं। तथा कर्मसाध्यं हिरण्यगर्भादिलोकं कार्य्यत्वादव्याकृतं कारणमेवेत्यङ्गीकृत्य यस्तस्मिन्नहंबुद्ध्योपास्ते तस्यापरिच्छिन्नकर्म्मसाध्यलोकात्मोपासकत्वाद्ब्रह्मवित्त्वं कर्म्मित्वञ्च घटते। तस्य स्वल्पात्मैव कर्म्म। तेन तस्य तन्न क्षीयते। यः पुनरद्वैतावस्थामुपास्ते तस्यात्मैव कर्म्म भवतीति हि भर्तृप्रपञ्चैरुक्तमित्यर्थः॥ आत्मानमित्यादि समुच्चयपरमिति प्राप्तं पक्षं प्रत्याह। भवतीति॥ श्रौतत्वाभावे हेतुमाह। स्वलोकेति। स्वं लोकमदृष्ट्वेत्यत्र स्वलोकशब्देन परस्य प्रकृतस्यात्मानमेवेत्यत्र प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियापरिहारार्थमुक्तत्वान्नात्र लोकद्वैविध्यकल्पना युक्तेत्यर्थः।

उ॰ अस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते ।१५।

भा॰ स्वं लोकमिति प्रस्तुत्य स्वशब्दं विहायात्मशब्दप्रक्षेपेण पुनस्तस्यैव प्रतिनिर्द्देशादात्मानमेव लोकमुपासीतेति। तत्र कर्म्मसमवायिलोककल्पनाया अनवसर एव। परेण च केवलविद्याविषयेण विशेषणाद्येषां नोऽयमात्मायं लोक इति पुत्रकर्म्मापरविद्याकृतेभ्यो हि लोकेभ्यो विशिनष्टि अयमात्मा नो लोक इति। न हास्य केन च न कर्म्मणा लोको मीयते एषोऽस्य परमलोक इति च। तैः सविशेषणैरस्यैकवाक्यता युक्ता। इहापि स्वं लोकमिति विशेषणदर्शनादस्मात्कामयत इत्ययुक्तमिति चेदिह स्वो लोकः परमात्मा तदुपासनात् स एव भवतीति स्थिते यद्यत्कामयते तत्तदस्मादात्मनः

व्या॰ लोकशब्देनात्र परमात्मपरिग्रहे हेत्वन्तरमाह। स्वं लोकमितीति। यथा लोकस्य स्वशब्दार्थो विशेषणं तथात्मानमित्यत्र स्वशब्दपर्य्यायात्मशब्दार्थस्तस्य विशेषणं दृश्यते न च कर्म्मफलस्य मुख्यमात्मत्वमतो लोकशब्दोऽत्र परमात्मैवेत्यर्थः॥ प्रकरणादिविशेषणाच्च सिद्धमर्थं दर्शयति। तत्रेति॥ परस्यैव लोकशब्दार्थत्वे हेत्वन्तरमाह। परेणेति॥ उत्तरमेव प्रपञ्चयति। पुत्रेति॥ अथ परेषु वाक्येषु परमात्मा लोकशब्दार्थः। प्रकृते तु कर्म्मफलमिति व्यवस्थेति चेन्नैवमेकवाक्यत्वसम्भवे तद्भेदस्यान्याय्यत्वादित्याह। तैरिति॥ एकवाक्यत्वसम्भावनामेव दर्शयति। इहापीति। यथोत्तरत्रात्मादिशब्देन लोको विशेषितस्तथात्मानमित्यत्राप्यात्मशब्देन विशिष्यते। पूर्व्ववाक्ये च स्वं लोकमदृष्ट्वेति स्वशब्देनात्मवाचिना तस्य विशेषणं दृश्यते। तथा च पूर्व्वापरालोचनायामेकवाक्यत्वसिद्धिरित्यर्थः॥ प्रकरणेन परस्य लोकशब्दार्थत्वमयुक्तं लिङ्गविरोधादिति चोदयति। अस्मादिति॥ तदेव विवृणोति। इहेत्यादिना॥ अर्थवादस्थं लिङ्गं

भा० सृजत इति तदात्मप्राप्तिव्यतिरेकेण फलवचनमयुक्तमिति चेन्न। स्वलोकोपासनस्तुतिपरत्वात्स्वस्मादेव लोकात्सर्व्वमिष्टं सम्पद्यत इत्यर्थो नान्यदतः प्रार्थनीयमाप्तकामत्वात्। आत्मतः प्राण आत्मत आशा इत्यादि श्रुत्यन्तरेण। यथा सर्व्वात्मभावप्रदर्शनार्थो वा पूर्व्ववद्यदि हि पर एवात्मा सम्पद्यते तदा युक्तोऽस्माद्ध्येवात्मन इत्यात्मशब्दप्रयोगः स्वस्मादेव प्रकृतात्मनो लोकादित्येवमर्थः। अन्यथाऽव्याकृतावस्थात्कर्म्मणो लोकादिति सविशेषणमवक्ष्यत्। प्रकृतपरमात्मलोकव्यावृत्तये व्याकृतावस्थाव्यावृत्तये च। न ह्यस्मिन् प्रकृते विशेषितेऽश्रुतान्तरालावस्था प्रतिपत्तुं शक्यते ॥ १५॥

व्या० न प्रकरणाद्गलवदिति मत्वा समाधत्ते। नेत्यादिना॥ स्तुतिमेव स्पष्टयति। स्वस्मादेवेति। लोकाज्जातादिति शेषः। यथाछान्दोग्ये स्तुत्यर्थमात्मनः स्रष्टृत्वमुच्यते तथात्राप्यात्मलोकं स्तोतुमेतत्फलवचनमित्याह। आत्मत इति॥ भवतु वा माभूदस्माद्ध्येवेत्यादिरर्थवादस्तथापि तस्य सर्व्वात्मत्वप्रदर्शनार्थत्वाद्युक्तमत्र लोकशब्देन परमात्मग्रहणमित्याह॥ सर्व्वात्मेति। तस्मात्तत्सर्व्वमभवदिति वाक्यं दृष्टान्तयति। पूर्व्ववदिति॥ किञ्चात्मशब्दस्य चिधा परिच्छेदशून्यार्थवाचितायाः यच्चाप्नोतीत्यादिन्यायेन सिद्धत्वात्तत्सामानाधिकरण्याल्लोकशब्दस्यापि तदर्थत्वात्परस्यैवात्र लोकत्वमित्याह। यदि हीति॥ किञ्च यदि लोकशब्देन परं हित्वार्थान्तरमुच्यते तदा सविशेषणं वाक्यं स्यादन्यथा स्वं लोकमिति प्रकृतपरमात्मलोकस्य त्वत्पक्षेऽनन्तरोक्तब्रह्मलोकस्य व्यावृत्त्ययोगात्। न चात्र सविशेषणं वाक्यं दृष्टमतः स्वलोकमिति प्रकृतः परमात्मैवात्मात्रापि लोक इत्याह। अन्यथेति॥ विशेषणं विनैवास्मादित्यत्र परापराभ्यामर्थान्तरं किं न स्यादित्याशङ्क्याह। न हीति॥ स्वं लोकमिति प्रकृते परमात्मन्यात्मानमेवेति विशेषिते चाव्याकृताख्यापरापराभ्यामन्तरावस्था न प्रतिपत्तुं शक्यते तस्याः श्रुतत्वाभावादित्यर्थः॥१५॥

उ॰ अथो अयं वा आत्मा सर्व्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेन ऋषीणामथ यत्पितृभ्यो निपृणाति

भा॰ अथो अयं वा आत्मा अत्राविद्वान्वर्णाश्रमाद्यभिमानो धर्म्मेण नियम्यमानो देवादिकर्म्मकर्त्तव्यतया पशुवत्परतन्त्र इत्युक्तं। कानि पुनस्तानि कर्म्माणि यत्कर्त्तव्यतया पशुवत्परतन्त्रो भवति। के वा ते देवादयो येषां कर्म्मभिः पशुवदुपकरोतीति तदुभयं प्रपञ्चयति। अथो इत्ययं वाक्योपन्यासार्थः। अयं यः प्रकृतो गृही कर्म्माधिकृतो ऽविद्वाञ्छरीरेन्द्रियसङ्घातादिविशिष्टः पिण्ड आत्मेत्युच्यते। सर्व्वेषां देवादीनां पिपीलिकान्तानां भूतानां लोको भोग्य आत्मेत्यर्थः। सर्व्वेषां वर्णाश्रमादिविहितैः कर्म्मभिरुपकारित्वात्। कैः पुनः कर्म्मविशेषैरुपकुर्व्वन्केषां भूतविशेषाणां लोक इत्युच्यते। स गृही यज्जुहोति यद्यजते। यागो देवतामुद्दिश्य स्वत्वपरित्यागः। स एवासेचनावधिको होमस्तेन होमयागलक्षणेन कर्म्मणावश्यकर्त्तव्यत्वेन देवानां पशुवत्परतन्त्रत्वेन प्रतिबद्ध इति लोकोऽथ यदनु-

---

व्या॰ काण्डिकान्तरमवतार्य्य वृत्तमनूद्याकाङ्क्षापूर्व्वकं तात्पर्य्यमाह। अथो इत्यादिना। अत्रेत्यविद्यावस्थापूर्व्वग्रन्थो वा गृह्यते॥ अपिपर्य्यायस्याथोशब्दस्यासङ्गतिमाशङ्क्य व्याकरोति। अथो इतीति॥ परस्यापि प्रकृतत्वात्ततो विभिनष्टि। गृहीति। गृहित्वे हेतुरविद्वानित्यादिरितरपर्य्युदासार्थं कर्म्माधिकृत इत्युक्तं॥ कथमुक्तस्यात्मनः सर्व्वभोग्यतेत्याशङ्क्याह। सर्व्वेषामिति॥ तदेव प्रश्नद्वारा

उ॰ यत्प्रजामिच्छते तेन पितॄणामथ यन्मनुष्यान्वा-
सयते यदेभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणां अथ
यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन पशूनां यदस्य
गृहेषु श्वापदावयांऽस्यापिपीलिकाभ्य उपजी-

भा॰ ब्रूते स्वाध्यायमधीतेऽहरहस्तेन ऋषीणां लोकोऽथ यत्पि-
तृभ्यो निपृणाति प्रयच्छति पिण्डोदकादि। यच्च प्रजामि-
च्छते प्रजार्थमुद्यमं करोतीच्छा चोत्पत्त्युपलक्षणार्था प्रजा-
ञ्चोत्पादयतीत्यर्थः। तेन कर्म्मणावश्यकर्त्तव्यत्वेन पितॄणां
लोकः पितॄणां भोग्यत्वेन परतन्त्रो लोकः। अथ यन्मनुष्यान्
वासयते भूम्युदकादिदानेन गृहे यच्च तेभ्यो वसद्भ्योऽवसद्भ्यो
वार्थिभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणां॥ अथ यत्पशु-
भ्यस्तृणोदकं विन्दति लम्भयति तेन पशूनां यदस्य
गृहेषु श्वापदावयांसि च पिपीलिकाभिः सह कणबलि-
भाण्डक्षालनाद्युपजीवन्ति तेन तेषां लोको यस्मादयमे-
तानि कर्म्माणि कुर्व्वन्नुपकरोति देवादिभ्यस्तस्माद्यथाह

आ॰ प्रकटयति। कैः पुनरिति॥ यजतिजुहोत्योस्त्यागार्थत्वेनाविशेषा-
त्पुनरुक्तिमाशङ्क्य यजतिश्चोदना द्रव्यदेवताक्रियासमुदाये कृतार्थ-
त्वादिति न्यायेनाह। याग इति। आसेचनं प्रक्षेपः। उक्तञ्च।
जुहोतिरासेचनाधिकः स्यादिति। यथोक्तहोमादिभिर्देवादीन्
प्रत्युपकुर्व्वतो गृहिणोऽविद्यया प्रतिबन्धसम्भवात्तदुपकारित्व-
व्यावृत्तिरित्याशङ्क्याह। यस्मादिति॥ पूर्व्वेषामथशब्दानाम-
भिप्रेतमर्थमनूद्य समनन्तरवाक्यमवतार्य्य तदर्थमाह। तस्मा-
दिति॥ देवादीनां कर्म्माधिकारिणि कर्त्तृत्वादिपरिपालन-

उ॰ वन्ति तेन तेषां लोको यथाह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेवꣳ हैवंविदे सर्व्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति तद्वा एतद्विदितं मीमाꣳसितं ॥ १६ ॥

भा॰ वै लोके स्वाय लोकाय स्वस्मै देहायारिष्टिमविनाशं स्वभावात्प्रच्युतिमिच्छेत्स्वस्वभावप्रच्युतिभयात्पोषणरक्षणादिभिः सर्व्वतः परिपालयेदेवं ह एवंविदे सर्व्वभूतभाग्योऽहमनेन प्रकारेण मयाऽवश्यमृणिवत्प्रतिकर्त्तव्यमित्येवमात्मानं परिकल्पितवते सर्व्वाणि भूतानि देवादीनि यथोक्तान्यरिष्टिमविनाशमिच्छन्ति स्वत्वाऽप्रच्युत्यै सर्व्वतः संरक्षन्ति कुटुम्बिन इव पशूंस्तस्मादेयां तन्न प्रियमित्युक्तं । तद्वै एतत्तदेतद्यथोक्तानां कर्म्मणामृणवदवश्यकर्त्तव्यत्वं पञ्चमहायज्ञप्रकरणे विदितं कर्त्तव्यतया मीमांसितं विचारितञ्चावदानप्रकरणे ॥ १६ ॥

व्या॰ मेव परिरक्षणमिति विवक्षित्वा पूर्व्वोक्तं स्मारयति । तस्मादिति ॥ यथोक्तं कर्म्म कुर्व्वन् यद्यपि देवादीन् प्रत्युपकरोति तथापि न तत्कर्त्तृत्वमावश्यकं मानाभावादित्याशङ्क्याह । तद्वा इति ॥ भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञश्चेत्येवं पञ्च महायज्ञाः । ननु श्रुतमपि विचारं विना नानुष्ठेयं । न हि रुद्ररोदनादि श्रुतमित्येवानुष्ठीयते तत्राह । मीमांसितमिति ॥ तदेतदवदयते यद्यजते स यदग्नौ जुहोतीत्याद्यवदानप्रकरणं । ऋणं ह वावजायते जायमानो योऽस्तीत्यादिनार्थवादेनेति शेषः ॥ १६ ॥

भा० आत्मैवेदमग्र आसीत् । ब्रह्मविद्यां येन्तस्मात्पशुभा-वात्कर्त्तव्यताबन्धनरूपात्प्रतिमुच्यते । केनायं कारितः कर्म्मबन्धनाधिकारेऽवश इव प्रवर्त्तते न पुनस्तद्विमोचणोपाये विद्याधिकार इति । ननूक्तं देवा रचन्तीति । वाढं । कर्म्माधिकारे स्वगोचराल्ढानेव तेऽपि रचन्ति । अन्यथा कृताभ्यासागमकृतनाशप्रसङ्गात् । न तु सामान्यपुरुषमात्रं विशिष्टाधिकारानारूढं तस्माद्भवितव्यं । तेन चेन प्रेरितोऽवश एव वहिर्मुखीभवति स्वस्माल्लोकात् । नन्वविद्या साऽविद्यावान् हि वहिर्मुखीभूतः प्रवर्त्तते । सापि नैव प्रवर्त्तिका । वस्तुस्वरूपावरणात्मिका हि सा । प्रवर्त्तकवीजत्वन्तु

व्या० वाक्यान्तरमादाय व्याख्यातुं पातनिकां करोति । आत्मैवेत्यादिना ॥ कर्म्मैव बन्धनं तत्राधिकारोऽनुष्ठानं तस्मिन्निति यावत् । विद्याधिकारस्तदुपाये श्रवणादौ प्रवृत्तिस्तत्रेत्यर्थः ॥ यथोक्ताधिकारिणो देवादिभीरक्षणं प्रवृत्तिमार्गे नियमेन प्रवर्त्तकमिति शङ्कते । नन्विति ॥ उक्तमङ्गीकरोति । वाढमिति ॥ तर्हि प्रवर्त्तकान्तरं न वक्तव्यं तत्राह । कर्म्माधिकारेति ॥ कर्म्मस्वधिकारेण स्वगोचरत्वं प्राप्तानेव देवादयोऽपि रक्षन्ति न सर्व्वाश्रमसाधारणं ब्रह्मचारिणमतोऽस्य कर्म्ममार्गे प्रवृत्तौ देवादिरक्षणस्याहेतुत्वाद्ब्रह्मचारिणो निवृत्तिं त्यक्त्वा प्रवृत्तिपरत्वपक्षपाते कारणं वाच्यमित्यर्थः ॥ मनुष्यमात्रकर्म्मण्येव ते वलात्प्रवर्त्तयन्ति तेषामचिन्त्यशक्तित्वादित्याशङ्क्याह । अन्यथेति ॥ स्वगोचररूढानेवेत्येवकारस्य व्यावर्त्त्यं कीर्त्तयति । न त्विति ॥ विशिष्टाधिकारो गृहस्थानुष्ठेयकर्म्मसु गृहस्थत्वेन स्वामित्वं तेन देवगोचरतामप्राप्तमित्यर्थः ॥ देवादिरक्षणस्याकारणत्वे फलितमाह । तस्मादिति ॥ प्रत्यगविद्या यथोक्ताधिकारिणो नियमेन प्रवृत्त्यनुरागे हेतुरिति शङ्कते । नन्विति ॥ तदेव स्फुटयति ।

भा० प्रतिपद्यतेऽन्धत्वमिव गर्त्तादिपतनप्रवृत्तिहेतुः। एवं तर्हि उच्यतां किं यत्प्रवृत्तिहेतुरिति। तदिहाभिधीयते। एषणा कामः सः स्वाभाविक्यामविद्यायाञ्च वर्त्तमाना बालाः प्रवर्त्तन्ते। पराञ्चः कामाननुयन्तीति काठकश्रुतौ। स्मृतौ च काम एष इत्यादि। मानवे च सर्व्वा प्रवृत्तिः कामहेतुकयेवेति। स एषोऽर्थः सविस्तरः प्रदर्श्यत इहाध्यायपरिसमाप्तेः॥

आत्मैवेदमग्र आसीत्। आत्मैव स्वाभाविकोऽविद्वान् कार्य्यकरणसंघातलक्षणो वर्णी अग्रे प्राग्दारसम्बन्धादात्मेत्यभिधीयते तस्मादात्मनः पृथग्भूतं काम्यमानं

व्या० अविद्यावानिति॥ तस्याः स्वरूपेण प्रवर्त्तकत्वं दूषयति। सापीति॥ अविद्यायास्तर्हि प्रवृत्त्यन्वयव्यतिरेकौ कथमित्याशङ्क्य कारणकारणत्वेनेत्याह। प्रवर्त्तकेति॥ सत्यन्यस्मिन् कारणे कारणमेवाविद्याप्रवृत्तेरिति चेत्तत्राह। एवं तर्हीति॥ उत्तरवाक्यमुत्तरत्वेनावतार्य्य तस्मिन् विवक्षितं प्रवर्त्तकं सङ्क्षिपति। तदिहाभिधीयत इति॥ तत्रार्थतः श्रुत्यन्तरं संवादयति। स्वाभाविक्यामिति॥ तत्रैव भगवतः सम्मतिमाह। स्मृतौ चेति॥ अथ केन प्रयुक्तोऽयमित्यादिप्रश्नस्योत्तरं काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भव इत्यादि॥ अकामतः क्रिया काचिद्दृश्यते नेह कस्यचित्। यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितमिति वाक्यमाश्रित्याह। मानवे चेति॥ दर्शितमिति शेषः। उक्तेऽर्थे तृतीयाध्यायशेषमपि प्रमाणयति। स एषोऽर्थ इति॥

एवं तात्पर्य्यमुक्त्वा प्रतीकमादाय पदानि व्याकरोति। आत्मैवेत्यादिना। वर्णी द्विजत्वद्योतको ब्रह्मचारीति यावत्॥ कथं तर्हि द्वैतभावे तस्य कामित्वमपि स्यादित्याशङ्क्याह। जाया-

उ० जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म्म कुर्वीयेत्येतावान् वै कामो नेच्छंश्च

भा० जायादिभेदरूपं नासीत् स एवैक आसीज्जायाद्येषणा बीजभूताविद्यावानेक एवासीत्स्वाभाविक्या स्वात्मनि कर्त्रादिकारकक्रियाफलात्मकताध्यारोपलक्षणयाऽविद्या-वासनया वासितः। सोऽकामयत कामितवान्। कथं जाया कर्म्माधिकारहेतुभूता मे मम कर्त्तुः स्यात्तया विनाऽह-मनधिकृत एव कर्म्मण्यतः कर्म्माधिकारसम्पत्तये भवे-ज्जाया। अथाहं प्रजायेय प्रजारूपेणाहमेवोत्पद्येय। अथ वित्तं मे स्यात्कर्म्मसाधनं गवादिलक्षणमथाहमभ्युदयनिः श्रेयससाधनं कर्म्म कुर्व्वीय येनाहमनृणी भूत्वा देवादीनां लोकान् प्राप्नुयां तत्कर्म्म कुर्व्वीय। काम्यानि च पुत्रवि-त्तस्वर्गादिसाधनान्येतावान् वै काम एतावद्विषयपरि-च्छिन्न इत्यर्थः। एतावानेव हि कामयितव्यो विषयो यदु जायापुत्रवित्तकर्म्माणि। साधनलक्षणैषणा। लोकाश्च चयो

व्या० दीति॥ सशब्दं व्याकुर्व्वन्नुत्तरवाक्यमादायावशिष्टं व्याचष्टे। स्वाभा-विक्येति॥ कामनाप्रकारं प्रश्नपूर्व्वकं प्रकटयति। कथमिति॥ कर्म्माधिकारहेतुत्वं तस्याः साधयति। तयेति॥ प्रजां प्रति जायाया हेतुत्वद्योतकोऽथशब्दः। प्रजाया मानुषवित्तान्तर्भावमभ्युपेत्य द्वितीयोऽथशब्दः। तृतीयवस्तुवित्तस्य कर्म्मानुष्ठाने हेतुत्वविव-क्षयेति विभागः॥ कर्म्मानुष्ठानफलमाह॥ येनेति॥ तर्हि नित्यनैमित्तिककर्म्मणामेवानुष्ठानं नेत्याह। काम्यानि चेति॥ क्रिया पदमनुकृष्टुं च शब्दः। कामशब्दस्य यथाश्रुतमर्थं

उ० नातो भूयो विन्देत्तस्मादप्येतर्ह्येकाकी कामयते

भा० मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति फलभूता साधनैषणायाश्चास्याः । एतदर्था हि जायापुत्रवित्तकर्म्मलक्षणा साधनैषणा । तस्मात् सैकैवैषणा या लोकैषणा सैव मर्त्यैषणा साधनापेक्षेति द्विधाऽतोऽवधारयिष्यत्युभे ह्येते एषणे एवेति । फलार्थत्वात्सर्व्वारम्भस्य । लोकैषणार्थप्राप्तौ नैवेत्येतावान् वै एतावानेव काम इत्यवध्रियते । भोजनेऽभिहिते तृप्तिर्न हि पृथगभिधेया । तदर्थत्वाद्भोजनस्य । ते एते एषणे साध्यसाधनलक्षणे कामो येन प्रयुक्तो विद्वानवश एव कोशकारवदात्मानं वेष्टयति कर्म्ममार्ग एवात्मानं न प्रणिदधद्बहिर्मुखीभूतो न स्वं लोकं प्रतिजानाति । तथा च तैत्तिरीयके अग्निमुग्धो हैव धूमतान्तः स्वं लोकं न प्रतिजानातीति । कथं

आ० गृहीत्वैतावानित्यादिवाक्यस्याभिप्रायमाह । साधनलक्षणेति ॥ अस्याः साधनैषणायाः फलभूता इति सम्बन्धः ॥ द्वयोरेषणात्वमुक्त्वा लोकैषणां परिछिनत्ति । एतदर्था हीति ॥ कथन्तर्हि साधनैषणोक्तिरित्याशङ्क्याह । सैकेति ॥ एतेन वाक्यशेषोऽप्यनुगुणीभवतीत्याह । अत इति ॥ साधनवत्फलमपि काममात्रञ्चेत्कथन्तर्हि श्रुत्या साधनमात्रमभिधायैतावानवध्रियते तत्राह । फलार्थत्वादिति ॥ उक्तसाधने साध्यमार्थिकमित्यत्र दृष्टान्तमाह । भोजन इति ॥ साधनोक्तौ साध्यस्यार्थादुक्तेरेतावानिति द्वयोरनुवादेऽपि कथमेषणात्वे कामशब्दस्तत्र प्रयुज्यते । नहि तौ पर्य्यायौ । न च तद्वाच्यत्वे तयोरनर्थकतेत्याशङ्क्यापर्य्यायत्वमेषणाकामशब्दयोरुपेत्याह । त एत इति ॥ वेष्टनमेव स्पष्टयति । कर्म्ममार्ग इति ॥ अग्निमुग्धोऽग्निरेव

उ० जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म्म कुर्वीयेति स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नो-

---

भा० पुनरेतावत्त्वमवधार्य्यते । कामानामनन्तत्वादनन्ता हि कामा इत्येतदाशङ्क्य हेतुमाह। यस्मान्नेच्छंश्च न इच्छन्नपि अतोऽस्मात्फलसाधनलक्षणाद्भूयोऽधिकतरं न विन्देत्। न हि लोके फलसाधनव्यतिरिक्तं दृष्टमदृष्टं वा लब्धव्यमस्ति। लब्धव्यविषयो हि कामस्तस्य चैतद्व्यतिरेकेणाभावाद्युक्तं वक्तुमेतावान् वै काम इति। एतदुक्तं भवति दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा साध्यसाधनलक्षणमविद्यावत् पुरुषाधिकारविषयमेषणाद्वयं कामोऽतोऽस्माद्विदुषा व्युत्थातव्यमिति। यस्मादेवमविद्वानात्मा कामी पूर्व्वं कामयामास तथा पूर्व्वतरोऽपि। एषा लोकस्थितिः प्रजापतेश्चैवमेव सर्ग आसीत् सोऽबिभेदविद्यया। ततः कामप्रयुक्त एकाक्यरममाणोऽरत्युपघाताय स्त्रियमैच्छत्तां समभवत्ततः सर्गोऽयमा-

---

आ० होमादिद्वारेण मम श्रेयःसाधनं नात्मज्ञानमित्यभिमानवान् धूमतान्तो धूमेन ग्लानिमापन्नः। धूमतां वा मरणान्ते देहावसाने भवतीति मन्यमानस्ते धूममभिसम्भवन्तीति श्रुतेः॥ स्वं लोकमात्मानं वाक्यान्तरमुत्थाप्य व्याचष्टे। कथमित्यादिना। तस्मादेतावत्त्वमवधार्य्यते। तेषामिति शेषः॥ उक्तमेवार्थं लोकदृष्टिमवष्टभ्य स्पष्टयति। न हीति॥ लब्धव्यान्तराभावेऽपि कामयितव्यान्तरं स्यादित्याशङ्क्याह। लब्धव्येति। एतद्व्यतिरेकेण साध्यसाधनातिरेकेणेति यावत्॥ तयोर्द्वयोरपि कामत्वविधायिश्रुतेरभिप्रायमाह। एतदुक्तमिति॥ कामस्यानर्थत्वात् साध्यसाधनयोश्च तावन्मात्रत्वात्सर्गादौ पुमर्थताविश्वासं त्यक्त्वा स्वप्नलाभतुल्याभ्यस्तेभ्योऽप्येष-

उ॰ त्यकृत्स्न एव तावन्मन्यते तस्यो कृत्स्नता मन एवास्यात्मा वाग्जाया ।

भा॰ सीदिति ह्युक्तं । तस्मात्तत्सृष्टाऽवेत्तर्ह्येतस्मिन्नपि काल एकाकी सन् प्राग्दारक्रियातः कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेय अथ वित्तं मे स्यादथ कर्म्म कुर्व्वीयेत्युक्तार्थं वाक्यं । स एवं कामयमानः सम्पादयंश्च जायादीन् यावत्समस्तान् स एतेषां यथोक्तानां जायादीनां एकैकमपि न प्राप्नोत्यकृत्स्नोऽसम्पूर्णोऽहमित्येतावदात्मानं मन्यते । पारिशेष्यात्समस्तानेवैतान् सम्पादयति यदा तदा तस्य कृत्स्नता । यदा तु न शक्नोति कृत्स्नतां सम्पादयितुं तदास्याकृत्स्नत्वं तदास्य कृत्स्नत्वसम्पादनायाहतस्योक्तस्याकृत्स्नत्वाभिमानिनः कृत्स्नतेयमेवं भवति । कथमयं कार्य्यकरणसङ्घातः प्रविभज्यते तत्र मनोऽनुवृत्ति हीतरत्सर्व्वं कार्य्यकरणजातमिति । मनः प्रधानत्वादात्मेवात्मा । यथा

व्या॰ शाभ्यां व्युत्थानं सन्न्यासात्मकं कृत्वा वाञ्छितमोक्षहेतुं ज्ञानमुद्दिश्य श्रवणाद्यावर्त्तयेदित्यर्थः ॥ तस्मादपीत्यादि व्याचष्टे । यस्मादिति ॥ प्राकृतस्थितिरेषा न बुद्धिपूर्व्वकारिणामिदं वृत्तमित्याशङ्क्याह । प्रजापतेश्चेति ॥ तत्र हेतुत्वेन पूर्व्वोक्तं स्मारयति । सोऽबिभेदित्यादिना ॥ तत्रैव कार्य्यलिङ्गकानुमानं सूचयति । तस्मादिति ॥ स यावदित्यादिवाक्यमादाय व्याचष्टे । स एवमिति ॥ पूर्व्वसशब्दो वाक्यप्रदर्शनार्थः । द्वितीयस्तु व्याख्यानमध्यपातीत्यविरोधः ॥ अर्थसिद्धमर्थमाह । पारिशेष्यादिति ॥ तस्मात्कृत्स्नतेत्येतदवतार्य्य व्याकरोति । यदेत्यादिना ॥ अकृत्स्नत्वाभिमानिनो विरुद्धं कृत्स्नत्वमित्याशङ्क्याह । कथमिति ॥ विरोधमन्तरेण कार्त्स्न्यार्थं विभागं

उ० प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तं चक्षुषा हि तद्विन्दते श्रोत्रं दैवꣳ श्रोत्रेण हि तच्छृणोत्यात्मैवास्य

भा० जायादीनां कुटुम्बपतिरात्मैव। तदनुकारित्वाज्जायादिचतुष्टयस्य। एवमिहापि मन आत्मा परिकल्प्यते कृत्स्नतायै। तथा वाग्जाया मनोऽनुवृत्तित्वसामान्याद्वाचो वागिति शब्दश्चोदनादिलक्षणो मनसा श्रोत्रादिद्वारेण गृह्यतेऽवधार्य्यते प्रयुज्यते चेति मनसो जायेव वाक्॥

ताभ्याञ्च वाङ्मनसाभ्यां जायापतिस्थानीयाभ्यां प्रसूयते प्राणः कर्म्मार्थमिति प्राणः प्रजेव। तत्र प्राणचेष्टादिलक्षणं कर्म्म चक्षुर्दृष्टवित्तसाध्यं भवतीति चक्षुर्मानुषं वित्तं। तद्द्विविधं वित्तं मानुषमितरच्चातो विशिनष्टि इतरवित्तनिवृत्त्यर्थं मानुषमिति। गवादि हि मनुष्यसम्बन्धि वित्तं चक्षुर्ग्राह्यं कर्म्मसाधनं तस्मात्तत्स्थानीयं। तेन सम्ब-

---

आ० दर्शयति। अयमिति॥ विभागे प्रस्तुते मनसो यजमानत्वकल्पनाया निमित्तमाह। तत्रेति॥ उक्तमेव व्यनक्ति। यथेति॥ तथा मनसो यजमानत्वकल्पनावदित्यर्थः॥ वाचि जायात्वकल्पनायां निमित्तमाह। मन इति॥ वाचो मनोऽनुवृत्तित्वे स्वरूपकथनपुरःसरं स्फोरयति। वागिति॥

प्राणस्य प्रजात्वकल्पनां साधयति। ताभ्याञ्चेति॥ कथं पुनश्चक्षुर्मानुषं वित्तमित्युच्यते पशुहिरण्यादि तथेत्याशङ्क्याह। तत्रेति। आत्मादित्रये सिद्धे सतीति यावत्। आदिपदेन कायचेष्टा गृह्यते॥ मानुषमिति विशेषणस्यार्थवत्त्वं समर्थयते। तद्द्विविधमिति॥ सम्प्रति चक्षुषो मानुषवित्तत्वं प्रपञ्चयति। गवादीति॥ तत्पदपरामृष्टमेवार्थं व्याचष्टे। तेन सम्बन्धादिति॥

उ० कर्म्मात्मना हि कर्म्म करोति स एष पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्तमिदꣳ सर्वं यदिदं

भा० श्रोत्रंचक्षुर्मानुषं वित्तं। चक्षुषा हि यस्मात्तन्मानुषं वित्तं विन्दते गवाद्युपलभत इत्यर्थः। किं पुनरितरद्वित्तं श्रोत्रं दैवं देवविषयत्वाद्विज्ञानस्य। विज्ञानं दैवं वित्तं तदिह श्रोत्रमेव सम्पत्तिविषयं। कस्माच्छ्रोत्रेण हि यस्मात्तद्दैवं वित्तं विज्ञानं शृणोति। अतः श्रोत्राधीनत्वाद्विज्ञानस्य श्रोत्रमेव तदिति किं पुनरैतैरात्मादिवित्तान्तैरिह निर्वर्त्यं कर्म्मेत्युच्यते। आत्मैव आत्मेति शरीरमुच्यते। कथं पुनरात्मा कर्म्मस्थानीयोऽस्य कर्म्महेतुत्वात्। कथं कर्म्महेतुत्वं। आत्मना हि शरीरेण यतः कर्म्म करोति तस्याकृत्स्नत्वाभिमानिनः। एवं कृत्स्नता सम्पन्ना। यथा बाह्यजायादिलक्षणा। एवं तस्मात् स एष पाङ्क्तः पञ्चभिर्निर्वृत्तः पाङ्क्तो यज्ञो दर्शनमात्रनिर्वृत्तोऽकर्म्मिणोऽपि कथं पुनरस्य

आ० तत्स्थानीयं मानुषवित्तस्थानीयं तेन मानुषेण वित्तेनेत्येतत्॥ सम्बन्धमेव साधयति। चक्षुषा हीति। तस्माच्चक्षुर्मानुषं वित्तमिति शेषः॥ आकाङ्क्षापूर्व्वकमुत्तरवाक्यमुपादत्ते। किं पुनरिति॥ तद्याचष्टे। दैवेति॥ तत्र हेतुमाह। कस्मादित्यादिना॥ यजमानादिनिर्व्वर्त्त्यं कर्म्म प्रश्नपूर्व्वकं विशदयति। किं पुनरित्यादिना॥ इहेति सम्पत्तिपक्षोक्तिः॥ शरीरस्य कर्म्मत्वमप्रसिद्धमिति शङ्कित्वा परिहरति। कथं पुनरिति। अस्येति यजमानोक्तिः॥ हिशब्दार्थो यत इत्यनूद्यते॥ तस्याकृत्स्नतेत्युक्तमुपसंहरति। तस्येति॥ उक्तरीत्या कृत्स्नत्वे सिद्धे फलितमाह। तस्मादिति। अस्येतिदर्शनोक्तिः। पशोः पुरुषस्य च पाङ्क्तत्वं तच्छब्दार्थः॥ पुरुषस्य पशुत्वाविशेषात्पृथग

उ० किञ्च तदिदꣳ सर्व्वमाप्नोति य एवं वेद ॥१७॥४॥

चतुर्थं ब्राह्मणं ॥

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता एक-मस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत्त्रीण्यात्मनेऽकुरुत

भा० पञ्चत्वसम्पत्तिमात्रेण यज्ञत्वमुच्यते। यस्माद्बाह्योऽपि यज्ञः पशुपुरुषसाध्यः स च पशुः पुरुषश्च पाङ्क्त एव। यथोक्तमनआदिपञ्चत्वयोगात्। तदाह पाङ्क्तः पशुर्गवादिः पङ्क्तः पुरुषः पशुत्वेनास्य विशेषः। पुरुषस्येति पृथक्पुरुष-ग्रहणं। किं बहुना पाङ्क्तमिदं सर्व्वं कर्म्मसाधनं फलञ्च यदिदं किञ्च सर्व्वमेवं पाङ्क्तं यज्ञमात्मानं यः सम्पादयति स तदिदं सर्व्वं जगदात्मत्वेनाप्नोति य एवं वेद ॥१७॥ इति बृहदारण्यके तृतीये प्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणं ॥ ४ ॥

यत्सप्तान्नानि मेधया। अविद्या प्रस्तुता। तत्राविद्वा-नन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति सवर्णाश्रमा-

---

व्या० इत्यमयुक्तमित्याशङ्क्याह। पशुत्वेऽपीति ॥ न केवलं पशुपुरुषयो-रेव पाङ्क्तत्वं किन्तु सर्व्वस्येत्याह। किं बहुनेति। तस्मादाध्या-त्मिकस्य दर्शनस्य यज्ञत्वं पञ्चत्वयोगादविरुद्धमिति शेषः ॥ सम्प-त्तिफलं व्याकरोति। सर्व्वमिति ॥ व्याख्यातार्थवाक्यमनुवदन् ब्राह्मणमुपसंहरति। य एवं वेदेति ॥ साध्यं साधनञ्च पाङ्क्तं सूत्रात्मना ज्ञात्वा तत्रात्मत्वेनानुसन्दधानस्य तदाप्तिरेव फलं तत्क्रतुन्यायादित्यर्थः ॥ १७ ॥ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थब्राह्मणं।

ब्राह्मणान्तरमवतार्य्य सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति। यत्सप्ता-न्नानीत्यादिना। तत्रेत्यतिक्रान्तब्राह्मणोक्तिः। उपास्तिशब्दितं भेददर्शनमविद्याकार्य्यमनेनानूद्य न स वेदेति तद्धेतुरविद्या

उ॰ पशुभ्य एकं प्रायच्छत्तस्मिन्सर्व्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्व्वदा यो वै तामक्षितिं वेद सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन

भा॰ भिमानः कर्म्मकर्त्तव्यतया नियतो जुहोत्यादिकर्म्मभिः कामप्रयुक्तो देवादीनामुपकुर्व्वन् सर्व्वेषां भूतानां लोक इत्युक्तं। यथा च स्वकर्म्मभिरेकैकेन सर्व्वैर्भूतैरसौ लोको भोज्यत्वेन सृष्टः। एवमसावपि जुहोत्यादिपाङ्क्तकर्म्मभिः सर्व्वाणि भूतानि सर्व्वञ्च जगदात्मभोज्यत्वेनासृजत। एवमेकैकः स्वकर्म्मविद्यानुरूप्येण सर्व्वस्य जगतो भोक्ता भोज्यञ्च सर्व्वस्य सर्व्वः कर्त्ता कार्य्यञ्चेत्यर्थः। एतदेव च विद्याप्रकरणे मधुविद्यायां वक्ष्यामः। सर्व्वं सर्व्वस्य कार्य्यं मध्वित्यात्मैकत्वविज्ञानार्थं। यदसौ जुहोतीत्यादिना पाङ्क्तेन काम्येन कर्म्मणात्मभोज्यत्वेन जगदसृजत। विज्ञानेन च

आ॰ पूर्व्वत्र प्रस्तुतेति योजना। कथोऽयमित्यत्रोक्तमनुवदति। सवर्णाश्रमाभिमान इति॥ आत्मैवेदमग्र आसीदित्यादावुक्तं स्मारयति। कामप्रयुक्त इति॥ वृत्तमनूद्योत्तरग्रन्थमवतारयितुमपेक्षितं पूरयति। यथा चेति। गृहिणो जगतश्च परस्परं स्वकर्म्मोपार्जितत्वमेष्टव्यमन्यथाऽन्योन्यमुपकारकत्वायोगादित्यर्थः॥ ननु सूत्रस्यैव जगत्कर्तृत्वं ज्ञानक्रियातिशयवत्त्वान्नेतरेषां तदभावादत आह। एवमिति॥ पूर्व्वकल्पीयविहितप्रतिषिद्धज्ञानकर्म्मानुष्ठाता सर्व्वो जन्तुरुत्तरसर्गस्य पितृत्वेनात्र विवक्षितो न तु प्रजापतिरेवेत्युक्तमर्थं सङ्क्षिप्याह। सर्व्वस्येति॥ सर्व्वस्य मिथोहेतुहेतुमत्त्वे प्रमाणमाह। एतदेवेति॥ सर्व्वस्यान्योन्यकार्य्यकारणत्वोक्त्या कल्पितत्ववचनं कुत्रोपयुज्यते तत्राह। आत्मैक-

उ० किञ्च तदिदꣳसर्व्वमाप्नोति य एवं वेद ।१७।४।

चतुर्थं ब्राह्मणं ॥

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता एकमस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत्त्रीण्यात्मनेऽकुरुत

भा० पञ्चत्वसम्पत्तिमात्रेण यज्ञत्वमुच्यते । यस्मादाद्योऽपि यज्ञः पशुपुरुषसाध्यः स च पशुः पुरुषश्च पाङ्क्त एव । यथोक्तमनआदिपञ्चत्वयोगात् । तदाह पाङ्क्तः पशुर्गवादिः पाङ्क्तः पुरुषः पशुत्वेनास्य विशेषः । पुरुषस्येति पृथक्पुरुषग्रहणं । किं बहुना पाङ्क्तमिदं सर्व्वं कर्म्मसाधनं फलञ्च यदिदं किञ्च सर्व्वमेवं पाङ्क्तं यज्ञमात्मानं यः सम्पादयति स तदिदं सर्व्वं जगदात्मत्वेनाप्नोति य एवं वेद ॥ १७ ॥

इति बृहदारण्यके तृतीये प्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणं ॥ ४ ॥

यत्सप्तान्नानि मेधया । अविद्या प्रस्तुता । तत्राविद्वान्यां देवतामुपास्तेऽन्येऽसावन्योऽहमस्मीति सवर्णाश्रमा-

---

आ० इत्यमयुक्तमित्याशङ्क्याह । पशुत्वेऽपीति ॥ न केवलं पशुपुरुषयोरेव पाङ्क्तत्वं किन्तु सर्व्वस्येत्याह । किं बहुनेति । तस्मादाध्यात्मिकस्य दर्शनस्य यज्ञत्वं पञ्चत्वयोगादविरुद्धमिति शेषः ॥ सम्पत्तिफलं व्याकरोति । सर्व्वमिति ॥ व्याख्यातार्थवाक्यमनुवदन् ब्राह्मणमुपसंहरति । य एवं वेदेति ॥ साध्यं साधनञ्च पाङ्क्तरूपात्मना ज्ञात्वा तच्चात्मत्वेनानुसन्दधानस्य तदात्मैव फलं तत्क्रतुन्यायादित्यर्थः ॥ १७ ॥ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थब्राह्मणं ।

ब्राह्मणान्तरमवतार्य्य सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति । यत्सप्तान्नानीत्यादिना । तत्रेत्यतिक्रान्तब्राह्मणोक्तिः । उपास्तिशब्दितं भेददर्शनमविद्याकार्य्यमनेनानूद्य न स वेदेति तद्धेतुरविद्या

उ॰ पशुभ्य एकं प्रायच्छत्तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदा यो वै तामक्षितिं वेद सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन

भा॰ भिमानः कर्म्मकर्त्तव्यतया नियतो जुहोत्यादिकर्म्मभिः कामप्रयुक्तो देवादीनामुपकुर्व्वन् सर्व्वेषां भूतानां लोक इत्युक्तं। यथा च स्वकर्म्मभिरेकैकेन सर्व्वैर्भूतैरसौ लोको भोज्यत्वेन सृष्टः। एवमसावपि जुहोत्यादिपाङ्क्तकर्म्मभिः सर्व्वाणि भूतानि सर्व्वञ्च जगदात्मभोज्यत्वेनासृजत। एवमेकैकः स्वकर्म्मविद्यानुरूप्येण सर्व्वस्य जगतो भोक्ता भोज्यञ्च सर्व्वस्य सर्व्वः कर्त्ता कार्य्यञ्चेत्यर्थः। एतदेव च विद्याप्रकरणे मधुविद्यायां वक्ष्यामः। सर्व्वं सर्व्वस्य कार्य्यं मध्वित्यात्मैकत्वविज्ञानार्थं। यदसौ जुहोतीत्यादिना पाङ्क्तेन काम्येन कर्म्मणात्मभोज्यत्वेन जगदसृजत। विज्ञानेन च

व्या॰ पूर्व्वत्र प्रस्तुतेति योजना। अथोऽयमित्यत्रोक्तमनुवदति। सवर्णाश्रमाभिमान इति॥ आत्मैवेदमग्र आसीदित्यादावुक्तं स्मारयति। कामप्रयुक्त इति॥ वृत्तमनूद्योत्तरग्रन्थमवतारयितुमपेक्षितं पूरयति। यथा चेति। गृहिणो जगतश्च परस्परं स्वकर्म्मोपार्जितत्वमेष्टव्यमन्यथाऽन्योन्यमुपकारकत्वायोगादित्यर्थः॥ ननु सूत्रस्यैव जगत्कर्तृत्वं ज्ञानक्रियातिशयवत्त्वान्नेतरेषां तदभावादत आह। एवमिति॥ पूर्व्वकल्पीयविहितप्रतिषिद्धज्ञानकर्म्मानुष्ठाता सर्व्वो जन्तुरुत्तरसर्गस्य पितृत्वेनात्र विवक्षितो न तु प्रजापतिरेवेत्युक्तमर्थं सङ्क्षिप्याह। सर्व्वस्येति॥ सर्व्वस्य मिथोहेतुहेतुमत्वे प्रमाणमाह। एतदेवेति॥ सर्व्वस्यान्योन्यकार्य्यकारणत्वोक्तया कल्पितत्ववचनं कुत्रोपयुज्यते तत्राह। आत्मैक-

उ० स देवानपि गच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति श्लोकाः १ १ १

भा० तज्जगत्सर्व्वं सप्तधा प्रविभज्यमानं कार्य्यकारणत्वेन सप्तान्नान्युच्यन्ते भोज्यत्वात् तेनासौ पिता तेषामन्नानां। एतेषामन्नानां स विनियोगानां सूत्रभूताः सङ्क्षेपतः प्रकाशकत्वादिमे मन्त्राः यत्सप्तान्नानि यदजनयदिति क्रियाविशेषणं मेधया प्रज्ञया विज्ञानेन तपसा च कर्म्मणा ज्ञानकर्म्मणी एव हि मेधातपःशब्दवाच्ये। तयोः प्रकृतत्वान्नेतरे मेधातपसी अप्रकरणात्। पाङ्क्तं हि कर्म्म जायादिसाधनं य एवं वेदेति चानन्तरमेव ज्ञानं प्रकृतं। तस्मान्न प्रसिद्धयोर्मेधातपसोराशङ्का कार्य्या। अतो यानि यत्सप्तान्नानि ज्ञानकर्म्मभ्यां जनितवान्पिता तानि प्रकाशयिष्याम इति वाक्यशेषः॥ १॥

ध्या० त्वेति॥ एवं भूमिकां कृत्वोत्तरब्राह्मणतात्पर्य्यमाह। यदसाविति। उच्यन्ते। ध्यानार्थमिति शेषः॥ अन्नत्वे हेतुः। भोज्यत्वादिति। तेन ज्ञानकर्म्मभ्यां जनकत्वेनेति यावत्॥ ब्राह्मणमवतार्य्य मन्त्रमवतारयति। तेषामिति॥ तत्राद्यं मन्त्रभागमादाय व्याचष्टे। यत्सप्तान्नानीति। अजनयदिति क्रियाया विशेषणं यदिति पदं। तथा च तद्युक्तं पितृत्वादिति शेषः॥ ग्रन्थार्थधारणशक्तिर्मेधा। कृच्छ्रचान्द्रायणादि तपः। ते कस्मादत्र न गृह्यन्ते तत्राह। ज्ञानकर्म्मणीति॥ तयोः प्रकृतत्वं प्रकटयति। पाङ्क्तं हीति॥ इतरयोरप्रकृतत्वं हेतूकृतमनूद्य फलितमाह। तस्मादिति॥ ज्ञानकर्म्मणोः प्रकृतत्वमुक्तं हेतुमादाय वाक्यं पूरयति। अत इति॥ १॥

उ॰ यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेति मेधया हि तपसाऽजनयत्पितैकमस्य साधारण-

---

भा॰ तत्र मन्त्राणामर्थस्तिरोहितत्वात्प्रायेण दुर्विज्ञेयो भवतीति तदर्थव्याख्यानाय ब्राह्मणं प्रवर्त्तते। तत्र यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेति। अस्य कोऽर्थ उच्यत इति। हिशब्देनैव व्याचष्टे प्रसिद्धार्थावद्योतकेन। प्रसिद्धो ह्यस्य मन्त्रस्यार्थ इत्यर्थो यदजनयदिति चानुवादस्वरूपेण मन्त्रेण प्रसिद्धार्थतैव प्रकाशिता। अतो ब्राह्मणमविशङ्कयैवाह। मेधया हि तपसाऽजनयत्पितेति॥ ननु कथं प्रसिद्धतास्यार्थस्येत्युच्यते जायादिकर्म्मान्तानां लोकफलसाधनानां पितृत्वं तावत् प्रत्यक्षमेवाभिहितञ्च जाया मे

व्या॰ यत्सप्तान्नानीत्यादि मन्त्रभागं व्याख्याय ब्राह्मणवाक्यं समुपादाय तात्पर्य्यमाह। तत्रेति॥ मन्त्रब्राह्मणात्मको ग्रन्थः सप्तम्यर्थः। मेधया हीत्यादि ब्राह्मणमाकाङ्क्षापूर्व्वकमुत्थापयति। तत्र यदिति॥ प्रकृतमन्त्रसमुदायः सप्तम्या परामृश्यते॥ व्याख्यानमेव सङ्क्षिपति। प्रसिद्धो हीति। न केवलं हिशब्दान्मन्त्रस्य प्रसिद्धार्थत्वं किन्तु मन्त्रस्वरूपालोचनायामपि तत्सिध्यतीत्याह। यदिति॥ मन्त्रार्थस्य प्रसिद्धत्वे मन्त्रस्यानुगुणत्वं हेतूकृत्य फलितमाह। अत इति॥ तत्प्रसिद्धमुपपादयितुं पृच्छति। नन्विति॥ साध्यसाधनात्मके जगति यत्पितृत्वमविद्यावतो भावि तत्प्रत्यक्षत्वात्प्रसिद्धमनुभूयते हि जायादि सम्पादयन्नविद्वानित्याह। उच्यत इति॥ श्रुत्या च प्रागुक्तत्वात्प्रसिद्धमेतदित्याह। अभिहितञ्चेति॥ यच्च मेधातपोभ्यां स्रष्टृत्वं मन्त्रब्राह्मणयोरुक्तं तदपि प्रसिद्धमेव विद्याकर्म्मापुष्कलाणामभावे लोकत्रयोत्पत्त्यनुपपत्तेरित्याह। तत्र चेति॥ पूर्व्वोक्तग्रन्थः सप्तम्यर्थः। पुत्रेणैवायं लोको जय्य इत्यादौ वक्ष्य-

उ॰ मितीदमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिदमद्यते ।

भा॰ स्रादित्यादिना । तत्र च दैवं वित्तं विद्या कर्म्म पुत्रश्च फलभूतानां लोकानां साधनं स्रष्टृत्वं प्रतीत्यभिहितं। वक्ष्यमाणञ्च प्रसिद्धमेव। तस्माद्युक्तं वक्तुं मेधयेत्यादि। एषणा हि फलविषया प्रसिद्धैव च लोके। एषणा च जायादी-त्युक्तमेतावान्वै काम इत्यनेन। ब्रह्मविद्याविषये च सर्व्वै-कत्वात्कामानुपपत्तेः। एतेनाशास्त्रीयप्रज्ञातपोभ्यां स्वाभा-विकाभ्यां जगत्स्रष्टृत्वमुक्तमेव भवति। स्थावरान्तस्य चानिष्ट-फलस्य कर्म्मविज्ञाननिमित्तत्वात्। विवक्षितस्तु शास्त्रीय एव साध्यसाधनभावः। ब्रह्मविद्याविधित्सया तद्वैराग्यस्य विव-क्षितत्वात्सर्व्वो ह्ययं व्यक्ताव्यक्तलक्षणः संसारोऽशुद्धोऽनित्यः

आ॰ मायात्वाचास्यार्थस्य प्रसिद्धतेत्याह। वक्ष्यमाणञ्चेति। मन्त्रार्थस्येत्थं प्रसिद्धत्वे मन्त्रस्य प्रसिद्धार्थविषयं ब्राह्मणमुपपन्नमित्युपसंहरति। तस्मादिति॥ प्रकारान्तरेण मन्त्रार्थस्य प्रसिद्धार्थत्वमाह। एषणा हीति॥ फलविषयत्वं तस्याः स्वानुभवसिद्धमिति वक्तुं हिशब्दः। तस्या लोकप्रसिद्धत्वेऽपि कथं मन्त्रार्थस्य प्रसिद्धत्व-मत आह। एषणा चेति॥ जायाद्यात्मकस्य कामस्य संसारा-रम्भकत्ववन्मोक्षेऽपि कामः संसारमारभेत कामत्वाविशेषा-दित्यतिप्रसङ्गमाशङ्क्याह। ब्रह्मविद्येति। तस्या विषयो मोक्षः॥ तस्मिन्नद्वितीयत्वाद्रागादिपरिपन्थिनि कामापरपर्य्यायो रागो नावकल्पते। न हि मिथ्याज्ञाननिदानो रागः सम्यग्ज्ञानाधि-गम्ये मोक्षे सम्भवति। श्रद्धा तु तत्र भवति तत्त्वबोधाधीनतया संसारविरोधिनी तन्न संसारानुषक्तिर्मुक्तावित्यर्थः। शास्त्री-यस्य जायादेः संसारहेतुत्वे कर्म्मादेरशास्त्रीयस्य कथं तद्धेतु-त्वमित्याशङ्क्याह। एतेनेति॥ अविद्योत्थस्य कामस्य संसार-

उ॰ स य एतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्त्तते मिश्रं ह्येतद्वै १

भा॰ साध्यसाधनरूपो दुःखोऽविद्याविषय इत्येतस्मादिरक्तस्य ब्रह्मविद्यारब्धव्येति। तत्रान्नानां विभागेन विनियोग उच्यते। एकमस्य साधारणमिति मन्त्रपदं तस्य व्याख्यानमिदमेवास्य तत्साधारणमन्नमित्युक्तमस्य भोक्तृसमुदायस्य। किं तद्यदिदमद्यते भुज्यते सर्व्वैः प्राणिभिरहन्यहनि तत्साधारणं सर्व्वभोक्त्रर्थमकल्पयत् पिता सृष्ट्वान्नं॥

स य एतत्साधारणं सर्व्वप्राणभृत्स्थितिकरं भुज्यमानमन्नमुपास्ते तत्परो भवतीत्यर्थः। उपासनं हि नाम तात्पर्य्यं। दृष्टं लोके गुरुमुपास्ते राजानमुपास्त इत्यादौ।

व्या॰ हेतुत्वोपदर्शनेनेति यावत्। स्वाभाविकाभ्यामविद्याधीनकामप्रयुक्ताभ्यामित्यर्थः। इतस्च तयोर्जगत्सृष्टिप्रयोजकत्वमेष्टव्यमित्याह॥ स्थावरान्तस्येति॥ यत्सप्तान्नानीत्यादिमन्त्रपदस्य मेधया हीत्यादिब्राह्मणस्य चाक्षरोत्थमर्थमुक्त्वा तात्पर्य्यार्थमाह। विवक्षितस्त्विति। शास्त्रपरवशस्य शास्त्रवशादेव साध्यसाधनभावादशास्त्रीयाद्वै मुख्यसम्भवान्न तस्याच विवक्षितत्वमित्यर्थः॥ शास्त्रीयस्य साध्यसाधनभावस्य विवक्षितत्वे हेतुमाह। ब्रह्मेति॥ तदेव प्रपञ्चयति। सर्व्वा हीति। दुःखयतीति दुःखस्य हेतुरिति यावत्। प्रकृतमन्त्रब्राह्मणव्याख्यासमाप्ताविति शब्दो विवक्षितार्थप्रदर्शनसमाप्तौ वा। मन्त्रब्राह्मणयोः श्रुत्यर्थाभ्यामर्थमुक्त्वा समनन्तरग्रन्थमवतारयति। तत्रेति॥ सप्तविधेऽन्ने सृष्टे सतीति यावत्॥ व्याख्यानमेव विवृणोति। यस्येत्यादिना॥

साधारणमन्नमसाधारणीकुर्व्वतो दोषं दर्शयति॥ तत्परो भवतीति॥ उक्तं विवृणोति। उपासनं हीति॥ ब्राह्मणोक्तेऽर्थे मन्त्रं

भा॰ तस्माच्छरीरस्थित्यर्थान्नोपभोगप्रधानो नादृष्टार्थकर्म्मप्रधान इत्यर्थः। स एवम्भूतो न पाप्मनोऽधर्म्माद्व्यावर्त्तते न किमुच्यत इत्येतत्। तथाच मन्त्रवर्णो मोघमन्नं विन्दत इत्यादिः। स्मृतिरपि नात्मार्थं पाचयेदन्नं। अतिथिभ्यो ऽप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः। अन्नादेर्भ्रूणहा मार्ष्टीत्यादिः। कस्मात्पुनः पाप्मनो न व्यावर्त्तते मिश्रं ह्येतत्सर्व्वेषां हि स्वं तदप्रविभक्तं यत्प्राणिभिर्भुज्यते सर्व्वभोज्यत्वादेव यो मुखे प्रक्षिप्यमाणोऽपि ग्रासः परस्य पीडाकरो दृश्यते ममेदं स्यादिति हि सर्व्वेषां तत्राशा प्रतिबद्धा। तस्मान्न परमपीडयित्वा ग्रसितुमपि शक्यते। दुष्कृतं हि मनुष्याणामित्यादि स्मरणाच्च। गृहिणा वैश्वदेवाख्यमन्न-

---

आ॰ प्रमाणयति। तथा चेति॥ मोघं विफलं देवाद्यनुपभोग्यमन्नं यदि ज्ञानदुर्व्वलो लभते तदा सर्व्वथैव तस्येति साधारणान्नस्यासाधारणीकरणं निन्दितमित्यर्थः॥ तत्रैव स्मृतीरुदाहरति। स्मृतिरपीति॥ न वृथा घातयेत्पशुं न चैकःस्वयमश्नीयाद्विधिवर्जं न निर्वपेदिति पादत्रयं द्रष्टव्यं। इष्टान्भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः। तैर्दत्तानिति शेषः। * अनेनाभिशंसतिस्तेन प्रमुक्तो राजनि तावन्नान्वितसङ्कर इत्युत्तरपादत्रयं द्रष्टव्यं। तत्राद्यपादस्यार्थो भ्रूणहा श्रेष्ठब्राह्मणघातकः। यदाहुः॥ वशिष्ठब्रह्महा चैव भ्रूणहेत्यभिधीयत इति। स्वस्यान्नभक्षने स्वपापं मार्ष्टि शोधयतीत्यन्नदातुः पापक्षयोक्तिरितरस्यासाधारणीकृत्य भुञ्जानस्य पापितेति। अदत्वा तु य एतेभ्यः पूर्व्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः॥ स भुञ्जानो। न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मन इत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः। आकाङ्क्षापूर्व्वकं हेतुमवतार्य्य व्याकरोति। कस्मादित्या-

---

* अनेनेत्यादि सङ्कर इत्यन्तं पुस्तकस्थं।

महन्यहनि निरूप्यत इति केचित्। तन्न सर्व्वभोक्तृसाधारणत्वं वैश्वदेवाख्यस्यान्नस्य। तन्न सर्व्वप्राणभृद्भुज्यमानान्नवत् प्रत्यक्षं नापि यदिदमद्यत इति तद्विषयं वचनमनुकूलं। सर्व्वप्राणभृद्भुज्यमानान्नान्तःपातित्वाच्च वैश्वदेवाख्यस्य युक्तं श्वचाण्डालाद्यद्यमानस्य ग्रहणं वैश्वदेवव्यतिरेकेणापि श्वचाण्डालाद्यद्यमानदर्शनात्तच्च युक्तं यदिदमद्यत इति वचनं। यदि हि तन्न गृह्णेत साधारणशब्देन पित्रा सृष्टत्वाविनियुक्तत्वे तस्य प्रसज्येयातां। दृश्यते हि तत्स्वसृष्टत्वं तद्विनियुक्तत्वञ्च सर्व्वस्यान्नजातस्य। न च वैश्वदेवाख्यं शास्त्रोक्तं कर्म्म कुर्व्वतः पाप्मनोऽविनिवृत्तिर्युक्ता॥

व्या॰ दिना॥ सर्व्वं भोज्यत्वं साधयति। यो मुख इति॥ परस्य श्वमार्जारादेरिति यावत्। पीडाकरत्वे हेतुमाह। ममेदमिति॥ प्रागुक्तादृष्टफलमाचष्टे। तस्मादिति॥ साधरणमन्नमसाधारणीकुर्व्वाणस्य पापानिवृत्तिरित्यत्र हेत्वन्तरमाह। दुष्कृतं हीति। यदा हि मनुष्याणां दुष्कृतमन्नमाश्रित्य तिष्ठति तदा तदसाधारणीकुर्व्वतो महत्तरं पापं भवतीत्यर्थः॥ एकमस्येत्यादिमन्त्रब्राह्मणयोः स्वपक्षमुक्त्वा भर्तृप्रपञ्चपक्षमाह। गृहिणेति॥ यदन्नं गृहिणा प्रत्यहममी वैश्वदेवाख्यं निर्व्वर्त्यते तत्साधारणमिति भर्तृप्रपञ्चेनोक्तमित्यर्थः॥ साधारणपदानुपपत्तेर्न युक्तमिदं व्याख्यानमिति दूषयति। तन्नेति॥ वैश्वदेवस्य साधारणान्नं ग्राह्यमित्याह। सर्व्वेति॥ वैश्वदेवग्रहेऽपीतरग्रहदृष्टिः स्यादिति चेन्नेत्याह। वैश्वदेवेति॥ यत्तु परपक्षे यदिदमद्यत इति वचो नानुकूलमिति तत्रास्मत्पक्षेऽस्तीत्याह। तत्रेति॥ प्रत्यक्षं साधारणान्नं सम्यगर्थः। विपक्षे दोषमाह। यदि हीति॥ प्रसङ्गस्येष्टत्वं निराचष्टे। दृश्यते हीति॥ परपक्षे वाक्यशेषविरोधं दोषान्तरमाह। न चेति॥

उ॰ देवानभाजयदिति हुतञ्च प्रहुतञ्च तद्देवेभ्यो जुह्वति च प्रजुह्वत्यथो आहुर्दर्शपौर्णमासाविति।

भा॰ न च तस्य प्रतिषेधोऽस्ति। न च मत्स्यवन्धनादिकर्म्मवत् स्वभावजुगुप्सितमेतच्छिष्टनिर्वर्त्त्यत्वादकरणे च प्रत्यवायश्रवणादितरत्र च प्रत्यवायोपपत्तेः। अहमन्नमन्नमदन्तमद्मीति मन्त्रवर्णात्। द्वे देवानभाजयदिति मन्त्रपदं। ये द्वेऽन्ने सृष्ट्वा देवानभाजयत् के ते द्वे इत्युच्येते। हुतञ्च प्रहुतञ्च। हुतमित्यग्नौ हवनं। प्रहुतं हुत्वा वलिहरणं। यस्माद्द्वे एतेऽन्ने हुतप्रहुते देवानभाजयत्पिता। तस्मादेतर्ह्यपि गृहिणः काले देवेभ्यो जुह्वति देवेभ्य इदमन्नमस्माभिर्दीयमानमिति मन्वानाः प्र च जुह्वति प्रजुह्वति च हुत्वा च वलिहरणञ्च कुर्व्वत इत्यर्थः। अथोऽप्यन्ये आहुर्द्वेऽन्ने पित्रा देवेभ्यः

आ॰ श्येनादितुल्यत्वं तस्य व्यावर्त्तयति। न च तस्येति॥ अनिषिद्धस्यापि तस्य स्वभावजुगुप्सितत्वात्तदनुष्ठायिनः पापानिवृत्तिरित्याशङ्क्याह। न चेति॥ अवश्यं याति तिर्य्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविरित्यकरणे वैश्वदेवस्य प्रत्यवायश्रवणाच्च तदनुष्ठायिनो न पाप्मलेशोऽस्तीत्याह। अकरणे चेति॥ सर्व्वसाधारणान्नग्रहे तु तत्परस्य निन्दावचनमुपपद्यते तेन तदेव ग्राह्यमित्याह। इतरत्रेति। तत्रैव श्रुत्यन्तरं संवादयति। अहमिति॥ अर्थिभ्योऽविभज्यान्नमदत्वा स्वयमेव भुञ्जानं नरमहमन्नमेव भक्षयामि तमनर्थभाजं करोमीत्यर्थः॥ मन्त्रान्तरमादायाकाङ्क्षाद्वारा ब्राह्मणमुत्थाप्य व्याचष्टे। द्वे देवानित्यादिना॥ हुतप्रहुतयोर्देवान्नत्वे सम्मति तमनुष्ठानमनुकूलयति। यस्मादिति॥ पक्षान्तरमुपन्यस्य व्याकरोति। अथो इति॥ यदि दर्शपूर्णमासौ देवान्ने कथं तर्हि हुतप्रहुते इति पक्षस्य प्राप्तिस्तत्राह। द्वित्वेति॥

भा॰ अन्ते न कृतप्रकृते। किं तर्हि दर्शपूर्णमासाविति। द्वित्वश्रवणाविशेषाद*न्यत्र प्रसिद्धत्वाच्च कृतप्रकृते इति प्रथमः पक्षः। यद्यपि द्वित्वं कृतप्रकृतयोः सम्भवति तथापि श्रौतयोरेव तु दर्शपूर्णमासयोर्देवान्नत्वं प्रसिद्धतरं मन्त्रप्रकाशितत्वात्। गुणप्रधानप्राप्तौ च प्रधाने प्रथमतरावगतिः। दर्शपूर्णमासयोश्च प्राधान्यं कृतप्रकृतापेक्षया। तस्मात्तयोरेव ग्रहणं युक्तं द्वे देवानभाजयदिति। यस्माद्देवार्थमेते पित्रा क्लृप्ते दर्शपूर्णमासाख्येऽन्ने तस्मात्तयोर्देवार्थत्वाविघाताय

व्या॰ तर्हि द्वे देवानिति॥ श्रुतद्वित्वस्य कृतप्रकृतयोरपि सम्भवान्न प्रथमपक्षस्य पूर्व्वपक्षत्वमत आह। यद्यपीति॥ प्रसिद्धतरत्वे हेतुमाह। मन्त्रेति। अग्नये जुष्टं निर्व्वपाम्यग्निरिदं हविरजुषतेत्यादिमन्त्रेषु दर्शपूर्णमासयोर्देवान्नत्वस्य प्रतिपन्नत्वादिति यावत्॥ इतश्च दर्शपूर्णमासयोरेव देवान्नत्वमिति वक्तुं सामान्यन्यायमाह। गुणेति॥ गुणप्रधानयोरेकत्र साधारणशब्दात्प्राप्तौ सत्यां प्रथमतरां प्रधाने भवत्यवगतिर्गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्य्ये सम्प्रत्यय इति न्यायादित्यर्थः॥ अस्त्वेवं प्रस्तुते किं जातं तदाह। दर्शपूर्णमासयोश्चेति। तयोर्निरपेक्षश्रुतिदृष्टतया सापेक्षस्मृतिसिद्धकृताद्यपेक्षया प्राधान्यं सिद्धं। तथा च प्रधानयोस्तयोरितरयोश्च गुणयोरेकत्र प्राप्तौ प्रधानयोरेव द्वे देवानिति मन्त्रग्रहो युक्तिमानित्यर्थः॥ दर्शपूर्णमासयोर्देवान्नत्वे समनन्तरनिषेधवाक्यमनुकूलयति। यस्मादिति॥ इष्टियजनशीलो न स्यादिति सम्बन्धः। ननु तत्तद्यजनशीलत्वाभावे कुतो दर्शपूर्णमासयोर्देवार्थत्वं। न हि तावन्निष्पन्नौ तदर्थावित्याशङ्क्याह। इष्टिशब्देनेति॥ किं पुनरस्मिन्वाक्ये काम्येष्टिविषयत्वमितीष्टिशब्दस्येत्यत्र नियामकं। तत्र किलशब्दसूचितां पाठकप्रसिद्धिमाह। प्रात-

---

* यत्पन्तेति पाठान्तरः।

उ॰ तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात्पशुभ्य एकं प्रायच्छ-
दिति तत् पयः। पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशव-

भा॰ नेष्टियाजुक इष्टियजनशीलः। इष्टिशब्देन किल काम्या इष्टयः शातपथीयं प्रसिद्धिस्ताच्छील्यप्रत्ययप्रयोगात्काम्येष्टियजनप्रधानो न स्यादित्यर्थः।

पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति यत् पशुभ्य एकं प्रायच्छत्पिता किं पुनस्तदन्नं तत्पयः। कथं पुनरवगम्यते पशवोऽस्यान्नस्य स्वामिन इत्यत आह पयो ह्यग्रे प्रथमं यस्मान्मनुष्याश्च पशवश्च पय एवोपजीवन्तीत्युचितं हि तेषां तदन्नमन्यथा कथं तदेवाग्रे नियमेनोपजीवेयुः। कथमग्रे तदेवोपजीवन्तीत्युच्यते। मनुष्याश्च पशवश्च यस्मात्तेनैवान्नेन वर्त्तन्ते

आ॰ पयीति॥ काम्येष्टीनामनुष्ठाननिषेधे स्वर्गकामवाक्यविरोधः स्यादित्याशङ्क्याह। ताच्छील्येति॥ तच्च विहितस्योकञ्प्रत्ययस्यात्र प्रयोगात्काम्येष्टियजनप्रधानत्वमिह निषिध्यते। तच्च दैवप्रधानयोर्दर्शपूर्णमासयोरवश्यानुष्ठेयत्वसिद्ध्यर्थं न तु ताः स्वतो निषिध्यन्ते तन्न स्वर्गकामवाक्यनिरोधोऽस्तीत्यर्थः॥

पश्वन्नविषयमन्त्रपदमादाय प्रश्नपूर्व्वकं तदर्थं कथयति। पशुभ्य इति। पशूनां पयोऽन्नमित्येतदुपपादयितुं पृच्छति। कथं पुनरिति। पयो हीति प्रतीकमुपादाय व्याकरोति। अग्र इति। पशवो द्विपादश्चतुष्पादश्चेति श्रुतिमाश्रित्य मनुष्याश्चेत्युक्तं। उचितं हीत्यत्र हिशब्दस्तस्मादर्थे। यस्मादित्युपक्रमादौचित्यं व्यतिरेकद्वारा साधयति। अन्यथेति॥ नियमेन प्रथमं पशूनां तदुपजीवनमसम्प्रतिपन्नमिति शङ्कते। कथमिति॥ मनुष्यविषये वा प्रश्नस्तदितरपशुविषये वेति पृच्छति। उच्यत इति॥ तत्राद्यमनुभूयावष्टम्भेन प्रत्याचष्टे। मनुष्याश्चेति। चकारो मनु-

उ॰ श्चोपजीवन्ति तस्मात् कुमारं जातं घृतं वै वाग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वानुधापयन्त्यथ वत्सं जात-

---

भा॰ऽप्यलेऽपि यथा पित्राऽऽदौ विनियोगः छतस्तस्मात्कुमारं वालं जातं घृतं वा त्रैवर्णिका जातकर्म्मणि जातरूपसंयुक्तं प्रतिलेहयन्ति प्राशयन्ति। स्तनं वानुधापयन्ति पश्चात्पाययन्ति। यथासम्भवमन्येषां स्तनमेवाग्रे धापयन्ति मनुष्येभ्योऽन्येषां पशूनां। अथ वत्सं जातमाहुः। क्रियत्प्रमाणो वत्स इत्येवं पृष्टाः सन्तोऽतृणाद इति नाद्यापि तृणमत्त्यतीव वालः पयमेवाद्यापि वर्त्तत इत्यर्थः। यच्चाग्रे जातकर्मादौ घृतमुपजीवन्ति यच्चेतरे पय एव तत्सर्व्वथापि पय एवोपजीवन्ति घृतस्यापि पयोविकारत्वात्पयस्त्वमेव

व्या॰ ष्यमाणसङ्ग्रहार्थः। तेनैव पयसैवेति यावत्। घृतं वेति वाशब्दो वक्ष्यमाणविकल्पद्योतकः। जातरूपं हेमं त्रैवर्णिकेभ्योऽन्येषां जातकर्म्माभावाद्योग्यतामनतिक्रम्य स्तनमेव जातं कुमारं प्रथमं पाययन्तीत्याह। यथासम्भवमिति। यदा तेषां जातकर्म्मानधिकृतानां जातं कुमारं यथासम्भवं घृतं वा स्तनं वा प्रथमं पाययन्तीति यावत्॥ पशुविषयं प्रश्नं पशवश्चेति सूचितं समाधानं प्रत्याह। स्तनमेवेति॥ पशूनां जातवत्समिति सम्बन्धः॥ पशूनां पयोऽन्नमित्यत्र लोकप्रसिद्धं प्रमाणयति। अथेति॥ द्विपात्पश्वधिकारविच्छेदार्थे शब्दः प्रतिवचनं व्याचष्टे। नाद्यापीति॥ नन्वेषामग्रे घृतोपजीवित्वमुपलभ्यते पयस्तेनोपजीवन्ति घृतपयसोर्भेदादतः पश्वन्नत्वं पयसो भागासिद्धमत आह। यच्चेति॥ ननु घृतमुपजीवन्तोऽपि पय एवोपजीवन्तीत्ययुक्तं तद्भेदस्योक्तत्वात्तत्राह। घृतस्यापीति॥ मन्त्रपाठक्रममतिक्रम्य पश्वन्ने व्याख्याते प्रत्यवतिष्ठते। कस्मादिति। हे देवान-

उ० माहुरत्तृणाद इति तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं। यच्च

भा०कस्मात्पुरः सप्तमं सत्पञ्चमं चतुर्थत्वेन व्याख्यायते कर्म्मसाधनत्वात्कर्म्म हि पयःसाधनाग्रयमग्निहोत्रादि तच्च कर्म्मसाधनं वित्तसाध्यं वक्ष्यमाणस्यान्नत्रयस्य साध्यस्य। यथा दर्शपूर्णमासौ पूर्व्वोक्तावन्ने। अतः कर्म्मपक्षत्वात्कर्म्मणा सह पिण्डीकृत्योपदेशः। साधनत्वाविशेषादर्थसम्बन्धादानन्तर्य्यमकारणमिति च। व्याख्यानप्रतिपत्तिसौकर्य्याच्च। सुखं हि नैरन्तर्य्येण व्याख्यातुं शक्यन्तेऽन्नानि व्याख्यातानि च। सुखं प्रतीयन्ते तस्मिन् सर्व्वं प्रतिष्ठितं। यच्च प्राणिति यच्च नेत्यस्य कोऽर्थ इत्युच्यते। तस्मिन्पयसन्ने पयसि सर्व्वमध्यात्माधिभूता-

आ० भाजयदिति व्याख्याने साधिते साधनत्वाविशेषात्पयोऽपि बुद्धिस्थमित्यर्थमाश्रित्य परिहरति। कर्म्मेति॥ तदेव स्पष्टयति। कर्म्म हीति। यद्यपि पयोरूपं साधनमाश्रित्य कर्म्म प्रवृत्तं तथापि दर्शपूर्णमासानन्तर्य्यं कथं पयसा सिध्यति तत्राह। तच्चेति॥ वित्तेन पयसा साध्यं कर्म्मान्नत्रयस्य साधनमिति। अत्र दृष्टान्तमाह। यथेति। पूर्व्वोक्तौ दर्शपूर्णमासौ द्वे देवान्ने वक्ष्यमाणस्यान्नत्रयस्य यथा साधनं तथा पयसोऽप्यग्निहोत्रादिद्वारा तत्साधनत्वात्कर्म्मकोटिनिविष्टत्वाद्व्याख्यानानन्तर्य्यं पयोव्याख्यानस्य युक्तमित्यर्थः। पाठक्रमस्तर्हि कथमित्याशङ्क्यार्थक्रमेण तद्बाधमभिप्रेत्याह। साधनत्वेति। आनन्तर्य्यं पाठक्रमः। अकारणत्वमविवक्षितं। पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वात्तेनेतरस्य बाध्यत्वमित्येतत्प्रथमे तन्त्रे स्थितमित्यभिप्रेत्याह। इति चेति॥ पञ्चमस्य चतुर्थत्वेन व्याख्याने हेत्वन्तरमाह। व्याख्यान इति॥ व्याख्यानसौकर्य्यं साधयति। सुखं हीति॥ प्रतिपत्तिसौकर्य्यं प्रकटयति। व्याख्यातानीति॥ चत्वारि साधनानि त्रीणि साध्यानीति विभज्योक्तौ वक्तृश्रोत्रोः सौकर्य्येण धीर्भवति ततश्च पाठक्र-

उ॰ प्राणिति यच्च नेति पयसि हीद५ सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न ।

भा॰ धिदैवलक्षणं कृत्स्नं जगत्प्रतिष्ठितं। यच्च प्राणिति प्राणचेष्टावद्यच्च न स्थावरं शैलादि। तत्र च हिशब्देनैव प्रसिद्धावद्योतकेन व्याख्यातं। कथं पयोद्रव्यस्य सर्व्वप्रतिष्ठात्वं कारणत्वोपपत्तेः। कारणत्वञ्चाग्निहोत्रादिकर्म्मसमवायित्वमग्निहोत्राद्याहुतिविपरिणामात्मकत्त्वं। जगत्कृत्स्नमिति श्रुतिस्मृतिवादाः शतशो व्यवस्थिताः। अतो युक्तमेव हिशब्देन व्याख्यातुं॥

व्या॰ मातिक्रमः श्रेयानित्यर्थः॥ पयसस्सर्व्वाधिष्ठानविषयं मन्त्रमवतार्य्य प्रश्नपूर्व्वकं तदीयं ब्राह्मणं व्याचष्टे। तस्मिन्नित्यादिना॥ मन्त्राद्भेदो ब्राह्मणेन प्रतिभातीत्याशङ्क्याह। तत्रेति। पयसि हीति ब्राह्मणे हिशब्दस्य प्रसिद्धावद्योतकमस्ति। तेन च हेतुना हिशब्देन तस्मिन्नित्यादिकं मन्त्रपदं व्याख्यातमिति योजना॥ मन्त्रार्थस्य लोकप्रसिद्ध्यभावान्न प्रसिद्धावद्योतिना हिशब्देन व्याख्यातुं न युक्तमिति शङ्कते। कथमिति॥ कार्य्यं कारणे प्रतिष्ठितमिति न्यायेन वैदिकीं प्रसिद्धिमादाय समाधत्ते। कारणत्वेति॥ पयसो द्रवद्रव्यमात्रस्य कुतः सर्व्वजगत्कारणत्वमित्याशङ्क्याह। कारणत्वञ्चेति॥ तत्समवायित्वेऽपि कुतो जगतः कारणतेत्याशङ्क्याह। अग्निहोत्रादीति॥ ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतस्तेऽन्तरिक्षमाविशत इत्यादयः श्रुतिवादा द्युपर्जन्यलोकादिक्रमेणाग्निहोत्राहुत्योर्गर्भाकारमभिन्दर्शयन्ति। अग्नौ प्रास्ता हुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इत्यादिस्मृतिवादाः॥ पयसि हीत्यादि ब्राह्मणमुपसंहरति। अत इति। पयसः सर्व्वजगदाधारत्वस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वादिति यावत्।

उ० तद्यदिदमाहुः संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युं जयतीति न तथा विद्याद्यदहरेव जुहोति

भा० यत्तद्ब्राह्मणान्तरेष्विदमाहुः संवत्सरं पयसा जुह्वदपपुनर्मृत्युं जयतीति संवत्सरेण किल त्रीणि षष्टिशतान्यह्नां तेषु च आहुतीनां सप्त च शतानि विंशतिश्चेति याजुष्मतीरिष्टका अग्निसम्पद्यमानाः संवत्सरस्य चाहोरात्राणि संवत्सरमग्निं प्रजापतिमाप्नुवन्त्येवं कृत्वा संवत्सरं जुह्वदपजयति पुनर्मृत्युमितः प्रेत्य देवेषु सम्भूतः पुनर्न म्रियत इत्यर्थ इत्येवं ब्राह्मणवादा आहुर्न तथा विद्यान्न तथा द्रष्टव्यं यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयति न संवत्सराभ्यासमपेक्षत एवं विद्वान् सन् यदुक्तं पयसि हीदं सर्वं प्रतिष्ठितं पय आहुतिविपरिणामात्मकत्वात्सर्वस्येति । तदेकेनैवाह्ना जगदात्मत्वं प्रतिपद्यते

आ० सर्वं पयसि प्रतिष्ठितमिति विधित्सितदर्शनस्तुतये शाखान्तरीयमतं निन्दितुमुद्भावयति । यत्तदिति । न केवलं कर्म्मणा मृत्युजयः किन्तु दर्शनसहितेनेति दर्शयितुमग्निहोत्राहुतिषु सङ्ख्यां कथयति । संवत्सरेणेति । उक्ताहुतिसङ्ख्यायां संवत्सरावच्छिन्नायामग्निहोत्रविदां सम्प्रतिपत्त्यर्थं किलेत्युक्तं ॥ ननु प्रत्यहं सायं प्रातश्चेत्याहुती द्वे विद्येते तत्कथमाहुतीनां षष्ठ्यधिकानि त्रीणि शतानि संवत्सरेण भवन्ति तत्राह । सप्त चेति । प्रत्येकमहोरात्रावच्छिन्नाहुतिप्रयोगाणामेकस्मिन् संवत्सरे पूर्वोक्ता सङ्ख्या तत्रैव प्रयोगार्द्धानां विंशत्यधिका सप्तशतरूपा सङ्ख्येति सिद्धमित्यर्थः । आहुतीनां सङ्ख्यामुक्त्वा तासु याजुष्मतीनामिष्टकानां दृष्टिमाह । याजुष्मतीरिति । तासामपि षष्ठ्यधिकानि

उ॰ तदहः पुनर्मृत्युमपजयत्येवंविद्वान्सर्व्वꣳ हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति ।

भा॰ तदुच्यते अपजयति पुनर्मृत्युं पुनर्मरणं सकृन्मृत्वा विद्वाञ्छरीरेण वियुज्य स सर्व्वात्मा भवति न पुनर्मरणाय परिच्छिन्नं शरीरं गृह्णातीत्यर्थः। कः पुनर्हेतुः सर्व्वात्मप्राप्त्या मृत्युमपजयतीत्युच्यते । सर्व्वं समस्तं हि यस्माद्देवेभ्यः सर्व्वेभ्योऽन्नाद्यमन्नमेव तदद्यञ्च सायंप्रातराहुतिप्रक्षेपेण प्रयच्छति तद्युक्तं सर्व्वमाहुतिमयमात्मानं कृत्वा सर्व्वदेवान्नरूपेण सर्व्वैर्देवैरेकात्मभावं गत्वा सर्व्वदेवमयो भूत्वा

व्या॰ त्रीणि शतानि सङ्ख्यया भवन्ति। तथाच प्रत्यहमाहुतीरभितिष्पद्यमानाः सङ्ख्यासामान्येन याजुष्मतीरिष्टकाश्चिन्तयेदित्यर्थः। आहुतिमयीनामिष्टकानां संवत्सरावयवाहोरात्रेषु सङ्ख्यासामान्येनैव दृष्टिमन्वाचष्टे। संवत्सरस्येति। तान्यपि षष्ट्यधिकानि त्रीणि शतानि प्रसिद्धानि । तथाच तेषु यथोक्तेष्टकादृष्टिः श्रिष्टेत्यर्थः ॥ चित्यमौ संवत्सरात्मप्रजापतिदृष्टिमाह । संवत्सरमिति। यः संवत्सरः प्रजापतिस्तं चित्यमग्निं विद्वांसः सम्पादयन्ति अहोरात्रेष्टकाद्वारा तयोः सङ्ख्यासाम्यादित्यर्थः ॥ दृष्टिमनूद्य फलं दर्शयति। एवमिति। उक्तसङ्ख्यासामान्येनाग्निहोत्राहुतीरन्यवयवभूतयाजुष्मतीसञ्ज्ञकेष्टकाः सम्पाद्य तद्रूपेणाहुतीर्ध्यायन्नाहुतीमयीश्चेष्टकाः संवत्सरावयवाहोरात्राणि तेनैव सम्पाद्य पुरुषनाडीष्वसङ्ख्यासामान्येन तन्नाडीष्वन्येवाहोरात्राण्यापाद्य तद्रूपेणाहुतीरिष्टका नाडीष्वनुसन्धानो नाथ पोरात्रयाजुष्मतीद्वारा पुरुषसंवत्सरचित्यानां समत्वमापाद्याद्यमग्निः संवत्सरात्मा प्रजापतिरेवेति ध्यायन्नग्निहोत्रं पयसा संवत्सरं जुहुयादिति तथा सहितहोमवशात्प्रजापतिं संवत्सरात्मकं प्राप्य मृत्युमपजयतीत्यर्थः ॥ एकीयमतमुपसंगृह्य तन्निन्दापूर्व्वकं मतान्तरमाह । ह्येवमित्या-

उ० कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्व्वदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते।

भा० पुनर्न्न म्रियत इति। अथैतदप्युक्तं ब्राह्मणेन। ब्रह्म वै स्वयम्भुस्तपोऽतप्यत तदैक्षत न वै तपस्यानन्त्यमस्ति हन्ताहं भूतेष्वात्मानं जुहवानि भूतानि चात्मनीति तत्सर्व्वेषु भूतेष्वात्मानं हुत्वा भूतानि चात्मनि सर्व्वेषां भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्य्यैदिति॥

कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्व्वदेति। यदा पित्रान्नानि सृष्ट्वा सप्त पृथक् पृथग्भोक्तृभ्यः प्रत्तानि तदा प्रभृत्येव तैर्भोक्तृभिरद्यमानानि। तन्निमित्तत्वात्तेषां स्थितेः

आ० दिना॥ एवं विद्वानित्युक्तं व्यक्तीकरोति। यदुक्तमिति। तत्तथैव विद्वानेकाहोरात्रावच्छिन्नाकृतिमात्रेण जगद्रूपं प्रजापतिं प्राप्य मृत्युमपजयतीत्याह। तदेकेनेति॥ उक्तेऽर्थे श्रुतिमवतार्य्य व्याचष्टे। तदुच्यत इति। सर्व्वं हीत्यादि हेतुवाक्यमाकाङ्क्षापूर्व्वकमुत्थाप्य व्याकरोति। कः पुनरित्यादिना॥ यथोक्तदर्शनवशादेकयैवाकृत्या मृत्युं प्रजयतीत्यत्र ब्राह्मणान्तरं संवादयति। अथेति॥ यथा संवत्सरमित्याद्युक्तं तथा यदहरेवेत्याद्यपि ब्राह्मणान्तरे सूचितमित्यर्थः। ब्रह्म हिरण्यगर्भभावी जीवः स्वयम्भुः परस्यैव तदात्मनावस्थानात्तपोऽतप्यत कर्म्मान्वतिष्ठत्॥ यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायेन कर्म्मनिन्दाप्रकारमाह। तदैक्षतेति॥ कर्म्मसहायभूतामुपासनामुपदिशति। हन्तेति॥ उपासनामनूद्य समुच्चयफलं कथयति। तत्सर्व्वेष्विति॥ श्रेष्ठत्वेऽपि राजकुमारवदस्वातन्त्र्यमाशङ्क्याह। स्वाराज्यमिति॥

अधिष्ठाय पालयितृत्वमाधिपत्यं। पश्वन्ने व्याख्याते॥ प्रश्नरूपं मन्त्रपदमादत्ते। कस्मादिति॥ ननु चत्वार्य्यन्नानि व्याख्यातानि त्रीणि व्याचिख्यासितानि तेष्वव्याख्यातेषु कस्मादित्यादिप्रश्नः

भा॰ सर्व्वदा नैरन्तर्य्येण कृतत्वक्षयोपपत्तेश्च युक्तस्तेषां क्षयः। न च तानि क्षीयमाणानि जगतोऽविच्छिन्नरूपेणैवावस्थानदर्शनाद्भवितव्यञ्चाक्षयकारणेन। तस्मात् कस्मात्पुनस्तानि न क्षीयन्त इति प्रश्नः। तस्येदं प्रतिवचनं। पुरुषो वा अक्षितिर्यथासौ पूर्व्वमन्नानां स्रष्टासीत्पिता मेधया जायादिसम्बद्धेन च पाङ्क्तकर्म्मणा भोक्ता च तथा येभ्यो दत्तान्यन्नानि तेऽपि तेषामन्नानां भोक्तारोऽपि सन्तः पितर एव मेधया तपसा च जनयन्ति तान्यन्नानि। तदेतदभिधीयते पुरुषो वै योऽन्नानां भोक्ता सोऽक्षितिरक्षयहेतुः। कथमस्याक्षितित्वमित्युच्यते स हि यस्मादिदं भुज्यमानं सप्तविधं

व्या॰ कस्मादित्याशङ्क्य साधनेषूक्तेषु साध्यानामपि ते सामर्थ्यादुक्तत्वमस्तीत्यभिप्रेत्य प्रश्नवृत्तिं मन्वानो व्याचष्टे। यदेति॥ सर्व्वदेत्यस्य व्याख्यानैरन्तर्य्येणेत्यन्नानां सदा भोक्तृभिरद्यमानत्वे हेतुमाह। तन्निमित्तत्वादिति॥ भोक्तॄणां स्थितेरन्ननिमित्तत्वात्तैः सदाद्यमानानि तानि यवपूर्णकुशूलवद्भवन्ति क्षीणानीत्यर्थः। किञ्च ज्ञानकर्म्मफलत्वादन्नानां यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायेन क्षयः सम्भवतीत्याह। कृतेति॥ अस्तु तर्हि तेषां क्षयो नेत्याह। न चेति। भवतु तर्हि स्वभावादेव सप्तान्नात्मकस्य जगतोऽक्षीणत्वं नेत्याह। भवितव्यञ्चेति॥ स्वभाववादस्यातिप्रसङ्गित्वादित्यर्थः। प्रश्नं निगमयति। तस्मादिति॥ प्रतिवचनमादाय व्याचष्टे। तस्येत्यादिना॥ तेषां पितृत्वे हेतुमाह। मेधयेति॥ भोगकालेऽपि विहितप्रतिषिद्धज्ञानकर्म्मसम्भवात् प्रवाहरूपेणान्नाक्षयः सम्भवतीत्यर्थः। तत्र प्रतिज्ञाभागमुपादायाक्षराणि व्याचष्टे। तदेतदिति॥ हेतुभागमुत्थाप्य विभजते। कथमित्यादिना। तस्मात्तदक्षयः सम्भवति। प्रवाहात्मनेति शेषः॥ उक्ते हेतुं व्यतिरेकद्वारेणोपपादयितुं यद्धैतदित्यादि वाक्यं तद्व्याचष्टे।

भा० कार्य्यकारणलक्षणं क्रियाफलात्मकं पुनः पुनर्भूयो भूयो जनयते उत्पादयति धिया धिया तत्तत्कालभाविन्या तया प्रज्ञया कर्म्मभिश्च वाङ्मनःकायचेष्टितैर्यद्यदि यद्येतत्सप्तविधमन्नमुक्तं क्षणमात्रमपि न कुर्य्यात्प्रज्ञया कर्म्मभिश्च ततो विच्छिद्येद्भुज्यमानत्वात्सातत्येन क्षीयेत ह । तस्माद्यथैवायं पुरुषो भोक्तान्नानां नैरन्तर्य्येण यथा प्रज्ञं यथा कर्म्म च करोत्यपि तस्मात्पुरुषोऽक्षितिः सातत्येन कर्तृत्वात्तस्माद्भुज्यमानान्यप्यन्नानि न क्षीयन्त इत्यर्थः । अतः प्रज्ञाक्रियाफललक्षणप्रबन्धारूढः सर्व्वलोकः साध्यसाधनलक्षणः क्रियाफलात्मकः संहतानेकप्राणिकर्म्मवासनासन्तानोऽवष्टब्धत्वात्क्षणिकोऽशुद्धोऽसारो-

---

व्या० यदिति ॥ अन्वयव्यतिरेकसिद्धं हेतुं निगमयति । तस्मादिति । यथा तथाप्रज्ञमिति पठितव्यं साध्यं निगमयति ॥ अक्षयहेतौ सिद्धे फलितमाह । तस्माद्भुज्यमानानीति ॥ धिया धियेत्यादिश्रुतेः स हीदमित्यत्रोक्तं परिहारं प्रपञ्चयन्त्याः सप्तविधान्नस्य कार्य्यत्वात् प्रतिक्षणध्वंसित्वेऽपि पुनः पुनः क्रियमाणत्वात् प्रवाहात्मना तदचलं । मन्दाः पश्यन्तीत्यस्मिन्नर्थे तात्पर्य्यमाह । अत इति ॥ प्रज्ञाक्रियाभ्यां हेतुभ्यां लक्ष्यते व्यावर्त्त्यते निष्पाद्यते यः प्रबन्धः समुदायस्तदारूढस्तदात्मकः सर्व्वो लोकश्चेतनाचेतनात्मको द्वैतप्रपञ्चः साध्यत्वेन च वर्त्तमानो ज्ञानकर्म्मफलभूतः क्षणिकोऽपि नित्य इव लक्ष्यते ॥ तत्र हेतुः । संहतेति ॥ संहतानां मिथः सहायत्वेन स्थितानामनेकेषां प्राणिनामनन्तानि कर्म्माणि वासनाश्च तत्सन्तानेनावष्टब्धत्वाद्दृढीकृतत्वादिति यावत् ॥

उ॰ यो वै तामक्षितिं वेदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं धिया धिया जनयते कर्म्मभिर्यद्धैतन्न कुर्य्यात्क्षीयेत ह सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति मुखं

भा॰ नदीस्रोतःप्रदीपसन्तानकल्पः कदलीस्तम्भवदसारः फेनमायामरीच्यम्भः स्वप्नादिसमस्सदात्मगतदृष्टीनामविकीर्य्यमाणोऽनित्यः सारवानिव लक्ष्यते । तदेतद्वैराग्यार्थमुच्यते धिया धिया जनयते कर्म्मभिर्यद्धैतन्न कुर्य्यात्क्षीयेत हेति विरक्तानां हि । तस्माद्ब्रह्मविद्यारम्भश्च चतुर्थप्रमुखेनेति । यो वै तामक्षितिं वेदेति वक्ष्यमाणान्यपि त्रीण्यन्नान्यस्मिन्नवसरे व्याख्यातान्येवेति कृत्वा तेषां याथात्म्यविज्ञानफलमुपसंह्रियते । यो वै तामक्षितिमक्षयहेतुं यथोक्तं वेद पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं धिया धिया जनयते कर्म्मभिर्यद्धैतन्न कुर्य्यात्क्षीयेत हेति सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेत्यस्यार्थ उच्यते मुखं मुख्यत्वं प्राधान्यमित्येतत्प्रा-

व्या॰ प्रातीतिकमेव संसारस्य स्थैर्य्यं न सात्त्विकमिति वक्तुं विशिनष्टि । नदीति ॥ असारोऽपि सारवद्भातीत्यत्र दृष्टान्तमाह । कदलीति ॥ अशुद्धोऽपि शुद्धवद्भातीत्यत्रोदाहरणमाह । मायेत्यादिना ॥ अनेकोदाहरणं संसारस्यानेकरूपत्वद्योतनार्थं ॥ केषां पुनरेष संसारोऽन्यथा भातीत्यपेक्षायां संसाराय परागदृशामिति न्यायेनाह । सदात्मेति ॥ किमिति प्रतिक्षणं प्रध्वंसि जगदिति श्रुत्योच्यते तत्राह । तदेतदिति ॥ वैराग्यमपि कुत्रोपयुज्यते तत्राह । विरक्तानां हीति ॥ इति वैराग्यमर्थवदिति शेषः । पुरुषोऽन्नानामक्षये हेतुरित्युपपाद्य तज्ज्ञानमनूद्य फलमाह । यो वै [illegible] । मन्यवहति । प्रकृष इति ॥

उ॰ प्रतीकं मुखेनेत्येतत्स देवानपि गच्छति स ऊर्ज्ज-
मुपजीवतीति प्रशꣳसा । २ ।

त्रीण्यात्मने कुरुतेति मनो वाचं प्राणं तान्या-
त्मने कुरुतान्यत्रमना अभूवन्नादर्शमन्यत्रमना

भा॰ धान्येनैवान्नानां पितुः पुरुषस्याचितित्वं यो वेद सोऽन्न-
मत्ति नान्नं प्रतिगुणभूतः सन् यथाऽज्ञस्तथा विद्वानन्ना-
नामात्मभूतो भोक्तैव भवति न भोज्यतामापद्यते स
देवानपि गच्छति स ऊर्ज्जमुपजीवति देवानपि गच्छति
देवात्मभावं प्रतिपद्यते ऊर्ज्जममृतञ्चोपजीवतीति यदुक्तं
सा प्रशंसा नापूर्व्वार्थोऽन्योऽस्ति ॥ २ ॥

पाङ्क्तस्य कर्म्मणः फलभूतानि यानि त्रीण्यन्नान्युपचि-
प्तानि तानि कार्य्यत्वाद्विस्तीर्णविषयत्वाच्च पूर्व्वेभ्योऽन्नेभ्यः
पृथगुत्कृष्टानि तेषां व्याख्यानार्थ उत्तरो ग्रन्थ आब्रा-
ह्मणपरिसमाप्तेः त्रीण्यात्मने कुरुतेति । कोऽस्यार्थ इत्यु-

व्या॰ फलविषयमन्त्रपदमुपादाय तदीयब्राह्मणमवतार्य्य व्याकरोति ।
सोऽन्नमित्यादिना । यथोक्तोपासनावतो यथोक्तं फलमुपास्ति-
प्राधान्येनैव सोऽन्नमत्तीति सम्बन्धः । विदुषोऽन्नं प्रति गुणत्वाभावे
हेतुमाह । अन्नानामिति ॥ उक्तमर्थं प्रतिगृह्णाति । भोक्तैवेति ।
प्रसक्तिं सिद्धये प्रपञ्चयति । स देवानित्यादिना । साधनात्मक-
मन्नचतुष्टयमन्नात्त्यकारणमच्छितित्वगुणप्रत्ययेण पुरुषोपासनस्य
फलश्चोक्तं ॥ २ ॥

इदानीमाब्राह्मणसमाप्तेरुत्तरग्रन्थस्य तात्पर्य्यमाह । पाङ्क्तस्ये-
त्यादिना । ब्राह्मणशेषस्य तात्पर्य्यमुक्त्वा मन्त्रभेदमनूद्याकाङ्क्षाद्वारा
ब्राह्मणमुत्थाप्य व्याचष्टे । त्रीणीत्यादिना ॥ ज्ञानकर्म्मभ्यां समा-

उ॰ अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति ।

भा॰ यते मनोवाक्प्राणा एतानि त्रीण्यन्नानि तानि मनो वाचं प्राणञ्चात्मने आत्मार्थमकुरुत कृतवान् सृष्ट्वादौ पिता। तेषां मनसोऽस्तित्वं स्वरूपञ्च प्रति संशय इत्यत आह अस्ति तावन्मनः श्रोत्रादिबाह्यकरणव्यतिरिक्तं। यत एवं प्रसिद्धं बाह्यकरणविषयात्मसम्बन्धे सत्यप्यभिमुखीभूतं विषयं न गृह्णाति किं दृष्टवानसीदं रूपमित्युक्तो वदत्यन्यत्र मे गतं मन आसीत् सोऽहमन्यत्रमना आसं नादर्शं। तथेदं श्रुतवानसि मदीयं वच इत्युक्तोऽन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषं न श्रुतवानस्मीति। तस्माद्यस्यासन्निधौ रूपादिग्रहणसमर्थस्यापि सतश्चक्षुरादेः स्वस्वविषयसम्बन्धे रूपशब्दादिज्ञानं न भवति। यस्य च भावे भवति तदन्यदस्ति मनो

आ॰ अन्नानि सृष्ट्वा चत्वारि भोक्तृभ्यो विभज्य त्रीण्यात्मार्थं कल्पादौ पिता कल्पितवानित्यर्थः ॥ अन्यत्रेत्यादि वाक्यमुपादत्ते। तेषामिति। षष्ठी निर्द्धारणार्था ॥ तत्र मनसोऽस्तित्वमादौ साधयति। अस्ति तावदिति ॥ आत्मेन्द्रियार्थसान्निध्ये सत्यपि कदाचिदेवार्थधीर्जायमाना हेत्वन्तरमाक्षिपति। न चादृष्टादिति। युक्तं तस्य दृष्टसंवादित्वात्तस्मादर्थादिसान्निध्ये ज्ञानकादाचित्कत्वानुपपत्तिर्मनःसाधिकेत्यर्थः ॥ लोकप्रसिद्धिरपि तत्र प्रमाणमित्याह। यत इति। अतोऽस्ति बाह्यकरणव्यतिरिक्तं विषयग्राहि करणमिति शेषः ॥ तामेव प्रसिद्धिमुदाहरणतयोदाहरति। किं दृष्टवानित्यादिना ॥ तत्रैवान्वयव्यतिरेकावुपन्यस्यति। तस्मादिति। यथोक्तार्थापत्तिर्लोकप्रसिद्धिवशादिति यावत्। विमतमात्माद्य-

उ॰ प्रतीकं मुखेनेत्येतत्स देवानपि गच्छति स ऊर्ज्ज-
मुपजीवतीति प्रशꣳसा १ २ १

त्रीण्यात्मने कुरुतेति मनो वाचं प्राणं तान्या-
त्मने कुरुतान्यत्रमना अभूवन्नादर्शमन्यत्रमना

भा॰ धान्येनैवान्नानां पितुः पुरुषस्याचितित्वं यो वेद सोऽन्न-
मत्ति नान्नं प्रतिगुणभूतः सन् यथाऽज्ञस्तथा विद्वानन्ना-
नामात्मभूतो भोक्तैव भवति न भोज्यतामापद्यते स
देवानपि गच्छति स ऊर्ज्जमुपजीवति देवानपि गच्छति
देवात्मभावं प्रतिपद्यते ऊर्ज्जममृतञ्चोपजीवतीति यदुक्तं
सा प्रशंसा नापूर्व्वार्थोऽन्योऽस्ति ॥ २ ॥

पाङ्क्तस्य कर्म्मणः फलभूतानि यानि त्रीण्यन्नान्युपचि-
तानि तानि कार्य्यत्वाद्विस्तीर्णविषयत्वाच्च पूर्व्वेभ्योऽन्नेभ्यः
पृथगुत्क्रष्टानि तेषां व्याख्यानार्थं उत्तरो ग्रन्थ आब्रा-
ह्मणपरिसमाप्तेः त्रीण्यात्मने कुरुतेति। कोऽस्यार्थ इत्यु-

आ॰ फलविषयमन्त्रपदमुपादाय तदीयब्राह्मणमवतार्य्य व्याकरोति।
सोऽन्नमित्यादिना। यथोक्तोपासनावतो यथोक्तं फलमुपास्ति-
प्राधान्येनैव सोऽन्नमत्तीति सम्बन्धः। विदुषोऽन्नं प्रति गुणत्वाभावे
हेतुमाह। अन्नानामिति॥ उक्तमर्थं प्रतिगृह्णाति। भोक्तैवेति।
प्रशस्तिं सिद्धये प्रपञ्चयति। स देवानित्यादिना। साधनात्मक-
मन्नचतुष्टयमन्नात्त्रयकारणमच्छितित्वगुणप्रत्ययेण पुरुषोपासनस्य
फलञ्चोक्तं॥ २॥

इदानीमाब्राह्मणसमाप्तेरुत्तरग्रन्थस्य तात्पर्य्यमाह। पाङ्क्तस्ये-
त्यादिना। ब्राह्मणशेषस्य तात्पर्य्यमुक्त्वा मन्त्रभेदमनूद्याकाङ्क्षाद्वारा
ब्राह्मणमुत्थाप्य व्याचष्टे। त्रीणीत्यादिना॥ ज्ञानकर्म्मभ्यां सम्पा-

उ॰ अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति १

भा॰ अते मनोवाक्प्राणा एतानि त्रीण्यन्नानि तानि मनो वाचं प्राणञ्चात्मने आत्मार्थमकुरुत कृतवान् सृष्ट्वादौ पिता। तेषां मनसोऽस्तित्वं स्वरूपञ्च प्रति संशय इत्यत आह अस्ति तावन्मनः श्रोत्रादिबाह्यकरणव्यतिरिक्तं। यत एवं प्रसिद्धं बाह्यकरणविषयात्मसम्बन्धे सत्यप्यभिमुखीभूतं विषयं न गृह्णाति किं दृष्टवानसीदं रूपमित्युक्तो वदत्यन्यत्र मे गतं मन आसीत् सोऽहमन्यत्रमना आसं नादर्शं। तथेदं श्रुतवानसि मदीयं वच इत्युक्तोऽन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषं न श्रुतवानस्मीति। तस्माद्यस्यासन्निधौ रूपादिग्रहणसमर्थस्यापि सतश्चक्षुरादेः स्वस्वविषयसम्बन्धे रूपशब्दादिज्ञानं न भवति। यस्य च भावे भवति तदन्यदस्ति मनो

आ॰ अन्नानि सृष्ट्वा चत्वारि भोक्तृभ्यो विभज्य त्रीण्यात्मार्थं कल्पादौ पिता कल्पितवानित्यर्थः॥ अन्यत्रेत्यादि वाक्यमुपादत्ते। तेषामिति। षष्ठी निर्द्धारणार्था॥ तत्र मनसोऽस्तित्वमादौ साधयति। अस्ति तावदिति॥ आत्मेन्द्रियार्थसान्निध्ये सत्यपि कदाचिदेवार्थधीर्जायमाना हेत्वन्तरमाक्षिपति। न चादृष्टादिति। युक्तं तस्य दृष्टसंवादित्वात्तस्मादर्थादिसान्निध्ये ज्ञानकादाचित्कत्वानुपपत्तिर्मनःसाधिकेत्यर्थः॥ लोकप्रसिद्धिरपि तत्र प्रमाणमित्याह। यत इति। अतोऽस्ति बाह्यकरणव्यतिरिक्तं विषयग्राहि करणमिति शेषः॥ तामेव प्रसिद्धिमुदाहरणतयोदाहरति। किं दृष्टवानित्यादिना॥ तत्रैवान्वयव्यतिरेकानुपन्यस्यति। तस्मादिति। यथोक्तार्थोपपत्तिर्लोकप्रसिद्धिवशादिति यावत्। विमतमात्माद्य-

उ० प्रतीकं मुखेनेत्येतत्स देवानपि गच्छति स ऊर्ज्ज-
मुपजीवतीति प्रशᳬसा ॥ २ ॥

त्रीण्यात्मने कुरुतेति मनो वाचं प्राणं तान्या-
त्मने कुरुतान्यत्रमना अभूवन्नादर्शमन्यत्रमना

भा० धान्येनैवान्नानां पितुः पुरुषस्याचितित्वं यो वेद सोऽन्न-
मत्ति नान्नं प्रतिगुणभूतः सन् यथाऽज्ञस्तथा विद्वानन्ना-
नामात्मभूतो भोक्तैव भवति न भोज्यतामापद्यते स
देवानपि गच्छति स ऊर्ज्जमुपजीवति देवानपि गच्छति
देवात्मभावं प्रतिपद्यते ऊर्ज्जममृतञ्चोपजीवतीति यदुक्तं
सा प्रशंसा नापूर्वार्थोऽन्योऽस्ति ॥ २ ॥

पाङ्क्तस्य कर्म्मणः फलभूतानि यानि त्रीण्यन्नान्युपचि-
प्तानि तानि कार्य्यत्वाद्विस्तीर्णविषयत्वाच्च पूर्व्वेभ्योऽन्नेभ्यः
पृथगुत्कृष्टानि तेषां व्याख्यानार्थ उत्तरो ग्रन्थ आब्रा-
ह्मणपरिसमाप्तेः त्रीण्यात्मने कुरुतेति। कोऽस्यार्थ इत्यु-

आ० फलविषयमन्त्रपदमुपादाय तदीयब्राह्मणमवतार्य्य व्याकरोति।
सोऽन्नमित्यादिना। यथोक्तोपासनावतो यथोक्तं फलमुपास्ति-
प्राधान्येनैव सोऽन्नमत्तीति सम्बन्धः। विदुषोऽन्नं प्रति गुणत्वाभावे
हेतुमाह। अन्नानामिति॥ उक्तमर्थं प्रतिगृह्णाति। भोक्तैवेति।
प्रसक्तिं सिद्धये प्रपञ्चयति। स देवानित्यादिना। साधनात्मक-
मन्नचतुष्टयमन्नाद्ययकारणमचितित्वगुणप्रत्ययेण पुरुषोपासनस्य
फलञ्चोक्तं॥ २॥

इदानीमाब्राह्मणसमाप्तेरुत्तरग्रन्थस्य तात्पर्य्यमाह। पाङ्क्तस्ये-
त्यादिना। ब्राह्मणशेषस्य तात्पर्य्यमुक्त्वा मन्त्रभेदमनूद्याकाङ्क्षाद्वारा
ब्राह्मणमुत्थाप्य व्याचष्टे। त्रीणीत्यादिना॥ ज्ञानकर्म्मभ्यां समा-

उ० अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति ।

भा० एते मनोवाक्प्राणा एतानि त्रीण्यन्नानि तानि मनो वाचं प्राणञ्चात्मने आत्मार्थमकुरुत कृतवान् सृष्ट्वादौ पिता। तेषां मनसोऽस्तित्वं स्वरूपञ्च प्रति संशय इत्यत आह अस्ति तावन्मनः श्रोत्रादिबाह्यकरणव्यतिरिक्तं। यत एवं प्रसिद्धं बाह्यकरणविषयात्मसम्बन्धे सत्यप्यभिमुखीभूतं विषयं न गृह्णाति किं दृष्टवानसीदं रूपमित्युक्तो वदत्यन्यत्र मे गतं मन आसीत् सोऽहमन्यत्रमना आसं नादर्शं। तथेदं श्रुतवानसि मदीयं वच इत्युक्तोऽन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषं न श्रुतवानस्मीति। तस्माद्यस्यासन्निधौ रूपादिग्रहणसमर्थस्यापि सतश्चक्षुरादेः स्वस्वविषयसम्बन्धे रूपशब्दादिज्ञानं न भवति। यस्य च भावे भवति तदन्यदस्ति मनो

आ० तानि सृष्ट्वा चत्वारि भोक्तृभ्यो विभज्य त्रीण्यात्मार्थं कल्पादौ पिता कल्पितवानित्यर्थः॥ अन्यत्रेत्यादि वाक्यमुपादत्ते। तेषामिति। षष्ठी निर्द्धारणार्था॥ तत्र मनसोऽस्तित्वमादौ साधयति। अस्ति तावदिति॥ आत्मेन्द्रियार्थसान्निध्ये सत्यपि कदाचिदेवार्थधीर्जायमाना हेत्वन्तरमाक्षिपति। न चादृष्टादिति। युक्तं तस्य दृष्टसंवादित्वात्तस्मादर्थादिसान्निध्ये ज्ञानकादाचित्कत्वानुपपत्तिर्मनःसाधिकेत्यर्थः॥ लोकप्रसिद्धिरपि तत्र प्रमाणमित्याह। यत इति। अतोऽस्ति बाह्यकरणव्यतिरिक्तं विषयग्राहि करणमिति शेषः॥ तामेव प्रसिद्धिमुदाहरणतयोदाहरति। किं दृष्टवानित्यादिना॥ तत्रैवान्वयव्यतिरेकावुपन्यस्यति। तस्मादिति। यथोक्तार्थापत्तिर्लोकप्रसिद्धिवशादिति यावत्। विमतमात्माद्य-

उ॰ प्रतीकं मुखेनेत्येतत्स देवानपि गच्छति स उर्ज्जी-
मुपजीवतीति प्रशꣳसा ॥ २ ॥

त्रीण्यात्मने कुरुतेति मनो वाचं प्राणं तान्या-
त्मने कुरुतान्यत्रमना अभूवन्नादर्शमन्यत्रमना

भा॰ धान्येनैवान्नानां पितुः पुरुषस्याचितित्वं यो वेद सोऽन्न-
मत्ति नान्नं प्रतिगुणभूतः सन् यथाऽज्ञस्तथा विद्वानन्ना-
नामात्मभूतो भोक्तैव भवति न भोज्यतामापद्यते स
देवानपि गच्छति स ऊर्ज्जमुपजीवति देवानपि गच्छति
देवात्मभावं प्रतिपद्यते ऊर्ज्जममृतञ्चोपजीवतीति यदुक्तं
सा प्रशंसा नापूर्व्वार्थोऽन्योऽस्ति ॥ २ ॥

पाङ्क्तस्य कर्म्मणः फलभूतानि यानि त्रीण्यन्नान्युपचि-
न्नानि तानि कार्य्यत्वाद्विस्तीर्णविषयत्वाच्च पूर्व्वेभ्योऽन्नेभ्यः
पृथगुत्कृष्टानि तेषां व्याख्यानार्थ उत्तरो ग्रन्थ आब्रा-
ह्मणपरिसमाप्तेः त्रीण्यात्मने कुरुतेति। कोऽस्यार्थ इत्यु-

आ॰ फलविषयमन्त्रपदमुपादाय तदीयब्राह्मणमवतार्य्य व्याकरोति।
सोऽन्नमित्यादिना। यथोक्तोपासनावतो यथोक्तं फलमुपास्ति-
प्राधान्येनैव सोऽन्नमत्तीति सम्बन्धः। विदुषोऽन्नं प्रति गुणत्वाभावे
हेतुमाह। अन्नानामिति॥ उक्तमर्थं प्रतिगृह्णाति। भोक्तैवेति।
प्रसक्तिं सिद्धये प्रपञ्चयति। स देवानित्यादिना। साधनात्मक-
मन्नचतुष्टयमन्नात्त्रयकारणमच्चितित्वगुणप्रक्षेपेण पुरुषोपासनस्य
फलञ्चोक्तं ॥ २ ॥

इदानीमाब्राह्मणसमाप्तेरुत्तरग्रन्थस्य तात्पर्य्यमाह। पाङ्क्तस्ये-
त्यादिना। ब्राह्मणशेषस्य तात्पर्य्यमुक्त्वा मन्त्रभेदमनूद्याकाङ्क्षाद्वारा
ब्राह्मणमुत्थाप्य व्याचष्टे। त्रीणीत्यादिना॥ ज्ञानकर्म्मभ्यां समा-

उ॰ अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति ।

भा॰ यत्ते मनोवाक्प्राणा एतानि त्रीण्यन्नानि तानि मनो वाचं प्राणञ्चात्मने आत्मार्थमकुरुत कृतवान् सृष्ट्वादौ पिता। तेषां मनसोऽस्तित्वं स्वरूपञ्च प्रति संशय इत्यत आह अस्ति तावन्मनः श्रोत्रादिबाह्यकरणव्यतिरिक्तं। यत एवं प्रसिद्धं बाह्यकरणविषयात्मसम्बन्धे सत्यप्यभिमुखीभूतं विषयं न गृह्णाति किं दृष्टवानसीदं रूपमित्युक्तो वदत्यन्यत्र मे गतं मन आसीत् सोऽहमन्यत्रमना आसं नादर्शं। तथेदं श्रुतवानसि मदीयं वच इत्युक्तोऽन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषं न श्रुतवानस्मीति। तस्माद्यस्यासन्निधौ रूपादिग्रहणसमर्थस्यापि सतश्चक्षुरादेः स्वस्वविषयसम्बन्धे रूपशब्दादिज्ञानं न भवति। यस्य च भावे भवति तदन्यदस्ति मनो

आ॰ ज्ञानि सृष्ट्वा चत्वारि भोक्तृभ्यो विभज्य त्रीण्यात्मार्थं कल्पादौ पिता कल्पितवानित्यर्थः॥ अन्यत्रेत्यादि वाक्यमुपादत्ते। तेषामिति। षष्ठी निर्द्धारणार्था॥ तत्र मनसोऽस्तित्वमादौ साधयति। अस्ति तावदिति॥ आत्मेन्द्रियार्थसान्निध्ये सत्यपि कदाचिदेवार्थधीर्जायमाना हेत्वन्तरमाक्षिपति। न चादृष्टादिति। युक्तं तस्य दृष्टसंवादित्वात्तस्मादर्थादिसान्निध्ये ज्ञानकादाचित्कत्वानुपपत्तिर्मनःसाधिकेत्यर्थः॥ लोकप्रसिद्धिरपि तत्र प्रमाणमित्याह। यत इति। अतोऽस्ति बाह्यकरणव्यतिरिक्तं विषयग्राहि करणमिति शेषः॥ तामेव प्रसिद्धिमुदाहरणतयोदाहरति। किं दृष्टवानित्यादिना॥ तत्रैवान्वयव्यतिरेकावुपन्यस्यति। तस्मादिति। यथोक्तार्थापत्तिर्लोकप्रसिद्धिवशादिति यावत्। विमतमात्माध-

उ० कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिर धृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्व्वं मन एव तस्मादपि

भा० नामान्तःकरणं सर्व्वकरणविषयोपयोगीत्यवगम्यते। तस्मात्सर्व्वो हि लोको मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति तद्व्यग्रत्वे दर्शनाद्यभावादस्तित्वे सिद्धे मनसः स्वरूपार्थमिदमुच्यते॥

कामः स्त्रीव्यतिकराभिलाषादिः। सङ्कल्पः प्रत्युपस्थितविषयविकल्पनं शुक्लनीलादिभेदेन। विचिकित्सा संशयज्ञानं। श्रद्धाऽदृष्टार्थेषु कर्म्मस्वास्तिक्यबुद्धिर्देवतादिषु च। अश्रद्धा तद्विपरीता बुद्धिः। धृतिर्धारणं देहाद्यवसाद उत्तम्भनं। अधृतिस्तद्विपर्य्ययः। ह्रीर्लज्जा। धीः प्रज्ञा। भीर्भयं इत्येतदेवमादिकं सर्व्वं मन एव मनसोऽन्तःकरणस्य रूपाण्येतानि। मनोऽस्तित्वं प्रत्यन्यच्च कारणमुच्यते। तस्मा-

---

आ० तिरिक्तापेक्षं तस्मिन्सत्यपि कादाचित्कत्वाद्घटवदित्यनुमानं तच्छब्दार्थः। तस्मादनुमानादिमानादन्यदस्ति मनो नामेति सम्बन्धः। रूपादिग्रहणसमर्थस्यापि सत इति प्रमातोच्यते॥ अन्तःकरणस्य चक्षुरादिभ्यो वैलक्षण्यमाह। सर्व्वेति। समनन्तरं वाक्यं फलितार्थविषयत्वेनादत्ते। तस्मादिति॥ तच्छब्देनोक्तं हेतुं स्पष्टयति। तद्व्यग्रत्व इति। कामादिवाक्यमवतार्य्य व्याकुर्व्वन्मनसः स्वरूपं प्रति संशयं निरस्यति। अस्तित्व इति।

अश्रद्धादिवत्कामादिर्विवक्षितोऽन्येति मत्वा मनोबुद्ध्योरेकत्वमुपेत्योपसंहरति। इत्येतदिति। द्वैतप्रवृत्त्युन्मुखं मनो भोक्तृकर्म्मवशान्नानार्थकारेण विवर्त्तत इत्यभिप्रेत्यानन्तरवाक्यमवतारयति। मनोऽस्तित्वमिति। तदेवान्यत्कारणं स्फोरयति। यस्मादिति। तस्मादस्ति विवेककारणमन्तःकरणमिति सम्बन्धः। चक्षुरसंप्रयोगात्तेन स्पर्शविशेषादर्शनेऽपि संप्रयुक्तया

उ॰ पृष्टत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति यः कश्च शब्दो वागेव सा ।

भा॰ मनो नामास्त्यन्तःकरणं । यस्माच्चक्षुषो त्वग्गोचरे पृष्ठतोऽप्युपस्पृष्टः केनचिद्धस्तस्यायं स्पर्शो जानोरयमिति विवेकेन प्रतिपद्यते । यदि विवेकक्वन्मनो नाम नास्ति त्वङ्मात्रेण कुतो विवेकप्रतिपत्तिः स्याद्यत्तद्विवेकप्रतिपत्तिकारणं तन्मनोऽस्ति तावन्मनःस्वरूपञ्च तस्याधिगतं । त्रीण्यन्नानीह फलभूतानि कर्म्मणां मनोवाक्प्राणाख्यानि अध्यात्ममधिभूतमधिदैवञ्च व्याचिख्यासितानि । तत्राध्यात्मिकानां वाङ्मनःप्राणानां मनो व्याख्यातं । अथेदानीं वाग्वक्तव्येत्यारम्भो यः कश्चिल्लोके शब्दो ध्वनिस्ताल्वादिव्यङ्ग्यः प्राणिभिर्व्वर्णादिलक्षण इतरो वा वादित्रमेघादिनिमित्तः सर्व्वो ध्वनिर्वागेव सा इदं तावद्वाचः स्वरूपमुक्तं । अथ तस्याः कार्य्यमुच्यते ॥

आ॰ त्वचा विनापि मनोविशेषदर्शनं स्यादित्याशङ्क्याह । यदीति । त्वङ्मात्रस्य स्पर्शमात्रग्राहित्वेन विवेचकत्वायोगादित्यर्थः ॥ विवेचके कारणान्तरे सत्यपि कुतो मनःसिद्धिस्तत्राह । यत्तदिति ॥ उक्तं कीर्त्तयति । अस्ति तावदिति ॥ उत्तरग्रन्थमवतारयितुं भूमिकां करोति । त्रीणीति । एवं भूमिकामारचय्याध्यात्मिकवाग्व्याख्यानार्थं यः कश्चेत्यादि वाक्यमादाय व्याकरोति । अथेत्यादिना । शब्दपर्य्यायो ध्वनिर्द्विविधो वर्णात्मकोऽवर्णात्मकस्तत्राद्यो वक्तृभिस्ताल्वादिस्थानव्यङ्ग्यो द्वितीयो मेघादिक्वतः स सर्व्वोऽपि प्रकृता वागेवेत्यर्थः । प्रकाशमात्रं वागित्युक्ता तत्र प्रमाणमाह । इदं तावदिति । तस्मादभिधेयनिर्णायकत्वान्नासावयत्नायार्द्देति शेषः ॥

भा० उषा वा अश्वस्येत्येवमाद्या वाजसनेयिब्राह्मणोपनिषत्। तस्या इयमल्पग्रन्था वृत्तिरारभ्यते संसारनिविवृत्सुभ्यः संसारहेतुनिवृत्तिसाधनब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये। सेयं ब्रह्मविद्योपनिषच्छब्दवाच्या तत्पराणां सहेतोः संसारस्यात्यन्तावसादनात्।

आ० वक्तुकामेन किमित्येते नमस्क्रियन्ते सैव हि वक्तव्येत्यत आह ब्रह्मविद्येति। एतेषां तत्सम्प्रदायकर्तृत्वे वंशब्राह्मणं प्रमाणयति। वंशऋषिभ्य इति। यद्यपि तत्र पौतिमाष्यादयो ब्रह्मान्ताः सम्प्रदायकर्त्तारः श्रूयन्ते तथापि गुरुशिष्यक्रमेण ब्रह्मणः प्राथम्यमिति तदादित्वमिति भावः॥ सम्प्रत्यपरगुरून्नमस्करोति। नमो गुरुभ्य इति। यद्यपि ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्त्रन्तर्भावादेते प्रागेव नमस्कृतास्तथापि शिष्याणां गुरुविषयादरातिरेककार्य्यार्थं पृथग्गुरुनमस्करणं। यस्य देवे परा भक्तिरित्यादि श्रुतेरिति॥ यदुद्दिश्य मङ्गलमाचरितन्तत्प्रतिज्ञातुं प्रतीकमादत्ते। उषा वा इति। एतेन चिकीर्षिताया वृत्तेर्भर्तृप्रपञ्चभाष्येणागतार्थत्वमुक्तं। तद्धि द्वयाहेत्यादिमाध्यन्दिनश्रुतिमधिकृत्य प्रवृत्तं। इयं पुनरुषा वा अश्वस्येत्यादि काण्वश्रुतिमाश्रित्येति॥ अथोद्देश्यं निर्द्दिशति तस्या इति॥ भर्तृप्रपञ्चभाष्याद्विशेषान्तरमाह। अल्पग्रन्थेति। अस्या ग्रन्थतोऽल्पत्वेऽपि नार्थतस्तथात्वमिति ग्रन्थस्य ग्रहणं। वृत्तिशब्दो भाष्यविषयः। सूत्रानुकारिभिर्वाक्यैः सूत्रार्थस्य स्वपदानाञ्चोपवर्णनस्य भाष्यलक्षणस्यात्र भावादिति॥ ननु कर्म्मकाण्डाधिकारिणो विलक्षणोऽधिकारी न ज्ञानकाण्डे सम्भवति अर्थवादेः साधारणत्वाद्वैराग्यादेश्च दुर्वचनत्वात्। न च निरधिकारं शास्त्रमारम्भमर्हतीत्यत आह संसारेति। कर्म्मकाण्डे हि स्वर्गादिकामः संसारपरवशो नरपशुरधिकारी। इह तु संसाराद्व्यावृत्तिमिच्छवो विरक्ताः। न च वैराग्यन्दुर्वचं शुद्धबुद्धे र्विवेकिनो ब्रह्मलोकान्ते संसारे तत्सम्भवात्॥

उक्तं हि। शोध्यमानन्तु तच्चित्तमीश्वरार्पितकर्म्मभिः। वैराग्यं ब्रह्मलोकादौ व्यनक्त्याशु सुनिर्म्मलमिति॥

भा॰ उपनिपूर्व्वस्य सदेस्तदर्थत्वात्तादर्थ्याद्ग्रन्थोऽप्युपनिषदुच्यते. । सेयं षडध्यायी अरण्येऽनूच्यमानत्वादारण्यकं । बृहत्त्वात्परिमाणतो बृहदारण्यकं ॥

व्या॰ अतो यथोक्तविशिष्टाधिकारिभ्यो वृत्तेरारम्भः सम्भवतीत्यर्थः ॥ तथापि विषयप्रयोजनसम्बन्धानामभावे कथं वृत्तिरारभ्यते तत्राह । संसारहेत्विति । प्रमातृताप्रमुखः कर्तृत्वादिरनर्थः संसारस्तस्य हेतुरात्माऽविद्या तन्निवृत्तेः साधनं ब्रह्मात्मैकत्वविद्या, तस्याः प्रतिपत्तिरप्रतिबद्धायाः प्राप्तिस्तदर्थं वृत्तिरारभ्यत इति योजना ॥ एतदुक्तं भवति । सनिदानानर्थनिवृत्तिः शास्त्रस्य प्रयोजनं । ब्रह्मात्मैक्यविद्या तदुपायस्तदैक्यं विषयः । सम्बन्धो ज्ञानफलयोरुपायोपेयत्वं । शास्त्रतद्विषययोर्विषयविषयित्वं, तदारभ्यं शास्त्रमिति । प्रयोजनादिषु प्रत्यक्षतयोक्तेष्वपि सर्व्वथापाराणां प्रयोजनार्थत्वत्प्राधान्यं ॥

उक्तं हि । सर्व्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्म्मणो वापि कस्यचित् । यावत् प्रयोजनन्नोक्तं तावत्तत् केन गृह्यत इति ॥

तथाच शास्त्रारम्भौपयिकं प्रयोजनमेव नामव्युत्पादनद्वारा व्युत्पादयति । सेयमिति । अध्यात्मशास्त्रेषु प्रसिद्धा सन्निहिता चात्र ब्रह्मात्मैकत्वविद्या । तन्निष्ठानां सर्व्वकर्म्मसन्न्यासिनां सनिदानस्य संसारस्यात्यन्तनाशकत्वाद्भवत्युपनिषच्छब्दवाच्या । उपनिषदं भो ब्रूहीत्याद्या च श्रुतिः । तस्मादुपनिषच्छब्दवाच्यत्वप्रसिद्धेर्विद्यायास्ततो यथोक्तफलसिद्धिरित्यर्थः ॥ कथन्तस्यास्तच्छब्दवाच्यत्वे ऽप्येतावानर्थो लभ्यते तत्राह । उपनिपूर्व्वस्येति । अस्यार्थः । षद्ऌ विशरणगत्यवसादनेष्विति स्मर्य्यते । सदेर्धातोरुपनिपूर्व्वस्य क्विबन्तस्य सहेतुसंसारनिवर्त्तकब्रह्मविद्यार्थत्वादुपनिषच्छब्दवाच्या सा भवत्युक्तफलवती । उपशब्दो हि सामीप्यमाह । तच्चासति सङ्कोचके प्रतीचि मर्य्यवस्यति । निशब्दश्च निश्चयार्थस्तस्मादैकात्म्यं * निश्चितं । तद्विद्या सहेतुं संसारं सादयतीत्युपनिषदुच्यते ॥ उक्तं हि । अवसादना-

---

* निश्चितमिति पुस्तकान्तरपाठः ॥

भा॰ उषा वा अश्वस्येत्येवमाद्या वाजसनेयिब्राह्मणोपनिषत्। तस्या इयमल्पग्रन्था वृत्तिरारभ्यते संसारनिविवृत्सुभ्यः संसारहेतुनिवृत्तिसाधनब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये। सेयं ब्रह्मविद्योपनिषच्छब्दवाच्या तत्पराणां सहेतोः संसारस्यात्यन्तावसादनात्।

आ॰ वक्तुकामेन किमित्येते नमस्क्रियन्ते सैव हि वक्तव्येत्यत आह ब्रह्मविद्येति। एतेषां तत्सम्प्रदायकर्तृत्वे वंशब्राह्मणं प्रमाणयति। वंशऋषिभ्य इति। यद्यपि तत्र पौतिमाष्यादयो ब्रह्मान्ताः सम्प्रदायकर्त्तारः श्रूयन्ते तथापि गुरुशिष्यक्रमेण ब्रह्मणः प्राथम्यमिति तदादित्वमिति भावः॥ सम्प्रत्यपरगुरून्नमस्करोति। नमो गुरुभ्य इति। यद्यपि ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्त्तॄन्तर्भावादेते प्रागेव नमस्कृतास्तथापि शिष्याणां गुरुविषयादरातिरेकार्थार्थं पृथग्गुरुनमस्करणं। यस्य देवे परा भक्तिरित्यादि श्रुतेरिति॥ यदुद्दिश्य मङ्गलमाचरितन्तत्प्रतिज्ञातुं प्रतीकमादत्ते। उषा वा इति। एतेन चिकीर्षिताया वृत्तेर्भर्तृप्रपञ्चभाष्येणागतार्थत्वमुक्तं। तद्धि द्वया हेत्यादिमाध्यन्दिनश्रुतिमधिकृत्य प्रवृत्तं। इयं पुनरुषा वा अश्वस्येत्यादि काण्वश्रुतिमाश्रित्येति॥ अथोद्देश्यं निर्दिशति तस्या इति॥ भर्तृप्रपञ्चभाष्यादिविशेषान्तरमाह। अल्पग्रन्थेति। अस्या ग्रन्थतोऽल्पत्वेऽपि नार्थतस्तथात्वमिति ग्रन्थस्य ग्रहणं। वृत्तिशब्दो भाष्यविषयः। सूत्रानुकारिभिर्वाक्यैः सूत्रार्थस्य स्वपदानाञ्चोपवर्णनस्य भाष्यलक्षणस्यात्र भावादिति॥ ननु कर्म्मकाण्डाधिकारिणो विलक्षणोऽधिकारी न ज्ञानकाण्डे सम्भवति अर्थित्वादेः साधारणत्वाद्वैराग्यादेश्च दुर्वचनत्वात्। न च निरधिकारं शास्त्रमारम्भमर्हतीत्यत आह संसारेति। कर्म्मकाण्डे हि स्वर्गादिकामः संसारपरवशो नरपशुरधिकारी। इह तु संसाराद्व्यावृत्तिमिच्छवो विरक्ताः। न च वैराग्यन्दुर्वचं शुद्धबुद्धे विवेकिनो ब्रह्मलोकान्ते संसारे तत्सम्भवात्॥

उक्तं हि। शोध्यमानन्तु तच्चित्तमीश्वरार्पितकर्म्मभिः। वैराग्यं ब्रह्मलोकादौ व्यनक्त्याशु सुनिर्म्मलमिति॥

भा॰ हारयोरिष्टत्वात् । दृष्टविषये चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायज्ञानस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव सिद्धत्वान्नागमान्वेषणा । न चासति जन्मान्तरसम्बन्ध्यात्मास्तित्वविज्ञाने जन्मान्तरेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छा स्यात् । स्वभाववादिदर्शनात् । तस्माज्जन्मान्तरसम्बन्ध्यात्मास्तित्वे जन्मान्तरेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविशेषे च शास्त्रं प्रवर्त्तते ॥

आ॰ तत्तदात्मनावस्थानात् । तद्ध त्यच्चाभवदित्यादिश्रुतेः । स च प्रकाशनः सर्व्वप्रकाशनः सर्वप्रकाशकत्वात् । तमेव भान्तमनुभाति सर्वमिति श्रुतेः । स च परोऽविद्यातत्कार्य्यातीतत्वात् । विरजः पर आकाशादित्यादि श्रुतेः । एवं रूपो वेदपदवेदनीयश्चिदेकरसः प्रत्यग्धातुरेव सर्व्वोऽपि कार्य्यकारणात्मकः प्रपञ्चः । आत्मैवेदं सर्वमिति श्रुतेः । तथाच यथोक्तं वस्तुस्वरूपं प्रकाशयन्तो वेदान्ता विधिवाक्यवत् प्रमाणमिति । अथवा प्रत्यक्षादिनानवगतो योऽसाविष्टप्राप्त्याद्युपायो ब्रह्मात्मा तस्य प्रकाशनपरः सर्वोऽप्ययं वेदः । तस्यैवाज्ञातत्वात्तत्र कर्म्मकाण्डं कर्म्मानुष्ठानप्रयुक्तबुद्धिशुद्धिद्वारा ब्रह्माधिगतावारादुपकारकं । विविदिषन्ति यज्ञेनेति श्रुतेः । ज्ञानकाण्डन्तु साक्षादेव तत्रोपयुक्तं । परमपुरुषस्यौपनिषदत्वश्रवणात् । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति च श्रुतेः । तद्युक्तं कर्म्मकाण्डवज्ज्ञानकाण्डस्यापि प्रामाण्यमिति ॥ अधिकारिसौलभ्यप्रतिपादनद्वारा ज्ञानकाण्डप्रामाण्यमेव स्फुटयति सर्वपुरुषाणामिति । अयमर्थः । सुखं मे स्यात् दुःखं माभूदिति स्वभावतः शास्त्रं विना सर्वेषां पुरुषाणामनवच्छिन्नसुखादिमात्रेऽभिलाषोपलम्भात् । तन्मात्रस्य च मोक्षत्वात् । तत्कामिनो ज्ञानकाण्डाधिकारिणः सुलभत्वात् । तस्मिन् प्रमां स्वार्थविषयामादधत् कथन्तदप्रमाणमिति ॥ नुन वेदस्य कार्य्यपरतया प्रामाण्यात् कर्म्मकाण्डवत् काण्डान्तरस्यापि कार्य्यपरतया प्रामाण्यमेष्टव्यमिति नेत्याह । दृष्टविषयेति ॥ क्रियाकारकफलेतिकर्त्तव्यतानामन्यतमस्मिन् कार्य्ये समीहितप्राप्त्याद्युपायभूते व्युत्पत्तिकाले प्रत्यक्षादिसिद्धये तथा-

भा॰ तस्यास्य कर्म्मकाण्डेन सम्बन्धोऽभिधीयते। सर्व्वोऽप्ययं वेदः प्रत्यक्षानुमानाभ्यामनवगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायप्रकाशनपरः सर्व्वपुरुषाणां निसर्गत एव तत्प्राप्तिपरि-

---

आ॰ र्थस्य चावसादादिति॥ ब्रह्मविद्यैव चेदुपनिषदिष्यते कथन्तर्हि ग्रन्थे वृद्धास्तच्छब्दं प्रयुञ्जते। न खल्वेकस्य शब्दस्यानेकार्थत्वमन्याय्यमित्याशङ्क्याह। तादर्थ्यादिति। ग्रन्थस्य ब्रह्मविद्याजनकत्वादुपचारात्तत्रोपनिषत्पदमित्यर्थः॥ यथोक्तविद्याजनकत्वे ग्रन्थस्य किमिति तदध्येतॄणां सर्व्वेषां विद्या न भवतीत्याशङ्क्य श्रवणादिपराणामेवारण्यानुवचनादिनियमाधीताक्षरेभ्यस्तज्जन्मेति बृहदारण्यकनामनिर्व्वचनपूर्व्वकमाह। सेयमिति॥ अथारण्यानुवचनादिनियमाधीतवेदान्तानामपि केषाञ्चिद्विद्यानुपलम्भात् कुतो यथोक्ताक्षरेभ्यस्तदुत्पत्तिरित्यत आह। बृहत्त्वादिति। उपनिषदन्तरेभ्यो ग्रन्थपरिमाणातिरेकादस्य बृहत्त्वं प्रसिद्धमर्थतोऽपि तस्य तदस्ति। ब्रह्मणोऽखण्डैकरसस्यात्र प्रतिपाद्यत्वात्तज्ज्ञानहेतूनां चान्तरङ्गबहिरङ्गाणां भूयसामिह प्रतिपादनात्। अतो बृहत्त्वादारण्यकत्वाच्च बृहदारण्यकं। न चैतदशुद्धबुद्धेरधीतमपि विद्यामादधाति। कषाये कर्म्मभिः पक्वे ततो ज्ञानमिति स्मृतेरित्यर्थः।

ज्ञानकाण्डस्य विशिष्टाधिकार्य्यादिवैशिष्ट्येऽपि कर्म्मकाण्डेन नियतपूर्वापरभावानुपपत्तिलभ्यः सम्बन्धो वक्तव्यः। स च परीक्षकविप्रतिपत्तेरशक्यो विशेषतो ज्ञातुमित्याशङ्क्याह तस्यास्येति॥ प्रतिज्ञातं सम्बन्धं प्रकटयितुमसिद्धप्रमाणभावानां वेदान्तानां सम्बन्धाभिधानावसराभावात् तत्प्रामाण्यं प्रतिपाद्य पश्चात्तेषां कर्म्मकाण्डेन सम्बन्धविशेषवचनमुचितमिति मन्वानस्तत्प्रामाण्यं साधयति। सर्व्वोऽपीति। प्रत्यक्षानुमानाभ्यामित्यागमातिरिक्तप्रमाणोपलक्षणार्थं। एषोऽर्थोऽध्ययनविध्युपात्तः। सर्व्वोऽपि काण्डद्वयात्मको वेदो मानान्तरानधिगतं यदिष्टोपायादितज्ज्ञापनपरस्तथा चाज्ञातज्ञापकत्वाविशेषात्तुल्यं प्रामाण्यं काण्डयोरिति। अथवा वेदनं वेदोऽनुभवः स च शब्देतरमानायोग्यो रूपादिहीनत्वात्। एतदप्रमेयमिति हि श्रुतिः। स चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायस्तस्यैव

भा॰ हारयोरिष्टत्वात् । दृष्टविषये चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायज्ञानस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव सिद्धत्वान्नागमान्वेषणा । न चासति जन्मान्तरसम्बन्ध्यात्मास्तित्वविज्ञाने जन्मान्तरेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छा स्यात् । स्वभाववादिदर्शनात् । तस्माज्जन्मान्तरसम्बन्ध्यात्मास्तित्वे जन्मान्तरेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविशेषे च शास्त्रं प्रवर्त्तते ॥

आ॰ तत्तदात्मनावस्थानात् । सच्च त्यच्चाभवदित्यादिश्रुतेः । स च प्रकाशनः सर्व्वप्रकाशनः सर्वप्रकाशकत्वात् । तमेव भान्तमनुभाति सर्वमिति श्रुतेः । स च परोऽविद्यातत्कार्य्यातीतत्वात् । विरजः पर आकाशादित्यादि श्रुतेः । एवं रूपो वेदपदवेदनीयश्चिदेकरसः प्रत्यग्धातुरेव सर्व्वोऽपि कार्य्यकारणात्मकः प्रपञ्चः । आत्मैवेदं सर्वमिति श्रुतेः । तथाच यथोक्तं वस्तुस्वरूपं प्रकाशयन्तो वेदान्ता विधिवाक्यवत् प्रमाणमिति । अथवा ,प्रत्यक्षादिनानवगतो योऽसाविष्टप्राप्त्याद्युपायो ब्रह्मात्मा तस्य प्रकाशनपरः सर्वोऽप्ययं वेदः । तस्यैवाज्ञातत्वात्तत्र कर्म्मकाण्डं कर्म्मानुष्ठानप्रयुक्तबुद्धिशुद्धिद्वारा ब्रह्माधिगतावारादुपकारकं । विविदिषन्ति यज्ञेनेति श्रुतेः । ज्ञानकाण्डन्तु साक्षादेव तत्रोपयुक्तं । परमपुरुषस्योपनिषद्त्वश्रवणात् । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति च श्रुतेः । तदुक्तं कर्म्मकाण्डवज्ज्ञानकाण्डस्यापि प्रामाण्यमिति ॥ अधिकारिसौलभ्यप्रतिपादनद्वारा ज्ञानकाण्डप्रामाण्यमेव स्फुटयति सर्वपुरुषाणामिति । अयमर्थः । सुखं मे स्यात् दुःखं माभूदिति स्वभावतः शास्त्रं विना सर्वेषां पुरुषाणामनवच्छिन्नसुखादिमात्रेऽभिलाषोपलम्भात् । तन्मात्रस्य च मोक्षत्वात् । तत्कामिनो ज्ञानकाण्डाधिकारिणः सुलभत्वात् । तस्मिन् प्रमां स्वार्थविषयामादधत् कथन्तदप्रमाणमिति ॥ नुन वेदस्य कार्य्यपरतया प्रामाण्यात् कर्म्मकाण्डवत् काण्डान्तरस्यापि कार्य्यपरतया प्रामाण्यमेष्टव्यमिति नेत्याह । दृष्टविषयेति ॥ क्रियाकारकफलेतिकर्त्तव्यतानामन्यतमस्मिन् कार्य्ये समीहितप्राप्त्याद्युपायभूते व्युत्पत्तिकाले प्रत्यक्षादिसिद्धये तथा-

भा॰ येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैक इत्युपक्रम्यास्तीत्येवोपलब्धव्य इत्येवमादिनिर्णयदर्शनात्। यथा च मरणं प्राप्येत्युपक्रम्य योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः। स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथा कर्म्म यथा श्रुतमिति च। स्वयं ज्योतिरित्युपक्रम्य तं विद्याकर्म्मणी समन्वारभेते

व्या॰ विधकार्य्यधियोऽन्यथालब्धत्वात् तत्रनागमोऽनुसन्धेयः॥ न हि लोकवेदयोस्तद्भिद्यते। अलौकिके तस्मिन्नव्युत्पत्तिप्रसङ्गात्। न चाव्युत्पन्नानि पदानि बोधकानि अतिप्रसङ्गात्। न च ब्रह्मण्यपि तुल्या व्युत्पत्त्यनुपपत्तिः। तस्मिन् ब्रह्मत्वेनात्मत्वेन च प्रसिद्धेः। तत्सामान्योपाधौ विज्ञानादिपदानां व्युत्पत्तेः सुकरत्वात्। तानि चालौकिकमखण्डं प्रत्यग्ब्रह्म निर्लुठितसामान्यविशेषं लक्षणया बोधयन्ति। तस्मात् ब्रह्मैव वेदप्रमाणकं न कार्य्यमिति भावः॥ किञ्च तिष्ठतु वेदान्तप्रामाण्यं कर्म्मकाण्डेऽपि व्यतिरिक्तात्मास्तित्वादौ सिद्धेऽर्थे प्रामाण्यमावश्यकं। तदभावे तत्प्रामाण्यायोगात्। न हि भविष्यद्देहसम्बन्ध्यात्मसद्भावानधिगमे पारलौकिकप्रवृत्तिविस्रम्भः। तस्मात् कर्म्मकाण्डप्रामाण्यमिच्छता सिद्धेऽर्थे भविष्यद्देहसम्बन्धिन्यात्मनि स्वर्गादौ च तत्प्रामाण्यस्याभ्युपेयत्वात्। कार्य्ये वेदप्रामाण्यानियमात् वेदान्तानामपि स्वार्थे मानत्वं सिद्ध्यतीत्याह। न चेति॥ ननु देहान्तरसम्बन्ध्यात्मज्ञानं विनापि विधिवशाददृष्टार्थक्रियासु प्रवृत्तिः स्यादिति नेत्याह। स्वभावेति। यदात्मा देहान्तरसम्बन्धी शास्त्रान्मानान्तराच्च न प्रमितस्तदा भोक्तुरनवगमात् न प्रेक्षापूर्व्वकारी यागाद्यनुतिष्ठेत्। लोकायतस्य व्यतिरिक्तात्मास्तित्वमजानतो जन्मान्तरेष्टानिष्टप्राप्तिहानीच्छया वैदिकक्रियास्वप्रवृत्तेर्दर्शनात्। अतो नातिरिक्तात्मज्ञानं विना साम्परायिके प्रवृत्तिरित्यर्थः॥ ननु विधयः साधनविशेषं बोधयन्तो नातिरिक्तात्मास्तित्वादौ मानं वाक्यभेदप्रसङ्गादित्यत आह। तस्मादिति। अतिरिक्तात्मधियं विना पारलौकिकप्रवृत्त्यनुपपत्त्या कर्म्मकाण्डप्रामाण्यायोगादिति यावत्। विधीनां श्रुत्यर्थाभ्यामुभयार्थत्वमविरुद्धमित्यर्थः॥ न केवलं विधिभिरेवार्थादात्मि-

भा॰ पुण्यो वै पुण्येन कर्म्मणा भवति । ज्ञपयिष्यामीत्युपक्रम्य विज्ञानमय इति च व्यतिरिक्तात्मास्तित्वं ॥ तत्प्रत्यक्षविषयमेवेति चेन्न । वादिविप्रतिपत्तिदर्शनात् ।

न हि देहान्तरसम्बन्धिन आत्मनः प्रत्यक्षेणास्तित्वविज्ञाने लोकायतिका बौद्धाश्च नः प्रतिकूलाः स्युर्नास्त्यात्मेति वदन्तः ।

व्या॰ समतिरिक्तात्मास्तित्वं किन्तु श्रुत्यापि स्वमुखेनोक्तमित्याह । येयमिति । निर्णयदर्शनाद्व्यतिरिक्तात्मास्तित्वमिति सम्बन्धः ॥ तत्रैव प्रकृतोपयोगित्वेनोपक्रमोपसंहारान्तरं दर्शयति । यथा चेति । पूर्व्ववदेव सम्बद्योतनार्थं चकारः ॥ उपक्रमोपसंहारैकरूप्यात् कठवल्लीनामतिरिक्तात्मास्तित्वे तात्पर्य्यमुक्त्वा वृहदारण्यकवाक्यस्यापि तत्र तात्पर्य्यमाह स्वयमिति । न हि प्रसिद्धजडत्वस्य देहादेः स्वयं ज्योतिष्ट्वमिति ज्योतिर्ब्राह्मणगतोपक्रमः । तद्विषयो देहादिव्यतिरिक्तात्मानमधिकरोति । तं प्रेतं विद्याकर्म्मणी पूर्व्वार्जिते फलदानायानुगच्छतः । स च गत्वा ज्ञानकर्म्मानुगुणफलमनुभवतीति शारीरिकब्राह्मणगतोपसंहारोऽपि जन्मान्तरसम्बन्धविषयः । न चात्रैव भस्मीभवतो देहादेर्जन्मान्तरसम्बन्धो युक्तः । तेनात्मा देहादिव्यतिरिक्तो जन्मान्तरसम्बन्धी सिद्धो ब्राह्मणाभ्यामित्यर्थः ॥ अजातशत्रुब्राह्मणे च व्येव त्वा ज्ञापयिष्यामीत्युपक्रम्य व्यतिरिक्तास्तित्वविषयः । न हि प्रत्यक्षे देहादौ जिज्ञासास्ति । तत्रैवोपसंहारे य एष विज्ञानमयः पुरुष इति विज्ञानमयविशेषणादतिरिक्तात्मास्तित्वं दर्शितं । न हि देहादेर्विज्ञानमयत्वमस्ति । तस्मात्तदप्युपक्रमोपसंहाराभ्यां व्यतिरिक्तात्मास्तित्वं गमयतीत्याह । ज्ञपयिष्यामीत्युपक्रम्येति । न चोदाहृतानां वाक्यानामप्रामाण्यं । तत्प्रामाण्यस्यौत्पत्तिकसूत्रे हेत्वविशेषादभ्युपेयत्वादितिभावः ॥ यथोक्तात्मन्यहम्प्रत्ययो मानं तत्र देहाकारास्फुरणात् अतिरिक्तात्मास्तित्वस्य तेनैव स्फूर्त्त्युपपत्तेः । व्यतो न तत्र श्रुतिप्रामाण्यमिति शङ्कते । तत्प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षस्य

भा॰ न हि घटादौ प्रत्यक्षविषये कश्चिद्विप्रतिपद्यते नास्ति घट इति। स्थाण्वादौ पुरुषादिदर्शनान्नेति चेत्। न। निरूपितेरभावात्। न हि प्रत्यक्षेण निरूपिते स्थाण्वादौ विप्रतिपत्तिर्भवति। वैनाशिकास्त्वहमितिप्रत्यये जायमानेऽपि देहान्तरव्यतिरिक्तस्य नास्तित्वमेव प्रतिजानते। तस्मात् प्रत्यक्षविषयवैलक्षण्यात् प्रत्यक्षान्नात्मास्तित्वसिद्धिः। तथानुमानादपि। श्रुत्यात्मास्तित्वे लिङ्गस्य दर्शितत्वात् लिङ्गस्य च प्रत्यक्षविषयत्वान्नेति चेत्। न। जन्मान्तरसम्बन्धस्याग्रहणात् आगमेन त्वात्मास्तित्वेऽवगते वेदप्रदर्शितलौकिकलिङ्गविशेषैश्च तदनुसारिणो मीमांसकास्तार्किकाश्चाहम्प्रत्ययलिङ्गानि च वैदिकान्येव स्वमतिप्रभवानीति कल्पयन्तो वदन्ति प्रत्यक्षश्चानुमेयश्चात्मेति॥

आ॰ विषयोऽवकाशो यस्मिन्नित्यतिरिक्तात्मास्तित्वमुच्यते॥ यद्यपि व्यतिरिक्तात्मास्तित्वं तदभिप्रायेणाहं धीगोचरः। तथापि न सा व्यतिरेकमात्मनो गोचरयति। युक्त्यागमविवेकशून्यानामहम्प्रत्ययभाजां व्यतिरेकप्रत्ययप्राप्तौ विपश्चितां विप्रतिपत्त्यभावप्रसङ्गादिति परिहरति। न वादीति॥ वेदप्रतिकूला वादिनो नास्तिका नैव विवादं मुञ्चन्तीत्याह। नहीति। तेषु प्रातिकूल्यसम्भावनार्थं विशेषणं नेत्यादीति वदन्तः सन्तो नोऽस्माकं प्रतिकूला न हि स्युरेवं वदनस्यैवासम्भावादध्यक्षविरोधादिति योजना॥ प्रत्यक्षविषये विप्रतिपत्त्यभावे दृष्टान्तमाह। न हीति॥ तत्र व्यभिचारं शङ्कते स्थाण्वादाविति। प्रत्यक्षे धर्म्मिणि स्थाणुर्वा पुरुषो वेति विप्रतिपत्तेरुपलम्भान्न प्रत्यक्षे विप्रतिपत्त्यभावो व्यभिचारादिति शङ्कार्थः। आदिपदेन पाषाणादौ गजादिविप्रतिपत्तिः सङ्गृह्यते। किम्प्रत्यक्षमात्रे विप्रतिपत्तिः किंवा तेन विविक्ते प्रतिपन्ने। नाद्योऽङ्गीकारात्। नचैवमात्मनि प्रत्यक्षे विप्रतिपत्तावपि नाग-

भा० सर्व्वथाप्यस्त्यात्मा देहान्तरसम्बन्धीत्येवं प्रतिपत्तुर्देहान्तरगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविशेषार्थिनस्तद्विशेषज्ञापनाय कर्म्मकाण्डं समारब्धं ।

आ० सान्वयत्वा। तेनैव तन्निरासेन तन्निर्णयादिति मन्वानो द्वितीयं दूषयति । नेत्यादिना ॥ प्रत्यक्षतो विविक्तेऽर्थे विप्रतिपत्त्यभावं प्रपञ्चयति। न हीति ॥ आत्मनः स्थूलदेहव्यतिरिक्तत्वं न प्रत्यक्षमिति प्रतिपाद्य सूक्ष्मदेहव्यतिरिक्तत्वमपि नाध्यक्षग्राह्यमित्याह । वैनाशिकास्त्विति । ते खल्वहमिति धियमनुभवन्ति । तथापि देहान्तरं स्थूलदेहातिरिक्तं सूक्ष्मं। तत्र प्रधानभूताया बुद्धेरतिरिक्तस्यात्मनो नास्तित्वमेव पश्यन्ति । तत्राध्यक्षधिया सूक्ष्मदेहातिरिक्तात्मसिद्धिरित्यर्थः ॥ किञ्च प्रत्यक्षस्य विषयो रूपादिस्तस्माद्त्यन्तवैलक्षण्यमनादात्मनोऽस्ति । अशब्दमस्पर्शमरूपमित्यादिश्रुतेः। न हि रूपादि तदाधारं विना प्रत्यक्षं क्षमते। अतो न देहाद्यतिरिक्तात्मास्तित्वस्य प्रत्यक्षात्प्रसिद्धिरित्याह । तस्मादिति । प्रत्यक्षतो विविक्ते विप्रतिपत्त्ययोगात् पक्षे च तददर्शनादिति यावत्। अथेच्छादयः क्वचिदाश्रिता गुणत्वाद्रूपवदित्यनुमानादतिरिक्तात्मसिद्धिरिति नेत्याह । तथेति। नात्मास्तित्वप्रसिद्धिरिति सम्बन्धार्थस्तथाशब्दः। अयमभावः। इच्छादीनां स्वातन्त्र्ये स्वरूपासिद्धिः पारतन्त्र्ये परस्पराश्रयत्वमाधारस्येदानीमेव साध्यमानत्वात्।

क्वचिच्छब्देन चाश्रयमात्रवचने सिद्धसाधनत्वं मनसस्तदाश्रयस्य सिद्धत्वादात्मोक्तौ च दृष्टान्तस्य साध्यविकलतेति ॥ यः प्राणेन प्राणितीत्यादिश्रुत्या प्राणनादिव्यापाराख्यस्य लिङ्गस्यात्मास्तित्वे प्रदर्शितत्वात्। तस्य च व्याप्तिसापेक्षस्य प्रत्यक्षादिसिद्धात्मविषयत्वान्न तस्य शब्दैकगम्यतेति शङ्कते। श्रुत्येति ॥ आत्मनः स्वातन्त्र्येण लिङ्गगम्यत्वाभिप्रायेण श्रुत्या लिङ्गमुपन्यस्तमिति परिहरति। नेति। योऽचेतनव्यापारः स चेतनाधिष्ठानपूर्व्वको यथा रथादिव्यापारः । प्राणनादिव्यापारस्याप्यचेतनव्यापारत्वाच्चेतनाधिष्ठानपूर्व्वकत्वमिति सम्भावनामात्रेण लिङ्गोपन्यासः। न हि निश्चायकत्वेन तदुपन्यस्यते आत्मनो जन्मान्तरसम्बन्धस्य प्रमाणान्त-

भा० न त्वात्मन इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छाकारणमात्मविषयमज्ञानं कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वरूपाभिमानलक्षणं तद्विपरीतब्रह्मात्मस्वरूपविज्ञानेनापनीतं । यावद्धि तन्नापनीयते तावदयं कर्मफलरागद्वेषादिस्वाभाविकदोषप्रयुक्तः शास्त्रविहितप्रतिषिद्धातिक्रमेणापि प्रवर्त्तमानो मनोवाक्कायैर्दृष्टादृष्टानिष्टसाधनान्यधर्मसंज्ञकानि कर्माण्युपचिनोति बाहुल्येन । स्वाभाविकदोषबलीयस्त्वात् । ततः स्थावरान्ताधोगतिः ।

आ० रेणाग्रहणात् तद्व्याप्तलिङ्गायोगादित्याह । जन्मान्तरेति ॥ ननु व्यतिरिक्तात्मास्तित्वमागमैकगम्यं चेत् कथन्तत् प्रत्यक्षमनुमेयञ्चेति वादिनो वदन्तीति तत्राह । आगमेन त्विति । येयं प्रेते विचिकित्सेत्याद्यागमेन । को ह्येवान्यादित्यादिवेदोक्तैश्च प्राणनादिभिर्लौकिकैर्लिङ्गविशेषैरात्मास्तित्वे सिद्धे यथोक्तात्मसिद्धिमनुसरन्तो वादिनो वैदिकमेवाहम्प्रत्ययं प्रतिलभमाना वैदिकान्येव च लिङ्गानि पश्यन्तः स्वोत्प्रेक्षानिर्म्मितानि तानीति कल्पयन्तो द्विधात्मानं वदन्ति । वस्तुतस्तु आत्मा यथोक्तश्रुत्यैकसमधिगम्य इत्यर्थः ॥ तस्यास्येत्यादिना काण्डयोः सम्बन्धं प्रतिज्ञाय तादर्थ्येन सिद्धेऽर्थे वेदान्तप्रामाण्यं सर्व्वोऽपीत्यादिना प्रसाध्याधुना कर्म्मभिः शुद्धबुद्धे वैराग्यादिद्वारा ज्ञानोत्पत्तिरिति तयोः सम्बन्धं कथयति । सर्व्वेषामपीति । आगमान्मानान्तराद्वा व्यतिरिक्तात्मास्तित्वप्रतिपत्तावपीत्यर्थः ॥ पुरुषार्थोपायविशेषार्थिनो ज्ञापनार्थं कर्म्मकाण्डं समारब्धं चेत्तर्हि तत्रोक्तकर्म्मभिरेव विवक्षितपुमर्थसिद्धेर्वेदान्तारम्भवैयर्थ्यान्न सम्बन्धोक्तिः सावकाशेत्याशङ्क्याह । नत्विति । आत्माज्ञानं खल्वनर्थकारणमन्वयव्यतिरेकशास्त्रगम्यं मिथ्याज्ञानकार्य्यलिङ्गकञ्च । तच्चाकर्तृभोक्तृब्रह्मात्मज्ञानादपनेयं । न हि तत्कर्म्मकाण्डोक्तैरेव कर्म्मभिः शक्यमपनेतुं विरोधाभावात् । तस्मात्तद्बाधनार्थं ज्ञानसिद्धये वेदान्तार-

भा० कदाचिच्छास्त्रकृतसंस्कारबलीयस्त्वं । ततो * मत्यादिभिरिष्टसाधनं बाहुल्येनोपचिनोति धर्माख्यं । तद्द्विविधं । ज्ञानपूर्व्वकं केवलञ्च । तत्र केवलं पितृलोकादिप्राप्तिफलं । ज्ञानपूर्व्वकं देवलोकादिब्रह्मलोकान्तप्राप्तिफलं । तथाच शास्त्रं आत्मयाजी श्रेयान् देवयाजी इत्यादि । स्मृतिश्च द्विविधं कर्म्म वैदिकमित्याद्या । साम्ये च धर्म्माधर्म्मयोर्मनुष्यत्वप्राप्तिः । एवं ब्रह्माद्या स्थावरान्ता स्वाभाविकाविद्यादिदोषवती धर्म्माधर्म्मसाधनकृता संसारगतिर्नामरूपकर्म्माश्रया ।

आ० म्भसम्भवादुक्तसम्बन्धसिद्धिरित्यर्थः ॥ यदि कर्म्मभिरज्ञानं न निवर्त्तते । मा निवर्त्तिष्ट । सत्येव तस्मिन् कर्म्मवशान्मोक्षः स्यादित्याशङ्क्याह । यावद्धीति । सम्यक्ज्ञानमेव साक्षान्मोक्षहेतुर्न कर्म्म । तत्तु प्रणाल्या तदुपयोगि । न हि सत्येवाज्ञाने मुक्तिः । तस्मिन् सति संसारस्य दुर्वारत्वात् । तस्मात् कर्म्मकाण्डस्य वैराग्यद्वारा प्रवेशो मुक्ताविति भावः । चयमित्यर्थो निर्दिश्यते । रागद्वेषादित्यादिशब्देनाविद्यास्मिताभिनिवेशादयो गृह्यन्ते । दोषाणां स्वाभाविकत्वं शास्त्रानपेक्षत्वं । अपिकारः सम्भावनार्थः । दृष्टत्वमन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वं । अदृष्टत्वं शास्त्रमात्रगम्यत्वं ॥ अधर्म्मोपचयप्राचुर्य्ये हेतुमाह । स्वाभाविकेति ॥ अथ वैराग्यार्थं कर्म्मफलम्पश्यन्नधर्म्मफलमाह । तत इति ॥

उक्तं हि । शारीरजैः कर्म्मदोषैर्याति स्थावरतां नर इति ॥ तत् किम्पुण्योपचयाभावादनवकाशं स्वर्गादिफलमिति नेत्याह । कदाचिदिति ॥

शास्त्रीयसंस्कारस्य बलीयस्त्वे फलितमाह । तत इति । आदिशब्दो वाग्देहविषयः ॥ फलविभागं वक्तुं कर्म्म भिनत्ति । तद्द्विविध-

---

* मन आदिभिरिति पुस्तकान्तरपाठः ।

भा॰ तदेवेदं व्याकृतं साध्यसाधनरूपं जगत्प्रागुत्पत्तेरव्याकृतमासीत्। स एष बीजाङ्कुरादिवदविद्याकृतः संसार आत्मनि क्रियाकारकफलाध्यारोपलक्षणोऽनादिरनन्तो

आ॰ मिति॥ तस्य मुक्तिफलत्वं निरसितुं फलं विभजते। तत्रेति। केवलमिष्टादिकर्म्मेति शेषः॥ कर्म्मणा पितृलोक इति हि वक्ष्यति। तस्मिन्फले नानात्वमभिप्रेत्यादिशब्दः॥ विद्यया देवलोक इति श्रुतिमाश्रित्याह। ज्ञानेति। देवलोको यस्यादिर्ब्रह्मलोको यस्यान्तस्तस्यार्थस्य प्राप्तिरेव फलमस्येति विग्रहः। उक्तेऽर्थे प्रातपथीं श्रुतिं प्रमाणयति। तथाचेति। सर्व्वत्र परमात्मभावनापुरःसरं नित्यं कर्म्मानुतिष्ठन्नात्मयाजी। कामनापुरःसरं देवान्यजमानो देवयाजी। तयोर्मध्ये कतरः श्रेयानिति विचारे सत्यात्मयाजी श्रेयानिति निर्णयः कृतः। अतो ज्ञानपूर्व्वकं कर्म्म देवलोकस्य कामनापूर्व्वं पितृलोकस्य प्रापकमित्यर्थः॥

प्रवृत्तञ्च निवृत्तञ्च द्विविधं कर्म्म वैदिकं। इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म्म कीर्त्यते। निष्कामं ज्ञानपूर्व्वन्तु निवृत्तमभिधीयत इत्यादिमनुस्मृतिञ्चात्रैवोदाहरति। स्मृतिश्चेति॥ धर्म्माधर्म्मयोरेकैकस्य फलमुक्त्वा मिश्रयोः फलमाह। साम्येति॥ उक्तं हि। उभाभ्यां पुण्यपापाभ्यां मानुष्यं लभतेऽवश इति॥ त्रिविधमपि कर्म्मफलं वैराग्यार्थं सङ्क्षिप्योपसंहरति। एवमिति॥ सा चाविद्याकृतत्वादनर्थरूपेत्याह। स्वाभाविकेति॥ विचित्रकर्म्मजन्यतया तस्या वैचित्र्यमाह। धर्म्माधर्म्मेति॥ तर्हि धर्म्माधर्म्माभ्यामेव तन्निर्म्माणसम्भवात् कृतमविद्ययेत्यत आह। नामेति। तेषां सूक्ष्मावस्थाऽविद्या तदात्मनेति यावत्। धर्म्मादेरविद्यायाश्च निमित्तत्वोपादानत्वाभ्यामुपयोग इति भावः॥ ननु संसारगतेराविद्यकत्वमयुक्तं। प्रत्यक्षादिप्रतिपन्नत्वात्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेति। श्रुतौ च नामरूपात्मनो जगतोऽभिव्यक्तिश्रवणात्। न च प्रामाणिकस्याविद्याकृतत्वमत आह। तदेवेदमिति॥

जगतः स्वरूपमात्मा तत्राध्यस्तत्वादात्मतत्त्वेऽनभिव्यक्ते प्रत्यक्षादिना श्रुत्या चाभिव्यक्तमिव दृश्यमानमपि अनभिव्यक्तमेवेति

भा॰ ऽनर्थ इत्येतस्मादिरज्ञस्याविद्यानिवृत्तये तद्विपरीतब्रह्मविद्याप्रतिपत्त्यर्थोपनिषदारभ्यते । अस्य त्वश्वमेधकर्मसम्बन्धिनो विज्ञानस्य प्रयोजनं येषामश्वमेधेनाधिकारस्तेषामस्मादेव विज्ञानात्तत्फलप्राप्तिः ॥

विद्यया वा कर्मणा वा तद्धैतल्लोकजिदेवेत्येवमादिश्रुतिभ्यः कर्मविषयत्वमेव विज्ञानस्येति चेत् । न । योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदेति विकल्पश्रुतेर्विद्या-

---

व्या॰ न तस्याविद्याकृतत्वक्षतिरितिभावः ॥ अविद्याकृतां संसारगतिमनुभावयते । स एष इति ॥ अविद्याकृतत्वे कथमनादित्वमित्याशङ्क्य तस्य प्रवाहरूपेणेत्याह । बीजाङ्कुरावित्येति ॥ तर्हि कादाचित्कतया साधनापेक्षामन्तरेण नाशो भविष्यतीत्याशङ्क्याह । क्रियेति ॥ चैतन्यवदात्मनि तस्याविद्याकृतत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य नानारूपत्वेन ततो विलक्षणत्वादेकरूपे युक्तं तस्य कल्पितत्वमित्याह । अनादिरिति ॥ अनादेरपि संसारस्य प्रागभाववन्निवृत्तिः स्यादिति चेत्तथापि ब्रह्मविद्यामन्तरेण नाशो नास्तीत्याह । अनन्त इति । प्रयत्नतो हेयत्वं द्योतयितुमनर्थ इति विशेषणं । नैसर्गिक इति पाठे कारणरूपेण तत्त्वमुन्नेयं । यस्मात् कर्म्म संसारफलं न मोक्षं फलयति तस्मात् सनिदानसंसारनिवर्त्तकात्मज्ञानार्थत्वेन साधनचतुष्टयसम्पन्नमधिकारिणमधिकृत्य वेदान्तारम्भः सम्भवतीत्युपसंहरति । इत्येतस्मादिति ॥ यथोक्तज्ञानार्थत्वेनोपनिषदारम्भे ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्यारब्धव्यं । तस्मादारभ्य ज्ञानोपदेशात् उषा वा अश्वस्येत्यारम्भस्तु न युक्तः साक्षादत्र तदनुक्तेरित्याशङ्क्यास्मादारब्धोपनिषदारम्भेऽभीष्टफलमभिधित्समानः प्रथममश्वमेधफलमाह । अस्य त्विति । राजयज्ञत्वादश्वमेधस्य तदनधिकारिणामपि ब्राह्मणादीनान्तत्फलार्थिनामस्मादेवोपासनात्तदाप्तिरिति मत्वा तदुपासनोक्तिरित्यर्थः ॥

किमत्र नियामकमित्याशङ्क्य विकल्पश्रवणं । केवलस्यापि ज्ञानस्य साधनत्वं सूचयति इत्यर्थतो विकल्पश्रुतिमुदाहरति । विद्ययेति ।

भा० प्रकरणे चाम्नानात् कर्म्मान्तरे च सम्पादनदर्शनादिज्ञा-
नात्तत्फलप्राप्तिरस्तीत्यवगम्यते । सर्व्वेषाञ्च कर्म्मणां परं
कर्म्माश्वमेधः । समष्टिव्यष्टिप्राप्तिफलत्वात् ।

तस्य चेह ब्रह्मविद्याप्रारम्भे आम्नानं सर्व्वकर्म्मणां संसा-
रविषयत्वदर्शनार्थं । तथाच दर्शयिष्यति फलमशनायां

आ० तत्फलाप्राप्तिरिति पूर्व्वेण सम्बन्धः ॥ तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह । तद्धेतदिति ॥ तदेतत् प्राणदर्शनं लोकप्राप्तिसाधनमिति यावत् । आदिशब्देन केवलोपास्त्या ब्रह्मलोकाप्तिवादिन्यः श्रुतयो गृह्यन्ते ॥ अश्वमेधे यदुपासनं तस्याप्यश्वादिवत् तच्छेषत्वेन फलवत्त्वात् । न स्वातन्त्र्येण तद्वत्त्वं अङ्गेषु स्वतन्त्रफलाभावादिति शङ्कते । कर्म्मविषयत्वमिति ॥ ज्ञानस्य क्रत्वर्थत्वन्दूषयति । नेति ॥ पूर्व्व-चार्यतो दर्शितां विकल्पश्रुतिमत्र हेतुतया स्वरूपतोऽनुक्रामति । न यो ऽश्वमेधेनेति । स सर्व्वं पाप्मानन्तरति तरति ब्रह्महत्यामिति सम्बन्धः । ज्ञानकर्म्मणोस्तुल्यफलत्वस्य न्याय्यत्वादिति शेषः ॥ उपास्तिफलश्रुतेरर्थवादत्वमाशङ्क्याश्वमेधवदुपास्तेरपि कर्म्मत्वात् विहितत्वात् कर्म्मप्रकरणाद्युत्थितत्वाच्च नैवमित्याह । विद्येति ॥ फलश्रुतेरर्थवादत्वाभावे हेत्वन्तरमाह । कर्म्मान्तरे चेति । अश्वमेधातिरिक्ते कर्म्मण्ययं वा लोकोऽग्निरित्यादौ चित्यग्न्यादा-वेतल्लोकादिसम्पादनस्य दर्शनात् न फलश्रुतेरर्थवादतेत्यर्थः ॥ अश्वमेधोपासनं न क्रत्वर्थं किन्तु पुरुषार्थं । तत्र चाधिकारोऽश्व-मेधक्रत्वनधिकारिणामपीत्येतावदेवेष्टं चेदुपासने कर्म्मप्रकरणस्थे ऽपि तल्लाभात् विद्याप्रकरणे नास्याध्ययनमर्थवदित्याशङ्क्याह । सर्व्वेषाञ्चेति ॥ परत्वे हेतुः समष्टीति । अनुवृत्तव्यावृत्तरूपहिर-ण्यगर्भप्राप्तिहेतुत्वात्तस्य श्रेष्ठतेत्यर्थः ॥ तस्य पुण्यश्रेष्ठत्वे ऽपि प्रकृते किमायातन्तदाह । तस्य चेति ।

यदा क्रतुप्रधानस्याश्वमेधस्योपास्तिसहितस्यापि संसारफलत्वं तदाल्पीयसामग्निहोत्रादीनां संसारफलं किं वाच्यमित्यस्मिन् कर्म्मराशौ बन्धहेतौ विरक्ताः साधनचतुष्टयविशिष्टा ज्ञानस-

भा॰ मृत्युभावं*। न नित्यानां संसारविषयफलत्वमिति चेत्। न। सर्व्वकर्म्मफलोपसंहारश्रुतेः। सर्व्वं हि पत्नीसम्बद्धं कर्म्म। जाया मे स्यादेतावान् वै काम इति निसर्गत एव सर्व्वकर्म्मणां काम्यत्वन्दर्शयित्वा पुत्रकर्म्मापरविद्यानाञ्चायं लोकः पितृलोको देवलोक इति फलन्दर्शयित्वात्रयात्मकताञ्चान्न उपसंहरति त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म्मेति।

व्या॰ पेक्षमाणास्तदुपाये श्रवणादावेव सर्व्वकर्म्मसन्न्यासपूर्व्वके कथमप्रवर्त्तेरन्नित्याशयवती श्रुतिरुपासनां विद्यारम्भेऽभिदधातीति। तेनोषा वा अश्वस्येत्याद्युपनिषदारम्भो युक्तोऽस्य विशिष्टाधिकारिसमर्पकत्वादित्यर्थः॥ उपासनफलस्य संसारगोचरत्वमेव कुतः सिद्धमत आह। तथाचेति। अशनया हि मृत्युः स वै नैव रेमे सोऽबिभेदिति भयारत्यादिश्रवणात् उपास्तियुक्तक्रतुफलस्य सूत्रस्य बन्धमध्यपातित्वाद्विशिष्टोऽपि क्रतुर्न मुक्तये पर्य्याप्नोतीत्यर्थः॥ उक्ते सर्व्वकर्म्मणां बन्धफलत्वे नित्यनैमित्तिकानां न तत्फलत्वं। तेषां विध्युद्देशे फलाश्रुतेर्नष्टाश्वदग्धरथन्यायेन मुक्तिफलत्वलाभादिति शङ्कते। न नित्यतामिति॥ एतावान् वै काम इति सर्व्वकर्म्मणामविशेषेण फलसम्बन्धश्रवणात्। पश्चादेस्य काम्यफलत्वस्य तद्विध्युद्देशवशात् सिद्धत्वात्। कर्म्मणा पितृलोक इतिवाक्यस्य नित्यादिकर्म्मफलविषयत्वान्न मोक्षफलत्वाशङ्केति परिहरति। नेति॥ उक्तमेव स्फुटयति। सर्व्वं हीति॥ पत्नीसम्बन्धे मानमाह। जायेति॥ तथापि कथं कर्म्मणः सर्व्वस्य कामोपायत्वं तत्राह। एतावान् वै काम इति॥ कथन्तर्हि तेषां फलभेदो लभ्यते तत्राह। पुत्रेति॥ अथैवं फलविभागे कथं समष्टिव्यष्टिप्राप्तिफलत्वमश्वमेधस्योक्तमत आह। त्रयात्मकताञ्चेति। अस्याध्यायस्यावसाने कर्म्मफलस्य हिरण्यगर्भरूपतां त्रयमित्याद्या श्रुतिरुपसंहरिष्यतीत्यर्थः॥ उपसंहारश्रुतेस्तात्पर्य्यमाह।

---

* भयमिति पुस्तकान्तरपाठः।

भा० सर्व्वकर्म्मणां फलं व्याकृतं संसार एवेति । इदमेव चयस्या-गुत्पत्तेस्तर्ह्यव्याकृतमासीत् ।

तदेव पुनः सर्व्वप्राणिकर्मवशाद्व्याक्रियते बीजादिव वृक्षः । सोऽयं व्याकृताव्याकृतरूपः संसारोऽविद्याविषयः । क्रियाकारकफलात्मकतयात्मरूपत्वेनाध्यारोपितोऽविद्ययैव मूर्त्तामूर्त्ततद्वासनात्मकः । अतो विलक्षणोऽनामरूप-कर्म्मात्मकोऽद्वयो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि क्रियाका-रकफलभेदादिविपर्य्ययेणावभासते । अतोऽस्मात् क्रिया-कारकफलभेदस्वरूपादेतावदिदमितिसाध्यसाधनरूपाद्वि-रक्तस्य कामादिदोषकर्म्मबीजभूताविद्यानिवृत्तयेरज्ज्वा-

---

व्या० सर्व्वकर्म्मणामिति ॥ कर्म्मफलं संसारश्चेत् प्रागूदनुष्ठानात्तदभा-वान्मुक्तानां पुनर्बन्धः स्यादित्याशङ्क्याह । इदमेवेति । तर्हि तस्यामवस्थायामिति यावत् ॥ तस्य पुनर्व्याकरणे कारणमाह । तदेवेति ॥

व्याकृताव्याकृतात्मनः संसारस्य च प्रामाणिकत्वेन सत्यत्वमा-शङ्क्याविद्याकृतत्वेन तन्मिथ्यात्वमुक्तं स्मारयति । सोऽयमिति । स एव हि भ्रान्तिविषयो न प्रामाणिकस्तत् कुतोऽस्य सत्यतेत्यर्थः ॥ कथमस्यात्मन्यद्वये कूटस्थे प्राप्तिरित्याह । क्रियेति ॥ समारोपे मूलकारणमाह । अविद्ययेति ॥ आत्मन्यविद्यारोपितं द्वैतमित्यत्र द्वे वा वै ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तञ्चैवामूर्त्तञ्चेत्यादिवाक्यं प्रमाणयति । मूर्त्तेति ॥ नन्वात्मन्यारोपो नोपपद्यते । तस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्त-स्वभावस्य द्वैतविलक्षणत्वात् । असति सादृश्येऽध्यासासिद्धेरत आह । अत इति ॥ संसाराद्वैलक्षण्यमेव प्रकटयति । अनामेति । आदिपदेनान्येऽपि विपर्य्ययभेदाः सङ्गृह्यन्ते ॥ आरोपे प्रमि-णोमि करोमि भुञ्जे चेत्यनुभवं प्रमाणयति । अवभासत इति ॥ आत्मन्यध्यासः सादृश्याद्यभावेऽपि नभसि मलिनत्वादिवद्यतोऽ-

भा॰ मिव सर्वविज्ञानापनयाय ब्रह्मविद्यारभ्यते। तत्र तावदश्वमेधविज्ञानाय उषा वा अश्वस्येत्यादि। तत्राश्वविषयमेव दर्शनमुच्यते प्राधान्यादश्वस्य। प्राधान्यञ्च तन्नामाङ्कितत्वात् क्रतोः प्राजापत्यत्वाच्च॥

आ॰ नुभूयतेऽतः सविलासाविद्यानिवर्त्तकब्रह्मविद्यार्थत्वेनोपनिषदारम्भः सम्भवतीत्युपसंहरति। अत इति। एतावदित्यनर्थोक्तिः॥ तत्त्वज्ञानादज्ञाननिवृत्तौ दृष्टान्तमाह। रज्ज्वामिवेति॥ एवमुपनिषदारम्भे स्थिते प्राथमिकब्राह्मणयोरवान्तरतात्पर्य्यमाह। तत्र तावदिति॥ आद्यस्य पुनरवान्तरतात्पर्यन्दर्शयति। तत्रेति॥ नन्वश्वमेधस्याङ्गबाहुल्ये कस्मादश्वाख्याङ्गविषयमेवोपासनमुच्यते। तत्राह। प्राधान्यादिति॥ तदेव कथमिति तदाह। प्राधान्यञ्चेति॥ प्रजापतिदेवताकत्वाच्चाश्वस्य प्राधान्यमित्याह। प्राजापत्यत्वाच्चेति॥ प्रतीकमादाय व्याचष्टे। उषा इत्यादिना॥

वाजसनेयिब्राह्मणोपनिषदारम्भः ।

उ० ॐ उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः ।

भा० उषा वा इति ब्राह्मो मुहूर्त्त उषाः । वैशब्दः स्मारणार्थः प्रसिद्धं कालं स्मारयति । शिरः प्राधान्यात् । शिरश्च प्रधानं शरीरावयवानां । अश्वस्य मेध्यस्य मेधार्हस्य यज्ञीयस्य उषाः शिर इति सम्बन्धः । कर्म्माङ्गस्य पशोः संस्कर्त्तव्यत्वात् कालादिदृष्टयः शिर आदिषु क्षिप्यन्ते । प्राजा-

---

आ० स्मरणार्थत्वमेव निपातस्य स्फुटयति । प्रसिद्धमिति । शास्त्रीये लौकिके च व्यवहारे प्रसिद्धो ब्राह्मो मुहूर्त्तस्तं कालमिति यावत् । उषसि शिरः शब्दप्रयोगादिनावयवेषु तस्य प्राधान्यं हेतुमाह । प्राधान्यादिति ॥ तथापि कथन्तत्र तच्छब्दप्रयोगस्तत्राह । शिरश्चेति ॥ आश्वमेधिकाश्वशिरस्युषसो दृष्टिः कर्त्तव्येत्याह । अश्वस्येति ॥ कालादिदृष्टिरश्वाङ्गे किमिति क्षिप्यतेऽश्वाङ्गदृष्टिरेव तेषु किन्न स्यादित्याशङ्क्याह । कर्म्माङ्गस्येति ॥ अङ्गेष्वनङ्गमिति चेपे हेत्वन्तरमाह । प्राजापत्यत्वञ्चेति । अश्वस्य सेत्स्यतीति शेषः ॥ तत्र हेतुः । प्रजापतीति ॥ ननु कालादिदृष्टयोऽश्वावयवेष्वारोप्यन्ते न तस्य प्रजापतित्वं क्रियते तत्राह । कालेति । कालाद्यात्मको हि प्रजापतिः । तथाच यथा प्रतिमायां विष्णुत्वकरणं तद्दृष्टिः तथा कालादिदृष्टिरश्वावयवेषु तस्य प्रजापतित्वकरणं । अश्वमेधाधिकारी हि सत्यश्वे कर्म्मणो वीर्य्यवत्तरत्वार्थं कालादिदृष्टीरश्वावयवेषु कुर्य्यात् । तदनधिकारी तु अश्वाभावे

उ॰ सूर्य्यश्चक्षुर्वातः प्राणो व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः संवत्सर आत्मा अश्वस्य मेध्यस्य १

भा॰ पशुत्वञ्च प्रजापतिदृष्ट्यध्यारोपणात्। कालिलोकदेवतात्वाध्यारोपञ्च प्रजापतित्वकरणं पशोः। एवंरूपो हि प्रजापतिः। विष्णुत्वादिकरणमिव प्रतिमादौ।

सूर्य्यश्चक्षुः शिरसोऽनन्तरत्वात् सूर्य्याधिदैवतत्वाच्च। वातः प्राणो वायुस्वाभाव्यात्। व्यात्तं विवृतं मुखमग्निर्वैश्वानरः। वैश्वानर इत्यग्नेर्विशेषणं। वैश्वानरो नामाग्निर्विवृतमुखमित्यर्थो मुखस्याग्निदैवतत्वात्। संवत्सर आत्मा संवत्सरो द्वादशमासस्त्रयोदशमासो वा। आत्मा शरीरं। कालावयवानाञ्च संवत्सरः शरीरं शरीरञ्चात्मा।

व्या॰ स्वात्मानमश्वाङ्गत्वयित्वा स्वशिरःप्रभृतिषु कालादिदृष्टिकरणेन प्रजापतित्वं सम्पाद्य प्रजापतिरस्मीति विज्ञानात्तद्भावं प्रतिपद्येतेति भावः।

चक्षुषि सूर्य्यदृष्टौ हेतुमाह। स शिरस इति। उषसो ऽनन्तरत्वं सूर्य्ये दृष्टं। चक्षुषि च शिरसोऽनन्तरत्वन्दृश्यते। तस्मात्तत्र तद्दृष्टिर्युक्तेत्यर्थः॥ तत्रैव हेत्वन्तरमाह। सूर्य्येति। आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशदिति श्रुतेः। चक्षुषि सूर्य्योऽधिष्ठात्री देवता। तेन सामीप्यात्तत्र तद्दृष्टिरित्यर्थः॥ अश्वप्राणवायुदृष्टौ चलनस्वाभाव्यं हेतुः॥ अश्वस्य विदारिते मुखे भवत्वग्निदृष्टिस्तथापि पर्य्यायोपादानं व्यर्थमित्याशङ्क्य क्रव्यादादिव्यावृत्त्यर्थं* विशेषणमित्याह। वैश्वानर इत्यग्नेरिति॥ अग्निर्वाग्भूत्वा मुखम्प्राविशदिति श्रुतिमाश्रित्य मुखे तद्दृष्टौ हेतुमाह। मुख-

* मुखविशेषणमिति पुस्तकान्तरपाठः

उ० द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरं पृथिवी पाजस्यं ।

भा० मध्यं ह्येषामङ्गानामात्मेति श्रुतेः । अश्वस्य मेध्यस्येति सर्व्वत्रानुषङ्गार्थं पुनर्वचनं ॥

द्यौः पृष्ठं ऊर्द्धत्वसामान्यात् । अन्तरिक्षमुदरं सुषिरत्वसामान्यात् । पृथिवी पाजस्यं पादस्यं । पाजस्यमिति वर्णव्यत्ययेन पादासनस्थानमित्यर्थः । दिशश्चतस्रोऽपि पार्श्वे पार्श्वेन दिशां सम्बन्धात् । पार्श्वयोर्दिशाञ्च सङ्ख्यावैषम्याद्युक्तमिति चेत् । न । सर्व्वमुखत्वोपपत्तेरश्वस्य पार्श्वाभ्यामेव

व्या० स्येति । अधिकमासमनुसृत्य त्रयोदशमासो वेत्युक्तं ॥ शरीरे संवत्सरदृष्टिरित्यत्रात्मत्वं हेतुमाह । कालेति । आत्मा हस्तादीनामङ्गानामिति शेषः । कालावयवानां संवत्सरस्यात्मत्ववदङ्गानां शरीरस्यात्मत्वे प्रमाणमाह । मध्यं हीति ॥ पुनरुक्तेरर्थवत्त्वमाह । अश्वस्येति ॥

पृष्ठे द्युलोकदृष्टौ हेतुमाह । ऊर्द्धत्वेति ॥ उदरेऽन्तरिक्षदृष्टौ निमित्तमाह । सुषिरत्वेति ॥ पादा अस्यन्ते यस्मिन्निति व्युत्पत्तिमाश्रित्य विवक्षितमाह । पादेति । अश्वस्य हि खुरे पादासनत्वसामान्यात्पृथिवीदृष्टिरित्यर्थः ॥ पार्श्वयोर्दिक्चतुष्टयदृष्टौ हेतुमाह । पार्श्वेनेति । द्वे पार्श्वे चतस्रश्च दिशस्तत्र कथं तयोस्तदारोपणं द्वाभ्यामेव द्वयोः सम्बन्धादिति शङ्कते । पार्श्वयोरिति । यद्यपि द्वे दिशौ द्वाभ्याम्पार्श्वाभ्यां सम्बध्येते तथाप्यश्वस्य प्राङ्मुखत्वे प्रत्यङ्मुखत्वे च दक्षिणोत्तरयोस्तन्मुखत्वे च प्राक्प्रतीच्योर्दिशोस्ताभ्यां सम्बन्धसम्भवात् तत्र तद्दृष्टिरविरुद्धेति परिहरति । नेत्यादिना । तदुपपत्तौ चाश्वस्य चरिष्णुत्वं हेतु कर्त्तव्यं ॥ पार्श्वादिष्ववान्तरदिशामारोपे पार्श्वदिक्सम्बन्धो हेतुः ॥ ऋतवः संवत्सरस्याङ्गानि । हस्तादीनि च देहस्यावयवाः । तस्मात्तदृतुदृष्टिरङ्गेषु कर्त्तव्येत्याह । ऋतव इति ॥ अस्ति मासादीनां

उ॰ दिशः पार्श्वे अवान्तरदिशःपर्शव ऋतवोऽङ्गानि मासाश्चार्द्धमासाश्च पर्वाण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा नक्षत्राण्यस्थीनि नभो मांसानि १

भा॰ सर्व्वदिशां सम्बन्धाददोषः । अवान्तरदिश आग्नेय्याद्याः पर्शवः पार्श्वास्थीनि । ऋतवोऽङ्गानि संवत्सरावयवत्वादङ्गसाधर्म्यात् । मासाश्चार्द्धमासाश्च पर्व्वाणि सन्धयः सन्धिसामान्यात् । अहोरात्राणि प्रतिष्ठा बहुवचनात्प्राजापत्यदैवपित्र्यमानुषाणि प्रतिष्ठाः पादाः प्रतितिष्ठन्त्येतैरिति अहोरात्रैर्हि कालात्मा प्रतितिष्ठति अन्यस्य पादैः । नक्षत्राण्यस्थीनि शुक्लत्वसामान्यात् । नभो नभस्था मेघा अन्तरिक्षोदरलोकेर्मांसानि उदकरुधिरसेचनसामान्यात्

धा॰ संवत्सरसन्धित्वं । अस्ति च शरीरसन्धित्वमर्व्वणां । अतस्ते मासादिदृष्टिरित्याह । सन्धीति । युगसहस्राभ्यां प्राजापत्यमेकमहोरात्रं । अयनाभ्यान्दैवं । पक्षाभ्यास्पैत्र्यं । षष्टिघटिकाभिर्मानुषमिति भेदः ॥ प्रतिष्ठाशब्दस्य पादविषयकत्वं व्युत्पादयति प्रतितिष्ठन्तीति ॥ पादेष्वहोरात्रदृष्टिसिद्ध्यर्थमुक्तमुपपादयति अहोरात्रैरिति ॥ अस्थिषु नक्षत्रदृष्टौ हेतुमाह । शुक्लेति नभःशब्देनान्तरिक्षं किमिति न गृह्यते मुख्ये सत्युपचारायोगा दित्याशङ्क्य पुनरुक्तिम्परिहर्त्तुमित्याह । अन्तरिक्षस्थेति । उदक सिञ्चन्ति मेघा मांसानि रुधिरं । अतः सेककर्तृत्वसामान्यान्मां सेषु मेघदृष्टिरित्याह । उदकेति ॥

उ॰ ऊवध्यं सिकताः सिन्धवो गुदा यकृच्च क्लोमा-
नश्च पर्व्वता ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमानि
उद्यन् पूर्व्वार्द्धो निम्लोचन् जघनार्द्धो यद्विजृम्भते
तद्विद्योतते यद्विधूनुते तत्स्तनयति यन्मेहति
तद्वर्षति वागेवास्य वाक् ॥ (१)

भा॰ ऊवध्यमुदरस्थमर्द्धजीर्णमशनं सिकता विश्लिष्टावयवसामान्यात् । सिन्धवः स्यन्दनसामान्यान्नद्यो गुदा नाड्यो बहुवचनाच्च । यकृच्च क्लोमानश्च हृदयस्याधस्ताद्दक्षिणोत्तरौ मांसखण्डौ । क्लोमान इति नित्यम्बहुवचनमेकस्मिन्नेव पर्व्वताः काठिन्यादुच्छ्रितत्वाच्च । ओषधयश्च क्षुद्राः स्थावरा वनस्पतयो महान्तो लोमानि केशाश्च यथासम्भवं । उद्यन्नुद्गच्छन् भवति सविताऽऽमध्याह्नादश्वस्य पूर्व्वार्द्धो नाभेरूर्द्धमित्यर्थः । निम्लोचन्नस्तं यन्वामध्याह्नाज्जघनार्द्धोऽपरार्द्धः पूर्व्वापरत्वसाधर्म्यात् । यद्विजृम्भते गात्राणि

आ॰ अश्वजठरविपरिवर्त्तिन्यर्द्धजीर्णे सिकतादृष्टौ हेतुमाह । विश्लिष्टेति ॥ किमिति गुदशब्देन पायुरेव न गृह्यते शिराग्रहणे हि मुख्यार्थातिक्रमः स्यात् तत्राह । बहुवचनाच्चेति । चकारोऽवधारणार्थः । यद्यपि बहुतया शिराभ्योऽर्थान्तरमपि गुदशब्दमर्हति तथापि स्यन्दनसादृश्यात् तास्वेव सिन्धुदृष्टिरिति तासामिह ग्रहणमिति भावः ॥ कुतो मांसखण्डयोर्द्वित्वमेकत्र बहुवचनाद्बहुत्वप्रतीतेरित्याशङ्क्य दारा इतिवद्बहुत्वोक्तेर्गतिमाह । क्लोमान इति । तयोः पर्व्वतदृष्टौ हेतुद्वयमाह काठिन्यादिना ॥ क्षुद्रत्वसाधर्म्यादोषधिदृष्टिर्लोमसु, महत्त्वसामान्याद्वनस्पतिदृष्टिश्चाश्वकेशेषु कर्त्तव्येत्याह । यथा सम्भवमिति ॥ पूर्व्वत्वसामान्या-

उ॰ अहर्वा अश्वम्पुरस्तान्महिमानुजायत तस्य पूर्वे समुद्रे योनी रात्रिरेनम्पश्चान्महिमानुजायत तस्यापरे समुद्रे योनिरेतौ वा अश्वं महिमानावभितः सम्बभूवतुः १

भा॰ विनामयति विक्षिपति तद्विद्योतते विद्योतनं मुखघनविदारणसामान्यात्। यद्विधूनुते गात्राणि कम्पयति तत्स्तनयति *गर्जनशब्दसामान्यात्*। यन्मेहति मूत्रं करोत्यश्वस्तद्वर्षति वर्षणन्तत् सेचनसामान्यात्। वागेव शब्द एवास्याश्वस्य वागिति नात्र कल्पनेत्यर्थः॥ १।

अहर्वा इति सौवर्णराजतौ महिमाख्यौ ग्रहावश्वस्याग्रतः पृष्ठतश्च स्थाप्येते तद्विषयमिदन्दर्शनं। अहः सौवर्णो ग्रहो दीप्तिसामान्यात्। वै अहरश्वम्पुरस्तान्महिमान्वजायतेति कथं अश्वस्य प्रजापतित्वात्। प्रजापतिर्हि आदि-

---

व्या॰ न्मध्याह्नात्प्रागवस्थादित्यदृष्टिरश्वस्य नाभेरूर्द्धभागे कर्त्तव्येत्याह। उद्यन्नित्यादिना॥ अपरत्वसादृश्यादश्वस्य नाभेरपरार्द्धभागे मध्याह्नादनन्तरभाव्यादित्यदृष्टिः कार्य्येत्याह। निम्लोचन्नित्यादिना॥ विजृम्भत इत्यादौ प्रत्ययार्थो न विवक्षितः। विजृम्भणं मुखं विदारयति। विद्योतनं पुनर्मेघविदारणं। अतो विद्योतनदृष्टिर्जृम्भणे कर्त्तव्येत्याह। मुखेति॥ स्तनयतीति स्तनितमुच्यते तद्दृष्टिर्गात्रकम्पे कर्त्तव्येत्यत्र हेतुमाह। गर्जनेति॥ मूत्रकरणे वर्षणदृष्टौ कारणमाह। सेचनेति॥ अश्वस्य हेषितशब्दे नाध्यारोपणमित्यतो न सादृश्यं वक्तव्यमित्याह। नात्रेति॥ १॥

अश्वावयवेषु कालादिदृष्टीर्विधायाश्वप्रजापतिरूपं विवक्षिता कण्डिकान्तरङ्गृहीत्वा तात्पर्य्यमाह। अहर्वेत्यादिना। ग्रहौ

उ॰ हयो भूत्वा देवानवहत् वाजी गन्धर्वानर्वासुरानश्वो मनुष्यान् समुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः ॥ २ ॥ प्रथमं ब्राह्मणं ॥ १ ॥

भा॰ त्यादिलक्षणोऽश्वो लक्ष्यते । अश्वं लक्षयित्वाजायत इत्यमनुविद्योतते विद्युदिति यद्वत् । तस्य ग्रहस्य पूर्व्वे पूर्व्वः समुद्रे समुद्रो योनिर्विभक्तिव्यत्ययेन । योनिरित्यासादनस्थानं । तथा रात्री राजतो ग्रहो वर्णसामान्याज्जघन्यत्वसामान्याद्वा । एनमश्वमस्यात्पृष्ठतो महिमान्वजायत तस्यापरे समुद्रे योनिः । महिमा महत्त्वं । अश्वस्य हि विभूतिरेषा । यत्सौवर्णौ ग्रहावुभयतः स्थाप्येते तावेतौ वै भा॰ ... तः सम्भूततुः । ... इति पुनर्वचनं ... मेव । हयो ... जातिविशेषो

भा॰ ...
[illegible]

भा॰ लाद्देवानां वा वोढा भवत् ॥ ननु निन्द्यैव वाहनत्वं । नैष दोषो वाहनत्वं स्वाभाविकमश्वस्य स्वाभाविकत्वात् उच्चैःश्रवःप्राप्तिर्देवादिसम्बन्धोऽश्वस्येति स्तुतिरेवैषा । तथा वाज्यादयो जातिविशेषाः । वाजी भूत्वा गन्धर्व्वानवहदित्यनुषङ्गः । तथार्वा भूत्वाऽसुरान् । अश्वो भूत्वा मनुष्यान् । समुद्र एवेति परमात्मा बन्धुर्बन्धनमबध्यतेऽस्मिन्निति । समुद्रो योनिः कारणमुत्पत्तिम्प्रति । एवमसौ शुद्धयोनिः

आ॰ पतिरिति । कालोलोकदेवतात्मा प्रजापतिरश्वात्मना दृश्यमानोऽत्राहर्दृष्ट्या दृष्टेन ग्रहेण लक्ष्यते । तथाचाश्वमन्वजायतेति श्रुतिरविरुद्धेत्यर्थः ॥ नुशब्दो न पश्चादर्थोऽत्र दृष्टान्तमाह । वृक्षमिति । यदा वृक्षं लक्षयित्वा तस्याग्रे विद्युद्विद्योतते तदा वृक्षमनु विद्योतते सेति प्रयुज्यते । तथात्राप्यनुशब्दो न पश्चादर्थ इत्यर्थः ॥ यत्र च स्थाने ग्रहः स्थाप्यते तत्पूर्व्वसमुद्रदृष्ट्या ध्येयमित्याह । तस्येति । पूर्व्वत्वमत्र सादृश्यं ॥ कथं सप्तमी प्रथमार्थे योज्यते । छन्दस्यर्थानुसारेण व्यत्ययसम्भवादित्याह । विभक्तीति ॥ यथा सौवर्णे ग्रहेऽहर्दृष्टिरुपदिष्टा तथा राजते ग्रहे रात्रिदृष्टिः कर्त्तव्येत्याह । तथेति ॥ अस्ति हि चन्द्रातपवत्त्वाद्रात्रेः शौक्ल्यं अस्ति च राजतस्य ग्रहस्य तदुक्तं । तत्र रात्रिदर्शनमित्याह । वर्णेति ॥ रजतं सुवर्णाज्जघन्यं । अह्नश्च रात्रिः । अतो वा सादृश्यात्तत्र रात्रिदृष्टिरित्याह । जघन्येति ॥ प्रजापतिरूपमश्वं लक्षयित्वा तत्सङ्कल्पनात्पश्चादस्य प्रवृत्तिन्दर्शयति । एनमिति ॥ तदासादनस्थाने पश्चिमसमुद्रदृष्टिर्विधेयेत्याह । तस्येति ॥ कथमेतौ ग्रहौ महिमाख्यावुक्तौ महत्त्वोपेतत्वादित्याह । महिमेति ॥ अथाश्वविषयन्दर्शनमादिश्य ग्रहविषयन्तदादिशतो वाक्यभेदः स्यादित्याह । अश्वस्येति ॥ किमत्र नियामकमित्याशङ्क्य पुनरुक्तिरिति मत्वाह । ताविति । त्यादिना ॥ वैशब्दार्थं कथयति । एवेति ॥ वाक्यशेषोऽप्यत्रानुगुणीभवतीत्याह । तथा चेति ॥ हयशब्दनिष्पत्तिपुरःसरन्त-

उ॰ नैवेह किञ्चनाग्र आसीत् मृत्युनैवेदमावृतमा-
सीत् ।

भा॰ शुद्धस्थितिरिति स्तूयते। अप्सु योनिर्वा अश्व इति श्रुतेः।
प्रसिद्ध एव वा इति समुद्रो योनिः ॥ २ ॥ इति तृतीया-
ध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणं ॥ १ ॥

अथाग्नेरश्वमेधोपयोगिकस्योत्पत्तिरुच्यते। तद्विषय-
दर्शनविवक्षयैवोत्पत्तिः स्तुत्यर्था ॥ नैवेह किञ्चनाग्र आ-
सीत्। इह संसारमण्डले किञ्चन किञ्चिदपि नामरूपप्रवि-
भक्तविशेषं नैवासीत् न बभूव। प्रागुत्पत्तेर्मनआदेः किं
शून्यमेव बभूव शून्यमेव स्यात्। नैवेह किञ्चनेति श्रुतेः।

आ॰ दर्शमाह। हय इति ॥ वाज्यादिशब्दानाञ्जातिविशेषवाचित्वा-
दत्रापि तदेव ग्राह्यमिति पक्षान्तरमाह। जातीति ॥ देवा-
नान्देवत्वप्रापकत्वं कथमस्येत्याशङ्क्याह। प्रजापतित्वादिति।
अश्वं स्तोतुमारभ्य कल्पान्तरोक्त्या तन्निन्दावचनमनुचितमिति
शङ्कते। नन्विति ॥ उपक्रमविरोधो नास्तीति परिहरति।
नेत्यादिना ॥ समुत्पद्यस्थूतानि द्रवन्त्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या परम-
गम्भीरस्येश्वरस्य समुद्रशब्दतामाह। परमात्मेति। तत्र योनित्व-
मुत्पादकत्वं। बन्धुत्वं स्थापकत्वं। समुद्रत्वं विलापकत्वमिति भेदः ॥
अथ परमात्मयोनित्वादिवचनमुपास्याश्वस्य कोपयुज्यते तत्राह।
एवमिति ॥ श्रुत्यन्तरानुरोधेन समुद्रो योनिरित्यत्र समुद्रशब्दस्य
रूढिमनुजानाति। अप्सु योनिरिति ॥ २ ॥ इति तृतीयस्य
प्रथमं ब्राह्मणं ॥

अश्वादिदर्शनोक्त्यनन्तरं अग्निदर्शनं वक्तुं ब्राह्मणान्तरमवता-
रयति। अथेति ॥ नैवेहेत्यादौ तद्दृष्टिर्नास्तीति चेत्सत्यं।

भा॰ न कार्य्यं कारणं वासीदुत्पत्तेश्च । उत्पद्यते हि घटः । अतः प्रागुत्पत्तेर्घटस्य नास्तित्वं । ननु कारणस्य न नास्तित्वं मृत्पिण्डादिदर्शनात् ॥ यन्नोपलभ्यते तस्यैव नास्तिता अस्तु कार्य्यस्य नतु कारणस्योपलभ्यमानत्वात् । न । प्रागुत्पत्तेः सर्व्वानुपलम्भात् ॥

व्या॰ तत्राग्नेर्जन्म वक्तुं भूमिका क्रियत इत्याह । अग्नेरिति ॥ वायोरग्निरित्यादौ प्रसिद्धं तज्जन्मेति चेत्सत्यं । तद्विशेषस्यात्र जन्मोक्तिरित्याह । अश्वमेधेति ॥ दर्शने विधित्सिते किञ्जन्मोक्त्येति चेत्तत्राह । तद्विषयेति । अग्निदर्शनस्य विधातुमिष्टस्य विध्यर्थमुपास्याग्निस्तुतिफला तदुत्पत्तिरिष्टा शुद्धजन्मत्वात् । उत्कृष्टत्वेनायमुपास्यो राजादिवदित्यर्थः ॥ तात्पर्य्यमुक्त्वा वाक्यमादायाक्षराणि व्याचष्टे । नैवेत्यादिना ॥ नामरूपाभ्यां विभक्तो विशेषो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । अत्र शून्यवादी लब्धावकाशो विम्रश्य परेष्टश्रुत्यवष्टम्भेन स्वपक्षमाह । किमित्यादिना ॥ कार्य्यस्य प्रागसत्त्वे हेत्वन्तरमाह । उत्पत्तेश्चेति । विमतम्प्रागसदुत्पद्यमानत्वात् यन्नैवं न तदेवं यथा परेष्टं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ हेत्वसिद्धिं शङ्कित्वोत्तरमाह । उत्पद्यते हीति । घटग्रहणं कार्य्यमात्रस्योपलक्षणार्थं ॥ उक्तमनुमानं निगमयति । अत इति ॥ तत्र तार्किको ब्रूते । नन्विति ॥ यदुक्तं न कार्य्यं कारणं वासीदिति तत्र भागे बाधो भागे*चानुमतिरित्यर्थः ॥ कार्य्यस्यापि कथम्प्रागसत्त्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याह । यन्नेति । एतेनागमानस्य सिद्धसाध्यतोक्ता ॥ कार्य्यवत् कारणस्यापि प्रागसत्त्वं किं न स्यादित्याशङ्क्योक्तहेत्वभावान्नैवमित्याह । नत्विति ॥ शून्यवाद्याह । न प्रागुत्पत्तेरिति । विमतम्प्रागसद्योग्यत्वे सति तदानुपलब्धत्वात्सम्मतवन्नचासिद्धो हेतुः श्रुतेरनतिशङ्क्यत्वात् । तद्विरोधे सत्युपलब्धेराभासत्वादित्यर्थः ।

---

* अनुमितीतिपाठान्तरः ।

भा० अनुपलब्धिश्चेदभावो हेतुः सर्व्वस्य जगतः प्रागुत्पत्ते-र्न कारणं कार्य्यञ्चोपलभ्यते । तस्मात्सर्वस्यैवाभावोऽस्तु । न । मृत्युनैवेदमावृतमासीदिति श्रुतेः । यदि हि किञ्चि-दपि नासीत् येनाव्रियते यच्चाव्रियते तदा नावक्ष्यन्मृ-त्युनैवेदमावृतमिति । न हि भवति गगनकुसुमच्छन्नो वन्ध्यापुत्र इति ॥ ब्रवीति च मृत्युनैवेदमावृतमासीदिति । तस्माद्येनावृतं कारणेन यच्चावृतं कार्य्यं प्रागुत्पत्तेस्तदु-भयमासीच्छ्रुतेः प्रामाण्यात् । अनुमेयत्वाच्च । अनुमीयते च प्रागुत्पत्तेः कार्य्यकारणयोरस्तित्वं । कार्य्यस्य हि सतो जायमानस्य कारणे सत्युत्पत्तिदर्शनात् । असति चाद-र्शनात् ॥ जगतोऽपि प्रागुत्पत्तेः कारणास्तित्वमनुमीयते

आ० तदेव प्रपञ्चयति । अनुपलब्धिश्चेदिति ॥ कार्य्यवत् कारणस्यापि प्रागसत्वे प्राप्ते सिद्धान्तयति । नेत्यादिना । नैवेत्यादिश्रुति-र*व्याकृतनामरूपादिविषया न प्रागसत्वं कार्य्यकारणयोराह । अन्यथा वाक्यशेषविरोधादित्यर्थः । श्रुतिं विवृणोति । यदि हीति ॥ द्वयोरसत्वे का वाचो युक्तिरनुपपत्तिस्तत्राह । न हीति ॥ मा तर्हि वाक्यमेवाभूदित्याशङ्क्याह । ब्रवीति चेति ॥ मृत्युनैवे-त्यादिवाक्यमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ श्रुतेः प्रामाण्यादिति । तत्-प्रामाण्यस्य प्रमाणलक्षणे स्थितत्वादिति यावत् ॥ परकीयेऽनुमाने श्रुतिविरोधमभिधायानुमानविरोधमाह । अनुमेयत्वाच्चेति । कार्य्यकारणयोः सत्त्वस्यानुमेयतया तदसत्त्वमनुमातुमशक्यं । उप-जीव्यविषयतया सत्त्वानुमानस्य बलीयस्त्वादित्यर्थः । कार्य्यका-रणयोः सत्त्वानुमानं प्रतिज्ञाय प्रथमं कारणसत्त्वमनुमिनोति । अनुमीयते चेत्यातिना । कार्य्यस्य हीति । विमतं सत्पूर्वं कार्य्यत्वात्

---

*अव्यक्तेतिपाठान्तरः ।

भा॰ घटादिकारणादिकारणास्तित्ववत्। घटादिकारणस्याप्यसत्वमेवानुपमृद्य मृत्पिण्डादिकं घटाद्यनु*त्पत्तेरिति चेन्न। मृदादेः कारणत्वात्। मृत्सुवर्णादि हि तत्र कारणं घटरुचकादेर्न पिण्डाद्याकारविशेषः। तदभावे तदभावात्॥

असत्यपि पिण्डाकारविशेषे मृत्सुवर्णादिकारणद्रव्यमात्रादेव घटरुचकादिकार्योत्पत्तिर्दृश्यते। तस्मान्न पिण्डाकारविशेषो घटरुचकादिकारणं। असति तु मृत्सुवर्णादिद्रव्ये घटरुचकादिर्न जायत इति मृत्सुवर्णादिद्रव्यमेव कारणं नतु पिण्डाकारविशेषः॥ सर्व्वं हि कारणं कार्य्यमुत्पादयत् पूर्व्वोत्पन्नस्यात्मकार्य्यस्य तिरोधानं कुर्व्वत् कार्य्यान्तरमुत्पादयति। एकस्मिन् कारणे

व्या॰ कुम्भवदित्यर्थः॥ नानुपमृद्य प्रादुर्भावादिति न्यायेन दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं चोदयति। घटादीति॥ न तावदसिद्धो घटः स्वकारणमुपमृद्नाति। असतोऽकारकत्वात् सिद्धस्य तूपमर्दकत्वेनासत्पूर्वकत्वमिति कुतः साध्यविकलतेत्याह। नेति॥ किञ्चान्वयिद्रव्यमेव सर्व्वत्र कारणं न पिण्डादिविशेषोऽनन्वयादव्यवस्थानाच्चेति कुतः साध्यवैकल्यमित्याह। मृदादेरिति॥ तदेव स्फु*ट्यते। मृत्सुवर्णादीति। तत्रेति दृष्टान्तोक्तिः॥ किञ्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणमवधेयं। न च पिण्डाभावे घटो न भवतीति व्यतिरेकोऽस्ति। पिण्डाभावेऽपि प्रकलादिभ्योऽपि घटाद्युद्भवोपलम्भादित्याह। तदभावेति॥ तदेव स्फुटयति। असत्यपीति॥ त्वन्मतेऽपि व्यतिरेकराहित्यं तुल्यमित्याशङ्क्याह। असतीति।

* स्फुटयतीतिपाठान्तरः॥ * अनुपपत्तेरितिपाठान्तरः॥

भा० तद्विषयत्वे सादृश्यग्रहणानुपपत्तिः ॥ असत्येव सादृश्ये तद्बुद्धिरिति चेन्न । तदिदम्बुद्ध्योरपि सादृश्यबुद्धिवदसद्विषयप्रसङ्गात् ॥ असद्विषयत्वमेव सर्व्वबुद्धीनामस्त्विति चेन्न बुद्ध्यबुद्धेरप्यसद्विषयत्वप्रसङ्गात् । तदप्यस्त्विति चेन्न ।

सर्व्वबुद्धीनां मृषात्वेऽसत्यबुद्ध्यनुपपत्तेः । तस्मादसदेतत् सादृश्यात्तद्बुद्धिरित्यतः सिद्धः प्राक्कार्य्योत्पत्तेः कारणसद्भावः । कार्य्यस्य चाभिव्यक्तिलिङ्गत्वात् । कार्य्यस्य च सद्भावः प्रागुत्पत्तेः सिद्धः कथमभिव्यक्तिलिङ्गत्वात् । अभिव्यक्तिर्लिङ्गमस्येत्यभिव्यक्तिः । साचादिज्ञानालम्बनत्वप्राप्तिः । यद्धि लोके प्रावृतं तमः आदिना घटादि वस्तु तदालोकादिना प्रावरणतिरस्कारेण विज्ञानविषयत्वं प्राप्न-

---

आ० न तदिदम्बुद्ध्योरिति ॥ तथापि किमिति सादृश्यासिद्धिरित्याशङ्क्याह । असति चेति ॥ सादृश्यासिद्धिमभ्युपेत्य शङ्कते । असत्येवेति । यत्र सत्येवार्थे धीस्तत्रैव साधकापेक्षा नान्यत्रेति भावः ॥ तत्र बाह्यार्थवादिनम्प्रत्याह । न तदिदम्बुद्ध्योरिति ॥ विज्ञानवाद्याह । असदिति ॥ तथा सत्यनालम्बनं क्षणिकविज्ञानमित्यस्यापि ज्ञानस्यासद्विषयतया विज्ञानवादासिद्धिरित्याह । नेति॥ शून्यवाद्याह । तदपीति ॥ सर्व्वा धीरसद्विषयेत्येषा धीरसद्विषया स्यात्तत्र सर्व्वबुद्धेरसद्विषयत्वासिद्धिरिति दूषयति । नेत्यादिना॥

परपक्षासम्भवात्तत्प्रत्यभिज्ञायाः *स्थायिहेतुसिद्धौ दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं परिहृत्यावान्तरप्रकृतमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ सम्प्रति कारणसत्त्वानुमानं निगमयति । अत इति ॥ कार्य्यकारणयोर्द्वयोरपि प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनुमेयमिति प्रतिज्ञाय कारणास्तित्वं प्रपञ्चितं । इदानीं कार्य्यास्तित्वानुमानन्दर्शयति ।

---

* स्थापितत्वहेतुसिद्धावित्यन्यः पाठः ॥

भा॰ वत् प्राक्सद्भावं न व्यभिचरति। तथेदमपि जगत् प्रागुत्पत्तेरित्यवगच्छामः॥ न हि अविद्यमानो घट उदितेऽप्यादित्य उपलभ्यते। न तेऽविद्यमानत्वाभावादुपलभ्येतैवेति चेत्। नहि तव घटादिकार्य्यं कदाचिदप्यविद्यमानमित्युदितेऽप्यादित्य उपलभ्येतैव॥ मृत्पिण्डेऽसन्निहिते तमआद्यावरणे ह्यसति विद्यमानत्वादिति चेत्।

व्या॰ कार्य्यस्येति। प्रागुत्पत्तेः सद्भावः प्रसिद्ध इति पक्षार्थः॥ प्रतिज्ञाभागं विभजते। कार्य्यस्येति॥ हेतुभागमाक्षिपति। कथमिति। अभिव्यक्तिलिङ्गस्येति व्युत्पत्त्या कथमभिव्यक्तिलिङ्गत्वादिति कार्य्यसत्त्वे हेतुः। उच्यते। सिद्धे हि सत्त्वेऽभिव्यक्तिलिङ्गस्येति सिध्यति। तद्वशाच्च सत्त्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः॥ सम्प्रतिपन्नयाभिव्यक्त्या विप्रतिपन्नं सत्त्वं साध्यते। तन्नान्योन्याश्रयत्वमिति परिहरति। अभिव्यक्तिरिति॥ कथं तर्हि दृष्टानुमानयोरभिव्यक्तिरित्याशङ्क्य प्रथमं व्याप्तिमाह। यच्चेति। यस्याभिव्यज्यमानस्य प्रागभिव्यक्तेरस्तित्वं यथा तमोऽन्तःस्थं घटादीत्यर्थः॥ सत्त्वमनुमिनोति। तथेति। विमतं प्रागभिव्यक्तेः सदभिव्यक्तिविषयत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यर्थः॥ ननु तमोऽन्तःस्थो घटोऽभिव्यञ्जकसामीप्यादभिव्यज्यते न तत्र प्राक्कालीनं सत्त्वं प्रयोजकमित्याशङ्क्याह। न हीति॥ उक्तेऽनुमाने कार्य्यस्य सदोपलब्धिप्रसङ्गं विपक्षे बाधकमाशङ्कते। नेत्यादिना। उक्तानुमाननिषेधो नञर्थः। अविद्यमानत्वाभावादिति छेदः॥ अनुमाने बाधकोपन्यासं विघटयति। न हीति। वर्त्तमानवदतीतमागामि घटादि सदेव चेदुपलब्धिसामग्र्यां सत्यां तद्वदागमनेनैवाद्योर्द्धमुपलभ्येत। न चैवमुपलभ्यते। तस्मादयुक्तं कार्य्यस्य सदासत्त्वमित्यर्थः। मृत्पिण्डपक्षे विरोधिकार्य्यान्तरोपलम्भनार्थं। असन्निहिते सतीति छेदः। न तावद्विद्यमानत्वमात्रं कार्य्यस्य सदोपलम्भापादकं। सतोऽपि घटादेरभिव्यक्तानभिव्यक्तयोरुपलब्धत्वादिति समाधत्ते। नेति॥ अभिव्यक्तिसामग्रीसत्त्वन्त्वभिव्यक्तिसाधकं। न तु सततत्सामग्रीनियमोऽस्तीत्यभिप्रेत्याह। द्विविधत्वादिति॥

भा॰ न। द्विविधत्वादावरणस्य ॥ घटादिकार्य्यस्य द्विविधं ह्यावरणं मृदादेरभिव्यक्तस्य तमःकुड्यादि प्राङ्मृदोऽभिव्यक्तेर्मृदाद्यवयवानां पिण्डादिकार्य्यान्तररूपेण संस्थानं। तस्मात् प्रागुत्पत्तेर्विद्यमानस्यैव घटादिकार्य्यस्यावृतत्वादनुपलब्धिः ॥ नष्टोत्पन्नभावाभावशब्दप्रत्ययभेदस्त्वभिव्यक्तितिरोभावयोर्द्विविधत्वापेक्षः। पिण्डकपालादेरावरणवैलक्षण्यादयुक्तमिति चेत्। तमःकुड्यादिर्हि घटाद्यावरणं घटादिभिन्नदेशं दृष्टं न तथा घटादिभिन्नदेशे दृष्टे पिण्डकपाले। तस्मात्पिण्डकपालसंस्थानयोर्विद्यमानस्यैव

व्या॰ उत्पन्नस्य कुड्याद्यावरणं अनुत्पन्नस्य विशिष्टं कारणमिति द्वैविध्यमेव प्रतिज्ञापूर्व्वकं साधयति। घटादीति। यदोपलभ्यमानकारणावयवानां कार्य्यान्तराकारेण स्थितिस्तदा नेदं कार्य्यमुपलभ्यते। तत्रान्यथा चोपलभ्यत इत्यन्वयव्यतिरेकसिद्धकारणस्य कार्य्यान्तररूपेण स्थितस्य कार्य्यावरकत्वमिति द्रष्टव्यं ॥ विशिष्टस्य कारणस्यावरकत्वसिद्धौ सिद्धमर्थमाह। तस्मादिति ॥ प्राक् कार्य्यास्तित्वे सिद्धे सदा तदुपलब्धि प्रसङ्गबाधकं निराकृत्य नष्टो घटो नास्तीत्यादिप्रयोगप्रत्ययभेदानुपपत्तिं बाधकान्तरमाशङ्क्याह। नष्टेति। कपालादिना तिरोभावे नष्टव्यवहारः पिण्डाद्यावरणभङ्गेनाभिव्यक्तावुत्पन्नव्यवहारो दीपादिना तमोनिरासेना-
[illegible]। तिरोभावेऽभावव्यवहारः।
[illegible]योगप्रत्ययभेदसिद्धिरित्यर्थः ॥
[illegible] । यद्यस्यावरणं न
[illegible] ॥ व्यतिरेक-
[illegible] निगमयति।

भा॰ घटस्यावृतत्वादनुपलब्धिरित्ययुक्तमावरणधर्मवैलक्षण्यादिति चेत्।

न। क्षीरोदकादेः क्षीराद्यावरणेनैकदेशत्वदर्शनात्॥ घटादिकार्य्ये कपालचूर्णाद्यवयवानामन्तर्भावादनावरणत्वमिति चेत्। न। विभक्तानां कार्य्यान्तरत्वादावरणत्वोपपत्तेरावरणाभाव एव यत्नः कर्त्तव्य इति चेत् पिण्डकपालावस्थयोर्विद्यमानमेव घटादिकार्य्यमावृतत्वान्नोपलभ्यत इति चेत्। घटादिकार्य्यार्थिना तदावरणविनाश एव यत्नः कर्त्तव्यो न घटाद्युत्पत्तौ। न चैतदस्ति तस्मादयुक्तं विद्यमानस्यैवावृतत्वादनुपलब्धिरिति चेत्। न। अनियमात्॥ न हि विनाशमात्रप्रयत्नादेव घटाद्यभिव्यक्तिर्नियता तमआद्यावृते

व्या॰ तस्मादिति॥ किमिदं समानदेशत्वं किमेकाश्रयत्वं किं वैककारणत्वमिति विकल्प्याद्यं विरुद्धत्वेन दूषयति। नेत्यादिना।

क्षीरेण सङ्कीर्णस्योदकादेराव्रियमाणस्येति यावत्॥ द्वितीयमुत्थापयति *। घटादीति। यस्येदं कार्य्यं तस्मिन्मृदात्मनि तेषामवस्थानात्तदन्तेषामनावरणत्वमित्यर्थः॥ घटावस्थम्मृदात्मवृत्ति कपालादेर्घटेनावरणत्वमिष्टमेवेति सिद्धसाधनता *। अव्यक्तघटावस्थमृद्वृत्तिककपालादेरनावरणत्वसाधने हेत्वसिद्धिः॥ घटस्य कपालादेस्वाश्रयस्तदवयवभेदादिति दूषयति। न विभक्तानामिति॥ विद्यमानस्यैवावृतत्वादनुपलब्धिश्चेदावरणतिरस्कारे यत्नः स्यात्। न घटादेरुत्पत्तौ॥ अतोऽनुभवविरोधः सत्कार्य्यवादिनः स्यादित्याशङ्कते। आवरणेति॥ तदेव प्रपञ्चयति। पिण्डेति॥ यत्रावृतं वस्तु, व्यज्यते तत्रावरणभङ्ग एव यत्न इति व्याप्त्यभावान्नानुभवविरोधोऽस्तीति दूषयति। नानियमादिति॥ अनियमं

---

* उपपादयतीति पाठान्तरः। *सिद्धसाध्यतेति पाठान्तरः।

भा॰ घटादौ प्रदीपाद्युत्पत्तौ प्रयत्नदर्शनात्॥ सोऽपि तमोनाशायैवेति चेत् दीपाद्युत्पत्तावपि यः प्रयत्नः सोऽपि तमस्तिरस्करणाय। तस्मिन्नष्टे घटः स्वयमेवोपलभ्यते॥ न हि घटे किञ्चिदाधीयत इति चेत्। न। प्रकाशवतो घटस्योपलभ्यमानत्वात्। यथा प्रकाशविशिष्टो घट उपलभ्यते प्रदीपकरणे। न तथा प्राक् प्रदीपकरणात्। तस्मात् न तमस्तिरस्कारायैव प्रदीपकरणं। किन्तर्हि प्रकाशवत्त्वाय। प्रकाशवत्त्वेनैवोपलभ्यमानत्वात्॥

क्वचिदावरणविनाशेऽपि यत्नः स्यात् यथा कुड्यादिविनाशे। तस्मान्न नियमोऽस्ति। अभिव्यक्त्यर्थिनावरणविनाश एव यत्नः कार्य्य इति। नियमार्थवत्त्वाच्च॥ कारणे वर्त्तमानं कार्य्यं कार्य्यान्तराणामावरणमित्यवोचाम। तत्र यदि पूर्व्वाभिव्यक्तस्य कार्य्यस्य पिण्डस्य व्यवहितस्य वा

आ॰ साधयति। न हीति॥ तमसावृते घटादौ दीपोत्पत्तौ यत्नोऽस्तीत्यत्र चोदयति। सोऽपीति॥ अनुभवविरोधमाशङ्क्योक्तमेव व्यनक्ति। दीपादीति॥ दीपस्तमस्तिरयति चेत् कथं कुम्भोपलब्धिरत आह। तस्मिन्निति॥ तत्र हेतुमाह। न हीति॥ अनुभवमनुसृत्य परिहरति। नेत्यादिना॥ किमिदानीमावरणभङ्गे प्रयत्नो नेत्येव नियमोऽस्तु नेत्याह। क्वचिदिति॥

अनियमन्निगमयन्ननुभवविरोधाभावमुपसंहरति। तस्मादिति॥ किञ्चाभिव्यञ्जकव्यापारे सति नियमेन घटो व्यज्यते। तदभावे नेत्यन्वयव्यतिरेकावधारितो घटार्थः कुलालादिव्यापारः। तस्यार्थवत्त्वार्थमभिव्यक्त्यर्थ एव प्रयत्नो वक्तव्यः। आवरणभङ्गस्त्वार्थिक इत्याह। नियमेति॥ उक्तं स्मारयन्नेतदेव विवृणोति। कारणे इत्यादिना॥ आवृत्तिभङ्गार्थे यत्ने यतो घटानुपलब्धि-

भा॰ कपालस्य विनाश एव यत्नः क्रियेत। तदा विदलचूर्णाद्यपि कार्य्यं जायेत। तेनाप्यावृतो घटो नोपलभ्यत इति पुनः प्रयत्नान्तरापेक्षैव। तस्माद्घटाद्यभिव्यक्त्यर्थिनो नियत एव कारकव्यापारोऽर्थवान्। तस्मात् प्रागुत्पत्तेरपि सदेव कार्य्यं अतीतानागतप्रत्ययभेदाच्च॥ अतीतो घटोऽनागतो घट इत्येतयोश्च प्रत्यययोर्वर्त्तमानघटप्रत्ययवन्न निर्विषयत्वं युक्तं। अनागतार्थिप्रवृत्तेश्च। नह्यसत्यर्थितया प्रवृत्तिर्लोके दृष्टा। योगिनां चातीतानागतज्ञानस्य स*त्यत्वादसंवेद्यविद्यद्घट ऐश्वरभविष्यद्घटविषयं प्रत्यक्षज्ञानं मिथ्या

आ॰ एतत्तदुपलब्ध्यर्थत्वेन नियतः सन् यत्नः सफलः स्यादिति फलितमाह। तस्मादिति॥ प्रकृतमभिव्यक्तिलिङ्गकमनुमानं निर्दोषत्वादादेयं मन्वानस्तत्फलमुपसंहरति। तस्मात् प्रागिति॥ कार्य्यस्य सत्त्वे युक्त्यन्तरमाह। अतीतेति। विमतं सदर्थं सप्रमाणत्वात् सम्प्रतिपन्नवदित्यर्थः॥ तदेवानुमानं विशदयति। अतीत इति॥ अत्रैवोपपत्त्यन्तरमाह। अनागतेति। आगामिनि घटे तदर्थित्वेन लोके प्रवृत्तिर्दृष्टा। न चात्यन्तासति सा युक्ता। तेन तस्यासद्विलक्षणतेत्यर्थः॥ किञ्च योगिनामीशस्य चातीतादिविषयं प्रत्यक्षज्ञानमिष्टं। तच्च विद्यमानोपलम्भनं। अतो घटस्य सदासत्त्वमित्याह। योगिनाञ्चेति॥ ईश्वरसमुच्चयार्थश्चकारः। भविष्यद्ग्रहणमतीतोपलक्षणार्थमैश्वरं योगिकञ्चेति द्रष्टव्यं॥ प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्याह। न चेति। अधिकबलं हि बाधकं। न चानतिशयादैशादिज्ञानादधिकबलं ज्ञानन्दृष्टं। अतो बाधकाभावान्नतन्मिथ्येत्यर्थः। तस्य सम्यक्त्वेऽपि पूर्व्वोत्तरकालयोरसद्घटविषयत्वं किन्नस्यादित्याशङ्क्याह। घटेति। पूर्व्वोत्तरयोः कालयो-

---

* सत्यविषयत्वादिति पाठान्तरं।

भा॰ स्यात्। न च प्रत्यक्षमुपचर्य्यते। घटसद्भावे ह्यनुमानमवोचाम। विप्रतिषेधाच्च॥

यदि घटो भविष्यतीति कुलालादिषु व्याप्रियमाणेषु घटार्थं प्रमाणेन निश्चितं। येन च कालेन घटस्य सम्बन्धो भविष्यतीत्युच्यते तस्मिन्नेव काले घटोऽसन्निति विप्रतिषिद्धमभिधीयते। भविष्यन् घटोऽसन्निति न भविष्यतीत्यर्थः। अयं घटो न वर्त्तत इति यद्वत्। अथ प्रागुत्पत्तेर्घटोऽसन्नित्युच्येत घटार्थं प्रवृत्तेषु कुलालादिषु तत्र यथा व्यापाररूपेण वर्त्तमानास्तावत् कुलालादयस्तथा

आ॰ रिति शेषः॥ घटस्य प्रागसत्त्वाभावे हेत्वन्तरमाह। विप्रतिषेधादिति॥

स हि कारकव्यापारदशायामसन्निति कोऽर्थः किन्तस्य भविष्यत्त्वादि तदा नास्ति किं वार्थक्रियासामर्थ्यं। आद्ये व्याहतिं साधयति। यदीति। घटार्थं कुलालादिषु व्याप्रियमाणेषु सत्सु घटो भविष्यतीति प्रमाणेन निश्चितश्चेत् कथन्तद्विरुद्धं प्रागसत्त्वमुच्यते। कारकव्यापारावच्छिन्नेन हि कालेन घटस्य भविष्यत्त्वेनातीतत्वेन वा भविष्यत्यभूदिति सम्बन्धो विवक्ष्यते। तथाच तस्मिन्नेव काले घटस्य तथाविधसत्त्वनिषेधे व्याहतिरतिव्यक्तेरित्यर्थः॥ तामेवाभिनयति। भविष्यन्निति। यो हि कारकव्यापारदशायां भविष्यत्त्वादिरूपेणास्ति, स तदा नास्तीत्युक्ते तस्य तस्यामवस्थायां तेनाकारेणासत्त्वमर्थो भवति। तथाच घटो यदा येनाकारेणास्ति स तदाकारेण नास्तीति व्याहतिरित्यर्थः॥ द्वितीयमुत्थापयति। अथेति॥ प्रागुत्पत्तेर्घटार्थं कुलालादिषु प्रवृत्तेषु असावसन्नित्यसच्छब्दार्थं स्वयमेव विवेचयति। तत्रेत्यादिना॥ तत्र सिद्धान्ती ब्रूते। न विरुध्यत इति॥ कथम्पुनः सत्कार्य्यवादिनस्तदसत्त्वमविरुद्धमित्याह। कस्मादिति॥ प्रागुत्पत्तेस्तु असद्व्यावृत्तिरूपं सत्त्वं घटस्य सिषाधयिषितं, तच्चेद्भवानपि तस्य सदा-

भा॰ घटो न वर्त्तत इत्यसच्छब्दस्यार्थस्तेन विरुध्यते कस्मात् स्वेन हि भविष्यद्रूपेण घटो वर्त्तते। न हि पिण्डस्य वर्त्तमानता कपालस्य वा घटस्य भवति। न च तयोर्भविष्यत्ता घटस्य। तस्मात् कुलालादिव्यापारवर्त्तमानतायां प्रागुत्पत्तेर्घटोऽसन्निति न विरुध्यते। यदि घटस्य यत्स्वभविष्यत्ताकार्य्यरूपं तत् प्रतिषिध्येत। तत्प्रतिषेधे विरोधः स्यात्। नतु तद्भवान् प्रतिषेधति॥

न च सर्व्वेषां क्रियावतामेकैव वर्त्तमानता भविष्यत्त्वं वा। अपि च चतुर्विधानामभावानां घटस्येतरेतराभावो घटादन्यो दृष्टो यथा घटाभावः पटादिरेव न घट-

---

व्या॰ तत्त्वमर्थक्रियासामर्थ्यं निषेधन्ननुमन्यते नावयोर्विप्रतिपत्तिरित्यभिप्रेत्याह। स्वेन हीति॥ ननु त्वन्मते सर्व्वस्य सर्व्वात्मत्वाविशेषात् पिण्डादेर्वर्त्तमानता घटस्य स्यात्। तस्य चातीतता भविष्यत्ता च पिण्डकपालयोः स्यादिति साङ्कर्य्यमाशङ्क्याह। न हीति। व्यवहारदशायां यथा प्रतिभासमनिर्वाच्य संस्थानभेदाश्रयत्वादित्यर्थः॥ प्रागवस्थायां घटस्यार्थक्रियासामर्थ्यलक्षणसत्त्वनिषेधे विरोधाभावमुपपादितमुपसंहरति। तस्मादिति॥ उक्तमेव व्यतिरेकद्वारा विवृणोति। यदीत्यादिना। यदा कारकाणि व्याप्रियन्ते तदा घटोऽसन्निति तस्य भविष्यत्त्वादिरूपं तत्काले निषिध्यते चेदुक्तविधया व्याघातः स्यात्। न च तस्य तस्मिन् काले भविष्यत्त्वादिरूपं सत्त्वं निषिध्यते। अर्थक्रियासामर्थ्यस्यैव निषेधात् तत्र विरोधावकाशोऽस्तीत्यर्थः॥

न हि पिण्डस्येत्यादिना साङ्कर्य्यसमाधिरुक्तस्तमिदानीं सर्व्वतन्त्रसिद्धान्ततया स्फुटयति। न चेति। भविष्यत्त्वमतीतत्वञ्चेति शेषः॥ कार्य्यस्य प्रागुत्पत्तेर्नाशाच्चोर्द्ध्वमसत्त्वाभावे हेत्वन्तरमाह। अपि चेति। तदेवानुमानतया स्पष्टयितुन्दृष्टान्तं साधयति।

आ० स्वरूपमेव। न च घटाभावः सन् पटोऽभावात्मकः किन्तर्हि भावरूप एव। एवं घटस्य प्राक्प्रध्वंसात्यन्ताभावानामपि घटादन्यत्वं स्यात्। घटेन व्यपदिश्यमानत्वात् घटस्येतरेतराभाववत्। तथैव भावात्मकता अभावानां। एवञ्च सति घटस्य प्रागभाव इति न घटस्वरूपमेव प्रागुत्पत्तेर्नास्ति। अथ घटस्य प्रागभाव इति घटस्य यत् स्वरूपं तदेवाच्येत। घटस्येति व्यपदेशानुपपत्तिः। अथ कल्पयित्वा व्यपदिश्येत शिलापुत्रकस्य शरीरमिति यद्वत्। तथापि

व्या० चतुर्विधानामिति। षष्ठी निर्धारणे। घटान्योन्याभावः पटादन्यत्वे तत्राप्यन्योन्याभावान्तराङ्गीकारादनवस्थेत्याशङ्क्याह। दृष्ट इति। न यौक्तिकमन्यत्वं किन्तु घटो न भवति पट इति प्रातीतिकं। तथाच घटाभावः पटादिरेवेति। पटादेस्ततोऽन्यत्वात् घटान्योन्याभावस्यापि घटादन्यत्वसिद्धिरित्यर्थः॥ ननु घटाभावः पटादिरित्ययुक्तं। विशेषणत्वेन घटस्यापि पटादावन्तर्भावप्रसङ्गादिति चेन्नैवं दृष्टपदेन निराकृतत्वात्। घटाभावस्य पटादित्वाभावेऽपि न स्वातन्त्र्यं। अभावत्वविरोधात्। नापि तदन्योन्याभावः पटादेर्धर्म्मः संसर्गाभावान्तर्भावापातात्। न च स घटस्यैव धर्म्मः स्वरूपं वा घटः। घटो न भवतीति प्रतीत्यभावादित्यभिप्रेत्याह। न घटस्वरूपमेवेति॥ यदि प्रतीतिमाश्रित्य घटान्योन्याभावः पटादिरिष्यते तदा पटादेर्भावस्याभावत्वविधानाद्व्याघात इत्याशङ्क्याह। न चेति। स्वरूपपररूपाभ्यां सर्व्वं सदसदात्मकमिति हि वृद्धाः। तथाच पटादेः स्वेनात्मनाभावत्वं घटतादात्म्याभावात्तदभावत्वञ्चेत्यव्याहतिरित्यर्थः॥ सिद्धे प्रतीत्यनुसारिणि दृष्टान्ते विवक्षितमनुमानमाह। एवमिति॥ किञ्च तेषामभावानां घटाद्भिन्नत्वात्पटवदेव सत्यमेष्टव्यमित्यनुमानान्तरमाह। तथेति। अनुमानफलं कथयति। एवञ्चेति। तेषां घटादन्यत्वे तस्यानाद्यनन्तत्वमद्वयत्वं

भा॰ घटस्य प्रागभाव इति कल्पितस्यैवाभावस्य घटेन व्यपदेशो न घटस्वरूपस्यैव ॥

अर्थान्तरं घटाद्घटस्याभाव इत्युक्तोत्तरमेतत्। किञ्चान्यत्प्रागुत्पत्तेः शशविषाणवदभावभूतस्य घटस्य स्वकारणसत्तासम्बन्धानुपपत्तिः। द्विनिष्ठत्वात् सम्बन्धस्यायुतसिद्धानामदोष इति चेत्। न। भावाभावयोरयुतसिद्धत्वानुपपत्तेः। भावभूतयोर्हि युतसिद्धताऽयुतसिद्धता वा

व्या॰ सर्व्वात्मत्वञ्च प्राप्नोति। सत्त्वे च तेषामभावानामभावान्न भावाभावयो र्मिथः सङ्कतिरित्यर्थः॥ ननु प्रसिद्धोऽभावो भाववदशक्योऽपह्नोतुमिति चेत् स तर्हि घटस्य स्वरूपमर्थान्तरं वेति विकल्प्याद्यमनूद्य दूषयति। अथेत्यादिना॥ प्रागभावादेर्घटत्वेऽपि सम्बन्धं कल्पयित्वा घटस्येत्युक्तिरिति शङ्कते। अथेति॥ सम्बन्धस्य कल्पितत्वे सम्बन्धिनोऽप्यभावस्य तथात्वं स्यादिति दूषयति। तथापीति। यत्र सम्बन्धं कल्पयित्वा व्यपदेशस्तत्र न वास्तवो भेदो यथा राहुशिरसोस्तथात्रापि विकल्पिते सम्बन्धे भेदस्य तथात्वाद्वास्तवत्वं सम्बन्धिनोरन्यतरस्य स्यात्। न चाभावस्तथा सापेक्षत्वादतो घटस्तथेत्यर्थः। कल्पान्तरमनुवदति। अथेति।

अनुमानफलं वदद्भिर्घटस्य कारणात्मना ध्रुवत्ववचनेन समाहितमेतदित्याह। उक्तोत्तरमिति॥ असत्कार्य्यवादे दोषान्तरमाह। किञ्चेति। स्वहेतुसम्बन्धः सत्तासम्बन्धो वा जन्मेति तार्किकाः। न च प्रागुत्पत्तेरसतः सम्बन्धस्तस्य सतोऽवृत्तेरित्यर्थः॥ युतसिद्धयोरज्जुघटयोर्मिथःसंयोगे पृथक्सिद्धिरपेक्ष्यते। अयुतसिद्धानां परस्परपरिहारेण प्रतीत्यनर्हाणां कार्य्यकारणादीनां मिथोयोगे पृथक्सिद्ध्यभावो न दोषमावहतीति शङ्कते। अयुतेति॥ परिहरति। नेति॥ उक्तमेव स्फोटयति। भावेति॥ व्यवहारदृष्ट्या कार्य्यकारणयोः साधितामृत्युच्छब्दार्थव्याहृतिमुपसंहरति। तस्मादिति॥

नैवेहेत्यत्र सर्व्वस्य प्रागुत्पत्तेरसत्त्वशङ्का मृत्युनेत्यादिवाक्यव्याख्यानेन निरस्ता। सम्प्रति मृत्युशब्दस्यार्थान्तरे रूढत्वाद्वैनावरण

उ॰ अशनाययाऽशनाया हि मृत्युस्तन्मनोऽकुरुतात्मन्वी स्यामिति ।

भा॰ स्यान्न तु भावाभावयोरभावयोर्वा तस्मात् सदेव कार्य्यं प्रागुत्पत्तेरिति सिद्धं । किं लक्षणेन मृत्युनावृतमित्यत आह ।

अशनायया अशितुमिच्छा अशनाया सैव मृत्युः सा हि मृत्योर्लक्षणं । तया लक्षितेन मृत्युनाशनायया । कथमशनाया मृत्युरिति । उच्यते ॥ अशनाया हि मृत्युः । हि शब्देन प्रसिद्धं हेतुमवद्योतयति । यो ह्यशितुमिच्छति सोऽशनायानन्तरमेव हन्ति जन्तून् । तेनासावशनायया लक्ष्यते मृत्युरिति । अशनाया हीत्याह । बुद्ध्यात्मनोऽशनाया धर्म्म इति स एष बुद्ध्यवस्थो हिरण्यगर्भो मृत्युरित्युच्यते । तेन मृत्युनेदं कार्य्यमावृतमासीत् । यथा

आ॰ जगतः सम्भवतीत्याक्षिपति । किं लक्षणेनेति ॥ अनभिव्यक्तनामरूपमध्यक्षाद्ययोग्यमपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतावस्थातिरिक्तं मायारूपं साभासं मृत्युरित्युच्यते । न हि सर्व्वं कार्य्यमवान्तरकारणादुत्पत्तुमर्हतीत्यभिप्रेत्याह । अत आहेति ॥

कथं यथोक्तो मृत्युरशनायया लक्ष्यते । नहि मूलकारणस्याशनायादिमत्त्वं । अशनायापिपासे प्राणस्येति स्थितेरिति शङ्कते । कथमिति ॥ मूलकारणस्यैव सूत्रत्वं प्राप्तस्य सर्व्वसंहर्त्तृत्वान्मृत्युत्वे सति वाक्यशेषोपपत्तिरिति परिहरति । उच्यत इति ॥ प्रसिद्धमेव प्रकटयति । यो हीति ॥ तथापि प्रसिद्धं मृत्युं हित्वा कथं हिरण्यगर्भोपादानमत आह । बुद्ध्यात्मन इति ॥ उक्तं हेतुं कृत्वा फलितमाह । इति स इति ॥ ननु न तेन जगदाव्रियते मूलकारणेनैव तदावरणात् । तत् कथं वाक्योपक्रमोपपत्तिरत

उ॰ सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायन्तार्चते वै मे-

भा॰ पिण्डावस्थया मृदा घटादय आवृताः स्युरिति तद्वत् । तन्मनोऽकुरुत ॥ तदिति मनसो निर्देशः । स प्रकृतो मृत्युर्वक्ष्यमाणकार्यसिसृक्षया तत्कार्यालोचनक्षमं मनः-शब्दवाच्यं सङ्कल्पादिलक्षणमन्तःकरणमकुरुत कृतवान् । केनाभिप्रायेण मनोऽकरोदित्युच्यते आत्मन्वी आत्मवानिति लिङ्गव्यत्ययेन स्यां भवेयं । अहमनेनात्मना मनसा मनस्वी स्यामित्यभिप्रायः ॥

स प्रजापतिरभिव्यक्तेन मनसा समनस्कः सन्नर्चन्नर्चयन् पूजयन्नात्मानमेव कृतार्थोऽस्मीत्यचरच्चरणमकरोत् । तस्य प्रजापतेरर्चतः पूजयत आपो रसात्मिकाः पूजाङ्गभूता अजायन्त उत्पन्नाः । अत्राकाशप्रभृतीनां त्र-

---

व्या॰ आह । तेनेति ॥ ननु हिरण्यगर्भे प्रकृते कथं स्वकृति नपुंसकप्रयोगस्तत्राह । तदिति । मनस इति वाक्यार्थमधुना कथयति सप्रकृत इति । भूतसृष्ट्यतिरेकेण भौतिकस्य मनसः सृष्टिरयुक्तेति मत्वा पृच्छति । केनेति ॥ अपञ्चीकृतानां हिरण्यगर्भोपाधिभूतानां प्रागेव लब्धात्मकत्वात्तेभ्यो मनोऽभिव्यक्तिरविरुद्धेति मन्वानो ब्रूते । उच्यत इति ॥ स्वात्मवत्त्वस्य स्वाभाविकत्वाच्च तदा शंसनीयमित्याशङ्क्य वाक्यार्थमाह । अहमिति ॥ मनसो व्यक्तस्योपयोगमाह । स प्रजापतिरिति ॥

ननु तैत्तिरीयकाख्यामाकाशादिसृष्टिरुच्यते तत् कथमिहापामादौ सृष्टिवचनं तत्राह । अत्रेति । सप्तम्या हिरण्यगर्भकर्तृकसर्गोक्तिः । त्रयाणामपञ्चीकृतानामिति यावत् ॥ नन्वाकाशाद्या तैत्तिरीये सृष्टिः । इह त्वबाद्येति । उदितानुदित-

उ० कमभूदिति तदेवार्क्यस्यार्कत्वं । कꣳ ह वा अस्मै भवति य एवमेतदर्क्यस्यार्कत्वं वेद ॥ १ ॥

भा० याणामुत्पत्त्यनन्तरमिति वक्तव्यं श्रुत्यन्तरसामर्थ्यात् विकल्पासम्भवाच्च सृष्टिक्रमस्य ॥ अर्चते पूजां कुर्वते वै मे मह्यं कमुदकमभूदित्येवममन्यत । यस्मान्मृत्युस्तदेव तस्मादेव हेतोरर्क्यस्यार्कस्याग्नेरश्वमेधक्रतूपयोगिकस्यार्कत्वमर्कत्वे हेतुरित्यर्थः । अग्नेरर्कनामनिर्वचनमेतत् । अर्चनात्सुखहेतुपूजाकरणात्सम्बन्धाच्चाग्नेरेतद्गौणं नामार्क इति । य एवं यथोक्तमर्कस्यार्कत्वं वेद जानाति कमुदकं सुखं वा नामसामान्यात् । ह वा इत्यवधारणार्थौ भवत्येवेति । अस्मै एवंविदे एवंविदर्थंभवति ॥ १ ॥

आ० होमवद्विकल्पो भविष्यति नेत्याह । विकल्पेति । पुरुषतन्त्रत्वात् क्रियाया युक्तो विकल्पः । सिद्धेऽर्थे तु पुरुषानधीने नासौ सम्भवति । अतः सृष्टिर्विवक्षिता चेदाकाशाद्यैव सा युक्ता । अविद्याप्रधानत्वात्तु नादरः सृष्टाविति भावः ॥ अपामर्च सृष्टिवचनमनुपयुक्तं । न खल्वपस्ताभिरेव पूजा सिद्ध्यतीत्याशङ्क्याश्वमेधिकाग्नेरर्कनामसिद्ध्यर्थं तदुपयोगमुपन्यस्यति । अर्चत इति ॥ कोऽसौ हेतुरित्यपेक्षायामर्चतियदावयवस्यार्कशब्देन सङ्गतिरिति मन्वानः सन्नाह । अर्कत्वमिति ॥ एवं मृत्योरर्कत्वेऽपि कथमग्नेरर्कत्वमित्याशङ्क्य मृत्युसम्बन्धादित्याह । अग्नेरिति ॥ किमर्थमग्नेरर्कनामनिर्वचनमित्याशङ्क्यापूर्व्वक्रियायोगस्य फलान्तराभावादुपासनार्थमित्याह । अग्नेरिति ॥ निर्वचनमेव स्फोरयति । अर्चनादिति । फलवत्त्वाच्च यथोक्तनामवतोऽग्नेरुपास्तिरत्र विवक्षितेत्याह । य एवमिति ॥ १ ॥

उ॰ आपो वा अर्कस्तद्यदपां शर आसीत्तत्समहन्यत।
सा पृथिव्यभवत्तस्यामश्राम्यत् तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य
तेजो रसो निरवर्त्तताग्निः॥२॥

भा॰ आपो वा अर्कः। कः पुनरसावर्क इत्युच्यते। आपो वा या अर्चनाङ्गभूतास्ता एवार्कोऽग्नेरर्कस्य हेतुत्वात्। अप्सु चाग्निः प्रतिष्ठित इति। न पुन. साक्षादेवार्कस्ताः। तासामप्रकरणादग्नेश्च प्रकरणं। वक्ष्यति चायमग्निरर्क इति। तत्तत्र यदपां शर इव शरो दध्न इव मण्डभूतमासीत् तत् समहन्यत संघातमापद्यत॥ तेजसा वाह्यान्तः पच्यमानं लिङ्गव्यत्ययेन वा योऽपां शरः स समहन्यतेति सा पृथिव्यभवत् स सङ्घातो येयं पृथिवी साऽभवत्। ताभ्यो ऽद्भ्योऽण्डमभिनिर्वृत्तमित्यर्थः। तस्यां पृथिव्यामुत्पादितायां स मृत्युः प्रजापतिरश्राम्यच्छ्रमयुक्तो बभूव। सर्व्वो हि

व्या॰ अपामर्कत्वश्रवणात् नाग्नेरर्कत्वमिति शङ्कते। कः पुनरिति॥ प्रकरणमाश्रित्य तासामर्कत्वमौपचारिकमित्युत्तरमाह। उच्यत इति॥ तास्वन्तर्हिरण्मयमण्डं सम्बभूवेति श्रुतिमनुसन्धायुपचारहेत्वन्तरमाह। अप्सु चेति॥ मुख्यमर्कत्वमपां वारयति। न पुनरिति। ननु श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवायपारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् प्रकरणादापो वा अर्क इति वाक्यं बलवदित्याशङ्क्य वाक्यसहकृतं प्रकरणमेव केवलवाक्याद्बलवदित्याशयवानाह। वक्ष्यति चेति। भूतान्तरसहितास्वप्सु कारणभूतासु पृथिवीद्वारा पार्थिवोऽग्निः प्रतिष्ठित इत्युक्तमिदानीं पृथिवीसर्गं ताभ्यो दर्शयति। तदित्यादिना। अप्सु भूतान्तरसहितासूत्पन्नासु सतीष्विति सप्तम्यर्थः॥ शर इव शर इत्युक्तमेव व्याचष्टे। दध्न इवेति। सङ्घाते सहकारिकारणमाह। तेज-

उ० स त्रेधात्मानं व्यकुरुतादित्यं तृतीयं वायुं तृती-

भा० लोकः कार्य्यं कृत्वा श्राम्यति। प्रजापतेश्च तन्महत् कार्य्यं यत् पृथिवीसर्गः किन्तस्य श्रान्तस्येत्युच्यते। तस्य श्रान्तस्य सन्तप्तस्य खिन्नस्य तेजो रसस्तेज एव रसस्तेजोरसः सारो निरवर्त्तत प्रजापतिशरीरान्निष्क्रान्त इत्यर्थः। कोऽसौ निष्क्रान्तोऽग्निः सोऽण्डस्यान्तर्विराट् प्रजापतिः प्रथमजः कार्य्यकरण सङ्घातवान् जातः। स वै शरीरी प्रथम इति स्मरणात् ॥२॥

स च जातः प्रजापतिस्त्रेधा त्रिप्रकारमात्मानं स्वयमेव कार्य्यकरणसङ्घातं व्यकुरुत व्यभजदित्येतत् कथं त्रेधेत्याह। आदित्यं तृतीयमग्निवाय्वपेक्षया त्रयाणाम्पूरणमकुरुतेत्यनुवर्त्तते। अग्न्यादित्यापेक्षया वायुन्तृतीयं। तथा वा-

व्या० सेति ॥ यत्तदिति पदे नपुंसकत्वेन श्रुते कथन्तयोः शरशब्देन कारणस्योच्छूनत्ववाचिना पुंलिङ्गेनान्वयस्तत्राह। लिङ्गव्यत्ययेनेति। उक्तानुपपत्तिद्योतनार्थो वाशब्दो व्यत्ययेनान्वयमेवाभिनयति। योऽपामिति ॥ वाक्यतात्पर्य्यमाह। ताभ्य इति। स्थूलप्रपञ्चात्मकविराजः सूक्ष्मप्रपञ्चात्मकसूत्रादुत्पत्तिं वक्तुं पातनिकामाह। तस्यामिति। उक्तोऽर्थे लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति। सर्व्वो हीति ॥ इदानीं विराडुत्पत्तिमुपदिशति। किन्तस्येत्यादिना ॥ अग्निशब्दार्थं स्फुटयति। सोऽण्डस्येति ॥ तस्य प्रथमशरीरित्वे मानमाह। स वा इति ॥२॥

विराजो ध्यानार्थमवच्छेदभेदमाह। स चेति ॥ कोऽस्य त्रेधाभावस्य कर्त्तेति विवक्षायामाह। स्वयमेवेति ॥ कथमेकस्य त्रिधात्वमन्यथा कथमेकत्वमित्याह। कथमिति ॥ मृदो घटशरावाद्यनेकरूपवत्त्ववद्विराजो बहुरूपत्वं साधयति। आहेत्यादिना॥ कथमग्निन्तृतीयमित्यश्रुतं कल्प्यते तत्राह। सामर्थ्यस्येति। वाय्वादित्ययोरिवाग्नेरपि सङ्ख्यापूरणत्वशक्तेरविशिष्टत्वादग्निन्तृतीयम-

उ॰ यद्ध्ँ स एष प्राणस्त्रेधा विहितः तस्य प्राची दिक् शिरोऽसौ चासौ चेर्म्मौ ॥

भा॰ वाय्वादित्यापेक्षयाग्निस्तृतीयमिति द्रष्टव्यं। सामर्थ्यस्य तुल्यत्वात् त्रयाणां सङ्ख्यापूरणत्वे। स एष प्राणः सर्व्वभूतानामग्निवाय्वादित्यरूपेण विशेषतः स्वेनैव मृत्व्यात्मना त्रेधा विहितो विभक्तो न विराट्स्वरूपोपमर्द्दनेन। तस्यास्य प्रथमजस्याग्नेरश्वमेधोपयोगिकस्यार्कस्य विराजश्चित्यात्मकस्याश्वस्येव दर्शनमुच्यते। सर्व्वा हि पूर्व्वोक्तोत्पत्तिरस्य स्तुत्यर्थेत्यवोचाम। इत्यमसौ शुद्धजन्मेति। तस्य प्राची दिक् शिरो विशिष्टत्वसामान्यात। असौ चासौ च ऐशान्याग्नेय्यौ ईर्म्मौ बाहू। ईरयतेर्गतिकर्म्मणः।

व्या॰ कुरुतेत्युपसङ्ख्यायते स त्रेधात्मानमिति चोपक्रमादित्यर्थः ॥ ननु किमर्थं त्रेधा भावो विराट् स्वरूपोपमर्द्देन क्रियते। न हि स तस्मिन् सत्येव युक्तो विरोधादित्याह। स एष इति। यथा तन्त्ववस्थानुपमर्द्दनेन मूलकारणात् पटो जायते तथा सर्व्वेषां भूतानां प्राणतया साधारणोऽप्ययं स्वेनैव स्वतन्त्रेणानुगतेन मृत्युरूपेण त्रेधा विभागस्य कर्त्ता। न चैकस्य बहुरूपत्वविरोधो मायाविवदुपपत्तेरित्यर्थः ॥ तस्य प्राचीत्यादेस्तात्पर्य्यमाह। तस्येति। उक्तानि विशेषणानि प्रकरणाविच्छेदार्थमनूद्यन्ते ॥ अग्निविषयन्दर्शनमिदानीमुच्यते चेत् नैवेहेत्यादि पूर्व्वोक्तमनर्थकमित्याशङ्क्याह। सर्व्वा हीति ॥ स्तुतिमेवाभिनयति। इत्थमिति ॥ कर्म्माग्नेः संस्कर्त्तव्यत्वाच्चित्याग्निशिरसि प्राचीदृष्टिः कर्त्तव्येत्याह। तस्येति ॥ आरोपे सादृश्यमाह। विशिष्टत्वेति ॥ शिरसोऽनन्तरभावित्वाद्बाह्वोरैशान्यादिदृष्टिमाह। असौ चेति ॥ कथमीर्म्मशब्दो बाहुवाचीत्याशङ्क्य तदुत्पत्तिमाह। ईरयतेरिति। गत्यर्थयोगादीर्म्मशब्दो बाहुमधिकरोतीत्यर्थः ॥

उ॰ अथास्य प्रतीची दिक् पुच्छमसौ चासौ च सक्थ्यौ दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरमियमुरः स एषोऽप्सु प्रतिष्ठितो यत्र क्व चेति तदेव प्रतितिष्ठत्येवं विद्वान् ॥ ३ ॥

भा॰ अथास्याग्नेः प्रतीची दिक् पुच्छं जघन्यो भागः। प्राङ्मुखस्य प्रत्यग्दिक्सम्बन्धात्। असौ चासौ च वायव्यनैर्ऋत्यौ सक्थ्यौ सक्थिनी पृष्ठकोणत्वसामान्यात्। दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे उभयदिक्सम्बन्धसामान्यात्। द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरमिति पूर्ववत्। इयमुरः अधोभागसामान्यात्। स एषोऽग्निः प्रजापतिरूपो लोकाद्यात्मकोऽग्निरप्सु प्रतिष्ठितः। एवमिमे लोका अप्स्वन्तरिति श्रुतेः। यत्र क्व च यस्मिन् कस्मिंश्चिदेति गच्छति तदेव तत्रैव प्रतितिष्ठति

आ॰ तत्पुच्छादिषु प्रतीच्यादिदृष्टिरध्यस्यति। अथेत्यादिना। चित्यस्याग्नेः शिरसि बाह्वोः प्राच्यादिदृष्टिकरणानन्तरमित्यर्थः। सक्थिपदं पृष्ठनिष्ठोन्नतास्थिद्वयविषयं। उभयशब्देन प्राचीप्रतीचीद्वयं गृह्यते। उरसि पृथिवीदृष्टिमाह। इयमिति॥ उपास्यमुक्तमग्निमनुवदति। स एष इति। तस्योपासनामेवाप्सु प्रतिष्ठितत्वं गुणमुपदिशति। अग्निरिति॥ भूतान्तरसहितानामपां सर्व्वलोककारणत्वादशेषलोकात्मकोऽग्निस्तत्र प्रतिष्ठितः सम्भवति इत्यत्र श्रुत्यन्तरं संवादयति। एवमिति॥ यथैतेषु लोकेषु सर्व्वं कार्य्यं प्रतिष्ठितं तथेति यावत्। लोकशब्देन स्थूलानां भूतानां सन्निवेशविशेषा गृह्यन्ते। अप्सु भूतान्तरसहितासु कारणभूतास्विति यावत्॥ फलश्रुतिं व्याचष्टे। यत्रेति।

उ॰ सोऽकामयत द्वितीयो म आत्मा जायेतेति

भा॰ स्थितिं लभते। कोऽसावित्थं यथोक्तमप्सु प्रतिष्ठितत्वमग्नेर्विद्वान् विजानन् गुणफलमेतत् ॥ ३ ॥

सोऽकामयत योऽसौ मृत्युः सोऽबादिक्रमेणात्मनात्मानमण्डस्यान्तः कार्य्यकरणसङ्घातवन्तं विराजमग्निमसृजत स त्रेधा चात्मानमकुरुतेत्युक्तं। स किंव्यापारः सन्नसृजतेत्युच्यते। स मृत्युरकामयत कामितवान्। किं द्वितीयो मे ममात्मा शरीरं येनाहं शरीरी स्यां स जायेतोत्पद्येतेत्येवमेतदकामयत। स एवं कामयित्वा मनसा पूर्व्वोत्पन्नेन वाचं त्रयीलक्षणां मिथुनं द्वन्द्वभावं समभवत् सम्भवनं कृतवान् मनसा त्रयीमालोचितवान् त्रयीविहितं सृष्टिक्रमं मनसा अन्वालोचयदित्यर्थः॥ कोऽसावशनायया लक्षितो मृत्युः। अशनायालक्षणो मृत्युरित्युक्तं। तमेव परा-

टी॰ ध्यैयोपास्तिफलं व्यप पुनर्मृत्युञ्जयतीत्यादिना वक्ष्यते। किमिदमस्थाने फलसङ्कीर्त्तनमत आह। गुणेति ॥ ३ ॥

उत्तरग्रन्थमवतार्य्य तस्य पूर्व्वग्रन्थेन सम्बन्धं वस्तु वृत्तं कीर्त्तयति। सोऽकामयतेत्यादिना॥ अवान्तरव्यापारमन्तरेण कर्त्तृत्वानुपपत्तिरिति मत्वा पृच्छति। स किंव्यापार इति॥ कामनादिरूपमवान्तरव्यापारमुत्तरवाक्यावष्टम्भेन दर्शयति। उच्यत इति॥ कामनाकार्य्यं मनःसंयोगमुपन्यस्यति॥ स एवमिति॥ कोऽयं मनसा सह वाचो द्वन्द्वभावस्तत्राह। मनसेति॥ वाक्यार्थमेव स्फुटयति। त्रयीविहितमिति॥ वेदोक्तसृष्टिक्रमालोचनं प्रजापतेर्नेदम्प्रथमं। संसारस्यानादित्वादिति वक्तुमनुशब्दः॥ सोऽकामयतेत्यादौ सर्व्वत्रासोऽव्यवहितविराड्विषयत्वमाशङ्क्य परि-

॥

उ॰ स मनसा वाचं मिथुनꣳ समभवत् अशनाया मृत्यु-
स्तद्यद्रेत आसीत्स संवत्सरोऽभवत्। न ह पुरा ततः
संवत्सर आस तमेतावन्तं कालमबिभः।

भा॰ मृत्युरित्यन्यत्र प्रसङ्गो मा भूदिति। तद्रेत आसीत्। तत्तत्र मिथुने यद्रेत आसीत्प्रथमशरीरिणः प्रजापतेरुत्पत्तौ कारणं रेतो बीजं ज्ञानकर्मरूपं त्रय्यालोचनायां यत् दृष्टवानासीत्। जन्मान्तरकृतं तद्भावभावितोऽपः सृष्ट्वा तेन रेतसा बीजेनाप्स्वनुप्रविश्याण्डरूपेण गर्भीभूतः स संवत्सरोऽभवत् स संवत्सरकालनिर्माता संवत्सरः प्रजापतिरभवत्॥

न ह पुरा पूर्वं ततस्तस्मात्संवत्सरकालनिर्मातुः प्रजापतेः संवत्सरः कालो नास ह न बभूव ह। तं संवत्सरकालनिर्मातारमन्तर्गर्भं प्रजापतिं यावानिह प्रसिद्धः काल

आ॰ हरति। कोऽसावित्यादिना॥ कथन्तया मृत्युर्लक्ष्यते तत्राह। अशनायेति॥ किमिति तर्हि पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह। तमेवेति। अन्यत्रानन्तरप्रकृतेर्विराडात्मनीति यावत्॥ अवान्तरव्यापारान्तरमाह।*तदित्यादिना॥ प्रसिद्धं रेतो व्यावर्त्तयति। ज्ञानेति॥ ननु प्रजापतेर्न ज्ञानं कर्म्म वा सम्भवति तत्रानधिकारादित्याशङ्क्यासीदित्यस्य पदस्यार्थमाह। जन्मान्तरेति॥ वाक्यस्यापेक्षितं पूरयित्वा वाक्यान्तरमादाय व्याकरोति। तद्भावेत्यादिना॥

ननु संवत्सरस्य प्रागेव प्रसिद्धत्वान्न प्रजापतेस्तन्निर्म्माणेन तदात्मत्वमित्याशङ्क्योत्तरं वाक्यमुपादत्ते। न ह पुरेति॥ तद्या-

* तद्भावेत्यादिना॥

उ॰ यावान्त्संवत्सरस्तमेतावतः कालस्य परस्ताद-सृजत। तञ्जातमभिव्याददात् स भाणकरोत्सैव वागभवत्॥ ४॥

भा॰ एतावन्तमेतावत्संवत्सरपरिमाणं कालमबिभः भृतवान्। यावान् संवत्सर इह प्रसिद्धस्ततः परस्तात् किं कृतवान् तमेतावतः कालस्य संवत्सरमात्रस्य परस्तादूर्द्धमसृजत सृष्टवान् अण्डमभिनदित्यर्थः। तमेवं कुमारञ्जातमग्निं प्रथमशरीरिणं अशनायावत्त्वान्मृत्युरभिव्याददान्मुखविदारणं कृतवानत्तुं। स च कुमारो भीतः स्वाभाविक्याऽविद्यया युक्तो भाणित्येवं शब्दमकरोत्। सैव वागभवद्वाक् शब्दोऽभवत्॥ ४॥

व्या॰ अथ्ये। पूर्व्वमिति। प्रजापतेरादित्यात्मकत्वात्तदधीनत्वाच्च संवत्सरव्यवहारस्यादित्यात्पूर्व्वं व्यवहारो नासीदेवेत्यर्थः॥ कियन्तं कालमण्डरूपेण गर्भो बभूवेत्यपेक्षायामाह। तमित्यादिना॥ अवान्तरव्यापारमनेकविधमभिधाय विराडुत्पत्तिमाकाङ्क्षाद्वारेणोपसंहरति। यावानित्यादिना॥ कथम्पूर्व्वमेव गर्भतयाविद्यमानस्य विराजः सृष्टिस्तत्राह। अण्डमिति॥ विराडुत्पत्तिमुक्त्वा शब्दमात्रस्य सृष्टिं विवक्षुर्भूमिकां करोति। तमेवमिति॥ अयोग्येऽपि पुत्रभक्षणे प्रवर्त्तकन्दर्शयति। अशनायावत्त्वमिति॥ विराजो भयकारणमाह। स्वाभाविक्येति॥ इन्द्रियन्देवताञ्च व्यावर्त्तयति। वाक् शब्द इति॥ ४॥

उ० स ऐक्षत यदि वा इममभिमꣳस्ये कनीयोऽन्नं करिष्य इति स तया वाचा तेनात्मनेदꣳ सर्व-

भा० स ऐक्षत स एवम्भीतं कृतरवं कुमारं दृष्ट्वा मृत्युरैक्षत ईक्षितवान्। अशनायावानपि यदि कदाचिद्वै इमं कुमारमभिमंस्ये। अभिपूर्वो मन्यतिर्हिंसार्थः हिंसिष्य इत्यर्थः। कनीयोऽन्नं करिष्ये कनीयोऽल्पमन्नं करिष्य इत्येवमीक्षित्वा तद्भक्षणादुपरराम। बहु ह्यन्नं कर्त्तव्यं दीर्घकालभक्षणाय न कनीयः। तद्भक्षणे हि कनीयोऽन्नं स्यात् वीजभक्षण इव सस्याभावः॥ स एवं प्रयोजनमन्नबाहुल्यमालोच्य तयैव त्रय्या वाचा पूर्वोक्तया तेनैव चात्मना मनसा मिथुनीभावमालोचनमुपगम्योपगम्येदं सर्वं स्थावरजङ्गमञ्चासृजत यदिदं किञ्च यत्किञ्चेदं। किन्तदृचो यजूंषि सामानि छन्दांसि च सप्त गायत्र्यादीनि स्तोत्रशस्त्रादिकर्माङ्गभूतांस्त्रिविधान्मंत्रान् गायत्र्यादिछन्दोविशिष्टान् यज्ञांश्च

आ० इदानीमृगादिसृष्टिमुपदेष्टुं पातनिकां करोति। स इत्यादिना॥ ईक्षणप्रतिबन्धकसद्भावन्दर्शयति। अशनायावानपीति। अभिपूर्वो मन्यतिरिति रुद्रोऽस्य पशूनभिमन्येत नास्य रुद्रः पशूनभिमन्यत इत्यादि शास्त्रमत्र प्रमाणयितव्यं॥ अन्नस्य कनीयस्त्वे का हानिरित्याशङ्क्याह। बहु हीति॥ तथापि विराजो भक्षणे का क्षतिस्तत्राह। तद्भक्षणे हीति। तस्यान्नात्मकत्वात्तदुत्पादकत्वाच्चेति शेषः॥ कारणनिवृत्तौ कार्य्यनिवृत्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह। वीजेति॥ यथोक्तेक्षणानन्तरं मिथुनभावद्वारा त्रयीसृष्टिं प्रस्तौति। स एवमिति। ननु विराजः सृष्ट्या स्थावरजङ्गमात्मनो जगतः सृष्टेरुक्तत्वात् किं पुनरुक्त्येत्याशयेन पृष्ट्वा

उ॰ मसृजत यदिदं किञ्चर्चो यजूᳬंषि सामानि छ-
न्दाᳬंसि यज्ञान् प्रजाः पशून्।
स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत सर्वं वा

भा॰ तत्साध्यान् प्रजास्तत्कर्त्रीः पशूंश्च ग्राम्यानारण्यान् कर्मसा-
धनभूतान्। ननु त्वया मिथुनीभूतयाऽसृजतेत्युक्तं त्वगा-
दीनीह कथमसृजतेति। नैष दोषः। मनसस्त्वव्यक्तोऽयं मि-
थुनीभावस्त्रय्या वाचः। त्वगादीनां विद्यमानानामेव
कर्मसु विनियोगभावेन व्यक्तीभावः सर्ग इति॥

स प्रजापतिरेवमन्नवृद्धिं बुद्ध्वा यद्यदेव क्रियां क्रिया-
साधनं फलं वा किञ्चिदसृजत तत्तदत्तुं भक्षयितुमध्रियत

व्या॰ परिहरति। किन्तदिति। गायत्र्यादीनीत्यादिपदैर्गायत्र्युष्णिगनुष्टु-
ब्बृहतीपंक्तित्रिष्टुब्जगतीछन्दांस्युक्तानि॥ केवलानां छन्दसां
सर्गासम्भवाच्छदाच्छादितानामृग्यजुःसामात्मनां मन्त्राणां सृष्टिरत्र
विवक्षितेत्याह। स्तोत्रेति। उद्गात्रादिना गीयमानमृग्जातं
स्तोत्रं तदेव होत्रादिना शंस्यमानं शस्त्रं। स्तुतमनुशंसतीति
श्रुतेः। यन्न गीयते न च शंस्यतेऽध्वर्युप्रभृतिभिश्च प्रयुज्यते तदपत्र
याज्यमित्यभिप्रेत्यादिपदं। अतएव त्रिविधानित्युक्तं।

अजादयो ग्राम्याः पशवो गवयादयस्त्वारण्या इति भेदः। कर्म-
साधनभूतानसृजतेति सम्बन्धः॥ स मनसा वाचं मिथुनं
समभवदित्युक्तत्वात् प्रागेव त्रय्याः सिद्धत्वान्न तस्याः सृष्टिः श्लिष्टे-
ति शङ्कते। नन्विति॥ व्यक्ताव्यक्तविभागेन परिहरति। नेत्या-
दिना। इति मिथुनीभावसर्गयोरुपपत्तिरिति शेषः॥

अत्तृसर्गश्चान्नसर्गश्चेति द्वयमुक्तं। इदानीमुपास्यस्य प्रजापते-
र्गुणान्तरं निर्दिशति। स प्रजापतिरित्यादिना॥ कथं मृत्यो-
रदितिनामत्वं सिद्धवदुच्यते तत्राह। तथा चेति। अदितेः
सर्वात्मत्वं वदता मन्त्रेण सर्वकारणस्य मृत्योरदितिनामत्वं

उ० अत्तीति तददितेरदितित्वꣳ सर्वस्यैतस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवमेतददितेरदितित्वं वेद ॥५॥

सोऽकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति ।

भा० सृतवान् मनः सर्वं कृत्स्नं वै यस्मादत्तीति तत्तस्माददितेरदितिनाम्नो मृत्योरदितित्वं प्रसिद्धं । तथाच मन्त्रोऽदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पितेत्यादिः। सर्वस्यैतस्य जगतोऽन्नभूतस्यात्ता सर्वात्मनैव भवति अन्यथा विरोधात्। न हि कश्चित्सर्वस्यैकोऽत्ता दृश्यते तस्मात् सर्वात्मा भवतीत्यर्थः। सर्वमस्यान्नं भवति। अतएव सर्वात्मनो ह्यत्तुः सर्वमन्नम्भवतीत्युपपद्यते । य एवमेतद्यथोक्तमदितेर्मृत्योः प्रजापतेः सर्वस्यादनाददितित्वं वेद तस्यैतत् फलं ॥ ५ ॥

सोऽकामयतेत्यश्वाश्वमेधयोर्निर्वचनार्थमिदमाह । भूयसा महता यज्ञेन भूयः पुनरपि यजेयेति । जन्मान्त-

---

श्रा० सूचितमिति भावः ॥ मृत्योरदितित्वविज्ञानवतोऽवान्तरफलमाह । सर्व्वस्येति ॥ सर्व्वात्मनेति कुतो विशिष्यते तत्राह। अन्यथेति। सर्व्वरूपेणावस्थानाभावे सर्व्वान्नभक्षणस्याशक्यत्वादित्यर्थः ॥ विरोधमेव साधयति । न हीति । फलस्योपासनाधीनत्वात्प्रजापतिर्मदितिनामानमात्मत्वेन ध्यायन् ध्येयात्मा भूत्वा तत्तद्रूपत्वमापन्नः सर्व्वस्यान्नस्यात्ता स्यादित्यर्थः ॥ अन्नमन्नमेवास्य सदा न कदाचित्तदस्यात्तृ भवतीति वक्तुमनन्तरवाक्यमादत्ते। सर्व्वमिति ॥ अतएवेत्युक्तं व्यक्तीकरोति। सर्व्वात्मनो हीति ॥ ५ ॥

उपास्तिविधौ सफले सति समाप्तिरेव ब्राह्मणस्योचिता

उ॰ सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य यशो वीर्य्यमुदक्रामत् ॥ १ ॥

भा॰ एकजन्मापेक्षया भूयः शब्दः । स प्रजापतिर्जन्मान्तरेऽश्वमेधेनायजत् । स तद्भावभावित एव कल्पादौ व्यावर्त्तत । सोऽश्वमेधक्रियाकारकफलात्मत्वेन निर्वृत्तः सन्नकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेत्येवं महत् कार्य्यं कामयित्वा लोकवदश्राम्यत् । स तपोऽतप्यत । तस्य श्रान्तस्य तप्तस्येति पूर्ववद्यशोवीर्य्यमुदक्रामदिति । स्वयमेव पदार्थमाह ।

व्या॰ किमुक्तस्यग्रन्थेनेत्याशङ्क्य प्रतीकमादाय तात्पर्य्यमाह । सोऽकामयतेत्यादिना । तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वमित्येतदन्तं वाक्यमिदमानिर्दिश्यते । भूयो दक्षिणकत्वादश्वमेधस्य भूयस्त्वमितिशब्दोऽकामयतेत्यनेन सम्बध्यते ॥ कथम्पुनस्तेन यक्ष्यमाणस्य प्रजापतेर्भूयःशब्दोक्तिः । न हि स पूर्व्वमश्वमेधमन्वतिष्ठत् कर्म्मानधिकारत्वात्तत्राह । जन्मान्तरेति ॥ तदेव स्पष्टयति । स प्रजापतिरिति । अथातीते जन्मनि यजमानोऽश्वमेधस्य कर्त्ताभूत् । अधुना हिरण्यगर्भो भूयो यजेयेत्याह ॥ तथाच कर्त्तृभेदाद्भूयः शब्दासामञ्जस्यमत आह । स तद्भावेति ॥ स प्रजापतिरश्वमेधवासनाविशिष्टो ज्ञानकर्म्मफलत्वेन कल्पादौ निर्वृत्तो भूयो यजेयेत्याह । कर्त्तृभोक्त्रोरैक्येन साधकफलावस्थयोर्यजमानस्रष्ट्रयोर्भेदाभावादित्यर्थः ॥ प्रजापतिरीश्वरो न तस्य दुःखात्मकश्रमानुष्ठानेच्छा युक्तेत्याशङ्क्य प्रकृतिवशात्तदुपपत्तिमभिप्रेत्याह । सोऽश्वमेधेति ॥ कथमेतावता विवक्षिता स्तुतिः सिद्धा इत्याशङ्क्याह । एवमिति ॥ *श्रमकारणमाह । स तप इति ॥

---

* श्रमकार्य्यमाहेतिपुस्तकान्तरपाठः ।

उ० प्राणा वै यशो वीर्य्यं तत्प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरꣳ श्वयितुमध्रियत तस्य शरीर एव मन आसीत् ॥ ६ ॥

भा० प्राणाश्चक्षुरादयः । वै यशो यशोहेतुत्वात्तेषु हि सत्सु ख्यातिर्भवति । तथा वीर्य्यं बलमस्मिन् शरीरे । न ह्युत्क्रान्तप्राणो यशस्वी बलवान् भवति । तस्मात्प्राणा एव यशो वीर्य्यं चास्मिन् शरीरे । तदेवं प्राणलक्षणं यशो वीर्य्यमुदक्रामत् उत्क्रान्तवत् । तदेवं यशोवीर्य्यभूतेषु प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरान्निष्क्रान्तेषु तच्छरीरम्प्रजापतेः श्वयितुमुच्छूनभावङ्गन्तुमध्रियतामेध्यञ्चाभवत् । तस्य प्रजापतेः शरीरान्निर्गतस्यापि तस्मिन्नेव शरीरे मन आसीत् । यथा कस्यचित् प्रिये विषये दूरङ्गतस्यापि मनो भवति तद्वत् । स तस्मिन्नेव शरीरे गतमनाः सन् किमकरोदिति ॥ ६ ॥

व्या० चक्षुरादीनां यशस्त्वे हेतुमाह । यशोहेतुत्वादिति ॥ तदेव साधयति । तेषु हीति । प्राणा एवेति तथाशब्दार्थः । तत्सु हि तेषु शरीरे बलम्भवतीति पूर्व्ववदेव हेतुरन्नेयः ॥ उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा स्फो*रयति । न हीति ॥ प्राणानां यशस्त्वं वीर्य्यवत्त्वं चोपसंहृत्य वाक्यार्थं निगमयति । तदेवमिति ॥ तत्प्राणेष्वित्यादि व्याचष्टे । तदेवमित्यादिना ॥ शरीरान्निर्गतस्य प्रजापतेर्मुक्तत्वमाशङ्क्याह । तस्येति ॥ सम्यग्ज्ञानाभावादासङ्गे सत्यपि न पुनस्तस्मिन्प्रवेशो युक्तः परित्यक्तपरिग्रहायोगादिति शङ्कते । स तस्मिन्निति ॥ ६ ॥

---

* स्फोटयतीतिपाठान्तरः ॥

उ॰ सोऽकामयत मेध्यं म इदं स्यादात्मन्व्यनेन

भा॰ उच्यते सोऽकामयत कथं मेध्यं मेधार्हं यज्ञियं मे ममेदं शरीरं स्यात्। किञ्चात्मन्वी आत्मवांश्चानेन शरीरेण शरीरवान् स्यामिति प्रविवेश। यस्मात्तच्छरीरं मद्वियोगाद्गतयशोवीर्यं सदश्वदश्वयत् ततस्तस्मादश्वः समभवत्। ततोऽश्वनामा प्रजापतिरेव साक्षादत्र स्तूयते। यस्माच्च पुनस्तत्प्रवेशाद्गतयशोवीर्यत्वादमेध्यं सन्मेध्यमभूत्तदेव तस्मादेवाश्वमेधस्याश्वमेधनाम्नः क्रतोरश्वमेधत्वमश्वमेधनामलाभः। क्रियाकारकफलात्मको हि क्रतुः। स च प्रजापतिरेवेति स्तूयते॥ क्रतुनिर्वर्त्तकस्याश्वस्य प्रजापतित्वमुक्तं

आ॰ अज्ञानवशात्परित्यक्तपरिग्रहोऽपि सम्भवतीत्याह। उच्यत इति॥ वीतदेहस्य कामनाऽयुक्तेति शङ्कते। कथमिति॥ सामर्थ्यातिशयादशरीरस्यापि प्रजापतेस्तदुपपत्तिरिति मन्वानो ब्रूते। मेध्यमिति॥ कामनाफलमाह। इति प्रविवेशेति॥ तथापि कथं प्रकृतिनिरुक्तिसिद्धिरित्याशङ्क्याह। यस्मादिति। यच्छब्दो यस्मादिति व्याख्यातः॥ देहस्याश्वत्वेऽपि कथं प्रजापतेस्तथात्वमित्याशङ्क्य तत्तादात्म्यादित्याह। तत इति॥ अश्वस्य प्रजापतित्वेन स्तुतत्वात्तस्योपास्यत्वं फलतीति भावः॥ तथापि कथमश्वमेधनामनिर्वचनमित्याशङ्क्याह। यस्माच्चेति। क्रतोस्तदात्मकस्य प्रजापतेरिति यावत्॥ देहो हि प्राणवियोगादश्वयत्पुनस्तत्प्रवेशाच्च मेधार्होऽभूदतः सोऽश्वमेधस्तत्तादात्म्यात्प्रजापतिरपि तथेत्यर्थः॥ ननु प्रजापतित्वेनाश्वमेधस्य स्तुतिर्नोपयोगिनी। अग्नेरुपास्यत्वेन प्रस्तुतत्वात् क्रतूपासनाभावादत आह। क्रियेति॥ ननु क्रत्वङ्गस्याश्वस्याश्वमेधक्रत्वात्मनश्चाग्नेरुक्तरीत्या स्तुतत्वात्तदुपास्तेश्च प्रागेवोक्तत्वादेष ह वा अश्वमेधमित्यादिवाक्यं

उ० स्यामिति । ततोऽश्वः समभवद्यदश्वत्तन्मेध्यमभू-
दिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वं ।
एष ह वा अश्वमेधं वेद य एनमेवं वेद ।

भा० उषा वा अश्वस्य मेध्यस्येत्यादिना । तस्यैवाश्वस्य मेध्यस्य प्रजापतिस्वरूपस्याग्नेश्च यथोक्तस्य क्रतुफलात्मरूपतया सम-स्तोपासनं विधातव्यमित्यारभ्यते । पूर्व्वत्र क्रियापदस्य विधायकस्याश्रुतत्वात् क्रियापदापेक्षत्वाच्च प्रकरणस्यायम-र्थोऽवगम्यते ॥

एष ह वै अश्वमेधं क्रतुं वेद यः कश्चिदेवमश्वमग्नि-रूपमर्कञ्च यथोक्तमेवं वक्ष्यमाणेन समासेन प्रदर्श्यमानेन विशेषणेन विस्पष्टं* वेद स एषोऽश्वमेधं वेद नान्यः ।

आ० नोपयुज्यते तत्राह । क्रतुनिर्वर्त्तकस्येति । उक्तस्य । चित्यस्याग्ने-स्तस्य प्राची दिगित्यादिना प्रजापतित्वमिति शेषः ॥ अश्वोपा-सनमग्न्युपासनञ्चैकमेवेति वक्तुमुत्तरं वाक्यमित्याह । तस्यैवेति ॥ य एवमेतददितेरदित्वं वेदेत्यादौ प्रागेव विहितमुपासनं किम्पुनरारम्भेणेत्याशङ्क्याह । पूर्व्वत्रेति ॥ यद्यपि विधिरदितित्वं वेदेति श्रुतस्तथापि -स्तगुणोपास्तिविधिर्न प्रधानविधिः । अत्र तु प्रधानविधिरुपास्तिप्रकरणत्वादपेक्ष्यते । अतोऽश्वमेधं वेदेति प्रधानविधिरिति भावः ॥

तात्पर्य्यमुक्त्वा वाक्यमादायाक्षराणि व्याकरोति । एष इति । यथोक्तमित्युभयत्र प्रजापतित्वमनुकृष्यते । तमेनवक्ष्यत्यादिभिः प्रदर्श्यमानविशेषणं ॥ विधिरत्र स्पष्टो न भवतीत्याशङ्क्याह ।

---

* विस्पष्ट मितिपाठान्तरः ॥

उ० तमनवरुद्धैवामन्यत । तꣳ संवत्सरस्य परस्तादात्मन आलभत । पशून्देवताभ्यः प्रत्यौहत् ।

भा० तस्मादेवं वेदितव्य इत्यर्थः ॥ कथन्तत्र पशुविषयमेव तावद्दर्शनमाह । तत्र प्रजापतिर्भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति कामयित्वात्मानमेव पशुं मेध्यं कल्पयित्वा तं पशुमनवरुद्धैवोत्सृष्टं पशुमवरोधमकृत्वैव मुक्तप्रग्रहममन्यताचिन्तयत् । तं संवत्सरस्य पूर्णस्य परस्तादूर्द्ध्वमात्मने आत्मार्थमालभत प्रजापतिदेवतात्मकत्वेनेत्येतदालभतालम्भं कृतवान् । पशूनन्यान् ग्राम्यानारण्यांश्च देवताभ्यो यथादैवतं प्रत्यौहत् प्रतिगमितवान् । यस्माच्चैवं प्रजापतिरमन्यत तस्मादेवमन्योऽप्युक्तेन विधिनात्मानं पशुमश्वं मेध्यं कल्पयित्वा सर्व्वदेवत्योऽहं प्रोक्ष्यमाण आलभ्यमानस्त्वहं मद्दैवत्य एव स्यां । अन्य इतरे पशवो ग्राम्यारण्या यथादैवतमन्याभ्यो देवताभ्य आलभ्यन्ते मदवयवभूताभ्य एवेति विद्यात् ॥

व्या० तस्मादिति । अश्वमेधो विधेयत्वेन सम्बध्यते ॥ एवं शब्दाप्रसिद्धार्थत्वं भाति सति कुतो विधिरित्याह । कथमिति ॥ एष ह वा अश्वमेधं वेदेत्यादौ विवक्षितस्य विधेर्भूमिकां करोति । तत्रेत्यादिना । उपास्तिविधिप्रस्तावः समभ्यर्थः ॥ कथं नु पशुविषयन्दर्शनन्दर्शयति । तत्रेति । एवमनन्तरवाक्ये प्रवृत्ते सतीति यावत् ॥ अथ विवक्षितं विधिमभिदधाति । यस्माच्चेति ॥ प्रजापतिरित्यम्फलावस्थायाममन्यतेत्यत्र किममाणमित्याशङ्क्य सम्प्रति तत्कार्य्यभूतासु प्रजासु तथाविधचेष्टादृष्टिरित्याह । अत एवेति ॥

उ॰ तस्मात्सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्त। एष वा अश्वमेधो य एष तपति तस्य संवत्सर आत्माऽयमग्निरर्कस्तस्येमे लोका आत्मानः तावेतावर्काश्वमेधौ ।

भा॰ अतएवेदानीं सर्वदैवत्यं प्रोक्षितम्प्राजापत्यमालभन्ते याज्ञिकाः। एवं एष वा अश्वमेधो य एष तपति यस्त्वेवं पशुसाधनकः क्रतुः स एष साक्षात् फलभूतो निर्दिश्यते एष वा अश्वमेधः। कोऽसौ य एष सविता तपति जगदवभासयति तेजसा। तस्यास्य क्रतुफलात्मनः संवत्सरः कालविशेष आत्मा शरीरं तन्निर्वर्त्त्यत्वात्संवत्सरस्य। तस्यैव क्रत्वात्मनोऽग्निसाध्यत्वाच्च फलस्य क्रतुत्वरूपेणैव निर्देशः। अयम्पार्थिवोऽग्निरर्कः साधनभूतः। तस्य चार्कस्य क्रतौ

आ॰ प्रोक्षितं मन्त्रसंस्कृतं पशुमिति यावत्। फलावस्थप्रजापतिवदित्येवं शब्दार्थः॥ उपासनविधिरुक्तः। सम्प्रति प्रतीकमादाय तात्पर्य्यमाह। एष इति॥ द्विविधो हि क्रतुः। कल्पितपशुहेतुको बाह्यतद्धेतुकश्च। स च द्विप्रकारोऽपि फलरूपेण स्थितः। सवितेवेति उपास्तिफलं वक्तुं एतद्वाक्यमित्यर्थः॥ विशेषोक्तिं विना नास्ति बुभुत्सोपशान्तिरित्याह। कोऽसाविति॥ क्रतुफलात्मकः सविता मण्डलं देवता वेति सन्देहे द्वितीयं गृहीत्वा तस्येत्यादि व्याचष्टे। तस्यास्येति। आदित्योदयानुदयाभ्यामहोरात्रिद्वारा संवत्सरव्यवस्थानात्तन्निर्म्मातुस्तस्य युक्तं तत्तादात्म्यमित्यर्थः। क्रतोरादित्यत्वमुक्त्वा तदङ्गस्याग्नेस्तत्त्वं वक्तुमयमग्निरर्क इति वाक्यं॥ तस्यार्थमाह। तस्यैवेति॥ ननु पूर्व्वोक्तस्यैवाग्नेरादित्यत्वं कुतो नियम्यतेऽन्यश्चित्योऽग्निरन्यश्चाग्निरादित्यः किं न स्यादित्याशङ्क्याह। तस्य चेति॥ तथापि कथं तस्यैवादि-

उ॰ सा पुनरेवैव देवता भवति मृत्युरेवाप पुनर्मृत्युञ्जयति नैनं मृत्युराप्नोति मृत्युरस्यात्मा।

भा॰ त्रिव्रयस्त्रेमे लोकास्तयोऽप्यात्मानः शरीरावयवाः। तथाच व्याख्यातं तस्य प्राची दिगित्यादिना॥ तावग्न्यादित्यावेतौ यथा विशेषितावर्काश्वमेधौ क्रतुफले॥

अर्को यः पार्थिवोऽग्निः स साचात् क्रतुरूपः क्रियात्मकः क्रतोरग्निसाध्यत्वात्तद्रूपेणैव निर्देशः। क्रतुसाध्यत्वाच्च फलस्य क्रतुरूपेणैव निर्देशः। आदित्योऽश्वमेध इति। तौ साध्यसाधनौ क्रतुफलभूतावग्न्यादित्यौ सा उ पुनर्भूय एकैव देवता भवति। का सा मृत्युरेव। पूर्व्वमप्येकैवासीत् क्रियासाधनफलभेदाय विभक्ता॥ तथाचोक्तं। स त्रेधात्मानं व्यकुरुतेति। सा पुनरपि क्रियानिर्वृत्त्युत्तरकालमेकैव देवता भवति मृत्युरेव फलरूपः। यः पुनरेव-

---

घा॰ त्वत्वं तत्राह। तथा चेति। तस्य प्राचीत्यादिना लोकात्मकत्वस्थित्यग्नेरुक्तं तद्दिशाप्युच्यते तस्मात्तस्यैवाप्यादित्यत्वमियमित्यर्थः॥ अग्न्यादित्यभेदस्य लोकवेदसिद्धत्वान्न तयोरेकेन क्रतुना तादात्म्यमित्याशङ्क्याह। ताविति। यथा विशेषितत्वमादित्यरूपत्वं॥

कुतस्तस्य चार्कस्य क्रतुरूपत्वं साधनत्वेन भेदादित्याशङ्क्योपचारादित्याह। क्रियात्मक इति॥ तथापि कथमादित्यस्य क्रतुतादात्म्योक्तिरित्याशङ्क्याह। क्रतुसाध्यत्वादिति॥ सत्यादित्यस्य क्रतुफलत्वेन क्रतुत्वे तद्धेतोरग्नेस्तादात्म्यायोगादयुक्तमग्नेरादित्यत्वमित्याशङ्क्याह। ताविति। क्रतुफलत्वात्तदात्मा सविता तद्धेतुस्थितोऽग्निस्तावुक्तविभागाद् व्युत्थादितोपासनादिव्यापारौ सन्तावेकैव प्राणाख्या देवतेति तयोरैक्योक्तिरित्यर्थः॥

उ० भवति एतासान्देवतानामेको भवति ॥ ७ ॥

इति द्वितीयं ब्राह्मणं ॥

द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ।

भा० सेनमश्वमेधं मृत्युमेकान्देवतां वेद अहमेव मृत्युरस्मि अश्वमेध एका देवता सा मद्रूपाश्वाग्निसाध्येति । सोऽपजयति पुनर्मृत्युं पुनर्मरणं सकृन्मृत्वा पुनर्मरणाय न जायत इत्यर्थः । अपजितोऽपि मृत्युरेनं पुनराप्नुयादित्याशङ्क्याह । नैनं मृत्युराप्नोति ॥ कस्मान्मृत्युरस्यैवं विद आत्मा भवति । किञ्च मृत्युरेव फलरूपः सन्नेतासान्देवतानामेको भवति तस्यैतत् फलं ॥ ७ ॥ तृतीयस्य द्वितीयं ब्राह्मणं ॥

द्वया हेत्याद्यस्य कः सम्बन्धः । कर्म्मणां ज्ञानसहितानां परा गतिरुक्ता । मृत्य्वात्मभावोऽश्वमेधगत्युक्त्या । अथेदानीं मृत्य्वात्मभावसाधनभूतयोः कर्म्मज्ञानयोर्यत उद्भवस्तत्प्र-

---

आ० एकैवेत्युक्ते प्रकृतयोरग्न्यादित्ययोरन्यतरपरिशेषं शङ्कते । का सेति ॥ कथं द्वयोरेकत्वमेकत्वे वा कथं द्वित्वं तत्राह । पूर्व्वमपीति ॥ उक्तोऽर्थे वाक्योपक्रमपनुकूलयति । तथा चेति ॥ सा पुनरित्यत्र पुनरित्यादेरर्थं निगमयति । सा पुनरिति ॥ ननु फलकथनार्थमुपक्रम्य प्राणात्मनाग्न्यादित्ययोरेकत्वं वदता प्रक्रान्तं प्रस्तुतमिति चेत्याह । यः पुनरिति । एकत्वमभिन्नत्वं ॥ ३ ॥ तृतीये द्वितीयं ब्राह्मणं ॥ २ ॥

द्वितीयमन्निब्राह्मणान्तरमवतार्य्य तस्य पूर्व्वेण सम्बन्धाप्रतीतेर्न सोऽस्तीत्याक्षिपति । द्वया हेत्याद्यस्येति ॥ विवक्षितं सम्बन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति । कर्म्मणामिति ॥ सा काष्ठा सा परा गतिरिति

भा॰ काशनार्थमुद्गीथब्राह्मणमारभ्यते ॥ ननु मृत्व्यात्मभावः पूर्व्वेच ज्ञानकर्म्मणोः फलमुक्तं । उद्गीथज्ञानकर्म्मणोस्तु मृत्व्यात्मभावातिक्रमणं फलं वक्ष्यति ॥ अतो भिन्नविषयत्वात्फलस्य न पूर्व्वकर्म्मज्ञानोद्भवप्रकाशनार्थत्वमिति चेत् । नायन्दोषः । अग्न्यादित्यात्मभावत्वादुद्गीथफलस्य पूर्व्वेणाप्येतदेव फलमुक्तमेतासान्देवतानामेको भवतीति ॥ ननु मृत्युमतिक्रान्त इत्यादि विरुद्धं । न स्वाभाविकपाप्मासङ्गविषयत्वादतिक्रमणस्य कोऽसौ स्वाभाविकः पाप्मासङ्गो मृत्युः । कुतो वा तस्योद्भवः । केन वा तस्यातिक्रमणं । कथं वेत्येतस्यार्थप्रकाशनायाख्यायिकाऽऽरभ्यते । कथं द्वया द्विप्रकाराः । ह इति पूर्व्ववृत्तावद्योतको निपातः ।

व्या॰ श्रुतेरुक्ता परा गतिर्मुक्तिरित्याशङ्क्याह । मृत्व्यात्मभाव इति ॥ अश्वमेधोपासनस्य साश्वमेधस्य केवलस्य वा फलमुक्तं नोपास्यन्तराणां कर्म्मान्तराणाञ्चेत्याशङ्क्याश्वमेधफलोक्तेरुपास्यन्तराणां केवलानां समुच्चितानाञ्च फलमुपलक्षितमित्याह । अश्वमेधेति ॥ वृत्तमनूद्योत्तरब्राह्मणस्य तात्पर्य्यमाह । अथेति । ज्ञानयुक्तानां कर्म्मणां संसारफलत्वप्रदर्शनानन्तरमिति यावत् ॥ ज्ञानकर्म्मणोरुद्भावकस्य प्राणस्य स्वरूपं निरूपयितुं ब्राह्मणमित्युत्थाप्योत्थापकत्वं सम्बन्धमुक्तमाक्षिपति । नन्विति ॥ मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत इति मृत्योरतिक्रमस्य वक्ष्यमाणज्ञानकर्म्मफलत्वात्पूर्व्वेत्र च तदन्तर्भावस्य तत्फलस्योक्तत्वात् उभयस्यापि फलस्य भेदात् पूर्व्वोत्तरयोर्ज्ञानकर्म्मणोर्विषयप्रवृत्तेरुद्देश्यभेदान्न पूर्व्वोक्तयोस्तयोरुद्भवकारणप्रकाशनार्थं ब्राह्मणमित्यर्थः ॥ पूर्व्वोत्तरज्ञानकर्म्मफलभेदाभावादेकविषयत्वात्तदुद्भावकप्रकाशनार्थं ब्राह्मणं युक्तमिति परिहरति।
नायमिति ॥ वाक्यशेषविरोधं शङ्कित्वा दूषयति । नन्वित्यादिना । स्वाभाविकः शास्त्रानाधेयो योऽयं पाप्मा विषयासङ्ग-

भा॰ वर्त्तमानप्रजापतेः पूर्व्वजन्मनि यद्वृत्तन्तदेव द्योतयति ह शब्देन । प्राजापत्याः प्रजापतेर्वृत्तजन्मावस्थस्यापत्यानि प्राजापत्याः । के ते देवाश्चासुराश्च । तस्यैव प्रजापतेः प्राणा वागादयः । कथम्पुनस्तेषान्देवासुरत्वं । उच्यते शास्त्रजनितज्ञानकर्म्मभाविता द्योतनाद्देवा भवन्ति । त एव स्वाभाविकप्रत्यक्षानुमानजनितदृष्टप्रयोजनकर्म्मज्ञानभाविता असुराः । स्वेष्वेवासुषु रमणात् सुरेभ्यो वा देवेभ्योऽन्यत्वात् । यस्माच्च दृष्टप्रयोजनज्ञानकर्म्मभाविता असुराः ।

व्या॰ रूपः स मृत्युः । तस्यातिक्रमणं वाक्यशेषे कथ्यते । न हि हिरण्यगर्भोत्थभूत्योरतः पूर्व्वोक्तज्ञानकर्म्मभ्यां तुल्यविषयत्वमेवोत्तरज्ञानकर्म्मणोरित्यर्थः ॥ ज्ञानकर्म्मणोरुद्भावकत्वं वक्तुं ब्राह्मणमारभ्यतामाख्यायिका तु किमर्थेत्याशङ्क्य तस्यास्तात्पर्य्यमाह । कोऽसाविति ॥ कथं यथोक्तो ब्राह्मणाख्यायिकयोरर्थः शक्यो ज्ञातुमित्याकाङ्क्षां निक्षिप्याक्षराणि व्याकरोति । कथमित्यादिना ॥ निपातार्थमेव स्फुटयति । वर्त्तमानेति । प्रजापतिशब्दो भविष्यद्वृत्त्या यजमानं गोचरयतीत्याह । वृत्तेति ॥ इन्द्रादयो देवा विरोचनादयश्चासुरा इत्याशङ्कां वारयति । तस्यैवेति ॥ याजमानेषु प्राणेषु देवत्वमसुरत्वञ्च विरुद्धं न सिद्धतीति शङ्कते । कथमिति ॥ तेषु तदुभयमौपाधिकं साधयति । उच्यत इति । शास्त्रानपेक्षयोर्ज्ञानकर्म्मणोरुत्पादकमाह । प्रत्यक्षेति । सन्निधानासन्निधानाभ्यां प्रमाणद्वयोक्तिः । स्वेष्वेवासुषु रमणं नामात्मम्भरित्वं ॥ तत इत्यादिवाक्यद्वयं व्याचष्टे । यस्माच्चेति ॥

उ॰ ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुराः। य एषु लोकेष्वस्पर्द्धन्त ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति ॥ १ ॥

भा॰ ततस्तस्मात् कानीयसाः कनीयांस एव कानीयसाः स्वार्थे वृद्धिः कनीयांसोऽल्पा एव देवाः। ज्यायसा असुरा ज्यायांसोऽसुराः। स्वाभाविकी हि कर्मज्ञानप्रवृत्तिर्महत्तरा। प्राणानां शास्त्रजनितायाः कर्मज्ञानप्रवृत्तेर्दृष्टप्रयोजनत्वात्। अतएव कनीयस्त्वं देवानां शास्त्रजनितप्रवृत्तेरल्पत्वात्। अत्यन्तयत्नसाध्या हि सा।

ते देवाश्चासुराश्च प्रजापतिशरीरस्था एषु लोकेषु निमित्तभूतेषु स्वाभाविकेतरकर्मज्ञानसाध्येष्वस्पर्द्धन्त स्पर्द्धां कृतवन्तः। देवानाञ्चासुराणाञ्च वृत्त्युद्भवाभिभवौ स्पर्द्धा कदाचिच्छास्त्रजनिता कर्मज्ञानभावनारूपा वृत्तिः प्राणानामुद्भवति। यदा चोद्भवति तदा दृष्टप्रयोजना प्रत्य-

---

आ॰ देवानामल्पत्वं प्रपञ्चयति। स्वाभाविकीहीति॥ महत्तरत्वे हेतुर्दृष्टप्रयोजनत्वादिति। असुराणां बहुत्वं प्रपञ्चयति। शास्त्रजनितेति। असुराणाम्बाहुल्यमिति शेषः॥ तदेव साधयति। अत्यन्तेति॥

उभयेषान्देवासुराणां मिथः सङ्घर्षन्दर्शयति। ते देवाश्चेति। कथम्ब्रह्मादीनां स्थावरान्तानां भोगस्थानानां स्पर्द्धानिमित्तत्वमित्याशङ्क्य तेषां शास्त्रीयेतरज्ञानकर्म्मसाध्यत्वात्तयोश्च देवासुरजयाधीनत्वात्तस्य च स्पर्द्धापूर्व्वकत्वात्परम्परया लोकानान्तन्निमित्तत्वमित्यभिप्रेत्य विशिनष्टि। स्वाभाविकेति॥ का पुन-

भा० चानुमानजनितकर्म्मज्ञानभावनारूपा तेषामेव प्राणानां वृत्तिरासुर्य्यभिभूयते । स देवानाञ्जयोऽसुराणाम्पराजयः । कदाचित्तद्विपर्य्ययेण देवानां वृत्तिरभिभूयते आसुर्य्या उद्भवः । सोऽसुराणाञ्जयो देवानाम्पराजयः । एवन्देवानाञ्जये धर्म्मभूयस्त्वादुत्कर्ष आप्रजापतित्वप्राप्तेः । असुरजयेऽधर्म्मभूयस्त्वादपकर्ष आस्थावरत्वप्राप्तेः । उभयसाम्ये मनुष्यत्वप्राप्तिः । त एवं कनीयस्त्वादभिभूयमाना असुरैर्देवा बाहुल्यादसुराणां किं कृतवन्त इत्युच्यते । ते देवा असुरैरभिभूयमाना ह किल ऊचुरुक्तवन्तः । कथं हन्तेदानीमस्मिन्यज्ञे ज्योतिष्टोम उद्गीथेनोद्गीथकर्म्मपदार्थकर्त्तृस्वरूपाश्रयणेनात्ययामातिगच्छामः । असुरानभिभूय स्वन्देवभावं शास्त्रप्रकाशितं प्रतिपद्यामह इत्युक्तवन्तो ऽन्योन्यं ॥ उद्गीथकर्म्मपदार्थकर्त्तृस्वरूपाश्रयणञ्च ज्ञानकर्म्मभ्यां । कर्म्म वक्ष्यमाणमन्त्रजपलक्षणं विधित्समानं तद्देतानि जपेदिति । ज्ञानन्त्विदमेव निरूप्यमाणं ॥ १ ॥

आ० केषां स्पर्द्धा नामेत्याशङ्क्याह । देवानाञ्चेति ॥ तामेव सफलां विवृणोति । कदाचिदित्यादिना ॥ अधिकृतैरसुरपराजये देवजये च प्रयतितव्यमित्यनुग्रहबुद्ध्या जयफलमाह । एवमिति ॥ आकाङ्क्षापूर्व्वकमनन्तरवाक्यमादाय व्याकरोति । त एवमित्यादिना ॥ योऽयमुद्गीथो नाम कर्म्माङ्गभूतः पदार्थस्तत्कर्त्तुः प्राणस्य स्वरूपाश्रयणमेव कथं सिद्ध्यतीत्याशङ्क्याह । उद्गीथेति ॥ किन्तत् कर्म्म किं वा ज्ञानन्तदाह । कर्म्मेति । तान्येतान्यसतो मा सद्गमयेत्यादीनि यजूंषि जपेदिति विधित्समानमिति योजना ॥ १ ॥

भा॰ नन्विदमभ्यारोहजपविधिशेषोऽर्थवादो न ज्ञाननिरूपणपरं। न। य एवं वेदेति वचनात्। उद्गीथप्रस्तावे पुराकल्पश्रवणाद् उद्गीथविधिपरमिति चेत्। न। अप्रकरणात्। उद्गीथस्य चान्यत्र विहितत्वात् द्विधाप्रकरणत्वाच्चाभ्यारोहजपस्य चानित्यत्वात्। एवंवित्प्रयोज्यत्वात् विज्ञानस्य च नित्यवत् श्रवणात्। तद्धैतल्लोकजिदेवेति च श्रुतेः। प्राणस्य वागादीनाञ्च शुद्ध्यशुद्धिवचनात्। न ह्यनुपास्यत्वे प्राणस्य शुद्धिवचनं। वागादीनां च सदोषोपन्य-

---

व्या॰ द्वया हेत्यादि न ज्ञाननिरूपणपरं। जपविधिशेषत्वेनार्थवादत्वात् तत् कुतोऽत्र ज्ञानस्य निरूप्यमाणत्वमित्याक्षिपति। नन्विति। आभिमुख्येनारोहति। देवभावमनेनेत्यभ्यारोहमन्त्रजपस्तद्विधिशेषोऽर्थवादो द्वया हेत्यादिवाक्यमित्यर्थः। उपास्तिविधिश्रवणात् तत्परं वाक्यं न जपविधिशेष इति दूषयति। नेति॥ माभूज्जपविधिशेषस्तथाप्युद्गायेत्युद्गात्रस्य कर्मणः सन्निधाने पुरातनकल्पनाप्रकारस्य द्वया हेत्यादिना श्रवणात् तद्विधिशेषोऽर्थवादोऽयमिति शङ्कते। उद्गीथेति॥ नेदं वाक्यं ज्ञानस्योद्गीथविधिशेषस्तत्प्रकरणस्थत्वाभावेन सन्निध्यभावादिति दूषयति। नाप्रकरणादिति॥ उद्गीथस्तर्हि क्व विधीयते न खल्वविहितमङ्गम्भवति तत्राह। उद्गीथस्य चेति। अन्यत्रेति कर्मकाण्डोक्तिः॥ यथोद्गायेत्युद्गीथविधिरपि इह प्रतीयते तत् कथं सन्निधिरपोद्यते तत्राह। विधेति। उद्गीथविधिरिह प्रतीयमानः प्राणस्योद्गातृदृष्ट्योपासनविधिः। अन्यथाप्रकारविरोधादित्यर्थः॥ जपविधिशेषत्वमुद्गीथविधिशेषत्वं वा ज्ञानस्य नास्तीत्युक्तं। इदानीं जपविधिशेषत्वाभावे युक्त्यन्तरमाह। अभ्यारोहेति॥ तदनित्यत्वं साधयति। एवमिति। प्राणविज्ञानवतानुष्ठेयो जपो न तद्विज्ञानात् प्रागस्ति तन्नासौ पश्चाद्भावी। प्रागेव सिद्धं विज्ञानं प्रयोजयतीत्यर्थः॥ तस्यापि प्राचीनत्वं कथमित्याश-

भा० स्तानामशुद्धिवचनं। वागादिनिन्दया मुख्यप्राणस्तुतिस्त्वा- भिप्रेतोपपद्यते। मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत इत्यादिफलवचनञ्च। प्राणस्वरूपापत्तिर्हि फलं तद्वद्वागाद्यग्न्यादिभावः।

भवतु नाम प्राणस्योपासनं न तु विशुद्ध्यादिगुणवत्तेति। ननु स्याच्छ्रुतत्वात् न स्यादुपास्यत्वे स्तुत्यर्थोपपत्तेः। न। अविपरीतार्थप्रतिपत्तेः श्रेयःप्राप्त्युपपत्तेर्लोकवत्। यो ह्यविपरीतमर्थं प्रतिपद्यते लोके स इष्टं प्राप्नोति अनिष्टाद्वा निवर्त्तते न विपरीतार्थप्रतिपत्त्या। तथेहापि श्रौतशब्दजनितार्थप्रतिपत्तौ श्रेयःप्राप्तिरुपपन्ना न विपर्य्यये। न

व्या० त्याह। विज्ञानस्य चेति। य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजत इति वत् य एवं वेदेति विज्ञानं श्रुतं न हि प्रयाजादिपौर्णमासीप्रयोजकं। तस्या एव तत्प्रयोजकत्वात्। तथा प्राणविषयोऽन्यो जपो न विज्ञानप्रयोजकः। तस्य स्वप्रयोजकत्वेन प्रागेव सिद्धेरावश्यकत्वादित्यर्थः॥ फलवत्त्वाच्च प्राणविज्ञानं स्वतन्त्रं विधित्सितमित्याह। तद्धेति॥ प्राणोपास्तेर्विवक्षितत्वे हेत्वन्तरमाह। प्राणस्येति॥ यद्धि स्तूयते तद्विधीयत इति न्यायमाश्रित्योक्तमेव प्रपञ्चयति। न हीति॥ अतश्च प्राणोपास्तिरत्र विधित्सितेत्याह। मृत्युमिति। फलवचनं प्राणस्यानुपास्यत्वेनोपपद्यत इति सम्बन्धः॥ उक्तमेव व्यनक्ति। प्राणेति। मृत्युमोचनानन्तरं वागादीनां यदग्न्यादित्वं फलं तदध्यात्मपरिच्छेदं हित्वोपासितुराधिदैविकप्राणस्वरूपापत्तेरुपपद्यते। तस्माद्विधित्सितैवात्र प्राणोपास्तिरित्यर्थः॥

उक्तन्यायेन प्राणोपास्तिमुपेत्य प्राणदेवतां शुद्ध्यादिगुणवतीमाक्षिपति। भवत्विति॥ यथा प्राणस्योपास्तिः प्राशस्त्यश्रुतत्वादिष्टा तथास्य गुणसम्बन्धः श्रुतत्वादेष्टव्यः। उपास्तावुपास्ये च गुणवति प्राणे प्रामाणिकप्राप्तेरविशेषादिति सिद्धान्ती ब्रूते। नन्विति॥ प्राणस्योपास्यत्वे विशुद्ध्यादिगुणवादस्य स्तुत्यर्थत्वेना-

भा॰ चोपासनार्थश्रुतशब्दोत्थविज्ञानविषयस्यायथार्थत्वे प्रमाणमस्ति। न च तद्विज्ञानस्यापवादः श्रूयते। ततः श्रेयःप्राप्तिदर्शनाद्यथार्थतां प्रतिपद्यामहे। विपर्यये चानर्थप्राप्तिदर्शनात्। यो हि विपर्ययेणार्थं प्रतिपद्यते लोके पुरुषं स्थाणुरिति अमित्रं मित्रमिति वा सोऽनर्थं प्राप्नुवन् दृश्यते। आत्मेश्वरदेवतादीनामप्ययथार्थानामेव चेद्ग्रहणं श्रुतितोऽनर्थप्राप्त्यर्थं शास्त्रमिति ध्रुवं प्राप्नुयाल्लोकवदेव न चैतदिष्टं।

व्या॰ र्थवादत्वसम्भवान्न यथोक्ता देवता स्यादिति पूर्ववाद्याह। न स्यादिति ॥ विशुद्ध्यादिगुणवादस्यार्थवादत्वेऽपि नाभूतार्थवादत्वमिति परिहरति। नेति। विशुद्ध्यादिगुणविशिष्टप्राणदृष्टेरत्र फलप्राप्तिः श्रुता न ज्ञानस्य मिथ्यार्थत्वे युक्ता सम्यग्ज्ञानादेव पुमर्थाप्तिः सम्भवादतः स्तुतिरपि यथार्थैवेत्यर्थः ॥ लोकदृष्टान्तं व्याचष्टे। यो हीति। इहेति वेदाख्यदार्ष्टान्तिकोक्तिः ॥ ननु विशुद्ध्यादिगुणवतीं देवतां वदन्ति वाक्यान्युपासनाविधिशेषत्वान्न स्वार्थे प्रामाण्यं प्रतिपद्यन्ते तत्राह। न चेति। अन्यपराणामपि वाक्यानां मानान्तरसंवादविसंवादयोरसतोः स्वार्थे प्रामाण्यमनुभवानुसारिभिरेष्टव्यमित्यर्थः ॥ ननु प्राणस्य विशुद्ध्यादिवादो न स्वार्थे मानमन्यपरत्वादादित्ययूपादिवाक्यवदत आह। न चेति। आदित्ययूपादिवाक्यार्थज्ञानस्य प्रत्यक्षादिनापवादवद्विशुद्ध्यादिगुणविज्ञानस्य नापवादः श्रुतस्तस्माद्विशुद्ध्यादिवादस्य स्वार्थे मानत्वमप्रत्यूहमित्यर्थः। विशुद्ध्यादिगुणकप्राणविज्ञानात्फलश्रवणात्तद्वादस्य यथार्थत्वमेवेत्युपसंहरति। तत इति ॥ लोकवद्वेदेऽपि सम्यग्ज्ञानादिष्टप्राप्तिरनिष्टपरिहारश्चेत्यन्वयमुखेनोक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेनापि समर्थयते। विपर्यये चेत्यादिना ॥ शास्त्रस्यानर्थार्थत्वमिष्टमिति शङ्कां निराचष्टे। न चेति। अपौरुषेयस्यासम्भावितसर्वदोषस्यापि पुरुषार्थहेतोः शास्त्रस्यानर्थार्थत्वमेष्टुमशक्यमित्यर्थः ॥ शास्त्रस्य यथार्थभूतार्थत्वं निगमयति।

भा० तस्मादयथाभूतानेवात्मेश्वरदेवतादीन् ग्राहयत्युपासनार्थं शास्त्रं। नामादौ ब्रह्मदृष्टिदर्शनादयुक्तमिति चेत् स्फुटं नामादेरब्रह्मत्वं। तत्र ब्रह्मदृष्टिं स्थाण्वादाविव पुरुषदृष्टिं विपरीतां ग्राहयच्छास्त्रं दृश्यते। तस्मादयथार्थमेव शास्त्रतः प्रतिपत्तेः श्रेय इत्ययुक्तमिति चेत्। न। प्रतिमावद्भेद-प्रतिपत्तेः। नामादावब्रह्मणि ब्रह्मदृष्टिं विपरीतां ग्राहयति। शास्त्रं स्थाण्वादाविव पुरुषदृष्टिमिति नैतत्साध्ववोचः। कस्माद्भेदेन हि ब्रह्मणो नामादिवस्तुप्रतिपन्नस्य नामादौ विधीयते ब्रह्मदृष्टिः प्रतिमादाविव विष्णुदृष्टिः। आलम्बनत्वे हि नामादिप्रतिपत्तिः प्रतिमावदेव न तु नामाद्येव ब्रह्मेति। यथा स्थाणावनिर्ज्ञाते न स्थाणुरिति पुरुष एवायमिति प्रतिपद्यते विपरीतं। न तु तथा नामादौ

आ० तस्मादिति। उपासनार्थं ज्ञानार्थञ्चेति शेषः॥ शास्त्रादयथार्थ-प्रतिपत्तेः श्रेयःप्राप्तिरित्यत्र व्यभिचारं चोदयति। नामादाविति॥ तदेव स्फुटयति। स्फुटमिति। अब्रह्मणि ब्रह्मदृष्टि-रेतस्मिंस्तद्बुद्धित्वान्मिथ्या धीः। सा च यावन्नाम्नो गतमित्यादिश्रुत्या फलवती। ततः शास्त्रादयथार्थप्रतिपत्तेरेव फलमि-त्ययुक्तमित्यर्थः॥ भेदाग्रहपूर्व्वकोऽन्यस्यान्यात्मतावभासो मिथ्या-ज्ञानं। अत्र तु भेदे भासमानेऽन्यत्रान्यदृष्टिर्विधीयते। यथा। विष्णोर्भेदे प्रतिमायां गृह्यमाणे तत्र विष्णुदृष्टिः क्रियते। तन्नेदं मिथ्याज्ञानमित्याह। नेति॥ नञर्थं स्फुटयति। नामा-दाविति॥ प्रश्नपूर्व्वकं हेतुं व्याचष्टे। कस्मादिति॥ प्रतिमायां विष्णुदृष्टिः प्रत्यालम्बनत्वमेव न विष्णुतादात्म्यं नामादेस्तु ब्रह्म-तादात्म्यं श्रुतमिति वैषम्यमाशङ्क्याह। आलम्बनत्वेनेति॥ उक्तमर्थं वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्फुटयति। यथेति॥ कर्म्ममीमांसको ब्रह्मविदेवं

भा॰ ब्रह्मदृष्टिर्विपरीता । ब्रह्मदृष्टिरेव केवला नास्ति ब्रह्मेति चेत्, एतेन प्रतिमाब्राह्मणादिषु विष्ण्वादिदेवपित्रादिदृष्टीनां तुल्यता । न ऋगादिषु पृथिव्यादिदृष्टिदर्शनात् विद्यमानपृथिव्यादिवस्तुदृष्टीनामेवर्गादिविषयेष्वाक्षेपदर्शनात् । तस्मात्तत्सामान्यान्नामादिषु ब्रह्मादिदृष्टीनां विद्यमानब्रह्मादिविषयत्वसिद्धिः । एतेन प्रतिमाब्राह्मणादिषु विष्ण्वादिदेवपित्रादिबुद्धीनाञ्च सत्यवस्तुविषयत्वसिद्धिः । मुख्यापेक्षत्वाच्च गौणत्वस्य । पञ्चाग्न्यादिषु चाग्नित्वादेर्गौणत्वान्मुख्याग्न्यादिसद्भाववन्नामादिषु ब्रह्मत्वस्य गौणत्वान्मुख्यब्रह्मसद्भावोपपत्तिः । क्रियार्थत्वाविशेषाद्विद्या-

---

व्या॰ प्रकटयन् प्रत्यवतिष्ठते । ब्रह्मेति । केवला तद्दृष्टिरेव नाम्नि चोद्यते चोदनावशाच्च फलं सेत्स्यति ब्रह्म तु नास्ति मानाभावादित्यर्थः ॥ अथ यथा देवानां प्रतिमादिषूपास्यमानानामन्यत्र सत्त्वं । यथा च वस्वाद्यानां पितॄणां ब्राह्मणादिदेहे तर्प्यमाणानामन्यत्र सत्त्वं । तथा ब्रह्मणोऽपि नामादावुपास्यत्वादन्यत्र सत्त्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह । एतेनेति । नामादौ ब्रह्मदर्शनेनेति यावत् । दृष्टान्तासिद्धिर्न क्वापि ब्रह्मास्तीति भावः ॥ सत्यज्ञानादिलक्षणं ब्रह्म नास्तीत्ययुक्तं । सदेव सौम्येदमित्यादिश्रुतेरित्याह । नेति ॥ किञ्च ब्रह्मदृष्टिः सत्यर्था शास्त्रीयदृष्टित्वात् इयमेवर्गग्निः सामेतिदृष्टिवदित्याह । ऋगादिष्विति ॥ तदेव स्फुटयति । विद्यमानेति । ताभिर्दृष्टिभिः सामान्यं दृष्टित्वं तस्मादिति यावत् ॥ यत्तु दृष्टान्तासिद्धिरिति तत्राह । एतेनेति । ब्रह्मदृष्टेः सत्यार्थत्ववचनेनेति यावत् ॥ ब्रह्मास्तित्वे हेत्वन्तरमाह । मुख्यापेक्षत्वादिति ॥ उक्तमेव विवृणोति । पञ्चेति । पञ्चाग्नयो द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषितः । आदिपदं वाग्धेन्वादिग्रहार्थं ॥ ननु वेदान्तवेद्यं ब्रह्मोच्यते न च तेभ्यस्तद्धीः सिद्ध्यति तेषां विधिवैधुर्य्येणाप्रामाण्यात् तत् कुतो ब्रह्मसिद्धिरत आह ।

भा० र्थानां । यथा च दर्शपौर्णमासादिक्रियेदम्फला विशिष्टेति-कर्त्तव्यताका एवं क्रमप्रयुक्ताङ्गा चेत्येतदलौकिकं वस्तु प्रत्यक्षाद्यविषयं तथाभूतञ्च वेदवाक्यैरेव ज्ञाप्यते। तथा परमात्मेश्वरदेवतादिवस्त्वस्थूलादिधर्म्मकमशनयाद्यतीतं चेत्येवमादिविशिष्टमिति वेदवाक्यैरेव ज्ञाप्यत इत्यलौकिकत्वात्तथाभूतमेव भवितुमर्हतीति॥ न च क्रियार्थैर्वाक्यैर्ज्ञानवाक्यानां बुद्ध्युत्पादकत्वे विशेषोऽस्ति। न चानिश्चिता विपर्य्यस्ता वा परमात्मादिवस्तुविषया बुद्धिरुत्पद्यते। अनुष्ठेयाभावादयुक्तमिति चेत्।

क्रियार्थैर्वाक्यैस्त्र्यंशा भावनानुष्ठेया ज्ञाप्यतेऽलौकिक्यपि। न तथा परमात्मेश्वरादिविज्ञानेऽनुष्ठेयं किञ्चिदस्ति। अतः क्रियार्थैः साधर्म्यमित्ययुक्तमिति चेत्। न। ज्ञानस्य तथाभूतार्थविषयत्वात्। न ह्यनुष्ठेयस्य त्र्यंशस्य भावनाख्यस्यानु-

---

आ० क्रियार्थैस्वेति। विमतं स्वार्थे प्रमाणमज्ञातज्ञापकत्वात् सम्मतवत्। अतो वेदान्तशास्त्रादेव ब्रह्मसिद्धिरित्यर्थः॥ सिद्धसाध्यार्थभेदेन वैषम्यात् अविशिष्टत्वमनिष्टमित्याशङ्क्योक्तं विवृणोति। यथा चेति। विशिष्टत्वं स्वरूपोपकारित्वं फलोपकारित्वञ्च पश्चमोक्तप्रकारं परामृष्टमेवमित्यादिष्टं अलौकिकत्वं साधयति। प्रत्यक्षादीति॥ किञ्च वेदान्तानामप्रामाण्यं बुद्ध्यनुत्पत्तेर्वा संशयाद्युत्पत्तेर्वा नाद्य इत्याह। न चेति॥ न द्वितीय इत्याह। न चानिश्चितेति। कोटिद्वयास्पर्शित्वादबाधाच्चेत्यर्थः॥ क्रियार्थैर्वाक्यैर्विद्यार्थानां वाक्यानां साधर्म्यमुक्तमाक्षिपति। अनुष्ठेयेति॥ साधर्म्यस्यायुक्तत्वमेव व्यनक्ति। क्रियार्थैरिति॥ वाक्योत्थबुद्धेर्यथार्थत्वाद्विध्यभावेऽपि वाक्यप्रामाण्यमज्ञातज्ञापकत्वेनाविरुद्धमिति परिहरति। न ज्ञानस्येति॥ अनुष्ठेयनिष्ठत्वमन्तरेण कुतो वस्तुनि प्रयोगप्रत्ययो

भा० ष्ठेयत्वात्तथात्वं किन्तर्हि प्रमाणत्वमधिगतत्वात् । न च तद्विषयाया बुद्धेरनुष्ठेयविषयत्वात्तथार्थत्वं किन्तर्हि वेद-वाक्यजनितत्वादेव ॥ वेदवाक्याधिगतस्य वस्तुनस्तथात्वे सत्यनुष्ठेयत्वं विशिष्टं चेदनुतिष्ठति नोचेत् अनुष्ठेयत्वविशिष्टं नानुतिष्ठति अनुष्ठेयत्वे वाक्यप्रमाणत्वानुपपत्तिरिति चेत्। न ह्यनुष्ठेयेऽसति पदानां संहतिरुपपद्यते । अनुष्ठेयत्वे तु सति तादर्थ्येन पदानि संहन्यन्ते । तत्रानुष्ठेयनिष्ठं वाक्यं प्रमाणं भवति। इदमनेनैवङ्कर्त्तव्यमिति । न त्विदमनेनैव-मित्येवंप्रकाराणां पदशतानामपि वाक्यत्वमस्ति । कुर्यात् क्रियेत कर्त्तव्यं भवेत् स्यादित्येवमादीनामन्यतमेऽसत्यतः परमात्मेश्वरादीनामवाक्यप्रमाणत्वं ॥

व्या० स्तथार्थत्वमित्याशङ्क्य तयोर्विषयतथात्वार्थं तदपेक्षास्वप्रामाण्या-र्थत्वं वेति विकल्प्याद्यन्दूषयति । न हीति । तदुभयविषयस्य कर्त्तव्यार्थस्य तथात्वं न कर्त्तव्यत्वापेक्षं । किन्तु मानगम्यत्वादन्यथा विप्रलम्भकविधिवाक्येऽपि तथात्वापत्तेरित्यर्थः ॥ द्वितीयम्प्रत्याह । न चेति । बुद्धिग्रहणं प्रयोगोपलक्षणार्थं । कर्त्तव्यत्वार्थविषयप्रयो-गादेर्नानुष्ठेयविषयत्वान्मानत्वं किन्तु प्रमाकरणत्वात् तज्जन्यत्वा-च्चान्यथात्मातिप्रसक्तितादवस्थ्यादतोऽनुष्ठेयनिष्ठत्वं मानत्वेऽनुप-युक्तमित्यर्थः ॥ कुतस्तर्हि कार्य्याकार्य्यधियावित्याशङ्क्याह । वेदेति ॥ वैदिकस्यार्थस्याबाधेन तथार्थत्वे सिद्धे समीहितं साधनत्वविशिष्टं चेदस्तु तदा कर्त्तव्यमिति धियानुतिष्ठति ॥ तच्चेदनिष्टसाधनत्व-विशिष्टं तदा न कार्य्यमिति धिया नानुतिष्ठति । अतो मानस्या-वनुष्ठानाननुष्ठानहेतू कार्य्याकार्य्यधियावित्यर्थः ॥ तथापि ब्रह्मणो वाक्यार्थत्वं पदार्थत्वं वा नाद्यमित्याह । अननुष्ठेयत्वमिति ॥ तस्याकार्य्यत्वेऽपि वाक्यार्थत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । न हीति । उभयत्रासतीति छेदः ॥ द्वितीयन्दूषयति ।

भा॰ पदार्थत्वे च प्रमाणान्तरविषयत्वं। अतोऽसदेतदिति चेत्। न। अस्ति मेरुर्वर्णचतुष्टयोपेत इत्येवमाद्यननुष्ठेयेऽपि वाक्यदर्शनात्। न च मेरुर्वर्णचतुष्टयोपेत इत्येवमादिवाक्यश्रवणे मेर्वादावनुष्ठेयत्वबुद्धिरुत्पद्यते। तथास्तिपदसहितानां परमात्मेश्वरादिप्रतिपादकवाक्यपदानां विशेषणविशेष्यभावेन संहतिः केन वार्य्यते। मेर्वादिज्ञानवत्परमात्मज्ञाने प्रयोजनाभावादयुक्तमिति चेत्। न। ब्रह्मविदाप्नोति परं। भिद्यते हृदयग्रन्थिरिति फलश्रवणात्। संसारबीजाविद्यादिदोषनिवृत्तिदर्शनाच्च। अनन्यशेषत्वाच्च तज्ज्ञा-

---

आ॰ पदार्थत्वे चेति। ब्रह्मणः शास्त्रार्थत्वमेतदित्युच्यते॥ कार्य्यास्पृष्टेऽर्थे वाक्यप्रामाण्यं दृष्टान्तेन साधयति। नेत्यादिना। शुक्लकृष्णलोहितमिश्रलक्षणं वर्णचतुष्टयं तद्विशिष्टो मेरुरस्तीत्यादिप्रयोगे मेर्वादावकार्य्येऽपि सम्यग्धीदर्शनात् तत्त्वमसिवाक्यादपि कार्य्यास्पृष्टे ब्रह्मणि सम्यग्ज्ञानसिद्धिरित्यर्थः॥ दृष्टान्तेऽपि कार्य्यधीरेव वाक्यादुदेतीत्याशङ्क्याह। न चेति॥ ननु तत्र क्रियापदाधीना पदसङ्गतिर्युक्ता। वेदान्तेषु पुनस्तदभावात्तदसंहत्ययोगात् कुतो वाक्यप्रमाणत्वं ब्रह्मणः सम्भवति तत्राह। तथेति॥ विमतमफलं सिद्धार्थज्ञानत्वात् सम्मतवदित्यनुमानात् तत्त्वमादेः सिद्धार्थस्यायुक्तं मानत्वमिति शङ्कते। मेर्वादीति॥ श्रुतिविरोधेनानुमानं धुनीते। नेत्यादिना॥ विद्वदनुभवविरोधाच्च नैवमित्याह। संसारेति॥ फलश्रुतेरर्थवादत्वेनामानत्वादनुमानाबाधकतेत्याशङ्क्याह। अनन्येति। पर्णमयीत्वाधिकरणन्यायेन जुह्वां फलश्रुतेरर्थवादत्वं युक्तं। ब्रह्मधियोऽन्यशेषत्वप्रापकाभावात्तत्फलश्रुतेरर्थवादत्वासिद्धिरिति। अन्यथा शारीरंकानारम्भः स्यादित्यर्थः। श्रुत्यनुभवाभ्यां वाक्योत्थज्ञानस्य फलवत्त्वदृष्टेर्युक्ता कार्य्यास्पृष्टेऽर्थे तत्त्वमस्यादेर्मानतेत्युक्तं॥ सम्प्रति शास्त्रस्य कार्य्यपरत्वान्नियमे हेत्वन्तरमाह। प्रतिषिद्धेति॥

भा॰ नस्य जुह्वामिव फलश्रुतेरर्थवादत्वानुपपत्तिः। प्रतिषिद्धा-निष्टफलसम्बन्धस्य वेदादेव विज्ञायते न चानुष्ठेयः सः। न च प्रतिषिद्धविषये प्रवृत्तक्रियस्याकरणादन्यदनुष्ठेयमस्ति।

अकर्त्तव्यताज्ञाननिष्ठतैव हि परमार्थतः प्रतिषेधवि-धीनां स्यात्। क्षुधार्त्तस्य प्रतिषेधज्ञानसंस्कृतस्याभक्ष्येऽभोज्ये वा प्रत्युपस्थिते कलञ्जाभिशस्तान्नादाविदं भक्ष्यमदो भोज्यमिति वा ज्ञानमुत्पन्नं तद्विषयया प्रतिषेधज्ञानस्त्या बाध्यते। मृगतृष्णिकायामिव पेयज्ञानं तद्विषययाथा-त्म्यविज्ञानेन तस्मिन्बाधिते स्वाभाविकविपरीतज्ञाने ऽन-र्थकरी तद्भक्षणभोजनप्रवृत्तिर्न भवति। विपरीतज्ञान-

---

व्या॰ यद्यपि कलञ्जभक्षणादेरधःपातस्य च सम्बन्धो न कलञ्जभ-क्षयेदित्यादिवाक्यात्प्रतीयते। तथापि तस्यानुष्ठेयत्वाद्वाक्यस्या-नुष्ठेयनिष्ठत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह। न चेति। सम्बन्धस्याभावार्थ-त्वान्नानुष्ठेयतेत्यर्थः॥ अभक्षणादिकार्य्यमिति विधिपरत्वमेव निषे-धवाक्यस्य किन्न स्यादित्याशङ्क्याह। न चेति। तस्यापि कार्य्यार्थत्वे विधिनिषेधभेदभङ्गान्नञः स्वसम्बन्धभावबोधेन मुख्यस्यार्थान्तरे वृत्तौ लक्षणापातान्निषिद्धविषये रागादिना प्रवृत्तक्रियावतो निषेधशास्त्रार्थधीसंस्कृतस्य निषेधश्रुतेरकरणात् प्रसक्तक्रियानि-वृत्त्युपलक्षितादौदासीन्यादन्यदनुष्ठेयं न प्रतिभातीत्यर्थः॥ भावविषयं कर्त्तव्यत्वं विधीनामर्थोऽभावविषयन्तु निषेधानामिति विशेषमाशङ्क्याह। अकर्त्तव्यतेति। अभावस्य भावार्थत्वाभावात् कर्त्तव्यताविषयत्वासिद्धिरिति हिशब्दार्थः। प्रतिषेधज्ञानवतोऽपि कलञ्जभक्षणादिज्ञानदर्शनात् तन्निवृत्तेर्नियोगाधीनत्वात् तन्निष्ठ-मेव वाक्यमेष्टव्यमिति चेन्नेत्याह। क्षुधार्त्तस्येति। विषलिप्तबाणह-तस्य पशोर्मांसं कलञ्जं। ब्रह्मवधाद्यभिशापयुक्तस्यान्नपानादि। तस्मिन्नभक्ष्येऽभोज्ये च प्राप्ते यद्भक्षणं क्षुत्क्षामस्योत्पन्नं तन्निषेध-

भा॰ निमित्तायाः प्रवृत्तेर्निवृत्तिरेव न पुनर्यत्नः कार्य्यस्तद-
भावे। तस्मात्प्रतिषेधविधीनां वस्तुयाथात्म्यज्ञाननिष्ठतैव न
पुरुषव्यापारनिष्ठतागन्धोऽप्यस्ति। तथेहापि परमात्मादि-
याथात्म्यज्ञानविधीनां तावन्मात्रपर्य्यवसानतैव स्यात्। तथा
तद्विज्ञानसंस्कृतस्य तद्विपरीतार्थज्ञाननिमित्तानाम्प्रवृत्ती-
नामनर्थार्थत्वेन ज्ञायमानत्वात्। परमात्मादियाथात्म्यज्ञा-
नस्मृत्या स्वाभाविके तन्निमित्तविज्ञानबाधितेऽभावः स्यात्॥

ननु कलञ्जादिभक्षणादेरनर्थार्थत्वेन वस्तुयाथात्म्य-
ज्ञानस्य स्मृत्या स्वाभाविके तद्भक्ष्यत्वादिविपरीतज्ञाने नि-
वर्त्तिते तद्भक्षणाद्यनर्थप्रवृत्त्यभाववदप्रतिषेधविषयत्वाच्छा-

---

आ॰ धीसंस्कृतस्य तद्धीस्मृत्या बाध्यमित्यत्र लौकिकदृष्टान्तमाह। मृग-
तृष्णिकायामिति॥ तथापि प्रवृत्त्यभावसिद्धये विधिरर्थ्यतामिति
चेन्नेत्याह। तस्मिन्निति। तदभावः प्रवृत्त्यभावो न विधिज-
न्यप्रयत्नसाध्यो निमित्ताभावेनैव सिद्धेरित्यर्थः॥ दृष्टान्तमुपसंह-
रति। तस्मादिति॥ दार्ष्टान्तिकमाह। तथेति॥ न केवलं
तत्त्वमस्यादिवाक्यानां सिद्धवस्तुमात्रपर्य्यवसानता किन्तु सर्व्व-
कर्म्मनिवर्त्तकत्वमपि सिद्ध्यतीत्याह। तथेति। अकर्त्तृभोक्तृब्रह्मा-
हमिति ज्ञानसंस्कृतस्य प्रवृत्तीनामभावः स्यादिति सम्बन्धः।
तस्माद्ब्रह्मभावाद्विपरीतोऽर्थो यस्य कर्त्तृत्वादिज्ञानस्य तन्निमित्ता-
नामनर्थार्थत्वेन ज्ञायमानत्वादिति हेतुः॥ कदा पुनस्तासा-
मभावः स्यादत आह। परमात्मादीति। भ्रान्तिप्राप्तभक्षणादि
निरासेन निवृत्तिनिष्ठतया निषेधवाक्यमानत्ववत् तत्त्वमादेरपि
प्रत्यग्ज्ञानोत्थकर्त्तृत्वादिनिवर्त्तकत्वेन मानत्वोपपत्तिरिति समु-
दायार्थः। दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमाशङ्कते।

नन्विति। तस्य निषिद्धत्वादनर्थार्थत्वमेव यद्वस्तुयाथात्म्यं
तज्ज्ञानेन निषेधे कृते तत्संस्कारद्वारा सम्पादितस्मृत्या शास्त्री-
यज्ञानविपरीतज्ञाने बाधिते तत्कार्य्यप्रवृत्त्यभावो निमित्ताभावे

भा॰ शास्त्रविहितप्रवृत्त्यभावो न युक्त इति चेत्। न। विपरीतज्ञाननिमित्तत्वानर्थार्थत्वाभ्यां तुल्यत्वात्। कलञ्जभक्षणादिप्रवृत्तेर्मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वमनर्थार्थत्वञ्च यथा तथा शास्त्रविहितप्रवृत्तीनामपि। तस्मात् परमात्मयाथात्म्यविज्ञानवतः शास्त्रविहितप्रवृत्तीनामपि मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वेनानर्थत्वेन च तुल्यत्वात् परमात्मज्ञानेन विपरीतज्ञाने निवर्त्तिते युक्त एवाभावः॥ ननु तत्र युक्तो नित्यानान्तु केवलशास्त्रनिमित्तत्वादनर्थार्थत्वाभावाच्चाभावो न युक्त इति चेत्। न। अविद्यारागद्वेषादिदोषवतो विहितत्वात्। यथा स्वर्गकामादिदोषवतो दर्शपौर्णमासादीनि काम्यानि कर्म्माणि विहितानि तथा सर्व्वानर्थबीजाविद्यादिदोषवतस्तज्जनितेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाररागद्वेषादिदोषवतश्च तत्प्रे-

---

व्या॰ नैमित्तिकाभावन्यायेन युक्तो न तथाग्निहोत्रादिप्रवृत्त्यभावो युक्तः। ब्रह्मविदाऽग्निहोत्रादि न कर्त्तव्यमिति निषेधानुपलम्भादित्यर्थः॥ तत्त्वमस्यादिवाक्येनार्थान्निषिद्धमग्निहोत्रादीति मन्वानः साम्यमाह। नेत्यादिना॥ शास्त्रीयप्रवृत्तीनां गर्भवासादिहेतुत्वादनर्थार्थत्वमहङ्कर्त्त्राद्यभिमानकृतत्वेन विपरीतज्ञाननिमित्तत्वं। एतदेव दृष्टान्तावष्टम्भेन स्पष्टयति। कलञ्जेति॥ काम्यानामज्ञानहेतुत्वानर्थार्थत्वाभ्यां विदुषस्तेषु प्रवृत्त्यभावो युक्तो नित्यानान्तु शास्त्रमात्रप्रयुक्तानुष्ठानत्वान्नाज्ञानकृतत्वं। प्रत्यवायाख्यानर्थध्वंसित्वाच्च नानर्थकरत्वं। अतस्तेषु प्रवृत्त्यभावो युक्तो न भवतीति शङ्कते। नन्विति॥ नित्यानां शास्त्रमात्रकृतानुष्ठानत्वमसिद्धमिति परिहरति। नेत्यादिना॥ तदेव प्रपञ्चयति। यथेति। अविद्यादीत्यादिशब्देनास्मितादिक्लेशचतुष्टयोक्तिः। तैरविद्यादिभिर्जनितेष्टप्राप्तौ तादृगनिष्टप्राप्तौ च क्रमेण रागद्वेषवतः पुरुषस्येष्टप्राप्तिमनिष्टपरिहारञ्च वाञ्छतस्ताभ्यामेव राग-

भा॰ रिताविशेषप्रवृत्तेरिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थिनो नित्यानि कर्म्माणि विधीयन्ते न केवलं शास्त्रनिमित्तान्येव। न चाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुबन्धसोमानां कर्म्मणां स्वतः काम्यनित्यत्वविवेकोऽस्ति।

कर्त्तृगतेन हि स्वर्गादिकाम्यदोषेण कामार्थता। तथा विद्यादिदोषवतः स्वभावप्राप्तेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थिनस्तदर्थान्येव नित्यानीति युक्तं तम्प्रति विहितत्वात्। न परमात्मयाथात्म्यविज्ञानवतः शमोपायव्यतिरेकेण किञ्चित् कर्म्म विहितमुपलभ्यते। कर्म्मनिमित्तदेवतादिसर्व्वसाधनविज्ञानोपमर्द्देन ह्यात्मज्ञानं विधीयते। न चोपमर्दितक्रियाकारकादिविज्ञानस्य कर्म्मप्रवृत्तिरुपपद्यते। विशिष्टक्रियासाधनादिज्ञानपूर्व्वकत्वात् क्रियाप्रवृत्तेः। न हि देश-

आ॰ द्वेषाभ्यामिष्टं मे भूयादनिष्टं माभूदित्यविशेषकामनाभिप्रेरिताविशेषप्रवृत्तियुक्तस्य नित्यानि विधीयन्ते। स्वर्गकामः पशुकाम इति विशेषार्थिनः काम्यानि। तुल्यन्तूभयेषां केवलशास्त्रानिमित्तत्वमित्यर्थः॥ किञ्च काम्यानां दुष्टत्वं ब्रुवता नित्यानामपि तदिष्टमुत्पत्तिविनियोगप्रयोगाधिकारविधिरूपे विशेषाभावादित्याह। नचेति॥ कथन्तर्हि काम्यनित्यविभागस्तत्राह।

कर्त्तृगतेनेति। स्वर्गकामः पशुकाम इति विशेषार्थिनः काम्यविधिरिष्टं मे स्यादनिष्टं माभूदित्यविशेषकामप्रेरिताविशेषितप्रवृत्तिमतो नित्यविधिरित्युक्तमित्यर्थः॥ नन्वविद्यादिदोषवतो नित्यानि कर्म्माणीत्ययुक्तं। परमात्मज्ञानवतोऽपि यावज्जीवश्रुतेस्तेषामनुष्ठेयत्वादित्याशङ्क्य श्रुतेरविरक्तविषयत्वान्मैवमित्याह। न परमात्मेति। योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यत इति स्मृतेर्ज्ञानपरिपाके कारणं कर्म्मोपशम एव प्रतीयते न तथा कर्म्मविधिरित्यर्थः॥ न केवलं विहितं नोपलभ्यते

भा॰ कालाद्यनवच्छिन्नास्थूलाद्वयादिब्रह्मप्रत्ययधारिणः कर्म्मावसरोऽस्ति ॥ भोजनादिप्रवृत्त्यवसरवत् स्यादिति चेत् । न । अविद्यादिकेवलदोषनिमित्तत्वाद्भोजनादिप्रवृत्तेरावश्यकत्वानुपपत्तेः । न तु तथा नियतं कदाचित् क्रियते कदाचिन्न क्रियते चेति नित्यं कर्म्मोपपद्यते । केवलदोषनिमित्तत्वात्तु भोजनादिकर्म्मणोऽनियतत्वं स्यात् । दोषोद्भवाभिभवयोरनियतत्वात् कामानामिव काम्येषु ।

शास्त्रनिमित्तकालाद्यपेक्षकत्वाच्च नित्यानामनियतत्वानुपपत्तिः । दोषनिमित्तत्वे सत्यपि यथा काम्याग्नि-

---

आ॰ न सम्भवति चेत्याह । कर्म्मनिमित्तेति । यदा नासि त्वं संसारी किन्त्वकर्तृ भोक्तृ ब्रह्मासीति श्रुत्या ज्ञाप्यते तदा देवतायाः सम्प्रदानत्वं करणत्वं । व्रीह्यादेरित्येतत् सर्व्वमुपमर्द्दितं भवति । तत् कथमकर्त्रादिज्ञानवतः सम्भवति कर्म्मविधिरित्यर्थः ॥ उपमर्द्दितमपि वासनावशादुद्भविष्यति ततश्च विदुषोऽपि कर्म्मविधिः स्यादित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ वासनावशादुद्भूतस्याभासत्वादात्मस्मृत्या पुनः पुनर्बाधाच्च विदुषो न कर्म्मप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ किञ्चानवच्छिन्नं ब्रह्मास्मीति स्मरतस्तदात्मकस्य देशादिसापेक्षं कर्म्म निरवकाशमित्याह । नहीति ॥ विदुषो भिक्षाटनादिवत् कर्म्मावसरः स्यादिति शङ्कते । भोजनादीति ॥ अपरोक्षज्ञानवतो वा परोक्षज्ञानवतो वा भोजनादिप्रवृत्तिः । नाद्यः । अनभ्युपगमात् तत्प्रतीतेर्बाधितानुवृत्तिमात्रत्वात् । अग्निहोत्रादेरबाधिताभिमाननिमित्तस्य तथात्वानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह । नेति ॥ न द्वितीयः । परोक्षज्ञानिनः शास्त्रानपेक्षक्षुत्पिपासादिदोषवत्त्वात् तत्प्रवृत्तेरियत्त्वादित्याह । अविद्यादीति ॥ अग्निहोत्राद्यपि तथा स्यादिति चेन्नेत्याह । नत्विति ॥ भोजनादिप्रवृत्तेरावश्यकत्वानुपपत्तिं विवृणोति । केवलेति ॥ न तु तथेत्यादि प्रपञ्चयति । शास्त्रनिमित्तेति ॥ तर्हि शास्त्रविहितकाला-

भा० होत्रस्य शास्त्रविहितत्वात् सायंप्रातःकालाद्यपेक्षत्वं एवं तद्भोजनादिप्रवृत्तौ नियमवत् स्यादिति चेत्। न। नियमस्याक्रियात्वात् क्रियायाश्चाप्रयोजकत्वान्नासौ ज्ञानस्यापवादकरः। तस्मात् परमात्मयाथात्म्यज्ञानविधेरपि तद्वि-

---

व्या० द्यपेक्षत्वान्नित्यानामदोषप्रभवत्वं भवेदित्याशङ्क्याह। होत्रेति॥ एवन्दोषप्रभवत्वेऽपि नित्यानां शास्त्रसापेक्षत्वात् कालाद्यपेक्षत्वमविरुद्धमित्याह। एवमिति॥ भोजनादेर्दोषप्रभवत्वेऽपि चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्ष्यं यतीनान्तु चतुर्गुणमित्यादिनियमवद्विदुषोऽग्निहोत्रादिनियमोऽपि स्यादिति शङ्कते। तद्भोजनादीति॥ विदुषो नास्ति भोजनादिनियमोऽतिक्रान्तविधित्वात्। न चैतावता यथेष्टचेष्टापत्तिरधर्म्माधीनाऽविवेकहेतुता हि सा। न तौ विदुषो विद्येते। अतोऽविद्यावस्थायामप्यसती यथेष्टचेष्टा विद्यादशायां कुतः स्यात्। संस्कारस्याप्यभावात्। वाधितानुवृत्तेश्च। अग्निहोत्रादेस्तनाभासत्वान्न वाधितानुवृत्तिरित्याह। नेति॥ किञ्चाविदुषां विविदुषूणामेष नियमः। तेषां विधिनिषेधगोचरत्वात्। न च तेषामप्येष ज्ञानोदयपरिपन्थी। तस्यान्यनिवृत्तिरूपस्य स्वयंक्रियात्वाभावात्। नापि सत्क्रियामाक्षिपन् ब्रह्मविद्यां प्रतिक्षिपति। अन्यनिवृत्त्यात्मनस्तदाक्षेपत्वासिद्धेरित्याह। नियमस्येति॥ कर्म्मसु रागादिमतोऽधिकारात्। विरक्तस्य ज्ञानाधिकारात्। ज्ञानिनो हेत्वभावादेव कर्म्माभावात्। तस्य भोजनाद्यतुल्यत्वात्। तत्त्वमादेः सर्व्वव्यापारोपरमात्मकज्ञानहेतोर्निवर्त्तकत्वेन प्रामाण्यमतिपादितमुपसंहरति। तस्मादिति। तस्य विधिरत्यादकं वाक्यं। तस्य निषेधवाक्यवत् तत्वज्ञानहेतोस्तद्विरोधिमिथ्याज्ञानध्वंसित्वात्। अशेषव्यापारनिवर्त्तकत्वेन कूटस्थवस्तुनिष्ठस्य युक्तं प्रामाण्यं। मिथ्याज्ञानध्वंसे हेत्वभावे फलाभावन्यायेन सर्व्वकर्म्मनिवृत्तेरित्यर्थः॥ तत्पदोपात्तं हेतुमेव स्फुटयति। कर्म्मप्रवृत्तीति। यथा प्रतिषेध्ये भक्षणादौ प्रतिषेधशास्त्रवशात् प्रवृत्त्यभावस्तथा तत्त्वमस्यादिवाक्यसामर्थ्यात्कर्म्मस्वपि प्रवृत्त्यभावस्य तुल्यत्वात्प्रामाण्यमपि तुल्यमित्यर्थः॥ प्रतिषेधशास्त्रसाम्ये तत्त्वमस्यादिशास्त्रस्यो-

उ॰ ते ह वाचमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वागुदगायत् ।

भा॰ परीतस्थूलद्वैतादिज्ञाननिवर्त्तकत्वात् सामर्थ्यात् सर्व्वकर्म्मप्रतिषेधविध्यर्थत्वं सम्पद्यते। कर्म्मप्रवृत्त्यभावस्य तुल्यत्वाद्यथा प्रतिषेधविषये। तस्मात्प्रतिषेधविधिवच्च वस्तुप्रतिपादनं तत्परत्वञ्च सिद्धं शास्त्रस्य ॥ १ ॥

ते देवा ह एवं विनिश्चित्य वाचं वागभिमानिनीं देवतां ऊचुरुक्तवन्तः। त्वं नोऽस्मभ्यमुद्गाय औद्गात्रं कर्म्म कुरुष्व वाग्देवतानिर्वर्त्त्यमौद्गात्रं कर्म्म दृष्टवन्तः। तामेव च देवतां जपमन्त्राभिधेयां असतो मा सद्गमयेति। अत्र चोपासनायाः कर्म्मण्श्च कर्त्तृत्वेन वागादय एव विवक्ष्यन्ते। कस्मात्। यस्मात्परमार्थतस्तत्कर्त्तृकस्तद्विषय एव च सर्व्वो

या॰ चमाने तथैव निवृत्तिनिष्ठत्वं स्यान्नवस्तुप्रतिपादकत्वमित्याशङ्क्याह। तस्मादिति ॥ प्रतिषेधो हि प्रसक्तक्रियां निवर्त्तयंस्तदुपलक्षितौदासीन्यात्मके वस्तुनि पर्य्यवस्यति। तथा तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यापि वस्तुप्रतिपादकत्वमविरुद्धमित्यर्थः। वेदान्तानां सिद्धे प्रामाण्यवदर्थवादादीनामन्यपराणामपि संवादविसंवादयोरभावे स्वार्थे मानत्वसिद्धौ सिद्धा विश्वद्ध्यादिगुणवती प्राणदेवतेति चकारार्थः ॥ १ ॥

ज्ञानमिह परीक्ष्यमाणमित्येतत् प्रसङ्गागतं विचारं परिसमाप्य ते ह वाचमित्यादि व्याचष्टे। ते देवा इति। अचेतनाया वाचो नियोज्यत्वं वारयति। वागभिमानिनीमिति ॥ नियोक्तॄणां देवानामभिप्रायमाह। वाग्देवतेति ॥ नन्वौद्गात्रं कर्म्म जपमन्त्रप्रकाश्या देवता निर्वर्त्तयिष्यति नतु वाग्देवतेति तत्राह। तामेवेति। असतो मा सद्गमयेति जपमन्त्राभिधेयां दृष्टवन्त इति पूर्व्वेण सम्बन्धः ॥ वागाद्याश्रयं कर्त्तृत्वादि दर्शयतोऽर्थवादस्य प्रासङ्गिकन्तात्पर्य्य-

भा॰ ज्ञानकर्म्मसंव्यवहारः । वक्ष्यति हि ध्यायतीव लेलायतीवेत्यात्मकर्त्तृकत्वाभावं विस्तरतः षष्ठे । इहापि चाध्यायान्त उपसंहरिष्यति अव्याकृतादिक्रियाकारकफलजातं त्रयं वा इदं नामरूपं कर्म्मेत्यविद्याविषयं । अव्याकृतात्तु यत्परं परमात्माख्यं विद्याविषयमनामरूपकर्म्मात्मकं नेति नेतीतरप्रतीत्याख्यानेनोपसंहरिष्यति पृथक् ॥ यस्तु वागादिसमाहारोपाधिकल्पितः संसार्य्यात्मा तञ्च वागादिसमाहारपक्षपातिनमेव दर्शयिष्यति तेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीति । तस्माद्युक्ता वागादीनामेव ज्ञानकर्म्म-

---

ग्रा॰ माह । अत्र चेति ॥ आत्माश्रये कर्त्तृत्वादाववभासमाने तस्य वागाद्याश्रयत्वमयुक्तमित्याह । कस्मादिति ॥ परस्य जीवस्य वा कर्त्तृत्वादि विवक्षितमिति विकल्प्याद्यन्दूषयति । यस्मादिति । विचारदशायां वागादिसङ्घातस्य क्रियादिशक्तिमत्त्वात् कर्त्तृत्वादिस्तदाश्रयो यस्मात्प्रतीतस्तस्मात्परस्यात्मनः स्वतस्तच्छक्तिशून्यस्य न तदाश्रयत्वमित्यर्थः ॥ किञ्चाविद्याश्रयः सर्व्वो व्यवहारो न तद्धीने परस्मिन्नवतरतीत्याह । तद्विषय इति ॥ कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति न्यायेन कर्त्तृत्वमात्मनोऽङ्गीकर्त्तव्यमित्याशङ्क्य यथा च तक्षोभयथेति न्यायादौपाधिकन्तस्मिन् कर्त्तृत्वमित्यभिप्रेत्याह । वक्ष्यति हीति ॥ यदुक्तमविद्याविषयः सर्व्वो व्यवहार इति तत्र वाक्यशेषमनुकूलयति । इहापीति ॥ इतश्च परस्मिन्नात्मनि कर्त्तृत्वादिव्यवहारो नास्तीत्याह । अव्याकृतात्त्विति । अनामरूपकर्म्मात्मकमित्यस्मादुपरिष्टात् तत्पदमध्याहर्त्तव्यं पृथगविद्याविषयात् क्रियाकारकफलजातादिति शेषः ॥ माभूत् परमात्मा कर्त्तृत्वाद्याश्रयो जीवस्तु स्यादिति द्वितीयमाशङ्क्याह । यस्त्विति । जीवशब्दवाच्यस्य विशिष्टस्य कल्पितत्वात् न तात्त्विकं कर्त्तृत्वादिकं । किन्तु तद्द्वारा स्वरूपे समारोपितमिति भावः ॥ आत्मनि तात्त्विककर्त्तृत्वाद्यभावे फलितमर्थ-

उ॰ यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायत् यत् कल्याणं वदति तदात्मने।

भा॰ कर्तृत्वफलप्राप्तिविवक्षा ॥ तथेति तथास्त्विति देवैरुक्ता वाक् तेभ्योऽर्थिभ्योऽर्थायोदगायदुद्गानङ्कृतवती।

कः पुनरसौ देवेभ्योऽर्थाय उद्गानकर्म्मणा वाचा निर्वर्त्तितः कार्य्यविशेष इति। उच्यते। यो वाचि निमित्तभूतायां वागादिसमुदायस्य य उपकारो निष्पद्यते वदनादिव्यापारेण स एव। सर्व्वेषां ह्यसौ वाग्वदनाभिनिर्वृत्तो भोगः फलं। तद्भोगं सा त्रिषु पवमानेषु कृत्वावशिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु वाचनिकमार्त्विज्यं फलं यत् कल्याणं शोभनं वदति वर्णानभिनिर्वर्त्तयति तदात्मने मह्यमेव। तद्ध्यसाधारणं वाग्देवतायाः कर्म्म यत् सम्यग्वर्णानामुच्चारणं अतस्तदेव

व्या॰ वादतात्पर्य्यमुपसंहरति। तस्मादिति ॥ तात्पर्य्यमर्थवादस्योक्ता नियुक्तया वाग्देवतया यत् कृतन्तदुपन्यस्यति। तथेत्यादिना ॥

उद्गातृत्वं जपमन्त्रप्रकाश्यत्वस्यात्मनोऽङ्गीकृत्य वागुद्गाने प्रवृत्ता चेत्तया कश्चिदुपकारो देवानामुद्गानेन निवर्त्तनीयः। स च नास्तीति शङ्कते। कः पुनरिति ॥ वदनादिव्यापारे सति यः सुखविशेषः सङ्घातस्य निष्पद्यते स एव कार्य्यविशेष इत्याह। उच्यत इति। यो वाचीति प्रतीकमादाय व्याख्यायते कथम्पुनर्वाचो वचनं चक्षुषो दर्शनमित्यादिना निष्पन्नं फलं सर्व्वसाधारणमित्याशङ्क्यानुभवमनुसृत्याह। सर्व्वेषामिति ॥ किञ्च देवार्थमुद्गायन्त्या वाचः स्वार्थमपि किञ्चिदुद्गानमस्ति। तथा च ज्योतिष्टोमे द्वादशस्तोत्राणि तत्र त्रिषु पवमानाख्येषु स्तोत्रेषु याजमानं फलमुद्गानेन कृत्वा शिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु यत् कल्याणवदनसामर्थ्यन्तदात्मने स्वार्थमेवागायत् इत्याह। तं भोगमिति ॥ ऋत्विजां क्रीतत्वान्न फलसम्बन्धः सम्भवतीत्याशङ्क्याह। वाचनिक-

उ॰ ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव स पाप्मा ॥ २ ॥

भा॰ विशेष्यते यत् कल्याणं वदतीति ॥ यत्तु वदनकार्य्यं सर्व्वसङ्घातोपकारात्मकं तद्याजमानिकमेव। तत्र कल्याणवदनात्मसम्बन्धासङ्गावसरं देवताया रन्ध्रमेव प्रतिलभ्यते।

विदुरसुराः कथमनेनोद्गात्रा नोऽस्मान् स्वाभाविकं ज्ञानं कर्म्म चाभिभूयातीत्य शास्त्रजनितकर्म्मज्ञानरूपेण ज्योतिषोद्गात्रात्मनाऽत्येष्यन्ति अतिगमिष्यन्तीत्येवं विज्ञाय तमुद्गातारमभिद्रुत्याभिगम्य स्वेनासङ्गलक्षणेन पाप्मनाऽविध्यन्ताडितवन्तः संयोजितवन्त इत्यर्थः। स यः स पाप्मा प्रजापतेः पूर्व्वजन्मावस्थस्य वाचि न क्षिप्तः स एष प्रत्यक्षीक्रियते

आ॰ मिति ॥ अथात्मनेऽन्नाद्यमागायदिति श्रुतमित्यर्थः ॥ कल्याणवदनसामर्थ्यस्य स्वार्थत्वं समर्थयते। तद्धीति ॥ कल्याणवदनं वाचोऽसाधारणं चेत् कस्तर्हि यो वाचीत्यादेर्विषयस्तत्राह। यत्त्विति॥ वाग्देवतायामसुराणामवकाशन्दर्शयति। तत्रेति। स्वार्थे परार्थे चोद्गाने सतीति यावत्। कल्याणवदनस्यात्मना वाचैव सम्बन्धे योऽयमासङ्गोऽभिनिवेशस्स एवावसरो देवतायास्तमवसरं प्राप्येत्यर्थः॥ अवसरमेव व्याकरोति। रन्ध्रमेवेति। अस्मानतीत्येति सम्बन्धः॥

कोऽसावसुरात्ययस्तं व्याचष्टे। स्वाभाविकमिति ॥ तत्रोपायमुपन्यस्यति। शास्त्रेति ॥ असुरानभिभूय केनात्मना देवाः स्थास्यन्तीति विवक्षायामाह। ज्योतिषेति ॥ प्रजापतेर्वाचि पाप्मा क्षिप्तोऽसुरैरिति कुतोऽवगम्यते तत्राह। स यः स पाप्मेति॥ प्रतिषिद्धवदनमेव पाप्मेत्ययुक्तमदृष्टस्य क्रियातिरिक्तत्वाङ्गीकारादित्याशङ्क्याह। येनेति। असभ्यं सभानर्हं स्त्रीवर्णनादिबीभत्सं भयानकमेतादिवर्णनं अन्टतमयथादृष्टवचनं आदिशब्दात् पिशुनत्वं

उ॰ अथ ह प्राणमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्यः प्राण उदगायद्यः प्राणे भोगस्तन्देवेभ्य आगायत्

भा॰ कोऽसौ यदेवेदमप्रतिरूपमननुरूपं शास्त्रप्रतिषिद्धं वदति येन प्रयुक्तोऽसभ्यबीभत्सानृताद्यनिच्छन्नपि वदति अनेन कार्य्येणाप्रतिरूपवदनेनानुगम्यमानः प्रजापतेः कार्य्यभूतासु प्रजासु वाचि वर्त्तते स एवाप्रतिरूपवदनेनानुमितः स प्रजापतेर्वाचि गतः पाप्मा कारणानुविधायि हि कार्य्यमिति॥ २ ॥

तथैव घ्राणादिदेवता उद्गीथनिर्वर्त्तकत्वाज्जपमन्त्रप्रकाश्या उपास्याश्चेति क्रमेण परीक्षितवन्तो देवानाञ्चैतन्निश्चितमासीत् वागादिदेवताः क्रमेण परीक्ष्यमाणाः कल्याणविषयविशेषात्मसम्बन्धासङ्गहेतोरासुरपाप्मसंसर्गा-

---

घा॰ रहन्ते॥ किमत्र प्रजापतेर्वाचि पाप्मसत्त्वे मानमुक्तं भवतीत्याशङ्क्य स एव स पाप्मेति व्याकरोति। अनेनेति॥ प्राजापत्यासु प्रजासु प्रतिपन्नेनासत्यवदनादिना लिङ्गेन तद्वाचि पाप्मानुमीयते। विमतं पाप्मपूर्व्वकं प्रतिकूलधीविषयत्वाद्दुःखवद्यः स पाप्मा प्रजावाच्यनुमितः स एव प्रजापतिवाचि पाप्मानं गमयति। विमतं कारणपूर्व्वकं कार्य्यत्वात् घटवत्। न च प्रजागतन्दुरितं प्राजापत्यं तद्विना हेत्वन्तरादेव स्यात् कारणानुविधायित्वात् कार्य्यस्य। न च तत्कारणेऽपि परस्मिन् प्रसङ्गोऽपापविद्धमिति श्रुतेः। न च न ह वै देवान् पापङ्गच्छतीति श्रुतेर्न सूत्रेऽपि पापे वेधस्तस्य फलावस्थस्यापापत्वेऽपि यजमानावस्थस्य तद्भावादित्यर्थः॥ आद्यसकाराभ्यां कारणस्थं पाप्मानमनूद्य तस्यैव कार्य्यस्थत्वमुच्यते। उत्तराभ्यान्तु कार्य्यस्थं पाप्मानमनूद्य तस्यैव कारणस्थत्वमिति विभागः॥ २॥

वाग्देवताया जपमन्त्रप्रकाश्यत्वमुपास्यत्वञ्च नेति निर्धार्य्यावशिष्टपर्यायचतुष्टयस्य तात्पर्यमाह। तथैवेति॥ परीक्षाफलनिर्णयमाह। देवानाञ्चेति॥ अनुपास्यत्वे हेत्वन्तरमाह।

उ॰ यत् कल्याणञ्जिघ्रति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपञ्जिघ्रति स एव स पाप्मा ॥ ३ ॥

अथ ह चक्षुरूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्यश्चक्षुरुदगायत् । यश्चक्षुषि भोगस्तन्देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणम्पश्यति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपम्पश्यति स एव स पाप्मा ॥ ४ ॥ अथ ह श्रोत्रमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्यः श्रोत्रमुदगायद् यः श्रोत्रे भोगस्तन्देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणꣳ शृणोति तदात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रति रूपꣳ शृणोति स एव स पाप्मा ॥ ५ ॥

भा॰ दुद्गीथनिर्वर्त्तनासमर्थाः । अतोऽनभिधेयाः । असतो मासद्गमयेति अनुपास्यास्याशुद्धत्वादितराव्यापकत्वाच्चेति । एवमु खल्वनुक्ता अपि एतास्त्वगादिदेवताः कल्याणाकल्याणकार्यदर्शनादेवं वागादिवद्देवैनाः पाप्मनाऽविध्यन् पाप्मना

आ॰ इतरेति । इतरः कार्यकारणसङ्घातः तस्मिन्नव्यापकत्वं परिच्छिन्नत्वं अतश्चानुपास्यत्वं जपमन्त्राप्रकाश्यत्वञ्चेत्यर्थः ॥ उक्तैरिन्द्रियैरनुक्तेन्द्रियाण्युपलक्षणीयानीति विवक्षितत्वोपसंहरति । एवमिति ॥ वागादिवत्त्वगादिषु कल्पकाभावान्न पाप्मवेधोऽस्ती-

उ॰ अथ ह मन ऊचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्यो मन उदगायत् यो मनसि भोगस्तन्देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणꣳ सङ्कल्पयति तदात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपꣳ सङ्कल्पयति स एव स पाप्मैवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन्नेवमेनाः पाप्मनाऽविध्यन् ॥ ६ ॥ अथ हेममासन्यम्प्राणमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत्ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स

भा॰ विद्धवन्त इति यदुक्तन्तत् पाप्मभिरुपासृजन् पाप्मभिः संसर्गं कृतवन्त इत्येतद्वागादिदेवता उपासीना अपि मृत्य्वतिगमनायाशरणाः सन्तो देवाः क्रमेण ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अथानन्तरं ह इममित्यभिनयप्रदर्शनं आसन्यं आस्ये भवमासन्यं मुखान्तर्बिलस्थं प्राणमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेत्येवं शरणमुपगतेभ्यः स एष प्राणो मुख्य उदगायत्

आ॰ त्याशङ्क्याह । कल्याणेति ॥ पाप्मभिरुपासृजन्पाप्मनाऽविध्यन्नित्यनयोरस्ति पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्य व्याख्यानव्याख्येयभावान्नैवमित्याह । इति यदुक्तमिति ॥ सम्प्रति मुख्यप्राणस्य मन्त्रप्रकाश्यत्वमुपास्यत्वञ्च वक्तुमुत्तरवाक्यमुपादाय व्याकरोति । वागादीति । क्रमेणोपासीना इति सम्बन्धः । वागादिषु नैराश्यानन्तर्यमथशब्दार्थः । विवक्षितार्थज्ञापकोऽसाधारणदेहतदवयवव्यापारोऽभिनयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ दोषासंसर्गिणं दोषेण संस्पृष्टकर्तुमिच्छा कुतो जातेत्याशङ्क्याह । स्वेनेति । तदभ्यासानुवृत्त्या तस्य पाप्मसंसर्गकरणस्याभ्यासव-

उ० यथाश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वᳪसेतैवᳪ हैवविध्वᳪ

भा० इत्यादि पूर्व्ववत् पाप्मनाऽविध्यन्स वेधनङ्कर्त्तुमिष्टवन्तस्ते च दोषासंसर्गिणं सन्तं मुख्यं प्राणं स्वेनासङ्गदोषेण वागादिषु लब्धप्रसराः तदभ्यासानुवृत्त्या संश्लिष्यमाणा विनेशुर्विनष्टा विध्वस्ताः। कथमिवेति दृष्टान्त उच्यते। स यथा स दृष्टान्तो यथा लोकेऽश्मानम्पाषाणमृत्वा गत्वा प्राप्य लोष्टः पांशुपिण्डः पाषाणचूर्णनायाश्मनि निक्षिप्तः स्वयं विध्वंसेत विस्रंसेत विचूर्णीभवेत्। एवं हैव यथायन्दृष्टान्त एवमेव विध्वंसमाना विशेषेण ध्वंसमाना विष्वञ्चो नानागतयो विनेशुर्विनष्टाः यतस्ततस्तस्मादसुरविनाशाद्देवत्वप्रतिबन्धभूतेभ्यः स्वाभाविकासङ्गजनितपाप्मभ्यो वियोगात्। असंसर्गधर्म्मिमुख्यप्राणाश्रयबलाद्देवा वागादयः प्रकृता अभवन्। किमभवन् स्वन्देवतारूपमग्न्याद्यात्मकंवक्ष्यमाणं।

व्या० शादिति यावत्॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति। कथमित्यादिना॥ असुरनाशेनासङ्गजनितपाप्मवियोगे हेतुमाह। असंसर्गेति। वक्ष्यमाणं सोऽग्निरभवदित्यादि नेति शेषः॥ वागादीनां स्थितानां नष्टानाञ्च कुतोऽग्न्यादिरूपत्वमित्याशङ्क्याह। पूर्वमपीति॥ न तर्हि तेषाम्परिच्छेदाभिमानः स्यादित्याशङ्क्याह। स्वाभाविकेनेति॥ परिच्छेदाभिमानादग्न्याद्यात्माभिमानस्य बलवत्त्वं सूचयति। शास्त्रेति॥ न केवलमचो*ज्ञानामेवासुराणाम् संसर्गधर्म्मिप्राणाश्रयाद्विनाशः। किन्तु तुल्यजातीयानामपीत्यभिप्रेत्याह। किञ्चेति॥ वागादीनामग्न्यादिभावापत्तिवचनेन तत्संहतस्य यजमानस्य देवताप्राप्तिरासुरपाप्मध्वंसश्च फलमित्युक्तं। तच्च

* अप्राप्तानामिति पाठान्तरः।

उ॰ समाना विविज्ञो विनेशुस्ततो देवा अभवन्पराऽ

भा॰ पूर्वमप्यग्न्याद्यात्मानं । एवं सन्तः स्वाभाविकेन पाप्मना तिरस्कृतविज्ञानाः पिण्डमात्राभिमाना आसन् । ते तत्पाप्मवियोगादुज्झित्वा पिण्डमात्राभिमानं शास्त्रसमर्पितवागाद्यग्न्यात्माभिमाना बभूवुरित्यर्थः ।किञ्च ते प्रतिपक्षभूता असुराः पराभवन्नित्यनुवर्त्तते । पराभूता विनष्टा इत्यर्थः॥ यथा पुराकल्पेन वर्णितः पूर्वयजमानोऽतिक्रान्तकालिकः । एतामेवाख्यायिकारूपां श्रुतिं दृष्ट्वा तेनैव क्रमेण वागादिदेवताः परीक्ष्य ताश्चापि ह्यासङ्गपाप्मास्पददोषवत्त्वेनाद्दोषास्पदं मुख्यं प्राणमात्मत्वेनोपगम्य वागाद्याध्यात्मिकपिण्डमात्रपरिच्छिन्नात्माभिमानं हित्वा वैराजपिण्डाभिमानं वागाद्यग्न्याद्यात्मविषयं वर्त्तमानप्रजापतित्वं शास्त्रप्रकाशितं प्रतिपन्नः तथैवायं यजमानस्तेनैव

व्या॰ पूर्वकल्पीययजमानस्यातिशयशालित्वाद्यथोक्तफलवत्त्वेऽपि नेदानीन्तनस्यैवमित्याशङ्क्य परास्य भवतीत्यादिश्रुतिमवतारयति । यथेति। पूर्वकल्पनाप्रकारेण पूर्वजन्मस्थो यजमानः शास्त्रप्रकाशितं वर्तमानप्रजापतित्वम्प्रतिपन्नो यथेति सम्बन्धः। पूर्वयजमान इत्यस्य व्याख्या अतिक्रान्तकालिक इति ॥ पुराकल्पमेव दर्शयति। एतामिति । तेनेति श्रुत्युक्तेनेत्येतत् । तेनैव विधिना श्रुतिप्रकाशितेन क्रमेण मुख्यं प्राणमात्मत्वेनोपगम्येति शेषः ॥ सापत्नो भ्रातृव्यस्तस्य द्विषन्निति कुतो विशेषणमर्थसिद्धत्वाद्द्वेषस्येत्याशङ्क्याह । यत इति ॥ तस्य द्वेष्टृत्वनियमे हेतुमाह । पारमार्थिकेति । अपरिच्छिन्नदेवतात्वमत्र पारमार्थिकमात्मस्वरूपं विवक्षितं । तत्तिरस्करणकारणत्वादुक्तपाप्मनो विशेषणमर्थवदिति शेषः ॥ यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इति वत् य एवं वेदेति प्रसिद्धार्थोपबन्धवि-

उ॰ सुरा भवत्यात्मना परास्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥ ७ ॥

भा॰ विधिना भवति । प्रजापतिस्वरूपेणात्मना परा चास्य प्रजापतित्वप्रतिपक्षभूतः पाप्मा भ्रातृव्यो भवति ॥ यतोऽद्वेष्टापि भवति कश्चिद्भ्रातृव्यो भरतादितुल्यो यस्त्विन्द्रियविषयासङ्गजनितः पाप्मा भ्रातृव्यो द्वेष्टा च। पारमार्थिकात्मस्वरूपतिरस्करणहेतुत्वात्। स च पराभवति विशीर्यते लोष्टवत्प्राणपरिष्वङ्गात्। कस्यैतत्फलमित्याह । य एवंवेद । यथोक्तं प्राणमात्मत्वेन प्रतिपद्यते पूर्वयजमानवदित्यर्थः ॥ फलमुपसंहृत्याधुनाऽऽख्यायिकारूपमेवाश्रित्याह ॥ कस्माच्च हेतोर्वागादीनुक्त्वा मुख्य एव प्राण आत्मत्वेनाश्रयितव्य इति तदुपपत्तिनिरूपणाय। यस्मादयंवागादीनां पिण्डादीनाञ्च साधारण आत्मेत्येतमर्थमाख्यायिकया दर्शयन्त्याह श्रुतिः ॥ ७ ॥

व्या॰ धिपरं वाक्यं । अतश्चैवं विद्यादिति विवक्षितमित्यभिप्रेत्याह । यथोक्तमिति ॥ फलवत्प्रधानोपास्तिरुक्तत्वात्ते होचुरित्याद्युत्तरवाक्यं गुणोपास्तिपरमित्याह । फलमिति । फलवत्तप्रधानविधिमुक्त्वा सम्प्रत्याख्यायिकामेवाश्रित्य गुणविशिष्टप्राणोपासनमाहानन्तरश्रुतिरित्यर्थः ॥ शङ्कोत्तरत्वेन चोत्तरग्रन्थमवतारयति । कस्माच्चेति । विशुद्धस्योक्तत्वाद्धेत्वन्तरं जिज्ञास्यमिति द्योतयितुं च शब्दः । करणानां कार्यस्य तदवयवानाञ्च प्राणो यस्मादात्मा व्यापकस्तस्मात्स एवाश्रयितव्य इत्युपपत्तिनिरूपणार्थं तस्य व्यापकत्वमित्येतदर्थं आख्यायिकया दर्शयन्ती श्रुतिर्हेत्वन्तरमाहेति योजना । तच्छब्दस्तस्मादर्थे ॥ ७ ॥

उ॰ ते होचुः क्व नु सोऽभूद्यो न इत्थमसक्तेत्ययमास्येऽन्तरिति सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानांं हि रसः ॥ ८ ॥

भा॰ ते प्रजापतिप्राणा मुख्येन प्राणेन परिप्रापितदेवस्वरूपा ह ऊचुः उक्तवन्तः फलावस्थाः किमित्याह । क नु इति वितर्के । क नु कस्मिन्नु सोऽभूत् । यो नोऽस्मान् इत्थमेवमसक्तं सक्तिवान् देवभा*वमात्मत्वेनोपगमितवान् । स्मरन्ति हि लोके केनचिदुपकृता उपकारिणं लोकवद्देव स्मरन्तो विचारयमाणाः कार्य्यकरणसङ्घाते आत्मनेवोपलब्धवन्तः । कथमयमास्येऽन्तरिति आस्ये मुखे य आकाशस्तस्मिन्नन्तरयमत्यक्षो वर्त्तत इति । सर्वो हि लोको विचार्य्याध्यवस्यति । तथा देवाः । यस्मादयमन्तराकाशे वागाद्यात्मत्वेन विशेषमनाश्रित्य वर्त्तमान उपलब्धो

व्या॰ प्राणस्यात्मत्वादि व्यक्तीकर्त्तुमाख्यायिका श्रुतिं विभजते । ते प्रजापतीति । वागादयश्चेत् प्राणमाश्रित्य फलावस्थास्तर्हि किमिति प्राणं स्मरन्ति प्राप्तफलत्वादित्याशङ्क्याह । स्मरन्ति हीति ॥ विचारफलं उपलब्धिं कथयति । लोकवदिति ॥ तामेवोपलब्धिमाकाङ्क्षाद्वारेण विवृणोति । कथमिति ॥ दृष्टान्तं स्पष्टयति । सर्वो हीति ॥ तथा देवा विचार्य्य प्राणमास्यान्तराकाशस्थं निर्धारितवन्त इत्याह । तथेति ॥ किमनया कथया सिद्धमित्याशङ्क्याह । यस्मादिति ॥ उपलब्धिसिद्धेऽर्थे युक्तं समुच्चिनोति । विशेषेति । सर्वानेव वागादीनविशेषेणाग्न्यादिभावेन प्राणः सक्तिवान् । न चामध्यस्थः साधारणं कार्य्यं निवर्त्तयति अतो युक्तितोऽप्य-

* देवभावायेति पाठान्तरः ।

उ० सा वा एषा देवता दूर्नाम दूरꣳ ह्यस्या मृत्यु-

आ० र्देवैः । तस्मात्स प्राण अयास्यो विशेषानाश्रयाच्चासक्त-सञ्ज्ञितवान् वागादीन् । अत एवाङ्गिरसः । आत्मा कार्य्य-करणानां । कथमाङ्गिरसः । प्रसिद्धं ह्येतदङ्गानां कार्य्यक-रणलक्षणानां रसः सार आत्मेत्यर्थः । कथं पुनरङ्गरसत्वं तदपाये शोषप्राप्तेरिति वक्ष्यामः । यस्माच्चायमङ्गरसत्वा-द्विशेषानाश्रयत्वाच्च कार्य्यकरणानां साधारण आत्मा वि-शुद्धश्च तस्माद्वागादीनपास्य प्राण एव आत्मत्वेनाश्रयितव्य इति वाक्यार्थः । आत्मा ह्यात्मत्वेनोपगन्तव्योऽविपरीत-बोधाच्छ्रेयःप्राप्तेर्विपर्य्यये चानिष्टप्राप्तिदर्शनात् ॥ ८ ॥

स्यान्मतं प्राणस्य विशुद्धिरसिद्धेति । ननु परिहृतमेत-द्वागादीनां कल्याणवदनाद्यासङ्गवत्प्राणस्यासङ्गास्पदत्वा-भावेन । बाढं । किन्त्वाङ्गिरसत्वेन वागादीनामात्मत्वोक्त्या

व्या० यमास्यान्तराकाशे वर्त्तमानःसिद्ध इत्यर्थः । आयास्यत्ववदाङ्गिरसत्वं गुणान्तरं दर्शयति । अत एवेति । सर्वसाधारणत्वादेवेति यावत् ॥ तथापि कुतोऽस्याङ्गिरसत्वं साधारणेऽपि नभसि तदनुपलब्धेरि-त्याशङ्क्य परिहरति । कथमित्यादिना ॥ अङ्गेषु च रमधातोः सार-त्वप्रसिद्धेर्न प्राणस्य तथात्वमिति शङ्कित्वा समाधत्ते कथं पुन-रित्यादिना ॥ कस्माच्च हेतोरित्यादि चोद्यपरिहारमुपसंहरति । यस्माच्चेति ॥ वाक्यार्थं प्रपञ्चयति । आत्मा हीति ॥ ८ ॥

प्राणस्य शुद्धत्वाद्व्यापकत्वाच्चोपास्यत्वमुक्तं तस्य शुद्धत्वं वागादि-वदसिद्धमित्याशङ्कते । स्यान्मतमिति ॥ शङ्कामाक्षिप्य समाधत्ते । नन्वित्यादिना । शवेन स्पृष्टिर्यस्यास्ति तेन स्पृष्टापरस्याशुद्धता-वदशुद्धत्वं वागादिसम्बन्धादशुद्धत्वाशङ्का प्राणस्योन्मिषतीत्यर्थः ॥

उ॰ दूरꣳ ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

भा॰ वागादिद्वारेण प्रवसृष्टितत्सृष्टेरिवाशुद्धता शङ्क्यत इत्याह। शुद्ध एव प्राणः कुतः सा वा एषा देवता दूर्नाम यं प्राणं प्राप्याश्मानमिव लोष्टवत् विध्वस्ता असुराः तं परामृशति। सेति। सैवैषा येयं वर्त्तमानयजमानशरीरस्था देवैर्निर्धारिताऽयमास्येऽन्तरिति देवता च स्यात् उपासनक्रियायाः कर्म्मभावेन गुणभूतत्वात्। यस्मात्सा दूर्नाम दूरित्येवं ख्याता। नामशब्दः ख्यापनपर्य्यायः। तस्मात्प्रसिद्धास्या विशुद्धि र्दूर्नामत्वात्। कुतः पुनर्दूर्नामत्वमित्याह। दूरं दूरे हि यस्मादस्याः प्राणदेवताया मृत्युरासङ्गलक्षणः पाप्माऽसंश्लेषधर्म्मित्वात्प्राणस्य समीपस्थस्यापि दूरता मृत्योस्तस्माद्दूरित्येवं ख्यातिरेव प्राणस्य विशुद्धिज्ञापिका। विदुषः फलमुच्यते। दूरं ह वा अस्मान्

व्या॰ तात्पर्य्यं दर्शयन्नुत्तरवाक्यमुत्तरत्वेनावतारयति। आहेति ॥ नन्वत्र प्राणो नोच्यते स्त्रीलिङ्गेनार्थान्तरोक्तिप्रतीतेरित्याशङ्क्याह। यं प्राणमिति ॥ तस्यामूर्त्तस्य परोक्षत्वादपरोक्षवाची च कथमेतच्छब्दो युज्यते तत्राह। सैवेति ॥ कथं प्राणो देवताशब्दो न हि तस्य तच्छब्दत्वं प्रसिद्धमित्याशङ्क्याह। देवता चेति। यागे हि देवता कारकत्वेन गुणभूता प्रसिद्धा। तथा प्राणोऽपि ध्यायान्यत्वे सति विहितक्रियागुणत्वाद्देवतेत्यर्थः ॥ प्राणोपास्तिर्द्विविधं फलं पापहानिर्देवताभावश्च। तत्र पापहानेरेव प्रधानफलस्याऽत्र श्रवणाद्गुणविशिष्टप्राणोपास्तिरिह विवक्षितेति वाक्यार्थमाह। यस्मादिति ॥ न तावत्प्राणदेवताया दूर्नामत्वं निरूढं तच्च तच्छब्दप्रसिद्धेरदर्शनान्नापि यौगिकं प्राणस्य मृत्युगत्वेदूरत्वाभावादित्याक्षिपति। कुतः पुनरिति ॥ परिहरति। आहेति ॥

उ० सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य

भा० मृत्युर्भवति । अस्मादेवंविदो य एवं वेद । तस्मादेवमिति प्रकृतं विशुद्धिगुणोपेतं प्राणमुपास्त इत्यर्थः । उपासनं नामोपास्यार्थवादे यथा देवतादिस्वरूपं श्रुत्या ज्ञाप्यते तथा मनसोपगम्यासनं चिन्तनं लौकिकप्रत्ययाव्यवधानेन यावत्तद्देवतादिस्वरूपात्माभिमानाभिव्यक्तिरिति ॥ लौकिकात्माभिमानवत् । देवो भूत्वा देवानप्येति किन्देवतो ऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीत्येवमादिश्रुतिभ्यः ॥ ९ ॥

सा वा एषा देवता दूरं ह वास्मान्मृत्युर्भवतीत्युक्तं । कथं पुनरेवंविदो दूरं मृत्युर्भवतीत्युच्यते एवंवित्त्वविरोधादिन्द्रियविषयसंसर्गसङ्गजो हि पाप्मा प्राणात्माभिमानिनो हि विरुध्यते । वागादिविशेषात्माभिमानहेतुत्वात्स्वा-

आ० कथं पाप्मसन्निधौ वर्त्तमानस्य ततो दूरत्वमित्याशङ्क्याह । असंश्लेषेति । उपास्ते सदा भावयतीति यावत् ॥ ब्रह्मज्ञानादिव प्राणतत्त्वज्ञानात्फलसिद्धिसंभवे किं सदा तद्भावनयेत्याशङ्क्य भावनापर्य्यायोपासनशब्दार्थमाह । उपासनं नामेति ॥ दीर्घकालादरनैरन्तर्य्यरूपविशेषणत्रयं विवक्षित्वाह । लौकिकेति ॥ तस्य मर्य्यादां दर्शयति । यावदिति ॥ मनुष्यो ऽहमितिवद्देवो ऽहमिति यस्य जीवत एवाभिमानाभिव्यक्तिस्तस्यैव देहपातादूर्द्ध्वं तद्भावः फलतीत्यत्र प्रमाणमाह । देवो भूत्वेति । का देवता रूपं तवेति । किंदेवो ऽसि तद्भावो भातीत्यर्थः ॥ ९ ॥

कण्डिकान्तरमवतार्य्य वृत्तं कीर्त्तयति सा वा इति ॥ नित्यानुष्ठानात्पापहानिर्धर्म्मात्पापत्त्वयश्रुतेः ॥ न चेदसुपासनं नित्यं नैमित्तिकं वा देवतात्मत्वकामिनो विधानात्तत्कथं पापमेवंविदो दूरे भवती-

भा० भाविकाज्ञानहेतुत्वाच्च । शास्त्रजनितो हि प्राणात्माभिमानस्तस्मादेवंविदः पाप्मा दूरम्भवतीति युक्तं विरोधात्तदेतत् प्रदर्शयति । सा वा एषा देवतेत्युक्तार्थमेतासां वागादीनां देवतानां पाप्मानं मृत्युं स्वाभाविकाज्ञानप्रयुक्तेन्द्रियविषयसंसर्गासङ्गजनितेन हि पाप्मना सर्वा म्रियते स ह्यतो मृत्युस्तं प्राणात्माभिमानरूपाभ्यो देवताभ्योऽपच्छिद्यापहत्य प्राणात्माभिमानमात्रतयैव प्राणोऽपहन्तीत्युच्यते । विरोधादेव तु पाप्मैवंविदो दूरङ्गमो भवति किं पुनश्चकार देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्येत्युच्यते ॥

व्या० व्याक्षिपति । कथं पुनरिति ॥ विरोधिसन्निपाते पूर्वध्वंसमावश्यकं मन्वानः समाधत्ते । उच्यत इति ॥ उक्तमेव व्यनक्ति । इन्द्रियेति॥ इन्द्रियाणां विषयेषु संसर्गे योऽभिनिवेशस्तेन जनितः पाप्मा परिच्छेदाभिमानो परिच्छिन्नेऽप्राणात्मन्यात्माभिमानवतो विरुध्यते परिच्छेदापरिच्छेदयोर्विरोधस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ विरोधं साधयति । वागादीति ॥ पाप्मनो वागादिविशेषवत्यात्मनि विशिष्टेऽभिमानहेतुत्वादाधिदैविकापरिच्छिन्नाभिमाने ध्वंसो युज्यते । दृश्यते हि । चाण्डालभाण्डावलम्बिनो जलस्य गङ्गाद्य*विशेषभावापत्तावपेयत्वनिवृत्तिः । अशुच्यपि पयः प्राप्य गङ्गां याति पवित्रतामिति न्यायादित्यर्थः॥ यन्नैसर्गिकाज्ञानजन्यं तदागन्तुकप्रमाणज्ञानेन निवर्त्यते । यथा रज्जुसर्पादिज्ञानं । नैसर्गिकाज्ञानजन्यश्च पाप्मा । तेन प्रामाणिकप्राणविज्ञानेन तद्ध्वस्तिरित्याह । स्वाभाविकेति। नन्वभिमानयोर्विरोधाविशेषाद्बाध्यबाधकत्वव्यवस्थायोगाद्द्वयोरपि मिथो बाधः स्यात्तत्राह । शास्त्रजनितो हीति ॥ उक्तमेव पापध्वंसरूपविद्याफलं प्रपञ्चयितुमुत्तरवाक्यमित्याह । तदेतदिति ॥ मृत्युमपहत्य यत्रासान्दिशामन्तस्तद्गमयाञ्चकारेति सम्बन्धः। कथं पाप्मा मृत्युरुच्यते तत्राह । स्वाभाविकेति॥

* गङ्गाद्यविशेषभावाय पयत्वनिवृत्तिरिति पुस्तकान्तरपाठः ।

उ॰ सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य

भा॰ मृत्युर्भवति । अस्मादेवंविदो य एवं वेद । तस्मादेवमिति प्रकृतं विशुद्धिगुणोपेतं प्राणमुपास्त इत्यर्थः । उपासनं नामोपास्यार्थवादे यथा देवतादिस्वरूपं श्रुत्या ज्ञाप्यते तथा मनसोपगम्यासनं चिन्तनं लौकिकप्रत्ययाव्यवधानेन यावत्तद्देवतादिस्वरूपात्माभिमानाभिव्यक्तिरिति ॥ लौकिकात्माभिमानवत् । देवो भूत्वा देवानप्येति किन्देवतो ऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीत्येवमादिश्रुतिभ्यः ॥ ९ ॥

सा वा एषा देवता दूरं ह वास्मान्मृत्युर्भवतीत्युक्तं । कथं पुनरेवंविदो दूरं मृत्युर्भवतीत्युच्यते एवंवित्त्वविरोधादिन्द्रियविषयसंसर्गासङ्गजो हि पाप्मा प्राणात्माभिमानिनो हि विरुध्यते । वागादिविशेषात्माभिमानहेतुत्वात्स्वा-

---

व्या॰ कथं पाप्मसन्निधौ वर्त्तमानस्य ततो दूरत्वमित्याशङ्क्याह । असंश्लेषेति । उपास्ते सदा भावयतीति यावत् ॥ ब्रह्मज्ञानादिव प्राणतत्त्वज्ञानात्फलसिद्धिसंभवे किं सदा तद्भावनयेत्याशङ्क्य भावनापर्य्यायोपासनशब्दार्थमाह । उपासनं नामेति ॥ दीर्घकालादरनैरन्तर्य्यरूपविशेषणत्रयं विवक्षित्वाह । लौकिकेति ॥ तस्य मर्य्यादां दर्शयति । यावदिति ॥ मनुष्योऽहमितिवद्देवो ऽहमिति यस्य जीवत एवाभिमानाभिव्यक्तिस्तस्यैव देहपातादूर्द्ध्वं तद्भावः फलतीत्यत्र प्रमाणमाह । देवो भूत्वेति । का देवता रूपं तवेति । किंदेवोऽसि तद्भावो भातीत्यर्थः ॥ ९ ॥

कण्डिकान्तरमवतार्य्य वृत्तं कीर्त्तयति सा वा इति ॥ नित्यानुष्ठानात्पापहानिर्धर्म्मात्पापन्नयश्रुतेः ॥ न चेदमुपासनं नित्यं नैमित्तिकं वा देवतात्मत्वकामिनो विधानात्तत्कथं पापमेवंविदो दूरे भवती-

भा॰ भाविकाज्ञानहेतुत्वाच्च । शास्त्रजनितो हि प्राणात्माभिमानस्तस्मादेवंविदः पाप्मा दूरम्भवतीति युक्तं विरोधात्तदेतत् प्रदर्शयति । सा वा एषा देवतेत्युक्तार्थमेतासां वागादीनां देवतानां पाप्मानं मृत्युं स्वाभाविकाज्ञानप्रयुक्तेन्द्रियविषयसंसर्गासङ्गजनितेन हि पाप्मना सर्वो म्रियते स ह्यतो मृत्युस्तं प्राणात्माभिमानरूपाभ्यो देवताभ्योऽपच्छिद्यापहत्य प्राणात्माभिमानमात्रतयैव प्राणोऽपहन्तेत्युच्यते । विरोधादेव तु पाप्मैवंविदो दूरङ्गमो भवति किं पुनश्चकार देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्येत्युच्यते ॥

आ॰ त्याक्षिपति । कथं पुनरिति ॥ विरोधिसन्निपाते पूर्वध्वंसमावश्यकं मन्वानः समाधत्ते । उच्यत इति ॥ उक्तमेव व्यनक्ति । इन्द्रियेति ॥ इन्द्रियाणां विषयेषु संसर्गे योऽभिनिवेशस्तेन जनितः पाप्मा परिच्छेदाभिमानो परिच्छिन्नेऽप्राणात्मन्यात्माभिमानवतो विरुध्यते परिच्छेदापरिच्छेदयोर्विरोधस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ विरोधं साधयति । वागादीति ॥ पाप्मनो वागादिविशेषवत्यात्मनि विशिष्टेऽभिमानहेतुत्वादाधिदैविकापरिच्छिन्नाभिमाने ध्वंसो युज्यते । दृश्यते हि । चाण्डालभाण्डावलम्बिनो जलस्य गङ्गाद्य*विशेषभावापत्तावपेयत्वनिवृत्तिः । अशुच्यपि पयः प्राप्य गङ्गां याति पवित्रतामिति न्यायादित्यर्थः ॥ यन्नैसर्गिकाज्ञानजन्यं तदागन्तुकप्रमाणज्ञानेन निवर्त्यते । यथा रज्जुसर्पादिज्ञानं । नैसर्गिकाज्ञानजन्यश्च पाप्मा । तेन प्रामाणिकप्राणविज्ञानेन तद्ध्वस्तिरित्याह । स्वाभाविकेति । नन्वभिमानयोर्विरोधाविशेषाद्बाध्यबाधकत्वव्यवस्थायोगाद्द्वयोरपि मिथो बाधः स्यात्तत्राह । शास्त्रजनितो हीति ॥ उक्तमेव पापध्वंसरूपविद्याफलं प्रपञ्चयितुमुत्तरवाक्यमित्याह । तदेतदिति ॥ मृत्युमपहत्य यत्रासान्दिशामन्तस्तद्गमयाञ्चकारेति सम्बन्धः । कथं पाप्मा मृत्युरुच्यते तत्राह । स्वाभाविकेति ॥

---

* गङ्गाद्यविशेषभावाय पेयत्वनिवृत्तिरिति पुस्तकान्तरपाठः ॥

उ० यत्रासां दिशामन्तस्तद्गमयाञ्चकार तदास

आ० यत्र यस्मिन्नासां प्राच्यादीनां दिशामन्तोऽवसा
तत्तत्र गमयाञ्चकार गमनं कृतवानित्येतत्। ननु नारि
दिशामन्तः कथमन्तं गमितवानित्युच्यते। श्रौतविज्ञान
वज्जनावधिनिमित्तकल्पितत्वाद्दिशां तद्विरोधिजनाध्युषि
एव देशो दिशामन्तो देशान्तोऽरण्यमिति यद्वदित्य
दोषः तत्तत्र गमयित्वासां देवतानां पाप्मन इति द्वितीय
बहुवचनं विन्यदधाद्विविधं न्यग्भावेनादधात्स्थापितवत
प्राणदेवता प्राणात्माभिमानशून्येष्वन्त्यजनेष्विति सामर्थ्या
दिन्द्रियसंसर्गजो हि स इति प्राणाश्रयतावगम्यते
तस्मात्तमन्त्यं जनं नेयात् न गच्छेत्सम्भाषणदर्शनादिभि
संसृजेत्। तत्संसर्गे पाप्मना संसर्गः कृतः स्यात्पाप्माश्रये

व्या० अपहत्येत्यत्र पूर्ववदन्वयः। प्राणदेवता चेत्पाप्मानं हन्ति स
दैव किन्न हन्यादित्याशङ्क्याह। प्राणात्मेति॥ भवतु प्राणो वागा
दीनां पाप्मनोऽपहन्ता विदुषस्तु किमायातमित्याशङ्क्याह
विरोधादेवेति॥ अनन्ताकाशदेशत्वाद्दिशामन्ताभावाद्यत्रास
मित्याद्ययुक्तमिति शङ्कते। नन्विति॥ शास्त्रीयज्ञानकर्मसंस्कृते
जनो मध्यदेशः। प्रसिद्धस्यापि तदधिष्ठितत्वेन मध्यदेशत्वात
तत्राप्यन्त्यजाधिष्ठितदेशस्य पापीयस्त्वस्वीकारादतस्तं जनं तदधि-
ष्ठितञ्च देशमवधिकृत्वा तेनैव निमित्तेन दिशां कल्पितत्वादान-
न्त्याभावात्पूर्वोक्तजनातिरिक्तजनस्य तदधिष्ठितदेशस्य चान्त-
त्वोक्तेर्मध्यदेशादन्यो देशो दिशामन्त इत्युक्तौ न काचिदनुपपत्ति-
रिति परिहरति। उच्यत इति॥ किमित्यन्त्यजनेष्वित्यधिका-
वापः क्रियते तत्राह। इति सामर्थ्यादिति। देशमात्रे पाप्मावस्था-
नानुपपत्तिरित्यर्थः॥ तामेवानुपपत्तिं साधयति। इन्द्रियेति।

NOTICE.

An English translation of the Upanishad and Commentary will be given in one or two separate numbers, after the completion of the Text.

उ० कामः न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्मा-
प्येति ॥ ६ ॥

भा० शृण्वयान्मन्वीत विजानीयाद्वा । एवं विजानन् किङ्कामयेत । ज्ञायमानो ह्यन्यत्वेन पदार्थः कामयितव्यो भवति ॥

न चासावन्यो ब्रह्मविद आप्तकामस्यास्ति । य एवात्मकामतयाऽऽप्तकामः स निष्कामोऽकामोऽकामयमानश्चेति मुच्यते । न हि यस्यात्मैव सर्व्वं भवति तस्यानात्मा कामयितव्योऽस्ति । अनात्मा चान्यः कामयितव्यः । सर्व्वञ्चात्मैवाभूदिति प्रतिषिद्धं । सर्व्वात्मदर्शिनः कामयितव्याभावात् कर्म्मानुपपत्तिः । ये तु प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्म्म कल्पयन्ति ब्रह्मविदोऽपि तेषां नात्मैव सर्व्वं भवति । प्रत्यवायस्य जिहासितव्यस्यात्मनोऽन्यस्याभिप्रेतत्वात् । येन चाशनाया-

व्या० यस्य विदुषोऽस्ति सोऽन्यमविजानन्न किञ्चिदपि कामयेतेति योजना ॥

पदार्थोऽन्यत्वेनाविज्ञातोऽपि कामयितव्यः स्यादिति चेन्नेत्याह । ज्ञायमानो हीति ॥ अनुभूते स्मरणविपरिवर्त्तिनि कामनियमादित्यर्थः ॥ अन्यत्वेन ज्ञायमानस्तर्हि पदार्थो विदुषोऽपि कामयितव्यः स्यादित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ आप्तकामस्य ब्रह्मविदो दर्शितरीत्या कामयितव्याभावे मुक्तिः सिद्धेत्युपसंहरति । य एवेति ॥ कथं कामयितव्याभावो नात्मनस्तथात्वादित्याशङ्क्याह । न हीति ॥ सर्व्वात्मत्वमनात्मकामयितृत्वञ्च स्यादित्याशङ्क्याह । अनात्मा चेति ॥ अथेत्यादिवाक्ये श्रौतमर्थमुक्त्वार्थसिद्धमर्थं कथयति सर्व्वात्मदर्शिन इति ॥ कर्म्मजड़ानां मतमुत्थाप्य श्रुतिविरोधेन प्रत्याचष्टे । ये त्विति ॥ ब्रह्मविदि प्रत्यवायप्राप्तिमङ्गीकृत्योक्तं इदानीं तत्प्राप्तिरेव तस्मिन्नास्तीत्याशङ्क्याह । येन चेति ॥ यथोक्त-

भा॰ द्यतीतो नित्यं प्रत्यवायासम्बद्धो विदित आत्मा तं वयं ब्रह्मविदं ब्रूमः। नित्यमेवाशनायाद्यतीतमात्मानं पश्यति। यस्माच्च जिहासितव्यमन्यमुपादेयं वा यो न पश्यति तस्य कर्म्म न शक्यत एव सम्बद्धुं। यस्त्वब्रह्मवित्तस्य भवत्येव प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्म्मेति न विरोधः। अतः कामाभावादकामयमानो न जायते मुच्यत एव। तस्यैवमकामयमानस्य कर्म्माभावे गमनकारणाभावात्प्राणा वागादयो नोत्क्रामन्ति नोर्द्ध्वं क्रामन्ति देहात्। स च विद्वानाप्तकाम आत्मकामतया इहैव ब्रह्मभूतः। सर्व्वात्मनो हि ब्रह्मणो दृष्टान्तेन प्रदर्शितमेतद्रूपं। तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामं रूपमिति। तस्य हि दार्ष्टान्तिकभूतोऽयमर्थ उपसंह्रियते। अथाकामयमान इत्यादिना। स कथमेवम्भूतो मुच्यत इत्युच्यते। यो हि सुषुप्तावस्थमिव निर्विशेषमद्वैतमलुप्त-

---

व्या॰ स्यापि ब्रह्मविदो विहितत्वादेव नित्यानुष्ठानं स्यादिति चेन्नेत्याह। नित्यमेवेति॥ यो हि सदैवासंसारिणमात्मानमनुभवति न च हेयमादेयं वात्मनोऽन्यत्पश्यति। यस्मादेवं तस्मात्तस्य कर्म्म संस्प्रष्टुमयोग्यं। यथोक्तब्रह्मविद्यया कर्म्माधिकारहेतूनामुपमर्द्दितत्वादित्यर्थः॥ कर्म्मसम्बन्धस्तर्हि कस्येत्याशङ्क्याह। यस्त्विति। न विरोधो विधिकाण्डस्येति शेषः॥ श्रुत्यर्थाभ्यां सिद्धमर्थमुपसंहरति। अत इति॥ विद्यावशादित्येतत्। कामाभावात्कर्म्माभावाच्चेति द्रष्टव्यं। अकामयमानोऽकुर्व्वाणश्चेति शेषः॥ देशान्तर-प्राप्त्यायत्ता मुक्तिरित्येतन्निराकर्त्तुं न तस्येत्यादि व्याचष्टे। तस्येत्यादिना॥ ब्रह्मैव सन्नित्येतदवतारयति। स चेति॥ कथं वर्त्तमाने देहे तिष्ठन्नेव ब्रह्मभूतो भवति तत्राह। सर्व्वात्मनो हीति॥ दृष्टान्तावगतया दार्ष्टान्तिकेऽपि सदा ब्रह्मत्वं भातीति

भा० चिद्रूपज्योतिःस्वभावमात्मानं पश्यति तस्यैवाकामयमानस्य कर्म्माभावे गमनकारणाभावात्प्राणवागादयो नोत्क्रामन्ति। किन्तु विद्वान् स इहैव ब्रह्म भवति यद्यपि देहवानिव लक्ष्यते। स ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति। यस्मान्नहि तस्याब्रह्मत्वपरिच्छेदहेतवः कामाः सन्ति। तस्मादिहैव ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति न शरीरपातोत्तरकालं। न हि विदुषो मृतस्य भावान्तरापत्तिर्जीवतोऽन्यो भावो देहान्तरप्रतिसन्धानाभावमात्रेणैव तु ब्रह्माप्येतीत्युच्यते। भावान्तरापत्तौ हि मोक्षस्य सर्व्वोपनिषद्विवक्षितोऽर्थ आत्मैकत्वाख्यः स बाधितो भवेत्। कर्म्महेतुकश्च मोक्षःप्राप्नोति न ज्ञाननिमित्त इति। स चानिष्टोऽनित्यश्च मोक्षस्य प्राप्नोति। न हि क्रियानिर्वृत्तोऽर्थो नित्यो दृष्टः। नित्यश्च मोक्षोऽभ्युपगम्यते। एष नित्यो महिमेति मन्त्रवर्णात्। न च स्वाभाविकात्

व्या० भावः॥ सदा ब्रह्मीभूतस्य मुक्तिर्नाम नास्तीति शङ्कित्वा परिहरति। स कथमिति॥ परिहारमेव स्फोरयितुं तस्येत्यादिवाक्यार्थमनुद्रवति। तस्यैवेति॥ ब्रह्मैव सन्नित्यस्यार्थमनुवदति। किन्त्विति॥ विद्वानिहैव ब्रह्म चेत्कथं तस्य ब्रह्मप्राप्तिरित्याशङ्क्याह। ब्रह्मैवेति॥ यदुक्तं ब्रह्मैव सन्नित्यादि तदुपपादयति। यस्मादिति॥ प्रागपि ब्रह्मभूतस्यैव पुनर्देहपाते ब्रह्मप्राप्तिरित्ययुक्तं विदुषो मृतस्य भावान्तरापत्तिस्वीकारादित्याशङ्क्याह॥ न हीति॥ कथं तर्हि ब्रह्माप्येतीत्युच्यते तत्राह। देहान्तरेति॥ विदुषो भावान्तरापत्तिर्मुक्तिरिति पक्षेऽपि किं दूषणमिति चेत्तदाह। भावान्तरापत्तौ हीति॥ तथा चोपनिषदामप्रामाण्यं विना हेतुना स्यादिति भावः॥ भावान्तरापत्तिर्मुक्तिरित्यत्र दोषान्तरमाह। कर्म्मेति॥ इति पदादुपरिष्टात् क्रियापदस्य सम्बन्धः॥ अस्तु कर्म्मनिमित्तो

भा॰ स्वभावादन्यन्नित्यं कल्पयितुं शक्यं। स्वाभाविकश्चेदग्न्युष्णवदात्मनः स्वभावः सन्न शक्यते पुरुषव्यापारानुभावीति वक्तुं। न ह्यग्नेरौष्ण्यं प्रकाशो वाऽग्निव्यापारानन्तरानुभावी। अग्निव्यापारानुभावी स्वाभाविकश्चेति विप्रतिषिद्धं। ज्वलनव्यापारानुभावित्वमुष्णप्रकाशयोरिति चेत्। न। अन्योपलब्धिव्यवधानापगमाभिव्यक्त्यपेक्षत्वात्। ज्वलनादिपूर्वकमग्निरुष्णप्रकाशगुणाभ्यामभिव्यज्यते नान्यपेक्षया। किन्त्वन्यदृष्टेरग्नेरौष्ण्यप्रकाशौ धर्मौ व्यवहितौ कस्यचिद्दृष्ट्या सम्बध्यमानौ ज्वलनापेक्षया व्यवधानापगमने दृष्टेरभि-

---

व्या॰ मोक्षो ज्ञाननिमित्तस्तु माभूत्तत्राह। स चेति॥ प्रसङ्गः सर्व्वनाम्ना परामृश्यते। प्रतिषेधशास्त्रविरोधादिति भावः॥ मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वे दोषान्तरमाह। अनित्यत्वञ्चेति॥ तत्रोपयुक्तां व्याप्तिमाह। न हीति॥ अस्तु तर्हि प्रासादादिवत् क्रियासाध्यस्य मोक्षस्याप्यनित्यत्वं नेत्याह नित्यश्चेति॥ कृतकोऽपि ब्रह्मभावे ध्वंसवन्नित्यः स्यादित्याशङ्क्याह। न चेति॥ कृत्रिमस्वभावव्यावृत्त्यर्थं स्वाभाविकं पदं। अतोऽन्यदार्त्तमिति हि श्रुतिः। ध्वंसस्य तु विकल्पमात्रत्वान्नित्यत्वमसम्मतमिति भावः॥ मोक्षोऽकृत्रिमस्वभावोऽपि कर्म्मोत्थः स्यादित्याशङ्क्याह। स्वाभाविकश्चेदिति॥ अग्नेरौष्ण्यवदात्मनो मोक्षस्य स्वाभाविकस्वभावत्वेन स क्रियासाध्यो व्याघातादित्यर्थः॥ दृष्टान्तं समर्थयते। न हीति॥ अरणिगतस्याग्नेरौष्ण्यप्रकाशौ नोपलभ्येते। सति च ज्वलने दृश्येते तेन स्वाभाविकावपि तावागन्तुकौ कादाचित्कोपलब्धिमत्त्वादिति शङ्कते। ज्वलनेति॥ न हि सतोऽग्नेरौष्ण्यादिकादाचित्कं युक्तं। तद्दृष्टेर्व्यवधानस्य दार्व्वादेर्ध्वंसे ज्वलनमथनादिना वह्निरभिव्यक्तिमपेक्ष्य तत्स्वभावस्यौष्ण्यादेर्व्यक्त्यभ्युपगमादिति परिहरति। नान्येति॥ तदेव प्रपञ्चयति। ज्वलनादीति॥ मथनादिव्यापारवशात् प्रकाशादिना व्यज्यतेऽग्निरिति यदुच्यते तदसौ सत्येव तद्-

भा० व्यज्यते तदपेक्षया भ्रान्तिरुपजायते। ज्वलनपूर्वकावेतावुष्ण-प्रकाशौ धर्मौ जाताविति। यद्युष्णप्रकाशयोरपि स्वाभाविकत्वं न स्यात्। यः स्वाभाविकोऽग्नेर्धर्मस्तमुदाहरिष्यामः। न च स्वाभाविको धर्म एव नास्ति पदार्थानामिति शक्यं वक्तुं॥

न च निगडभङ्ग इवाभावभूतो मोक्षो बन्धननिवृत्तिरूप उपपद्यते। परमात्मैकत्वाभ्युपगमादेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेः। न चान्यो बद्धोऽस्ति। यस्य निगडनिवृत्तिवद्बन्धननिवृत्तिर्मोक्षः स्यात्। परमात्मव्यतिरेकेणान्यस्याभावं विस्तरेणावादिषं। तस्मादविद्यानिवृत्तिमात्रे मोक्षव्यवहार इति

व्या० तद्व्यापारापेक्षया तदौष्ण्याद्यभिव्यक्तिवशान्न भवति। किन्तु देवदत्तदृष्टेरग्निधर्मौ व्यवहितौ न तु तौ कस्यचिद्बुद्ध्या सम्बध्येते। ज्वलनादिव्यापारात्तु दृष्टेर्व्यवधानभङ्गे तयोरभिव्यक्तिरित्यर्थः॥ कथं तर्हि ज्वलनव्यापारादग्नेरौष्ण्यप्रकाशौ जाताविति बुद्धिस्तत्राह। तदपेक्षयेति॥ ज्वलनादिव्यापाराद्दृष्टिव्यवधानभङ्गे वह्नेरौष्ण्यप्रकाशाभिव्यक्त्यपेक्षयेति यावत्। यथा वह्नेरौष्ण्यादि स्वाभाविकं न क्रियासाध्यं तथात्मनो मुक्तिः स्वाभाविकी न क्रियासाध्येत्युक्तं॥

इदानीमग्नेरौष्ण्यादि न स्वाभाविकमित्याशङ्क्याह। यदीति॥ उदाहरिष्यामो मोक्षस्यात्मस्वभावस्याकर्मसाध्यत्वायेति शेषः॥ अथाग्नेः स्वाभाविको न कश्चिद्धर्मोऽस्ति यो मोक्षस्य दृष्टान्तः स्यादत आह। न चेति॥ लब्धात्मकं हि वस्तु वस्त्वन्तरेण सम्बध्यते। अस्ति निम्बादौ तिक्तत्वादि धीरित्यर्थः॥ भावान्तरापत्तिपक्षं प्रतिक्षिप्य पक्षान्तरं प्रत्याह। न चेति॥ न हि बन्धस्य तथाभूतस्य निवृत्तिर्विरोधान्नाप्यन्यथाभूतस्यानवस्थानात्। न च प्रसिद्धिविरोधो दुर्निरूप्यध्वस्तिविषयत्वादिति भावः॥ किञ्च परस्मादन्यस्य बन्धनिवृत्तिस्तस्यैव वा नाद्य इत्याह। न चेति। तत्र हेतुत्वेन परमात्मैकत्वाभ्युपगमादित्यादिभाष्यं व्याख्येयं। न द्वितीयस्तस्य

भा० चावोचाम । यथा रज्ज्वादौ सर्पादिज्ञाननिवृत्तौ सर्पादिनिवृत्तिवदिति । येऽप्याचक्षते मोक्षे विज्ञानान्तरमानन्दान्तरं वाभिव्यज्यत इति तैर्वक्तव्योऽभिव्यक्तिशब्दार्थः । यदि तावल्लौकिक्येवोपलब्धिविषयव्याप्तिरभिव्यक्तिशब्दार्थः । ततो वक्तव्यं किं विद्यमानमभिव्यज्यतेऽविद्यमानमिति वा । विद्यमानञ्चेद्यस्य मुक्तस्य तदभिव्यज्यते तस्यात्मभूतमेव तदित्युपलब्धिव्यवधानानुपपत्तेर्नित्याभिव्यक्तत्वान्मुक्तस्याभिव्यज्यत इति । विशेषवचनमनर्थकं एवमथ कदाचिदेवाभिव्यज्यते उपलब्धिव्यवधानादनात्मभूतं तदित्यन्यतोऽभिव्यक्तिप्रसङ्गः । तथा चाभिव्यक्तिसाधनापेक्षिता ।

व्या० नित्यमुक्तस्य त्वया बद्धत्वानभ्युपगमादिति द्रष्टव्यं । कथं परस्मादन्यो बद्धो नास्तीत्याशङ्क्य प्रवेशविचारादावुक्तं स्मारयति । परमात्मेति ॥ न चेदन्यो बद्धोऽस्ति कथं मोक्षव्यवहारः स्यादित्याशङ्क्याह । तस्मादिति ॥ अन्यस्य बद्धस्याभावात्परस्य च नित्यमुक्तत्वादिति यावत् । यथा रज्ज्वादावधिष्ठाने सर्पादिहेतोरज्ञानस्य निवृत्तौ सत्यां सर्पादेरपि निवृत्तिस्तथाऽविद्याया बन्धहेतोर्निवृत्तिमात्रेण तत्कार्यस्य बन्धस्यापि निवृत्तिव्यवहारो भवतीति चावादिष्मेति योजना ॥ मतान्तरमुद्भावयति । येऽप्याचक्षत इति ॥ वैषयिकज्ञानानन्दापेक्षयान्तरशब्दः । केयमभिव्यक्तिरुत्पत्तिर्वा प्रकाशो वा ॥ नाद्यो मोक्षे सुखाद्युत्पत्तौ तदनित्यत्वापत्तेरित्यभिप्रेत्याह । तैरिति ॥ द्वितीयमालम्बते । यदीति ॥ तत्र दोषं वक्तुं विकल्पयति । तत इति ॥ द्वितीये खरविषाणवदपरोक्षाभिव्यक्तिर्न स्यादित्यभिप्रेत्याद्यमनुभाष्य दूषयति । विद्यमानञ्चेदिति ॥ उपलब्धिस्वभावस्तावदात्मा तस्य विद्यमानं सुखादि व्यज्यते चेत् । ज्ञानानन्दयोर्देशादिव्यवधानाभावादानन्दः सदैव व्यज्यत इति मुक्तिविशेषणमनर्थकमित्यर्थः । चक्षुर्घटयोर्विषयविषयित्वप्रतिबन्धककुड्यादिवदधर्मादिप्रतिबन्धादा-

भा० समानाश्रयत्वाद्व्यवधानकल्पनानुपपत्तेः । सर्व्वदाभिव्यक्ति-रनभिव्यक्तिर्वा नत्वन्तरालकल्पनायां प्रमाणमस्ति । न च समानाश्रयाणामेकस्यात्मभूतानां धर्म्माणामितरेतरवि-षयविषयित्वं सम्भवति । विज्ञानसुखयोश्च प्रागभिव्यक्तेः संसारित्वमभिव्यक्त्युत्तरकालञ्च मुक्तत्वं यस्य सोऽन्यः पर-स्मान्नित्याभिव्यक्तज्ञानस्वरूपादत्यन्तवैलक्षण्याच्चैत्यमिवो-पण्यात्परमात्मभेदकल्पनायाञ्च वैदिकःकृतान्तः परित्यक्तः स्यात् । मोक्षस्येदानीमिव निर्व्विशेषत्वे तदर्थाधिकयत्नानु-पपत्तिः शास्त्रवैयर्थ्यं च प्राप्नोतीति चेन्न । अविद्याभ्रमा-पोहार्थत्वात् । न हि वस्तुनो मुक्तामुक्तत्वविशेषोऽस्ति ।

व्या० नन्दो ज्ञानञ्च संसारदशायां न व्यज्यते । मोक्षे तु व्यज्यते तद-भावादिति शङ्कते । अथेति ॥ उपलब्धिदेशाद्भिन्नदेशस्यैव घटादेरु-पलब्धिप्रतिबन्धदर्शनादनात्मभूतं सुखं न स्वभावभूतयोपलब्ध्या प्रकाश्येत किन्तु विषयेन्द्रियसम्पर्कादित्युत्तरमाह । उपलब्धीति ॥ अन्यतोऽभिव्यक्त्या किं स्यादिति चेत्तदाह । तथा चेति ॥ तत्सा-धनानि चेन्मुक्तौ स्युः संसारादविशेषः स्यादिति भावः ॥ उपल-ब्धिव्यवधानमानन्दस्याङ्गीकृत्योक्तं इदानीं तदेव नास्तीत्याह । उप-लब्धीति ॥ कदाचिदभिव्यक्तिरनभिव्यक्तिश्च कदाचित्येवं काल-भेदेनोभयं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । न त्विति ॥ आनन्दज्ञानयो-र्विषयविषयित्वमभ्युपेत्य कादाचित्को तावदभिव्यक्तिर्निरस्ता सम्प्रति तदपि न सम्भवतीत्याह । न चेति ॥ आत्मभूतत्वं स्वाभा-विकत्वं विमतं न समानाश्रयविषयं धर्म्मत्वात्प्रदीपप्रकाश-वदिति भावः ॥ मुक्तावानन्दज्ञानाभिव्यक्तिपक्षे दोषान्तरं वक्तुं भूमिकां करोति । विज्ञानसुखयोश्चेति ॥ तद्भेदापादनमिष्टमेवे-त्याशङ्क्य विवक्षितं दोषमाह । परमात्मेति ॥ परमते निराकृते सिद्धान्ते दोषद्वयमाशङ्कते । मोक्षस्येति ॥ मोक्षार्थोऽधिको यत्नः शमदमादिः । शास्त्रं मोक्षविषयं ॥ मोक्षस्य निर्व्विशेषत्वेऽप

भा॰ आत्मनो नित्यैकरूपत्वात्। किन्तु तद्विषया अविद्यापोह्यते। शास्त्रोपदेशजनितविज्ञानेन प्राक् तदुपदेशप्राप्तेः। तदर्थश्च प्रयत्न उपपद्यत एव। अविद्यावतोऽविद्यानिवृत्त्यनिवृत्तिकृतो विशेष आत्मनः स्यादिति चेत्। न। अविद्याकल्पनाविषयत्वाभ्युपगमात्। रज्जूषरशुक्तिकागगनानां सर्पोदकरजतमलिनत्वादिवददोष इत्यवोचाम। तिमिरातिमिरदृष्टिवदविद्याकर्तृत्वाकर्तृत्वकृत आत्मनो विशेषः स्यादिति चेत्। नध्यायतीव लेलायतीवेति स्वतोऽविद्याकर्तृत्वस्य प्रतिषिद्धत्वात्। अनेकव्यापारसन्निपातजनितत्वाच्च। अविद्याभ्रमस्य विषयत्वोपपत्तेश्च। यस्य चाविद्याभ्रमो घटादिवद्विविक्तो

व्या॰ प्रत्यगविद्यातदुत्थानर्थध्वंसित्वेनोभयमर्थवदिति परिहरति। नाविद्येति॥ तत्र नञर्थं विवृणोति। नहीति॥ कथं तर्हि शास्त्राद्यर्थवत्त्वमित्याशङ्क्याह। किन्त्विति॥ तत्र शास्त्रार्थवत्त्वं समर्थयते। तद्विषयेति॥ प्रस्तुतात्मविषयस्तच्छब्दः॥ सम्प्रति प्रयत्नस्यार्थवत्त्वं प्रकटयति। प्रागिति॥ प्रथमस्तच्छब्दः शास्त्रविषयः। द्वितीयो मोक्षविषयः॥ आत्मनः सदैकरूपत्वं प्रागुक्तमाक्षिपति। अविद्येति॥ आविद्यः सोऽपीति समाधत्ते। नेति॥ यथा रज्ज्वाद्यविद्योत्थसर्पादेस्तद्विषया ध्वंसाध्वंसयो रज्ज्वादेर्न वास्तवो विशेषस्तथात्मनोऽपि स्वाविद्यामात्रोत्थविशेषवत्त्वेऽपि तद्ध्वंसाध्वंसयोर्न वास्तवो विशेषोऽस्तीत्यर्थः॥ अदोषः सविशेषत्वराहित्यं॥ प्रकारान्तरेण सविशेषत्वं शङ्कते। तिमिरेति॥ किमिदमविद्याकर्तृत्वं तज्जनकत्वं वा तदाश्रयत्वमिति विकल्प्याद्यं दूषयति। न ध्यायतीवेति॥ आत्मनः स्वतोऽविद्याकर्तृत्वाभावे हेत्वन्तरमाह। अनेकेति॥ विषयविषय्याकारान्तःकरणस्य तत्र चिदाभासोदयस्यात्मनो व्यापारस्तथाचानेकव्यापारसन्निपाते सत्यहं संसारीत्यविद्यात्मको भ्रमो जायते तस्मान्न तस्यात्मकार्य्यतेत्यर्थः॥ कल्पान्तरं प्रत्याह। विषयत्वेति। अविद्यादेरात्मदृश्यत्वान्न

भा० गृह्यते स नाविद्याश्रमवान् । अहं न जाने मुग्धोऽस्मीति प्रत्ययदर्शनात् । अविद्याश्रमवत्त्वमेवेति चेन्न । तस्यापि विवेकग्रहणात् ॥

न हि यो यस्य विवेकेन ग्रहीता स तस्मिन्भ्रान्तज्ञान इत्युच्यते । तस्य च विवेकग्रहणं तस्मिन्नेव च भ्रम इति विप्रतिषिद्धं । न जाने मुग्धोऽस्मीति । दृश्यत इति ब्रवीषि । तद्दर्शिनस्त्वाज्ञानं मुग्धरूपता दृश्यत इति च तद्दर्शनस्य विषयं भवति कर्म्मतामापद्यत इति । तत्कथं कर्म्मभूतं सत्कर्तृस्वरूपं दृशिविशेषणमज्ञानमुग्धते स्यातां । अथ दृशिविशेषणत्वं तयोः कथं कर्म्म स्यातां दृशिना व्याप्येते । कर्म्म हि कर्तृक्रियाव्याप्यमानं भवति । अन्यच्च व्याप्यमन्यद्व्या-

---

आ० तदाश्रयत्वं । न हि तद्गतस्य तद्ग्राह्यत्वसंभवतः स्वग्रहापत्तेरित्यर्थः ॥ तदेव स्फोरयति ॥ यस्य चेति ॥ अनुभवमनुसृत्य शङ्कते । अहं नेत्यादिना ॥ साक्षिसाक्ष्यभावेन भेदाभ्युपगमान्नात्मनो विद्याश्रयत्वमित्युत्तरमाह । न तस्यापीति ॥ तदेव स्पष्टयति । न हीति ॥ अविद्यादेर्विवेकेन ग्रहीतर्य्यपि तद्विषये भ्रान्तत्वे का हानिरित्याशङ्क्याह । तस्य चेति ॥ अज्ञानं मुग्धत्वं चात्मनो न विशेषणमिति विधान्तरेण दर्शयितुञ्चोद्यं वाक्यमनुवदति । न जान इति ॥ तद्व्याचष्टे । त्वद्दर्शिनश्चेति ॥ अज्ञानादिस्तच्छब्दार्थः ॥ दृश्यमानत्वमेव विशदयति । कर्म्मतामिति ॥ इति ब्रवीषीति सम्बन्धः ॥ एवं परकीयवाक्यं व्याख्याय फलितमाह । तत्कथमिति ॥ तत्र चोद्यवाक्यार्थे दर्शितरीत्या स्थिते सति कर्तृविशेषणे नाज्ञानमुग्धते स्यातां । तयोः प्रत्येकं कर्म्मभूतत्वादित्यर्थः ॥ विपक्षे दोषमाह । अथेति ॥ कथं कर्म्म स्यातामित्येतदेव व्याचष्टे । दृशिनेति ॥ तत्रापि कथं शब्दः सम्बध्यते ॥ एतदेव स्फुटयति । कर्म्म हीति ॥ एवं सति व्याप्यव्यापकभावस्य भेदनिष्ठत्वे सती-

भा॰ पकं न तेनैव तद्ग्राह्यते च । वद कथमेवं मत्यज्ञानमुग्धते दृशिविशेषणे स्यातां । न चाज्ञानविवेकदर्शी अज्ञानमात्मनः कर्मभूतमुपलभमान उपलब्धृधर्मत्वेन गृह्णाति शरीरे कार्श्यरूपादिवत् । तथा सुखदुःखेच्छाप्रयत्नादीन् सर्व्वो लोको गृह्णातीति चेत्तथापि गृहीतुर्लोकस्य विविक्ततैवाभ्युपगता स्यात्। न जानेऽहं त्वदुक्तं मुग्ध एवेति चेद्भव त्वमज्ञो मुग्धो यस्त्वेवं दर्शी तं ज्ञममुग्धं प्रतिजानीमहे वयं । तथा व्यासेनोक्तं । इच्छादिकृत्स्नं क्षेत्रं क्षेत्री प्रकाशयतीति । समं सर्व्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरं । विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यतीत्यादि शतश उक्तं । तस्मात्नात्मनः स्वतो बन्धमुक्तज्ञानाज्ञानकृतो विशेषोऽस्ति ।सर्व्वदा सर्व्वशः समैकरसस्वाभाव्याभ्युपगमात् । ये त्वतोऽन्यथाऽऽत्मवस्तु

व्या॰ त्येतत्। किञ्चाज्ञानमुपलब्धृधर्म्मो न भवत्युपलभ्यमानत्वाद्देहगतकार्श्यादिवदित्याह । न चेति ॥ अज्ञानवत्कार्य्यमपि नात्मधर्म्मः स्यादित्यतिदिशति । तथेति ॥ अज्ञानोत्थस्येच्छादेरात्मधर्म्मत्वनिराकरणे प्रतीतिविरोधः स्यादिति शङ्कते। सुखेति ॥ तेषां ग्राह्यत्वमङ्गीकृत्य परिहरति। तथापीति ॥ आत्मनिष्ठत्वे सुखादीनां चैतन्यवदात्मग्राह्यत्वायोगात्तद्ग्राह्याणां तेषां न तद्धर्म्मतेति भावः ॥ प्रकारान्तरेण निराकर्त्तुं निराकृतमेव चोद्यमनुद्रवति । न जान इति ॥ किं प्रमातुरज्ञानाद्याश्रयत्वमनुभवादभिदधासि तत्साक्षिणो वा। तत्राद्यं प्रत्याह। भवत्वमिति॥ कल्पान्तरं निराकरोति । यस्त्विति ॥ न हि योऽयं साक्षी स तत्राज्ञो मूढो वेति । तथा च सर्व्वसाक्षी नाज्ञानादिमान्भवतीत्यर्थः ॥ आत्मनो मोहादिराहित्ये भगवद्वाक्यं प्रमाणयति । तथेति ॥ तस्य सर्व्वविशेषशून्यत्वे वाक्यान्तरमुदाहरति । सममिति॥ आदिपदेन समं पश्यन्हि सर्व्वत्र। ज्योतिषामपि तज्ज्योतिरित्यादि

भा० परिकल्प्य बन्धमोक्षादिशास्त्रं चार्थवादमापादयन्ति त उत्सहन्ते खेऽपि शाकुनं पदं द्रष्टुं। खं वा मुष्टिनाऽऽक्रष्टुं चर्मवद्वेष्टयितुं। वयन्तु तत्कर्त्तुमशक्ताः। सर्व्वदा समैकरसमद्वैतमविक्रियमजमजरममरममृतमभयमात्मतत्त्वं ब्रह्मैव स इत्येष सर्व्ववेदान्तनिश्चितोऽर्थः ॥ ६ ॥

इत्येवं प्रतिपद्यामहे। तस्माद्ब्रह्माप्येतीत्युपचारमात्रमेतद्विपरीतग्रहवद्देहसन्ततेर्विच्छेदमात्रं विज्ञानफलमपेक्ष्य स्वप्नबुद्धान्तगमनदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकः संसारो वर्णितः। संसारहेतुश्चाविद्याकर्म्मपूर्व्वप्रज्ञा वर्णिता। यैश्चोपाधिभूतैः कार्य्यकरणलक्षणैर्भूतैः परिवेष्टितः संसारित्वमनुभवति तानि चोक्तानि। तेषां साक्षात्प्रयोजकौ धर्म्माधर्म्माविति

आ० मुच्यते॥ आत्मनो निर्विशेषत्वे प्रमाणिके स्वमतमुपसंहरति। तस्मान्नेति॥ मतान्तरमनुभाषते। ये त्विति॥ अतो निर्विशेषत्वाभाव्यादिति यावत्। अज्ञानाद्बन्धो ज्ञानान्मुक्तिरिति शास्त्रमर्थवादः॥ आदिशब्देन रुद्ररोदनाद्यर्थवादं दृष्टान्तं सूचयति॥ सोपहासं दूषयति। उत्सहन्त इति॥ न हि विशेषत्वं शक्यमात्मनः प्रतिपत्तुं निर्विशेषत्वप्रत्यायकागमविरोधादिति भावः। कथं तर्हि भवद्भिरात्मतत्त्वमभ्युपगम्यते तत्राह। वयन्त्विति॥

प्रमाणविरुद्धार्थदर्शनं तच्छब्देन परामृश्यते॥ सत्त्वादीनामिव साम्यं दूषयति। सर्व्वदेति॥ भेदाभेदमपवदति। एकरसमिति॥ तत्र हेतुमाह। अद्वैतमिति॥ अद्वैताभावोपलक्षितत्वादित्यर्थः। एकरसस्यैव कौटस्थ्यं हेत्वन्तरमाह। अविक्रियमिति॥ तदुपपादयति। अजमित्यादिना॥ अमरं मरणायोग्यं॥ तत्र सर्व्वथाविद्यासम्बन्धराहित्ये हेतुमाह। अभयमिति॥ ननु ब्रह्मैवंविधं न त्वात्मतत्त्वमित्याशङ्क्याह। ब्रह्मैवेति॥ यथोक्तं प्रत्यग्भूतं ब्रह्मेत्यत्र प्रमाणमाह। इत्येष इति॥ तत्रैव विद्वदनुभवं प्रमाणयति।

उ० तदेष श्लोको भवति यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः। अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति ॥

भा० पूर्व्वपक्षं कृत्वा काम एवेत्यवधारितं। यथा च ब्राह्मणेनायमर्थोऽवधारित एवं मन्त्रेणापीति बन्धकारणं चोक्तोपसंहृतं प्रकरणमिति नु कामयमान इति। अथाकामयमान इत्यारभ्य सुषुप्तदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकभूतः सर्व्वात्मभावो मोक्ष उक्तः। मोक्षकारणञ्चात्मकामतया यदाप्तकामत्वमुक्तं। तच्च सामर्थ्यान्नात्मज्ञानमन्तरेणात्मकामतयाप्तकामत्वमिति सामर्थ्याद्ब्रह्मविद्यैव मोक्षकारणमित्युक्तं। अतो यद्यपि कामो मूलमित्युक्तं तथापि मोक्षकारणविपर्य्ययेण बन्धकारणमविद्येत्येतदप्युक्तमेव भवति। अत्रापि मोक्षो मोक्षसाधनं च ब्राह्मणेनोक्तं। तस्यैव दृढ़ीकरणाय मन्त्र उदाह्रियते श्लोकशब्दवाच्यः। तत्तस्मिन्नेवार्थ एष

व्या० इत्येवमिति। परपक्षनिरासेन प्रकृतं वाक्यार्थमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ उपचारे निमित्तमाह। विपरीतेति॥ आत्मा तत्त्वतः संसारीति विपरीतग्रहवती या देहसन्ततिस्तस्या विच्छेदमात्रं ज्ञानफलमपेक्ष्योपचारमात्रमित्यर्थः॥ ६॥

ब्राह्मणोक्तेऽर्थे मन्त्रमवतारयितुं ब्राह्मणार्थमनुवदति। स्वप्नेत्यादिना॥ अयमर्थः संसारस्तद्धेतुश्च मन्त्रस्तदेव सक्तः सह कर्म्मणेत्यादिः॥ आत्मज्ञानस्य तर्हि मोक्षकारणत्वमुपेक्षितमित्याशङ्क्याह। तच्चेति॥ अतो ब्रह्मज्ञानं मोक्षकारणमित्युक्तत्वादिति यावत्। मूलं बन्धस्येति शेषः। अत्रेति मोक्षप्रकरणोक्तिः। बन्धप्रकरणं दृष्टान्तयितुमपिशब्दः॥ उक्तेऽर्थे तदेष इत्युदाहरति

भा० शोको मन्त्रो भवति । यदा यस्मिन्काले सर्व्वे समस्ताः कामास्तृष्णाप्रभेदाः प्रमुच्यन्ते । आत्मकामस्य ब्रह्मविदः समूलतो विशीर्य्यन्ते । ये प्रसिद्धा लोक इहामुत्रार्थाः पुत्रवित्तलोकैषणा लक्षणा अस्य प्रसिद्धस्य पुरुषस्य हृदि बुद्धौ श्रिता आश्रिताः । अथ तदा स मर्त्यो मरणधर्म्मा सन् कामवियोगात्समूलतोऽमृतो भवति । अर्थादनात्म-विषयाः कामा अविद्यालक्षणा मृत्यव इत्येतदुक्तं भवति । अतो मृत्युवियोगे विद्वाञ्जीवन्नेवामृतो भवति । अत्रास्मि-न्नेव शरीरे वर्त्तमानो ब्रह्म समश्नुते ब्रह्मभावं मोक्षं प्रति-पद्यत इत्यर्थः । अतो मोक्षो न देशान्तरगमनाद्यपेक्षते । तस्माद्विदुषो नोत्क्रामन्ति प्राणा यथावस्थिता एव स्वका-रणे पुरुषे समवनीयन्ते । नाममात्रं ह्यवशिष्यत इत्युक्तं ॥

आ० व्याचष्टे । तस्मिन्नेवेति ॥ यस्मिन्काले विद्यापरिपाकावस्था-यामित्यर्थः ॥ सुषुप्तिव्यावृत्त्यर्थं सर्व्वविशेषणमिति मत्वाह । समस्ता इति ॥ कामशब्दस्यार्थान्तरविषयत्वं व्यावर्त्तयति । तृष्णेति ॥ क्रियापदं सोपसर्गं व्याकरोति । आत्मकामस्येति ॥ तानेव विशिनष्टि । ये प्रसिद्धा इति ॥ कामानामात्माश्रयत्वं निरा-करोति । हृदीत ॥ समूलतः कामवियोगादिति सम्बन्धः ॥ कामवियोगादमृतो भवतीति निर्द्देशसामर्थ्यसिद्धमर्थमाह । अर्थादिति ॥ तेषां मृत्युत्वे किं स्यात्तदाह । अत इति ॥ अत्रेत्यादिना विवक्षितमर्थमाह । अतो मोक्षेति ॥ आदि-पदमुत्क्रान्त्यादिसङ्ग्रहार्थं । मुक्तेस्तदपेक्षाभावे फलितमाह । तस्मादिति ॥ तर्हि मरणासिद्धिरित्याह । यथेति ॥ उत्क्रान्ति-गत्यागतिराहित्यं यथावस्थितत्वं । एवञ्च पञ्चमे प्रतिपादित-मित्याह । नाममात्रमिति ॥

उ॰ तद्यथा हि निर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदꣳ शरीरꣳ शेते । अथायमशरीरो

भा॰ कथं पुनः समवनीतेषु प्राणेषु देहे च स्वकारणे प्रलीने विद्वान्मुक्तोऽत्रैव सर्वात्मा सन् वर्त्तमानः पुनः पूर्ववद्देहित्वं संसारिलक्षणं न प्रतिपद्यत इत्यत्रोच्यते । तत्रायं दृष्टान्तो यथा लोके अहिसर्पस्तस्य निर्ल्वयनी निर्मोकः सा हि निर्ल्वयनी वल्मीके सर्पाश्रये वल्मीकादावित्यर्थः । प्रत्यस्ता प्रतिक्षिप्ताऽनात्मभावेन सर्पेण परित्यक्ता शयीत वर्त्तेत । एवमेव यथायं दृष्टान्त इदं शरीरं सर्पस्थानीयेन मुक्तेनानात्मभावेन परित्यक्तं मृतमिव शेते । अथेतरः सर्पस्थानीयो मुक्तः सर्वात्मभूतः सर्पवत्तत्रैव वर्त्तमानोऽप्यशरीर एव न पूर्ववत्पुनः सशरीरो भवति । कामकर्मप्रयुक्तशरीरात्मभावेन हि पूर्वं सशरीरो मर्त्यश्च ।

व्या॰ तद्यथेत्यादि वाक्यनिरस्यां शङ्कामाह । कथं पुनरिति ॥ विदुषो विद्ययात्ममात्रत्वेन प्राणादिषु बाधितेष्वपि देहे चेदसौ वर्त्तते ततोऽस्य पूर्ववद्देहित्वाद्विद्यावैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ दृष्टान्तेन परिहरति । तत्रेत्यादिना ॥ देहे वर्त्तमानस्यापि विदुषस्तत्राभिमानराहित्यं तत्रेत्युच्यते । यस्यां त्वचि सर्पो नितरां लीयते सा हि निर्ल्वयनी सर्पत्वगुच्यते ॥ सर्पनिर्मोकदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकमाह । एवमेवेति ॥ सर्पदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकं दर्शयति । अथेति ॥ अज्ञानेन सह देहस्य नष्टत्वमशरीरत्वादौ हेतुरथशब्दार्थः । अथशब्दावद्योतितहेत्ववष्टम्भेनाशरीरत्वं विशदयति । कामेति ॥ पूर्वमित्यविद्यावस्थोक्तिरिदानीमिति विद्यावस्थोच्यते ॥ व्युत्पत्त्यनुसारेण रूढ्या मुख्यं प्राणं व्यावर्त्तयति । प्राणस्येति ॥

उ० ऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । ७ ।

भा० तद्वियोगाद् अथेदानीमशरीरोऽत एव चामृतः प्राणः । प्राणितीति प्राणः । प्राणस्य प्राणमिति हि वक्ष्यमाणे श्लोके प्राणबन्धनं हि सोम्य मन इति च श्रुत्यन्तरे प्रकरणवाक्यसामर्थ्याच्च पर एवात्मा । अत्र प्राणशब्दो ब्रह्मैव परमात्मैव । किन्तु पुनस्तत्तेज एव विज्ञानं ज्योतिर्येनात्मज्योतिषा जगदवभास्यमानं प्रज्ञानेत्रं विज्ञानज्योतिरमत्सदविभ्रंशवर्त्तते । यः कामः प्रश्नो विमोक्षार्थो याज्ञवल्क्येन वरो दत्तो जनकाय सहेतुको बन्धमोक्षार्थलक्षणो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभूतः स एषोऽन्तिकभूतः स एष निर्णीतः सविस्तरो जनकयाज्ञवल्क्याख्यायिकारूपधारिण्या श्रुत्या संसारविमोक्षोपाय उक्तः प्राणिभ्यः । इदानीं श्रुतिः स्वयमेवाह । विद्यानिःक्रयार्थं जनकेनैव मुक्तमिति कथं सोऽह-

आ० श्लोके पर एवात्मा यथा प्राणशब्दस्तथाचामीत्यर्थः ॥ यथा च श्रुत्यन्तरे प्राणशब्दः पर एवात्मा तथाचामीत्याह । प्राणेति ॥ किञ्च परविषयमिदं प्रकरणमथाकामयमान इति मोक्षस्य प्रक्रान्तत्वादथायमित्यादि वाक्यञ्च तद्विषयमन्यथा ब्रह्मादिशब्दानुपपत्तेः । तस्मादुभयसामर्थ्यादत्र पर एवात्मा प्राणशब्दित इत्याह । प्रकरणेति ॥ विशेष्यं दर्शयित्वा विशेषणं दर्शयति । ब्रह्मैवेति ॥ ब्रह्मशब्दस्य कमलासनादिविषयत्वं वारयति । किं पुनरिति ॥ तेजःशब्दस्य कार्य्यज्योतिर्विषयत्वमाशङ्क्याह । विज्ञानेति ॥ तत्र प्रमाणमाह । येनेति ॥ प्रज्ञा प्रकृष्टा ज्ञप्तिः स्वरूपचैतन्यं नेत्रमिव

भा॰ मेवं विमोचितस्त्वया भगवते तुभ्यं विद्यानिष्क्रयार्थं सहस्रं ददामीति। ह एवं किलोवाचोक्तवान् जनको ह वैदेहः ॥ ७ ॥

अत्र कस्माद्विमोक्षपदार्थे निर्णीते विदेहराज्यमात्मानमेव च न निवेदयति। एकदेशोक्ताविव सहस्रमेव ददाति। तत्र कोऽभिप्राय इति। अत्र केचिद्वर्णयन्ति। अध्यात्मविद्यारसिको जनकः श्रुतमप्यर्थं पुनर्मन्त्रैः शुश्रूषति। अतो न सर्व्वमेव निवेदयति श्रुत्वाभिप्रेतं याज्ञवल्क्यात्पुनरन्ते निवेदयिष्यामीति हि मन्यते। यदि चात्रैव सर्व्वं निवेदयामि निवृत्ताभिलाषोऽयं श्रवणादिति मत्वा श्लोकान्न वक्ष्यतीति च भयात्सहस्रदानं शुश्रूषालिङ्गज्ञापनायेति। सर्व्वमप्येतद्-

टी॰ नैवं प्रकाशकमस्येति तयोक्तं॥ सोऽहमित्यादेस्तात्पर्यं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति। यः कामप्रश्न इति॥ निर्णयप्रकारं सङ्क्षिपति। संसारेति॥ सोऽहमित्यादिवाक्यान्तरमुत्थापयति। इदानीमिति॥ व्याकाङ्क्षापूर्व्वकं वाक्यमादाय विभजते। कथमिति॥ ७॥

सहस्रदानमाक्षिपति। अत्रेति॥ सर्व्वस्वदानप्राप्तावपि सहस्रदानहेतुमेकदेशीयं दर्शयति। अत्र केचिदित्यादिना॥ कदा तर्हि गुरवे सर्व्वस्वं राजा निवेदयिष्यति तत्राह। श्रुत्वेति॥ ननु पुनः शुश्रूषुरपि राजा किमिति सम्प्रत्येव सर्व्वस्वं गुरवे न प्रयच्छति। प्रभूता हि दक्षिणा गुरुं प्रीणयन्ती स्वीयां शुश्रूषां फलयति तत्राह। यदि चेति॥ अनाप्तोक्तौ हृदयेऽन्यन्निधाय वाच्यन्यन्निष्पादनात्मकं व्याजोत्तरं युक्तं। श्रुतौ त्वपौरुषेय्यामपास्ताशेषदोषशङ्कायां न व्याजोक्तिर्युक्ता॥ तदीयस्वारसिकप्रामाण्यभङ्गप्रसङ्गादिति दूषयति। सर्व्वमपीति॥ एकदेशीयपरिहारासम्भवे हेत्वन्तरमाह। अर्थेति॥ तदुपपत्तिमेवोपपादयति। विमोक्षेति॥ तस्यापि पूर्व्वमसकृदुक्तेस्तदीयशुश्रूषाधीनं सहस्रदानमनुचितमित्याशङ्क्य शमादेर्ज्ञानसाधनत्वेन प्रागनुक्तेरेग सह

भा॰ सत्पुरुषस्येव। प्रमाणभूतायाः श्रुतेर्व्याजानुपपत्तेः। अर्थशेषोपपत्तेश्च। विमोक्षपदार्थे उक्तोऽप्यात्मज्ञानसाधनमात्मज्ञानशेषभूतः सर्व्वैषणापरित्यागः सन्न्यासाख्यो वक्तव्योऽर्थशेषो विद्यते। तस्माच्छ्लोकमात्रशुश्रूषाकल्पनानृज्वी अगतिका हि गतिः पुनरुक्तार्थकल्पना। सा चायुक्ता। सत्यां गतौ न च तत्स्तुतिमात्रमित्यवोचाम। नन्वेवं सत्यत ऊर्द्धं विमोक्षायैवेति वक्तव्यं। नैष दोषः। आत्मज्ञानवदप्रयोजकः सन्न्यासः पक्षे प्रतिपत्तिकर्म्मवदिति हि मन्यते। सन्न्यासेन तनुं त्यजेदिति हि स्मृतेः। साधनत्वपक्षेऽपि नात ऊर्द्धं विमोक्षायैवेति प्रश्नमर्हति। मोक्षसाधनभूतात्मज्ञानपरिपाकार्थत्वात्॥

व्या॰ भूयोऽपि सन्न्यासस्य वक्तव्यत्वयोगात्तदपेक्षया युक्तं सहस्रदानमित्याह। अगतिका हीति॥ ननु सन्न्यासादि विद्यास्तुत्यर्थमुच्यते महाभागार्हीऽयं यत्तदर्थी दुष्करमपि करोत्यतो नार्थशेषसिद्धिस्तत्राह। न चेति॥ न तावत्सन्न्यासो विद्यास्तुतिर्विदित्वा व्युत्थायेति समानकर्तृत्वनिर्देशादिति पञ्चमे स्थितं। नापि शमादिर्विद्यास्तुतिस्तत्रापि विधेर्वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः॥ अर्थशेषशुश्रूषया सहस्रदानमित्यत्र जनकस्याकौशलं चोदयति। नन्विति॥ राज्ञः शङ्कितमकौशलं दूषयति। नैष इति॥ तत्र हेतुमाह। आत्मज्ञानवदिति॥ यथात्मज्ञानं मोक्षे प्रयोजकं न तथा सन्न्यासो न चास्मिन्पक्षे तस्याकर्त्तव्यत्वं प्रतिपत्तिकर्म्मवदनुष्ठानसम्भवादिति राजा यतो मन्यते ततः सन्न्यासस्य न ज्ञानतुल्यत्वमतो नात ऊर्द्धं विमोक्षायैव ब्रूहीति पृच्छतीत्यर्थः। सन्न्यासस्य प्रतिपत्तिकर्म्मवत्कर्त्तव्यत्वे प्रमाणमाह। सन्न्यासेनेति॥ ननु विविदिषासन्न्यासमङ्गीकुर्व्वता न तस्य प्रतिपत्तिकर्म्मवदनुष्ठेयत्वमिष्यते तत्राह। साधनत्वेति॥ त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक्परं पदमित्युक्तत्वादित्यर्थः॥

उ० तदेते श्लोका भवन्त्यणुः पन्था विततः पुराणो

भा० आत्मकामस्य ब्रह्मविदो मोच इत्येतस्मिन्नर्थे मन्त्रब्राह्मणोक्ते विस्तरप्रतिपादका एते श्लोका भवन्ति। अणुः सूक्ष्मः पन्था दुर्विज्ञेयत्वाद्विततो विस्तीर्णो विस्पष्टतरणहेतुत्वाद्वा वितर इति पाठान्तरान्मोचसाधनो ज्ञानमार्गः पुराणश्चिरन्तनो नित्यश्रुतिप्रकाशितत्वान्न तार्किकबुद्धिप्रभवकुदृष्टिमार्गवदर्वाक्कालिको मां स्पृष्टो मां स्पृष्टो मया लब्ध इत्यर्थः। यो हि येन लभ्यते स तं स्पृशतीव सम्बध्यते। तेनायं ब्रह्मविद्यालक्षणो मोक्षमार्गो मया लब्धत्वान्मां स्पृष्ट इत्युच्यते। न केवलं मया लब्धः। किन्त्वनुवित्तो मयैवानुवेदनं नाम विद्यायाः परिपाकापेक्षया फलावसानतानिष्ठा प्राप्तिः। भुजेरिव तृप्त्यवसानता। पूर्वन्तु ज्ञान-

व्या० शारीरकोपाख्यं परिहृत्य मन्त्रानवतारयति। आत्मकामस्येति॥ यदेत्याद्यतीतश्लोकेनागामिश्लोकानामप्यैकार्थ्यं सूचयति। विस्तरेति॥ ज्ञानमार्गस्य सूक्ष्मत्वे हेतुमाह। दुर्विज्ञेयत्वादिति॥ विस्तीर्णत्वं पूर्णवस्तुविषयत्वादवधेयं॥ माध्यन्दिनश्रुतिमाश्रित्याह। विस्पष्टेति॥ प्रयत्नसाध्यत्वं तस्य पञ्चम्या विवक्ष्यते। कथं पुनरधुनातनो वैदिको ज्ञानमार्गश्चिरन्तनो निरुच्यते तत्राह। नित्येति॥ विशेषणप्रकाशितमर्थमुक्त्वा तस्य व्यवच्छेद्यमाह। न तार्किकेति॥ मन्त्रदृशा लब्धत्वेऽपि कुतो ज्ञानमार्गस्य तत्संस्पर्शित्वमित्याशङ्क्याह। यो हीति॥ अनुवेदनलाभयो विशेषाभावात्पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह। अनुवेदनमिति॥ पूर्वशब्देन पाठक्रमानुसारेण लाभो गृह्यते॥ एवकारमाश्रित्य शङ्कते। किमसाविति॥ तथा च तद्यो यो देवानामित्याद्यविशेषश्रुतिर्विरुध्यत इति शेषः॥ अवधारणश्रुतेरन्यपरत्वेनान्ययोगव्यवच्छेदकाभावमभिप्रेत्य परि-

उ० मा ऽऽस्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव । तेन धीरा अपि यन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमित ऊर्द्ध्वं विमुक्ताः ॥ ८ ॥

भा० प्राप्तिसम्बन्धमात्रमेवेति विशेषः । किमसावेव मन्त्रदृगेको ब्रह्मविद्याफलं प्राप्तो नान्यः प्राप्तवान् येनानुवित्तो मयैवेत्यवधारयति। नैष दोषः। अस्याः फलमात्मसाक्षिकमनुत्तममिति ब्रह्मविद्यायाः स्तुतिपरत्वात्। एवं हि कृतार्थाभिमानकरणमात्मप्रत्ययसाक्षिकमात्मज्ञानं किमतः परमन्यत् स्यादिति ब्रह्मविद्यां स्तौति । न तु पुनरन्यो ब्रह्मवित्तत्फलं न प्राप्नोतीति । तद्यो यो देवानामिति सर्व्वार्थश्रुतेस्तदेवाह । तेन ब्रह्मविद्यामार्गेण धीराः प्रज्ञावन्तोऽन्येऽपि ब्रह्मविद इत्यर्थः। अपियन्त्यपिगच्छन्ति ब्रह्मविद्याफलं मोक्षं स्वर्गं लोकं च । स्वर्गलोकशब्दस्त्रिपिष्टपवाच्यपि सन्निह-

---

आ० हरति । नैष दोष इति ॥ स्तुतिपरत्वमेव प्रकटयति। एवं हीति ॥ कृतार्थोऽस्मीत्यात्मन्यभिमानकारणं स्वानुभवसिद्धमात्मज्ञानं नास्मादन्यदुत्कृष्टं किञ्चिदित्येवं विद्यामवधारणश्रुतिः प्रस्तौतीत्यर्थः॥ यथाश्रुतार्थत्वे को दोषः स्यादिति चेत्तत्राह। न त्विति॥ इत्यवधारणश्रुत्या विवक्षितमिति शेषः॥ तत्र हेतुः। तद्यो य इति॥ सर्व्वार्थश्रुतेर्ब्रह्मविद्या सर्व्वार्था सर्व्वसाधारणीति श्रवणादिति यावत् ॥ ब्रह्मविद्यायाः सर्वार्थत्वे वाक्यशेषप्रमाणत्वेनावतार्य्य व्याचष्टे तदेवेति ॥ ननु मोक्षे स्वर्गशब्दो न युज्यते तस्यार्थान्तरे रूढत्वादत आह । स्वर्गेति ॥ यथा ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतो ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमविषयस्तथा मोक्षप्रकरणे श्रुतः स्वर्गशब्दो मोक्षमधिकरोति। रूढ्यङ्गीकारे ब्रह्मविद्याया निकर्षप्रस-

उ॰ तस्मिञ्छुक्लमुत नीलमाहुः पिङ्गलꣳ हरितं लोहितञ्च एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तः

भा॰ प्रकरणान्मोक्षाभिधायकः । इतोऽस्माच्छरीरपातादूर्द्ध्वा ऊर्द्ध्वं । जीवन्त एव विमुक्ताः सन्तः ॥ ८ ॥

तस्मिन्मोक्षसाधनमार्गे विप्रतिपत्तिर्मुमुक्षूणां । कथं । तस्मिन् शुक्लं शुद्धं विमलमाहुः । केचिन्मुमुक्षवो नीलमन्ये पिङ्गलमन्येऽपि हरितं लोहितञ्च यथा दर्शनं। नाड्यस्त्वेताः सुषुम्नाद्याः श्लेष्मादिरससम्पूर्णाः शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्येत्याद्युक्तत्वादित्यं वा मोक्षमार्गमेवंविधं मन्यन्ते । एष शुक्ल एष नील इत्यादिश्रुत्यन्तरात्। दर्शनमार्गस्य च शुक्लादिवर्णासम्भवात्सर्व्वथापि तु प्रकृताद्ब्रह्मविद्यामार्गादन्य एते शुक्लादयो न तु शुक्लः शुद्धोऽद्वैतमार्गो न नीलपी-

टी॰ क्षादिति भावः । जीवन्त एव मुक्ताः सन्तः शरीरपातादूर्द्ध्वं मोक्षमपि यन्तीति सम्बन्धः ॥ ८ ॥

तस्मिन्नित्यादि पूर्व्वपक्षमुत्थापयति। तस्मिन्निति॥ विप्रतिपत्तिरेव प्रश्नपूर्व्वकं विशदयति। कथमित्यादिना॥ पिङ्गलं वह्निज्वालातुल्यं। लोहितं जपाकुसुमसन्निभं। सप्रपञ्चं शब्दस्पर्शरूपरसादिमद्ब्रह्म तदुपासनमनुरुत्य तत्प्राप्तिमार्गे विवादो मुमुक्षूणामित्याह । यथा दर्शनमिति॥ तथापि कथं ब्रह्मप्राप्तिमार्गे शुक्लादिरूपसिद्धिः। न हि ज्ञानस्य रूपादिमत्त्वमित्याशङ्क्याह। नाड्यस्त्विति॥ तासामपि कथं यथोक्तरूपवत्त्वमित्याशङ्क्याह । श्लेष्मादीति ॥ तथापि कथं शुक्लादिरूपवत्त्वमित्याशङ्क्य नाडीखण्डोक्तं स्मारयति। शुक्लस्येति॥ नाडीपरिग्रहे नियामकाभावमाशङ्क्य पक्षान्तरमाह । आदित्यश्चेति॥ एवंविधं शुक्लादिनानावर्णमित्यर्थः ॥ तस्य तथा प्रमाया-

भा०तादिशब्दैर्वर्णवाचकैः सद्दानुद्रवणात्। याञ्छुक्लादीन् योगिनो मोक्षपथ आहुर्न ते मोक्षमार्गाः संसारविषया एव हि ते। चक्षुष्टो वा मूर्द्ध्नो वान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यो वेति शरीरदेशान्निःसरणसम्बन्धाद्ब्रह्मादिलोकप्रापका हि ते। तस्मादयमेव मोक्षमार्गो य आत्मकामत्वेनाप्तकामतया सर्व्वकामक्षये गमनानुपपत्तौ प्रदीपनिर्वाणवच्चक्षुरादीनां कार्य्यकरणानामत्रैव समवनय इत्येष ज्ञानमार्गः पन्था ब्रह्मणा परात्मस्वरूपेणैव ब्राह्मणेन त्यक्तसर्व्वैषणेनानुवित्तः॥

आ० माह। एष इति॥ प्रकृते ज्ञानमार्गे किमिति मार्गान्तरं कल्प्यते तत्राह॥ दर्शनेति॥ तर्हि नाडीपक्षो वाऽऽदित्यपक्षो वा कतरो विवक्षितस्तत्राह। सर्व्वथापीति॥ शुक्लमार्गस्य ज्ञानमार्गादन्यत्वमाक्षिपति। नन्विति॥ शुक्लशब्दस्य नाद्वैतविषयत्वं नीलादिशब्दसमभिव्याहारविरोधादिति परिहरति। न नीलेति॥ सैद्धान्तिकमन्त्रभागं व्याख्यातुं पूर्व्वपक्षं दूषयति। याञ्छुक्लादीनीति॥ न केवलं देहदेशनिःसरणसम्बन्धादेव नाडीभेदानां संसारविषयत्वं। किन्तु ब्रह्मलोकादिसम्बन्धादपीत्याह। ब्रह्मादीति॥ आदित्योऽपि देवयानमध्यपाती ब्रह्मलोकप्रापकः संसारहेतुरेवेति मन्वानो मोक्षमार्गमुपसंहरति। तस्मादिति॥ आप्तकामतया ज्ञानमार्ग इति सम्बन्धः॥ एवं भूमिकां कृत्वैष इत्यस्यार्थमाह। सर्व्वकामेति॥ यथा तैलादिविलये प्रदीपस्य ज्वलनानुपपत्तौ तेजोमात्रे निर्वाणमिष्यते। तथा स्थूलस्य सूक्ष्मस्य च सर्व्वस्यैव कामस्य ज्ञानात्क्षये सति गत्यनुपपत्तावत्रैव प्रत्यगात्मनि कार्य्यकरणानामेकीभावेनावसानमित्ययमेष शब्दार्थ इत्यर्थः॥ पन्था इत्येतद्व्याचष्टे। ज्ञानमार्ग इति॥ इत्थंभावे तृतीयामाश्रित्याह। परमात्मेति॥ अनुवेदनकर्त्तुर्ब्राह्मणस्य सन्न्यासित्वं दर्शयति। त्यक्तेति॥

उ॰ तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्च ॥ ९ ॥

भा॰ तेन ब्रह्मविद्यामार्गेण ब्रह्मविदन्योऽप्येति । कीदृशो ब्रह्मवित्तेनैतीत्युच्यते। पूर्व्वं पुण्यकृद्भूत्वा पुनस्त्यक्तपुत्राद्येषणः परमात्मातेजस्यात्मानं संयोज्य तस्मिन्नभिनिर्वृत्तस्तैजसस्तात्मभूत इहैवेत्यर्थः । ईदृशो ब्रह्मवित्तेन मार्गेणैति। न पुनः पुण्यादिसमुच्चयकारिणो ग्रहणं विरोधादित्यवोचाम । अपुण्यपुण्योपरमे यं पुनर्भवनिर्भयाः । शान्ताः सन्न्यासिनो यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नम इति स्मृतेश्च । त्यजधर्म्ममधर्म्मञ्चेत्यादि पुण्यापुण्यत्यागोपदेशात् । निराशिषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिं । अक्षीणं क्षीणकर्म्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता

व्या॰ विप्रतिपत्तिं निराकृत्य मोक्षमार्गं निर्द्धार्य्य ते न धीरा अपियन्तीत्यत्रोक्तं निगमयति । तेनेति ॥ अन्योऽपि मन्त्रदृशः सकाशादिति शेषः । इहेति जीवदवस्थोक्तिः । समुच्चयकारिणोऽत्र ब्रह्मप्राप्तिर्विवक्षितेति केचित्तान्प्रत्याह । न पुनरिति ॥ विरोधाज्ज्ञानकर्म्मणोरिति शेषः। किञ्च क्रमसमुच्चयः समसमुच्चयो वेति विकल्प्याद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति। अपुण्येति॥ ज्ञानस्य कर्म्मासमुच्चयेऽपि विवेकज्ञानेन समुच्चयोऽस्तीत्याशङ्क्याह। त्यजेति॥ ब्रह्मविदोऽपि स्तुत्यादिदृष्टेस्तेन समुच्चयो ज्ञानस्येत्याशङ्क्याह। निराशिषमिति ॥ काम्याननुष्ठानमनारम्भः। अक्षीणत्वं निषिद्धानाचरणं। क्षीणकर्म्मत्वं नित्यादिकर्म्मराहित्यं। असमुच्चये वाक्यान्तरमाह। नेत्यादिना ॥ एकता निरपेक्षता सर्व्वौदासीनतेति यावत्। समता मित्रोदासीनशत्रुबुद्धिव्यतिरेकेण सर्व्वत्रस्वस्मिन्निव दृष्टिः। दण्डनिधानं अहिंसापरत्वं। अर्थस्य मूलं निकृतिः क्षमा च कामस्य चित्तञ्च वपुर्वयश्च। धर्म्मस्य यागादि दयादमश्च मोक्षस्य सर्व्वोपरमः क्रियाभ्य इत्यादिचतुर्विधे पुरुषार्थे साधनभेदोपदेशि-

उ० अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते । ततो

भा० मत्यता च। शीलं स्थितिं दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततश्चो-
परमः क्रियाभ्य इत्यादिस्मृतिभ्यश्च। उपदेच्यन्ति चेहापि
लेप नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य। न कर्म्मणा वर्द्धते नो कनी-
यानिति। कर्म्मप्रयोजनाभावे हेतुमुक्त्वा तस्माद्ब्राह्मणः
शान्तो दान्त इत्यादिना सर्व्वक्रियोपरमं दर्शयति। तस्मा-
द्यथा व्याख्यातमेव पुण्यकृत्त्वं। अथवा यो ब्रह्मवित्तेनैनि
स पुण्यकृत्तैजसश्चेति ब्रह्मवित्। स्तुतिरेषा पुण्यकृति तैजसे
च। योगिनि महाभाग्यं प्रसिद्धं लोके ताभ्यां। अतो ब्रह्म-
वित्स्तूयते प्रख्यातमहाभाग्यत्वाल्लोके ॥ ९ ॥

अन्धमदर्शनात्मकं तमः संसारनियामकं प्रविशन्ति प्रतिपद्यन्ते। के। येऽविद्यां विद्यातोऽन्यां साध्यसाधनलक्ष-णामुपासते कर्म्मानुवर्त्तन्त इत्यर्थः। ततस्तस्मादपि भूय इव

व्या० वाक्यमादिशब्दार्थः। इत्यादिस्मृतिभ्यश्च न पुण्यादिसमुच्चय-कारिणो ग्रहणमिति सम्बन्धः॥ तथापि प्रकृते मन्त्रे समुच्चयो भातीत्याशङ्क्याह। उपदेक्ष्यन्तीति॥ वाक्यशेषादिपर्य्यालोचना-सिद्धमर्थमुपसंहरति। तस्मादिति॥ पूर्व्वस्मुण्यकृद्भूत्वा पुनस्त्य-क्तपुत्राद्येषणो ब्रह्मवित्तेनैतीति क्रमो न युज्यतेऽश्रुतत्वादित्याश-ङ्क्याह। अथ वेति॥ स्तुतिमेवोपपादयति। पुण्यकृतीति॥ तेजांसि करणान्युपसंहृत्य स्थितस्तैजसो दहराद्युपासीनो योगी तस्मिन्न-णिमाद्यैश्वर्य्यान्महानुभावत्वप्रसिद्धिः॥ ताभ्यां पुण्यकृत्तैजसाभ्या-मित्यर्थः॥ अतःशब्दपरामृष्टं स्पष्टयति। प्रख्यातेति॥ पुण्यकृत्तै-जसयोरिति शेषः॥ ९॥

प्रस्तुतज्ञानमार्गस्तुत्यर्थं मार्गान्तरं निन्दति। अन्धमित्यादिना॥ अविद्यायामिति प्रतीकमादाय व्याकरोति। अविद्येति॥ कथं

उ॰ भूयइव ते तमो य उ विद्यायाꣳ रताः ॥ १० ॥
अनन्दानाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।
ताꣳस्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यविद्वाꣳसोऽबुधो जनाः ॥ ११ ॥

भा॰ बहुतरमिव तमः प्रविशन्ति । के । ये तु विद्यायामविद्यावस्तुप्रतिपादिकायां कर्म्मार्थायां त्रय्यामेव विद्यायां रता अभिरताः । विधिप्रतिषेधपर एव वेदो नान्योऽस्तीत्युपनिषदर्थानपेक्षिण इत्यर्थः ॥ १० ॥

यदि तेऽदर्शनलक्षणं तमः प्रविशन्ति को दोष इत्युच्यते । अनन्दा अनानन्दा असुखानाम ते लोकास्तेनान्धेनादर्शनलक्षणेन तमसा वृताः व्याप्तास्ते तस्याज्ञानतमसो गोचरास्तांस्ते प्रेत्य मृत्वा अभिगच्छन्त्यभिप्रयान्ति । के । येऽविद्वांसः । किं सामान्येनाविद्वत्तामात्रेण नेत्युच्यते । अबुधो बुधेरवगमनार्थस्य धातोः क्विप्प्रत्ययान्तस्य रूपं । आत्मावगमवर्जिता इत्यर्थः । जनाः प्रकृता एव जननधर्म्मिणो वेत्येतत् ॥ ११ ॥

व्या॰ पुनस्त्रैय्यामभिरतानामधःपतनमित्याशङ्क्याह । विधीति ॥ १० ॥
मन्त्रान्तरमाकाङ्क्षाद्वारेणोत्थाप्य व्याचष्टे । यदीत्यादिना ॥
अबुध इत्यस्य निष्पत्तिं सूचयन्विवक्षितमर्थमाह । बुधेरिति ॥ ११ ॥

उ० आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः।
किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनु सञ्ज्वरेत्
॥ १२ ॥

भा० आत्मानं स्वं परं सर्व्वप्राणिमनीषितज्ञं हृत्स्थमशनायादिधर्म्मातीतं चेद्यदि विजानीयात्सहस्रेषु कश्चिच्चेत्। इत्यात्मविद्याया दुर्लभत्वं दर्शयति। कथमयं पर आत्मा सर्व्वप्राणिप्रत्ययसाक्षी यो नेति नेत्याद्युक्तः। यस्मान्नान्योऽस्ति द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता समः सर्व्वभूतस्थो नित्यः शुद्धो बुद्धो मुक्तस्वभावोऽस्मि भवामीति पूरुषः पुरुषः। स किमिच्छन् तत्स्वरूपव्यतिरिक्तमन्यद्वस्तु फलभूतं किमिच्छन्कस्य वान्यस्यात्मनो व्यतिरिक्तस्य कामाय प्रयोजनाय। न हि तस्यात्मन एष्टव्यं फलं। न चाप्यात्मनोऽन्योऽस्ति यस्य कामायेच्छति सर्व्वस्यात्मभूतत्वात्। अतः किमिच्छन्कस्य वा कामाय शरीरमनुसञ्ज्वरेद्भुञ्ज्येत्सन्तप्येत् शरीरोपाधिकृतदुःखमनु दुःखी स्यात्। शरीरतापमनुतप्येत। तद-

---

व्या० उक्तात्मज्ञानस्तुत्यर्थमेतन्निष्ठस्य कायक्लेशराहित्यं दर्शयति। आत्मानमित्यादिना॥ विज्ञानात्मनो वैलक्षण्यार्थं विशिनष्टि। सर्व्वेति॥ ताटस्थ्यं व्यावर्त्तयति। हृत्स्थमिति॥ बुद्धिसम्बन्धप्राप्तं संसारित्वं वारयति। अशनायादीति॥ प्रश्नपूर्व्वकं ज्ञानप्रकारं प्रकटयति। कथमित्यादिना॥ सर्व्वभूतसम्बन्धप्रयुक्तं दोषं वारयितुं विशिनष्टि। नित्येति॥ इति विजानीयादिति सम्बन्धः। प्रयोजनाय शरीरमनुसंज्वरेदिति सम्बन्धः। किमिच्छन्नित्याद्येयं समर्थयते। नहीति॥ कस्य वा कामयेत्याद्येयमुपपादयति। न

उ॰ यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा ऽस्मिन्त्सन्देह्ये

भा॰ नात्मदर्शिनो हि तद्व्यतिरिक्तवस्त्वन्तरेष्वोर्ममेदं स्यात्। पुत्रस्येदं भार्य्याया इदमित्येव मोहमानः पुनः पुनर्जननमरणप्रबन्धारूढः शरीररोगमनुरुध्यते ॥ १२ ॥

सर्व्वात्मदर्शिनस्तु तदसम्भव इत्येतदाह। किञ्च यस्य ब्राह्मणस्यानुवित्तोऽनुलब्धः प्रतिबुद्धः साक्षात्कृतः। कथमहमस्मि परं ब्रह्मेत्येवं प्रत्यगात्मत्वेनावगत आत्मा ऽस्मिन्सन्देह्ये सन्देहे अनेकानर्थसङ्कटोपचये गहने विषमे ऽनेकशतसहस्रविवेकविज्ञानप्रतिपक्षे विषमे प्रविष्टः। स यस्य ब्राह्मणस्यानुवित्तप्रतिबोधेनेत्यर्थः। स विश्वकृद्विश्वकर्त्ता। कथं विश्वकृत्त्वं तस्य किं विश्वकृदिति नामेत्याशङ्क्याह। स हि यस्मात्सर्व्वस्य कर्त्ता न नाममात्रं न केवलं विश्वकृत्परप्रयुक्तः। किन्तर्हि तस्य लोकः सर्व्वः किमन्यो लोकोऽन्यो ऽसावित्युच्यते। स तु लोक एव। लोकशब्देनात्मोच्यते तस्य

आ॰ चेति ॥ आक्षेपद्वयं निगमयति। अत इति ॥ तदेव स्पष्टयति शरीरेति। विद्वषस्तापाभावं व्यतिरेकमुखेन विशदयति। अनात्मेति ॥ वस्त्वन्तरेष्वात्तापसम्भव इति शेषः ॥ १२ ॥

स चेत्येतदध्याहृत्य ममेदमित्यादि योज्यमित्येतदाह किमिच्छन्नित्याद्याश्रुतिरिति शेषः। न केवलमात्मविचारसिकस्य कायक्लेशराहित्यं किन्तु कृतकृत्यता चास्तीत्याह। किञ्चेति ॥ सन्देहपृथिव्यादिभिर्भूतैरुपचिते शरीरे सन्देहत्वं साधयति। अनेकेति ॥ विषमत्वं विशदयति। अनेकशतेति ॥ न नाममात्रमित्यत्र पुरस्तान्नञ्लकारादिति पठितव्यं। यस्मादित्युपक्रमाद्विश्वकृत्व-

उ० गहने प्रविष्टः । स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्त्ता तस्य लोकः स तु लोक एव ॥ १३ ॥

इहैव सन्तोऽथ विद्मस्तद्वयं न चेदवेदिर्महती

भा० सर्व्व आत्मा । स च सर्व्वस्यात्मेत्यर्थः । य एष ब्राह्मणेन प्रत्यगात्मा प्रतिबुद्धतयानुवित्त आत्मानर्थसङ्कटे गहने प्रविष्टः सन् संसारी । किन्तु पर एव । यस्माद्विश्वस्य कर्त्ता सर्व्वस्यात्मा । तस्य च सर्व्व आत्मा एक एवाद्वितीयः पर एवास्मीति मन्तव्य इति श्लोकार्थः ॥ १३ ॥

किञ्चेहैवानेकानर्थसङ्कुले सन्तो भवन्तोऽज्ञानदीर्घनिद्रामोहिताः सन्तः कथञ्चिदिव ब्रह्मतत्त्वमात्मत्वेनाप्यथ विद्मो विजानीमः । तदेतद्ब्रह्म । प्रकृतमहो वयं कृतार्था इत्यभिप्रायः । यदेतद्ब्रह्म विजानीमः । तन्न चेद्विदितवन्तो वयं वेदनं वेदः वेदोऽस्यास्तीति वेदी वेद्येव वेदिर्न वेदिर-

---

आ० मिति शेषः । परशब्दोऽविद्याविषयः । विश्वकृत्कृतकृत्य इत्येतत् । लोकलोकिविभागेन भेदं शङ्कित्वा दूषयति । किमित्यादिना ॥ यस्येत्यादिमन्त्रस्य तात्पर्य्यार्थं संगृह्णाति । य एष इति ॥ अस्त्वेवं किन्तावतेत्याशङ्क्याह । एक एवेति ॥ यो हि परः सर्व्वप्रकारभेदराहित्यात्पूर्णतया वर्त्तते स एवास्मीत्यात्मानुसन्धातव्य इति योजना ॥ १३ ॥

ब्रह्मविदो विद्ययाकृतकृत्यत्वे श्रुतिसम्मतिपत्तिरेव केवलं न भवति किन्तु स्वानुभवसम्मतिपत्तिरस्तीत्याह । किञ्चेति ॥ अथेत्यस्य कथञ्चिदिवेति व्याख्यानं तदित्यस्य ब्रह्मतत्त्वमित्युक्तमर्थं स्फुटयति । तदेतदिति ॥ ब्रह्मज्ञाने कृतार्थत्वं श्रुत्यनुभवाभ्यामुक्त्वा तदभावे दोषमाह । यदेतदिति ॥ तर्हि महती विनष्टि-

उ० विनष्टिः । य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापि यन्ति ॥ १४ ॥

यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा । ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥ १५ ॥

वेदिः। ततोऽहमवेदिः स्यां। यद्यवेदिः को दोषः स्यान्महती अनन्तपरिमाणा जन्ममरणादिलक्षणाविनष्टिर्विनशनं । अहो वयमस्मान्महतो विनशनान्निर्मुक्ता यदद्वयं ब्रह्म विदितवन्त इत्यर्थः। यथा च वयं ब्रह्म विदित्वास्माद्विनाशनाद्विप्रमुक्ता एवं ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति । येन पुनर्नैवं ब्रह्मविदस्त इतरे ब्रह्मविद्भ्योऽन्येऽब्रह्मविद इत्यर्थः । दुःखमेव जन्ममरणादिलक्षणमेवापि यन्ति प्रतिपद्यन्ते न कदाचिदप्यविदुषां ततो विनिवृत्तिरित्यर्थः । दुःखमेव हि त आत्मत्वेनोपगच्छन्ति ॥ १४ ॥

यदा पुनरेतमात्मानं कथञ्चित्परमकारुणिकं कञ्चिदाचार्यं प्राप्य ततो लब्धप्रसादः सन्ननु पश्चात्पश्यति

व्या० रिति सम्बन्धः। बहुत्वं न विवक्षितं ज्ञानान्मोक्षोऽत्र विवक्षित इत्यभिप्रेत्य वेदिरित्यस्यार्थमाह । वेदनमित्यादिना ॥ नचेत्ब्रह्म विदितवन्तो वयं ततोऽहमवेदिः स्यामिति योजना। विद्याभावे दोषमुक्त्वा विद्वदनुभवसिद्धमर्थं निगमयति। अहो वयमिति ॥ इहैवेत्यादिना पूर्वार्द्धेनोक्तमेवार्थमुत्तरार्द्धेन प्रपञ्चयति। यथा चेत्यादिना ॥ दुःखादविदुषां विनिर्म्मोक्षाभावे हेतुमाह। दुःखमेवेति ॥ १४ ॥

किञ्च विदुषो विचिकित्सादिप्रयुक्तं भयं नास्तीति विद्यास्तोगुणेष ग्रन्थान्तरमादाय व्याचष्टे । यदा पुनरित्यादिना ॥

उ० यस्मादर्वाक्सम्वत्सरोऽहोभिः परिवर्त्तते ।

भा० साक्षात्करोति स्वमात्मानं देवं द्योतनवन्तं दातारं वा सर्व्वप्राणिकर्म्मफलानां। यथा कर्म्मानुरूपमञ्जसा साक्षादीशानं स्वामिनं भूतभव्यस्य कालत्रयस्येत्येतत्। न ततस्तस्मादीशानाद्देवादात्मानं विशेषेण जुगुप्सते गोपायितुमिच्छति। सर्व्वो हि लोक ईश्वराद्गुप्तिमिच्छति भेददर्शी। अयं त्वेकदर्शी न बिभेति कुतश्चन। अतो न तदा विजुगुप्सते। यदीशानं देवमञ्जसात्मत्वेन पश्यति न तदा निन्दते वा कञ्चित्। सर्व्वमात्मानं हि पश्यति। स एवं पश्यन्कमसौ निन्द्यात् ॥ १५ ॥

किञ्च यस्मादीशानादर्वागयस्मादन्यविषय एवेत्यर्थः। सम्वत्सरः कालात्मा सर्व्वस्य जनिमतः परिच्छेत्ता। आयमपरिच्छिन्दन्नर्वागेव वर्त्ततेऽहोभिः स्वावयवैरहोरात्रैरित्यर्थः। तज्ज्योतिषां ज्योतिरादित्यादिज्योतिषामप्यव-

आ० उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन विशदयति। सर्व्वो हीति ॥ जुगुप्साया निन्दात्वेन प्रसिद्धत्वात्कथमवयवार्थमादाय व्याख्यायते रूढिर्योगमपहरतीति न्यायादित्याशङ्क्याह। यदेति। तदेवोपपादयति। सर्व्वमिति ॥ १५ ॥

अथेश्वरस्यापि कालान्यत्वे सति वस्तुत्वाद्घटवत्कालावच्छिन्नत्वान्न कालत्रयं प्रतियुक्तमीश्वरत्वमत आह। किञ्चेति ॥ यस्मादीशानादर्वाक् सम्वत्सरो वर्त्तते तमुपासते देवा इति सम्बन्धः। ननु कथं सम्वत्सरोऽर्वागित्युच्यते कालस्य। कालान्तराभावेन पूर्व्वं कालसम्बन्धाभावादत आह। यस्मादिति ॥ अन्वयस्तु पूर्ववत्

उ॰ तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतं ॥ १६ ॥

यस्मिन्पञ्च पञ्च जना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।
तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतं ॥ १७ ॥

भा॰ भासकत्वादायुरित्युपासते देवाः । अमृतं ज्योतिः । अतोऽन्यन्म्रियते हि ज्योतिः सर्व्वस्य ह्येतज्ज्योतिरायुर्गुणेन । यस्माद्देवास्तज्ज्योतिरुपासते तस्मादायुष्मन्तस्ते । तस्मादायुःकामेनायुर्गुणेनोपास्यं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ १६ ॥

किञ्च यस्मिन्यत्र ब्रह्मणि पञ्च पञ्च जना गन्धर्वादयः पञ्चैव सङ्ख्याताः । गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि निषादपञ्चमा वा वर्णा आकाशश्चाव्याकृताख्यो यस्मिन् सूत्रमोतञ्च प्रोतञ्च यस्मिन्प्रतिष्ठितं एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश इत्युक्तं । तमेवात्मानममृतं ब्रह्म मन्येऽहं । न चाहमात्मानं ततोऽन्यत्वेन जाने । किन्तर्ह्यमृतोऽहं ब्रह्म विद्वान्सन्नज्ञानमात्रेण तु मर्त्योऽहमासं । तदपगमाद्विद्वानहममृत एव ॥ १७ ॥

या॰ आत्मज्योतिषो गुणमायुष्ट्वलक्षणं सूचयन्नुपासकस्य फलमाह । सर्व्वस्येति ॥ यथोक्तोपासने देवानामेवाधिकारो विशेषवचनादित्याशङ्क्याह । तस्मादिति ॥ १६ ॥

ज्योतिषां ज्योतिरमृतमित्युक्तं तस्यामृतत्वं सर्व्वाधिष्ठानत्वेन साधयति । किञ्चेति ॥ एवकारार्थमाह । न चेति ॥ यद्यात्मानं ब्रह्म जानासि तर्हि किन्ते तद्विद्याफलमिति प्रश्नपूर्व्वकमाह । किन्तर्हीति ॥ कथं तर्हि ते मर्त्यत्वप्रतीतिस्तत्राह । अज्ञानमात्रेणेति ॥ १७ ॥

उ० प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुः । ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमग्र्यं ॥ १८ ॥ मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति

भा० किञ्च तेन हि चैतन्यात्मज्योतिषावभास्यमानः प्राण आत्मभूतेन प्राणिति । तेन प्राणस्यापि प्राणः मन्तं प्राणस्य प्राणं । तथा चक्षुषोऽपि चक्षुः । तथा श्रोत्रस्यापि श्रोत्रं । ब्रह्मशक्त्यधिष्ठितानां हि चक्षुरादीनां दर्शनादिसामर्थ्यं । स्वतः काष्ठलोष्टसमानि हि तानि चैतन्यात्मज्योतिः शून्यानि मनसोऽपि मन इति ये विदुश्चक्षुरादिव्यापारद्वारानुमितास्तित्वं प्रत्यगात्मानं न विषयभूतं ये विदुस्ते किं निचिक्युर्निश्चयेन ज्ञानवन्तो ब्रह्म पुराणं चिरन्तनमग्र्यमग्रे भवं । तद्यदात्मविदो विदुरिति ह्याथर्वणे । तद्ब्रह्मदर्शनसाधनमुच्यते ॥ १८ ॥ मनसैव परमार्थज्ञानसंस्कृतेनाचार्य्योपदेशपूर्व्वकं चानुद्रष्टव्यं । तत्र च दर्शनविषये ब्रह्मणि न इह

व्या० पञ्चताः पञ्चजनाः पञ्चज्योतिषा सह प्राणादयो वा स्युरित्यभिप्रेत्याह । किञ्चेति ॥ कथं चक्षुरादिषु चक्षुरादित्वं ब्रह्मणः सिद्ध्यति तत्राह । ब्रह्मशक्तीति ॥ विमतानि केनचिदधिष्ठितानि प्रवर्त्तन्ते करणत्वाद्वास्याऽऽदिवदिति चक्षुरादिव्यापारेणानुमितास्तित्वं प्रत्यगात्मानं ये विदुरिति योजना । विदि क्रियाविषयत्वं व्यावर्त्तयति । नेति ॥ १८ ॥ प्रत्यगात्मविदां कथं ब्रह्मवित्त्वमित्याशङ्क्याह । तदिति ॥ मनसो ब्रह्मदर्शनसाधनत्वे कथं ब्रह्मणो वाङ्मनसातीतत्वश्रुतिरित्याशङ्क्याह । परमार्थेति ॥ केवलं मनो ब्रह्माविषयीकुर्व्वदपि श्रवणादिसंस्कृतं तदाकारं

उ॰ किञ्चन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १९ ॥

एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवं । विजरः पर आकाशादज आत्मा महान्ध्रुवः ॥ २० ॥

भा॰ नानास्ति किञ्चन । न किञ्चिदप्यस्ति नानात्वे नानात्वमध्यारोपयत्यविद्यया । स मृत्योर्मरणान्मरणमाप्नोति । कोऽसौ । य इह नानेव पश्यति अविद्याध्यारोपणव्यतिरेकेण । नास्ति परमार्थतो द्वितीयमित्यर्थः ॥ १८ ॥

यस्मादेवं तस्मादेकधैवैकेनैव प्रकारेण विज्ञानघनैकरसप्रकारेणाकाशवन्निरन्तरेणानुद्रष्टव्यं । यस्मादेतद्ब्रह्माप्रमयमप्रमेयं सर्वैकत्वादन्येन ह्यन्यत्प्रमीयते । इदन्त्वेकमेवातोऽप्रमेयं । ध्रुवं नित्यं कूटस्थमविचालीत्यर्थः ॥ ननु विरुद्धमिदमुच्यते । अप्रमेयं ज्ञायत इति च ।॰ ज्ञायत इति प्रमाणैर्मीयत इत्यर्थोऽप्रमेयमिति च तत्प्रतिषेधः ॥ नैष

व्या॰ जायते । तेन द्रष्टव्यं तदुच्यतेऽत एव वृत्तिव्याप्यं ब्रह्मेत्युपगच्छन्तीति भावः । अनुशब्दार्थमाह । आचार्येति ॥ द्रष्टृद्रष्टव्यादिभावनाभेदमाशङ्क्याह । तत्र चेति ॥ एवकारार्थमाह । न चेति ॥ कथमात्मनि वस्तुतो भेदरहितेऽपि भेदो भातीत्याशङ्क्याह । अस्तीति ॥ नेहेत्यादेः सपिण्डितमर्थं कथयति । अविद्येति ॥१९॥

द्वैताभावे कथमनुद्रष्टव्यमित्याशङ्क्याह । यस्मादिति ॥ तमेवैकं प्रकारं प्रकटयति । विज्ञानेति ॥ परिच्छिन्नत्वं व्यवच्छिनत्ति । आकाशवदिति ॥ एकरसत्वं हेतूकृत्याप्रमेयत्वं प्रतिजानीते । यस्मादिति ॥ एतद्ब्रह्म यस्मादेकरसं तस्मादप्रमेयमिति योजना ॥

भा० दोषः। अन्यवस्तुवदनागमप्रमाणप्रमेयत्वप्रतिषेधार्थत्वात्। यथान्यानि वस्तून्यागमनिरपेक्षैः प्रमाणैर्विषयीक्रियन्ते न तथैतदात्मतत्त्वं प्रमाणान्तरेण विषयीकर्त्तुं शक्यते। सर्व्वस्यात्मत्वे केन कं पश्येद्विजानीयादिति प्रमात्वप्रमाणादिव्यापारप्रतिषेधेनैवागमोऽपि विज्ञापयति। न त्वभिधानाभिधेयलक्षणवाक्यधर्म्माङ्गीकरणेन। तस्मान्नागमेनापि स्वर्गमेर्वादिवत्प्रतिपाद्यते प्रतिपादयित्रा। आत्मभूतं हि तत्प्रतिपादयितुः प्रतिपादनस्य प्रतिपाद्यविषयत्वात्। भेदे हि सति तद्भवति। ज्ञानञ्च तस्मिन् परमात्मभावनिवृत्तिरेव। न तस्मिन्साक्षादात्मभावः कर्त्तव्यो विद्यमानत्वादात्मभावस्य। नित्यो ह्यात्मभावः सर्व्वस्यातद्विषय इव प्रत्यवभासते। तस्मादतद्विषयाभासनिवृत्तिव्यतिरेकेण न तस्मिन्ना-

---

व्या० हेत्वर्थं स्फुटयति। सर्व्वैकत्वादिति॥ तथापि कथमप्रमेयत्वं तदाह। अन्येनेति॥ मिथो विरोधमाशङ्कते। नन्विति॥ विरोधमेव स्फोरयति। ज्ञायत इतीति॥ चोदितं विरोधं निराकरोति। नैष दोष इति॥ सङ्गृहीतं समाधानं विशदयति। यथेत्यादिना॥ तस्य मानान्तरैर्विषयीकर्त्तुमशक्यत्वे हेतुमाह। सर्व्वस्येति॥ इति सर्व्वद्वैतोपशान्तिश्रुतेरिति शेषः। आगमोऽपि तर्हि कथमात्मानमावेदयेदित्याशङ्क्याह। प्रमात्वेति॥ आत्मनः स्वर्गादिवद्विषयत्वेनागमप्रतिपाद्यत्वाभावे हेतुमाह। प्रतिपादयित्रेति॥ तथापि किमिति विषयत्वेनाप्रतिपाद्यत्वं तत्राह। प्रतिपादयितुरिति॥ तदिति प्रतिपाद्यत्वमुक्तं कथं तर्हि तस्मिन्नागमिकं ज्ञानं तत्राह। ज्ञानञ्चेति॥ परस्मिन्देहादावात्मभावस्यारोपितस्य निवृत्तिरेव वाक्येन क्रियते। तथाचात्मपरिशिष्टे स्वाभाविकमेव स्फुरणं प्रतिबन्धविगमात्प्रकटीभवतीति भावः। ननु ब्रह्मण्यात्मभावः श्रुत्या कर्त्तव्यो विवक्ष्यते। न तु देहादावात्मत्वव्या-

भा॰त्मभावो विधीयते। अन्यात्मभावनिवृत्तावात्मभावः स्वात्मनि स्वाभाविको यः स केवलो भवतीत्यात्मा ज्ञायत इत्युच्यते। स्वतश्चाप्रमेयः। प्रमाणान्तरेण न विषयीक्रियत इत्युभयमप्यविरुद्धमेव। विरजो विगतरजो रजो नाम धर्माधर्मादिमलं तद्रहित इति। एतत्परः परो व्यतिरिक्तः सूक्ष्मो व्यापी वा आकाशादप्यव्याकृताख्यात्। अजो न जायते जन्ममरणप्रतिषेधात्। उत्तरेऽपि भावविकाराः प्रतिषिद्धाः। सर्व्वेषां जन्मादित्वादात्मा महान् परिमाणतो महत्तरः सर्व्वस्मात्। ध्रुवोऽविनाशी। तमीदृशमात्मानमेव धीरो धीमान् विज्ञायोपदेशतः शास्त्रतश्च प्रज्ञां शास्त्राचार्य्योपदिष्टविषयां जिज्ञासापरिसमाप्तिकरीं कुर्व्वीत ब्राह्मणः॥ एवं प्रज्ञाकरणसाधनानि सन्न्यासशमदमोपर-

---

आ॰ वृत्तिरत आह। न तस्मिन्निति॥ अब्रह्मणश्चेदात्मभावः सदा मन्यते कथमन्यथा प्रथेत्याशङ्क्याह। नित्यो हीति॥ सर्व्वस्य पूर्व्वस्य ब्रह्मण इत्येतत्। अतद्विषयो ब्रह्मव्यतिरिक्तविषय इत्यर्थः॥ ब्रह्मण्यात्मभावस्य सदा विद्यमानत्वे फलितमाह। तस्मादिति॥ अतद्विषयाभासो देहादावात्मत्वप्रतिभासस्तस्मिन्नुच्छिन्नीत्यर्थः। अन्यस्मिन्नात्मभावनिवृत्तिश्चेदागमेन क्रियते चेत्तर्हि कथमात्मा तेन गम्यत इत्युच्यते तत्राह। अन्येति॥ यद्यागमकर्त्तृव्याप्यत्वेनात्मनो मेयत्वमिष्यते कथं तर्हि तस्याप्रमेयत्ववाचो युक्तिरित्याशङ्क्याह। स्वतश्चेति॥ वृत्तिव्याप्यत्वेन मेयत्वं स्फुरणाव्याप्यत्वेन चामेयत्वमित्युपसंहरति। इत्युभयमिति॥ यदुक्तं ध्रुवत्वं तदुपस्कारपूर्व्वकमुपपादयति। विरज इत्यादिना॥ कथं जन्मनिषेधादितरे विकारा निषिध्यन्ते तत्राह। सर्व्वेषामिति॥ यथोक्ते वस्तुनि दर्शनं निगमयति। तमीदृशमिति॥ नित्यशुद्धत्वादिमद्वस्त्विति यावत्॥ उक्तायां प्रज्ञाकरणे कानि साधनानीति पृष्टानि

भा०दोषः। अन्यवस्तुवदनागमप्रमाणप्रमेयत्वप्रतिषेधार्थत्वात्। यथान्यानि वस्तून्यागमनिरपेक्षैः प्रमाणैर्विषयीक्रियन्ते न तथैतदात्मतत्त्वं प्रमाणान्तरेण विषयीकर्त्तुं शक्यते। सर्व्वस्यात्मत्वे केन कं पश्येद्विजानीयादिति प्रमातृप्रमाणादिव्यापारप्रतिषेधेनैवागमोऽपि विज्ञापयति। न त्वभिधानाभिधेयलक्षणवाक्यधर्म्माङ्गीकरणेन। तस्मान्नागमेनापि स्वर्गमेर्वादिवत्प्रतिपाद्यते प्रतिपादयितृत्वा। आत्मभूतं हि तत्प्रतिपादयितुः प्रतिपादनस्य प्रतिपाद्यविषयत्वात्। भेदे हि सति तद्भवति। ज्ञानञ्च तस्मिन् परमात्मभावनिवृत्तिरेव। न तस्मिन्साक्षादात्मभावः कर्त्तव्यो विद्यमानत्वादात्मभावस्य। नित्यो ह्यात्मभावः सर्व्वस्यातद्विषय इव प्रत्यवभासते। तस्मादतद्विषयाभासनिवृत्तिव्यतिरेकेण न तस्मिन्ना-

आ० हेत्वर्थं स्फुटयति। सर्व्वैकत्वादिति॥ तथापि कथमप्रमेयत्वं तदाह। अन्येनेति॥ मिथो विरोधमाशङ्कते। नन्विति॥ विरोधमेव स्फोरयति। ज्ञायत इतीति॥ चोदितं विरोधं निराकरोति। नैष दोष इति॥ सङ्गृहीतं समाधानं विशदयति। यथेत्यादिना॥ तस्य मानान्तरैर्विषयीकर्त्तुमशक्यत्वे हेतुमाह। सर्व्वस्येति॥ इति सर्व्वद्वैतोपशान्तिश्रुतेरिति शेषः। आगमोऽपि तर्हि कथमात्मानमावेदयेदित्याशङ्क्याह। प्रमात्रिति॥ आत्मनः स्वर्गादिवद्विषयत्वेनागमप्रतिपाद्यत्वाभावे हेतुमाह। प्रतिपादयित्रिति॥ तथापि किमिति विषयत्वेनाप्रतिपाद्यत्वं तत्राह। प्रतिपादयितुरिति॥ तदिति प्रतिपाद्यत्वमुक्तं कथं तर्हि तस्मिन्नागमिकं ज्ञानं तत्राह। ज्ञानञ्चेति॥ परस्मिन्देहादावात्मभावस्यारोपितस्य निवृत्तिरेव वाक्येन क्रियते। तथाचात्मपरिशिष्टे स्वाभाविकमेव स्फुरणं प्रतिबन्धविगमात्प्रकटीभवतीति भावः। ननु ब्रह्मण्यात्मभावः श्रुत्या कर्त्तव्यो विवक्ष्यते। न तु देहादावात्मत्वा-

भा॰त्मभावो विधीयते। अन्यात्मभावनिवृत्तावात्मभावः स्वात्मनि स्वाभाविको यः स केवलो भवतीत्यात्मा ज्ञायत इत्युच्यते। स्वतश्चाप्रमेयः। प्रमाणान्तरेण न विषयीक्रियत इत्युभयमप्यविरुद्धमेव । विरजो विगतरजो रजो नाम धर्माधर्मादिमलं तद्रहित इति। एतत्परः परो व्यतिरिक्तः सूक्ष्मो व्यापी वा आकाशादप्यव्याकृताख्यात्। अजो न जायते जन्ममरणप्रतिषेधात् । उत्तरेऽपि भावविकाराः प्रतिषिद्धाः। सर्व्वेषां जन्मादित्वादात्मा महान् परिमाणतो महत्तरः सर्व्वस्मात्। ध्रुवोऽविनाशी । तमीदृशमात्मानमेव धीरो धीमान् विज्ञायोपदेशतः शास्त्रतश्च प्रज्ञां शास्त्राचार्य्योपदिष्टविषयां जिज्ञासापरिसमाप्तिकरीं कुर्व्वीत ब्राह्मणः॥ एवं प्रज्ञाकरणसाधनानि सन्न्यासशमदमोपर-

---

व्या॰ वृत्तिरत आह। न तस्मिन्निति ॥ ब्रह्मणश्चेदात्मभावः सदा मन्यते कथमन्यथा प्रयेत्याशङ्क्याह। नित्यो हीति॥ सर्व्वस्य पुरुषस्य ब्रह्मण इत्येतत्। अतद्विषयो ब्रह्मव्यतिरिक्तविषय इत्यर्थः॥ ब्रह्मण्यात्मभावस्य सदा विद्यमानत्वे फलितमाह। तस्मादिति॥ अतद्विषयाभासो देहादावात्मत्वप्रतिभासस्तस्मिन्नुच्छ्रणीत्यर्थः। अन्यस्मिन्नात्मभावनिवृत्तिरेवागमेन क्रियते चेत्तर्हि कथमात्मा तेन गम्यत इत्युच्यते तत्राह। अन्येति ॥ यथागमिकर्तृत्वाप्यत्वेनात्मनो मेयत्वमिष्यते कथं तर्हि तस्यामेयत्ववाचो युक्तिरित्याशङ्क्याह। स्वतश्चेति ॥ वृत्तिव्याप्यत्वेन मेयत्वस्फुरणाव्याप्यत्वेन चामेयत्वमित्युपसंहरति । इत्युभयमिति ॥ यदुक्तं ध्रुवत्वं तदुपस्कारपूर्व्वकमुपपादयति। विरज इत्यादिना॥ कथं जन्मनिषेधादितरे विकारा निषिध्यन्ते तत्राह। सर्व्वेषामिति ॥ यथोक्ते वस्तुनि दर्शनं निगमयति। तमीदृशमिति॥ नित्यशुद्धत्वादिलक्षणमिति यावत् । उक्तरीत्या प्रज्ञाकरणे कानि साध

उ० तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।

भा० मतितिक्षासमाधानानि कुर्य्यादित्यर्थः । नानुध्यायान्नानुचिन्तयेद्बहून् प्रभूताञ्छब्दांस्तत्र बहुत्वप्रतिषेधात्केवलात्मैकत्वप्रतिपादकाः स्वल्पाः शब्दा अनुज्ञायन्ते । ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं । अन्या वाचो मुञ्चथेति चाथर्वणे । वाचो विग्लापनं विशेषेण ग्लानिकरं श्रमकरं हि यस्मात्तद्बहुशब्दाभिध्यानमिति ॥ २० ॥

सहेतुकौ बन्धमोक्षावभिहितौ मन्त्रब्राह्मणाभ्यां श्लोकैश्च । पुनर्मोक्षस्वरूपं विस्तरेण प्रतिपादितमेवमेतस्मिन्नात्मविषये सर्व्वो वेदो यथोपयुक्तो भवति तत्तथा वक्तव्यमिति तदर्थेयं कण्डिकाऽऽरभ्यते । तत्र यथाऽस्मिन्प्रपाठके विहितं सप्रयोजनमनूद्यान्नैवोपयोगः कृत्स्नस्य वेदस्य काम्य-

---

आ० दर्शयति । एवमिति ॥ काम्यनिषेधत्यागः सन्न्यास उपरमो नित्यनैमित्तिकत्याग इति भेदः ॥ बहूनिति विशेषणवशादायातमर्थं दर्शयति । तत्रेति ॥ चिन्तनीयेषु शब्देष्विति यावत् ॥ तत्र श्रुत्यन्तरं संवादयति । ओमित्येवमिति ॥ नानुध्यायादित्यत्र हेतुमाह । वाच इति ॥ तस्माद्बहूञ्छब्दान्नानुचिन्तयेदिति पूर्व्वेण सम्बन्धः । इतिशब्दः श्लोकव्याख्यानसमाप्त्यर्थः ॥ २० ॥

कण्डिकान्तरमवतारयितुं वृत्तं कीर्त्तयति । सहेतुकाविति ॥ उत्तरकण्डिकातात्पर्य्यमाह । एवमिति ॥ विरजः पर इत्यादिनोक्तक्रमेणावस्थिते ब्रह्मणीति यावत् ॥ तदित्युपयुक्तोक्तिः ॥ तदर्था ब्रह्मात्मनि सर्व्वस्य वेदस्य विनियोगदर्शनार्थेति यावत् ॥ ननु विविदिषावाक्येन ब्रह्मात्मनि सर्व्वस्य वेदस्य विनियोगो वक्ष्यते ॥ तथाच तस्मात्प्राक्तनं वाक्यं किमर्थमित्याशङ्क्याह । तत्रेति ॥ यथाऽस्मिन्नध्याये फलमात्मज्ञानमुक्तं तथैव तदनूद्येति योजना ॥ कथं

उ॰ नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनꣳ हि तदिति ॥२१॥

स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञान-

भा॰ राशिवर्जितस्येत्येवमर्थः । उक्तार्थानुवादः स वा एष इत्यादिः । स इत्युक्तपरामर्शार्थः । कोऽसावुक्तः परामृश्यते तं प्रति निर्दिशति । य एष विज्ञानमय इत्यतीतानन्तर-वाक्योक्तसम्प्रत्ययो माभूदिति । य एष कतम एष इत्यु-च्यते ॥ २१ ॥

विज्ञानमयः प्राणेष्वित्युक्तवाक्योल्लिङ्गनं संशयनिवृत्त्यर्थं। उक्तं हि पूर्वं जनकप्रश्नारम्भे कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादि । एतदुक्तं भवति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादिना वाक्येन प्रतिपादितः स्वयं ज्योतिरात्मा स एष कामकर्मा विद्यानामनात्मधर्मत्व-

---

आ॰ यथोक्ते ज्ञाने सर्व्वो वेदो विनियोक्तुं शक्यते ॥ स्वर्गकामादिवाक्यस्य स्वर्गादावेव पर्य्यवसानादित्याशङ्क्य संयोगपृथक्त्वन्यायमनादृत्य विशिनष्टि । काम्यराशीति ॥ उक्तस्य सफलस्यात्मज्ञानस्यानुवाद इति यावत् ॥ उक्तानां भूयस्त्वे विशेयं ज्ञातुं पृच्छति । कोऽसा-विति ॥ विशेषणानर्थक्यमाशङ्क्य परिहरति । यतीतेति ॥ तद्धि-विरजः पर इत्यादिनोक्तो महत्वादिविशेषणः परमात्मा। तत्र सशब्दात्प्रतीतिर्माभूदिति कृत्वा तेन ज्योतिर्ब्राह्मणस्थं जीवं परा-मृश्य तमेव वैशब्देन स्मारयित्वा तस्य सन्निहितेन परेणात्मनै-क्यमेषशब्देन निर्दिशतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

विशेषणवाक्यस्थमेषशब्दं प्रश्नपूर्व्वकं व्याचष्टे । कतम इति ॥ कथं जीवो विज्ञानमयः कथं वा प्राणेष्विति सप्तमी प्रयुज्यते तत्राह । उक्तेति ॥ तदनुवादस्य सशब्दार्थे सन्देहापोहः फल-

उ॰ मयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः

भा॰ प्रतिपादनद्वारेण मोचितःपरमात्मभावमापादितः पर एवायं नान्य इत्येषः। स साक्षान्महानज आत्मेत्युक्तो विज्ञानमयः प्राणेष्विति यथा व्याख्यातार्थः। एवञ्च य एषोऽन्तर्हृदये हृदयपुण्डरीकमध्ये य एष आकाशो बुद्धिविज्ञानसंश्रयः। तस्मिन्नाकाशे बुद्धिविज्ञानसहितः शेते तिष्ठति। अथवा सम्प्रसादकालेऽन्तर्हृदये य एष आकाशः पर एव आत्मा निरुपाधिको विज्ञानमयः स्वस्वभावस्तस्मिन् स्वभावे परमात्मन्याकाशाख्ये शेते। चतुर्थ एव तद्व्याख्यातं क्वैष तदाऽभूदित्यस्य प्रतिवचनत्वेन। स च सर्व्वस्य ब्रह्मेन्द्रादेर्वशी। सर्व्वो ह्यस्य वशे वर्त्तते। उक्तञ्चैतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने इति। न केवलं वशी सर्व्वस्येशान ईशिता च। ब्रह्मेन्द्रप्रभृतीनामीशितृत्वं च कदाचिज्जातिकृतं। यथा राजकुमारस्य वलवत्तरानपि भृत्यान्प्रति तद्वन्मा भूदित्याह। सर्व्वस्याधि-

---

आ॰ माह। संश्रयेति॥ उक्तवाक्योल्लिङ्गनमित्युक्तं विवृणोति। उक्तं हीति॥ योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु प्रागुक्तः स एव महानज आत्मेति जीवानुवादेन परमात्मभावो विहित इति वाक्यार्थमाह। एतदिति॥ परमात्मभावापादनप्रकारमनुवदति। साक्षादिति॥ विशेषणवाक्यस्य व्याख्येयत्वप्राप्तावुक्तवाक्योल्लिङ्गनमित्यनेनोक्तं स्मारयति। योऽयमिति॥ वाक्यान्तरमवतार्य्य व्याचष्टे। य एष इति॥ कथं पुनराकाशशब्दस्य परमात्मविषयत्वमुपेत्य द्वितीयं व्याख्यानं तस्यार्थान्तरे रूढत्वादित्याशङ्क्याह। चतुर्थ इति॥

उ॰ स न साधुना कर्म्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान् ।

भा॰ पतिरधिष्ठाय पालयिता स्वतन्त्र इत्यर्थः। न राजपुत्रवदमात्यादिभृत्यतन्त्रः। त्रयमप्येतद्वशित्वादि हेतुहेतुमद्रूपं। यस्मात्सर्व्वस्याधिपतिस्ततोऽसौ सर्व्वस्येशानः। यो हि यमधिष्ठाय पालयति स तं प्रतीष्ट एवेति प्रसिद्धं। यस्माच्च सर्व्वस्येशानस्तस्मात्सर्व्वस्य वशीति। किञ्चान्यत्स एवम्भूतो हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषो विज्ञानमयो न साधुना शास्त्रविहितेन कर्म्मणा भूयान् भवति। न वर्द्धते पूर्व्वावस्थातः केनचिद्धर्म्मेण। नो एव शास्त्रप्रतिषिद्धेनासाधुना कर्म्मणा कनीयानल्पतरो भवति। पूर्व्वावस्थातो न हीयत इत्यर्थः। किञ्च सर्व्वो ह्यधिष्ठानपालनादि कुर्व्वन् परानुग्रहपीडाकृतेन धर्म्माधर्म्माख्येन युज्यते। अस्यैव तु कथं तदभाव इत्युच्यते। यस्मादेष सर्व्वेश्वरः सन्कर्म्मणोऽपीशितुं भवत्येव शीलमस्य। तस्मान्न कर्म्मणा सम्बध्यते॥

व्या॰ इत्थं ज्ञानमनूद्य तत्फलमनुवदति। स चेत्यादिना॥ कथं पुनर्निरुपाधिकस्येश्वरस्य वशित्वं। कथञ्च तदभावे तदात्मनो विदुषस्तदुपपद्यते तत्राह। उक्तञ्चेति॥ विशेषणत्रयस्य हेतुहेतुमद्रूपत्वमेव विशदयति। यस्मादित्यादिना॥ तत्र प्रसिद्धिं प्रमाणयति। यो हीति॥ न केवलमुक्तमेव विद्याफलं किन्त्वन्यच्चास्तीत्याह। किञ्चेति॥ एवम्भूतत्वं ज्ञातपरमात्माभिन्नत्वं॥ परिशुद्धत्वमर्थमनुवदति। हृदीति॥ ब्रह्मीभूतस्य विदुषः स्वातन्त्र्यादिवद्धर्म्मादिसम्बन्धित्वं स्यादिति शङ्कते। सर्व्वो हीति॥

ॐ एष सर्व्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल

भा० किञ्च एष भूताधिपतिर्ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तानां भूतानामधिपतिरित्युक्तार्थं पदं। एष कर्त्ता तेषामेव पालयिता रक्षिता। एष सेतुः किं विशिष्ट इत्याह। विधरणो वर्णाश्रमादिव्यवस्थाया विधारयिता। तदाह एषां भूरादीनां ब्रह्मलोकान्तानां लोकानामसम्भेदायासम्भिन्नमर्य्यादायै परमेश्वरेण सेतुवदविधार्य्यमाणा लोकाः सम्भिन्नमर्य्यादाः स्युः। अतो लोकानामसम्भेदाय सेतुभूतोऽयं परमेश्वरो यः स्वयं ज्योतिरात्मैवैवंवित्सर्व्वस्य वशीत्यादि ब्रह्मविद्यायाः फलमेतन्निर्द्दिष्टं। किं ज्योतिरयं पुरुष इत्येवमादिषष्ठप्रपाठकविहितायामेतस्यां ब्रह्मविद्यायामेवंफलायां काम्यैकदेशवर्जितं कृत्स्नं कर्म्मकाण्डं तादर्थ्येन विनियुज्यते। तत्कथमित्युच्यते। तमेतमेवम्भूतमौपनिषदं पुरुषं वेदानुवच-

व्या० परतन्त्रत्वमुपाधिरिति परिहरति। उच्यत इति॥ सर्व्वाधिपत्यराहित्यञ्चोपाधिरित्याह। किञ्चेति॥ सर्व्वपालकत्वराहित्यञ्चोपाधिरित्याह। एष इति॥ सर्व्वानाधारत्वञ्चोपाधिरित्याह। एष इति॥ कथं विधारयितृत्वमित्याशङ्क्याह। तदाहेति॥ तदेव साधयति। परमेश्वरेणेति॥ सर्व्वस्य वशीत्यादिनोक्तमुपसंहरति। एवंविदिति॥ सफलं ज्ञानमनूद्य विविदिषावाक्यमवतारयति। किं ज्योतिरिति॥ एवंफलायां सर्व्वस्य वशीत्यादिनोक्तफलोपेतायामिति यावत्। तादर्थ्येन परम्परया ज्ञानोत्पत्तिशेषत्वेनेत्यर्थः॥ विनियोजकवाक्यमाकाङ्क्षापूर्व्वकमादाय व्याचष्टे। तत्कथमित्यादिना॥ एवम्भूतं श्लोकोक्तविशेषणमित्यर्थः॥ ब्राह्मणशब्दस्य क्षत्रियाद्युपलक्षणत्वे हेतुमाह। अविशिष्टो हीति॥ सम्भा-

उ॰ एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ।

भा॰ नेन मन्त्रब्राह्मणाध्ययनेन नित्यस्वाध्यायलक्षणेन विविदिषन्ति वेदितुमिच्छन्ति। के ब्राह्मणाः। ब्राह्मणग्रहणमुपलक्षणार्थं। अविशिष्टो ह्यधिकारस्त्रयाणां वर्णानां। अथवा कर्मकाण्डेन मन्त्रब्राह्मणेन वेदानुवचनेन विविदिषन्ति। कथं विविदिषन्तीत्युच्यते यज्ञेनेत्यादि। ये पुनर्मन्त्रब्राह्मणलक्षणेन वेदानुवचनेन प्रकाश्यमानं विविदिषन्तीति व्याचक्षते तेषामारण्यकमात्रमेव वेदानुवचनं स्यात्। न हि कर्मकाण्डेन पर आत्मा प्रकाश्यते। तन्त्वौपनिषदमिति विशेषश्रुतेः। वेदानुवचनेनेति चाविशेषितत्वात्समस्तग्राहीदं वचनं। न च तदेकदेशोत्सर्गो युक्तः॥

व्या॰ वितं पक्षान्तरमाह। अथवेति॥ तेन विविदिषाप्रकारं प्रश्नपूर्व्वकं विवृणोति। कथमित्यादिना॥ भर्तृप्रपञ्चप्रस्थानमुत्थाप्य व्याचष्टे। ये पुनरित्यादिना॥ तत्र हेतुमाह। न हीति॥ भवतूपनिषन्मात्रग्रहणमित्याशङ्क्य वेदो वानूच्यते गुरूच्चारणानन्तरं पठ्यत इति व्युत्पत्तेर्वेदानुवचनशब्देन सर्व्ववेदग्रहे सम्भवति तदेकदेशत्यागो न युक्त इत्याह। वेदेति॥ दोषसाम्यमाशङ्कते। नन्विति॥ सिद्धान्तेऽप्युपनिषदं वर्जयित्वा वेदानुवचनशब्देन कर्म्मकाण्डं गृहीतमिति कृत्वा तस्य वेदैकदेशविशेषविषयत्वं स्यात्ततश्चोभयोरित्यादिन्यायविरोध इत्यर्थः॥ * नित्यस्वाध्यायो वेदानुवचनमिति पक्षमादाय परिहरति। नेत्यादिना॥

* यश्चोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः। नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे इति टिप्पनी॥

ॐ एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल

भा० किञ्च एष भूताधिपतिर्ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तानां भूतानामधिपतिरित्युक्तार्थं पदं। एष कर्ता तेषामेव पालयिता रक्षिता। एष सेतुः किं विशिष्ट इत्याह। विधरणो वर्णाश्रमादिव्यवस्थाया विधारयिता। तदाह एषां भूरादीनां ब्रह्मलोकान्तानां लोकानामसम्भेदायासम्भिन्नमर्य्यादाये परमेश्वरेण सेतुवदविधार्य्यमाणा लोकाः सम्भिन्नमर्य्यादाः स्युः। अतो लोकानामसम्भेदाय सेतुभूतोऽयं परमेश्वरो यः स्वयं ज्योतिरात्मैवैवंवित्सर्व्वस्य वशीत्यादि ब्रह्मविद्यायाः फलमेतन्निर्द्दिष्टं। किं ज्योतिरयं पुरुष इत्येवमादिषष्ठप्रपाठकविहितायामेतस्यां ब्रह्मविद्यायामेवंफलायां काम्यैकदेशवर्जितं कृत्स्नं कर्म्मकाण्डं तादर्थ्येन विनियुज्यते। तत्कथमित्युच्यते। तमेतमेवम्भूतमौपनिषदं पुरुषं वेदानुवच-

व्या० परतन्त्रत्वमुपाधिरिति परिहरति। उच्यत इति॥ सर्व्वाधिपत्यराहित्यञ्चोपाधिरित्याह। किञ्चेति॥ सर्व्वपालकत्वराहित्यञ्चोपाधिरित्याह। एष इति॥ सर्व्वानाधारत्वञ्चोपाधिरित्याह। एष इति॥ कथं विधारयितृत्वमित्याशङ्क्याह। तदाहेति॥ तदेव साधयति। परमेश्वरेणेति॥ सर्व्वस्य वशीत्यादिनोक्तमुपसंहरति। एवंविदिति॥ सफलं ज्ञानमनूद्य विविदिषावाक्यमवतारयति। किं ज्योतिरिति॥ एवंफलायां सर्व्वस्य वशीत्यादिनोक्तफलोपेतायामिति यावत्। तादर्थ्येन परम्परया ज्ञानोत्पत्तिशेषत्वेनेत्यर्थः॥ विनियोजकवाक्यमाकाङ्क्षापूर्व्वकमादाय व्याचष्टे। तत्कथमित्यादिना॥ एवम्भूतं श्लोकोक्तविशेषणमित्यर्थः॥ ब्राह्मणशब्दस्य क्षत्रियाद्युपलक्षणत्वे हेतुमाह। अविशिष्टो हीति॥ सम्भा-

उ॰ एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति १

भा॰ नेन मन्त्रब्राह्मणाध्ययनेन नित्यस्वाध्यायलक्षणेन विविदिषन्ति वेदितुमिच्छन्ति। के ब्राह्मणाः। ब्राह्मणग्रहणमुपलक्षणार्थं। अविशिष्टो ह्यधिकारस्त्रयाणां वर्णानां। अथवा कर्म्मकाण्डेन मन्त्रब्राह्मणेन वेदानुवचनेन विविदिषन्ति। कथं विविदिषन्तीत्युच्यते यज्ञेनेत्यादि। ये पुनर्मन्त्रब्राह्मणलक्षणेन वेदानुवचनेन प्रकाश्यमानं विविदिषन्तीति व्याचक्षते तेषामारण्यकमात्रमेव वेदानुवचनं स्यात्। न हि कर्म्मकाण्डेन पर आत्मा प्रकाश्यते। तन्त्वौपनिषदमिति विशेषश्रुतेः। वेदानुवचनेनेति चाविशेषितत्वात्समस्तग्राह्यमिदं वचनं। न च तदेकदेशोत्सर्गो युक्तः॥

व्या॰ वित्तं पक्षान्तरमाह। अथवेति॥ तेन विविदिषाप्रकारं प्रश्नपूर्व्वकं विवृणोति। कथमित्यादिना॥ भर्तृप्रपञ्चप्रस्थानमुत्थाप्य व्याचष्टे। ये पुनरित्यादिना॥ तत्र हेतुमाह। न हीति॥ भवतूपनिषन्मात्रग्रहणमित्याशङ्क्य वेदो वानूच्यते गुरूच्चारणानन्तरं पठ्यत इति व्युत्पत्तेर्वेदानुवचनशब्देन सर्व्ववेदग्रहे सम्भवति तदेकदेशत्यागो न युक्त इत्याह। वेदेति॥ दोषसाम्यमाशङ्कते। नन्विति॥ सिद्धान्तेऽप्युपनिषदं वर्जयित्वा वेदानुवचनशब्देन कर्म्मकाण्डं गृहीतमिति कृत्वा तस्य वेदैकदेशविशेषविषयत्वं स्यात्ततश्चोभयोरित्यादिन्यायविरोध इत्यर्थः॥ * नित्यस्वाध्यायो वेदानुवचनमिति पक्षमादाय परिहरति। नेत्यादिना॥

---

* यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः। नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे इति टिप्पनी॥

भा० ननु त्वत्पक्षेऽप्युपनिषद्वर्जमित्येकदेशत्वं स्यात्। नाख्व्याख्यानेऽविरोधादस्मत्पक्षे नैष दोषो भवति। यदा वेदानुवचनशब्देन नित्यः स्वाध्यायो विधीयते तदोपनिषदपि गृहीतैवेति वेदानुवचनशब्दार्थैकदेशो न परित्यक्तो भवति। यज्ञादिसहपाठाच्च। यज्ञादीनि कर्म्माण्येवानुक्रमिष्यन् वेदानुवचनशब्दं प्रयुङ्क्ते। तस्मात् कर्म्मैव वेदानुवचनशब्देनोच्यत इति गम्यते। कर्म्म हि नित्यस्वाध्यायः कथं पुनर्नित्यस्वाध्यायादिभिः कर्म्मभिरात्मानं विविदिषन्ति। नैव विहितान्यात्मानं प्रकाशयन्ति यथोपनिषदः। नैष दोषः। कर्म्मणां विशुद्धिहेतुत्वात्कर्म्मभिःसंस्कृता हि विशुद्धात्मानः शक्नुवन्त्यात्मानमुपनिषत्प्रकाशितमप्रतिबन्धेन वेदितुं। तथा ह्याथर्वणे। विशुद्धसत्त्वस्ततःस्तुतं पश्यति निष्कलं ध्यायमान इति। स्मृतिश्च। ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्म्मण

आ० वेदैकदेशपरिग्रहपरित्यागात्मकविरोधाभावं साधयति। यदेति॥ तर्हि व्याख्यानानन्तरमुपेक्षितमित्याशङ्क्य तदपि वाक्यशेषवशादपेक्षितमेवेत्याह। यज्ञादीति॥ सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति। यज्ञादीनि कर्म्माणीति॥ तर्हि प्रथमव्याख्याने कथं वाक्यशेषोपपत्तिरित्याशङ्क्याह। कर्म्म हीति॥ वेदानुवचनादीनामात्मविविदिषासाधनत्वमाक्षिपति। कथमिति॥ उपनिषद्भिरिवात्मा तैरपि ज्ञायतामित्याशङ्क्याह। नैवेति॥ कर्म्मणामप्रमाणत्वेऽपि परम्परया ज्ञानहेतुत्वाद्विविदिषाश्रुतिरविरुद्धेति समाधत्ते। नैष दोष इति॥ तदेव स्फुटयति। कर्म्मभिरिति॥ तत्र श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति। तथा हीति॥ ततो नित्याद्यनुष्ठानाद्विशुद्धधीरात्मानं सदा चिन्तयन्नुपनिषद्भिस्तं पश्यतीत्यर्थः। आदिशब्देन कषायपक्ति-

उ॰ यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनैतमेव विदित्वा मुनिर्भवति ॥

भा॰ इत्यादिः। कथं पुनर्नित्यानि कर्म्माणि संस्कारार्थानीत्यवगम्यते ॥

स ह वा आत्मयाजी यो वेदेदं मेऽनेनाङ्गं संस्क्रियत इदं मेऽनेनाङ्गमुपधीयत इत्यादि श्रुतेः। सर्व्वेषु च स्मृतिशास्त्रेषु कर्म्माणि संस्कारार्थान्येवाचक्षते अष्टाचत्वारिंशसंस्कारा इत्यादिषु। गीतासु च। यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणां। सर्व्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षयितकल्मषा इति। यज्ञेनेति द्रव्ययज्ञा ज्ञानयज्ञाश्च संस्कारार्थाः। संस्कृतस्य च विशुद्धसत्त्वस्य ज्ञानोत्पत्तिरप्रतिबन्धेन भविष्यत्यतो यज्ञेन विविदिषन्ति। दानेन दानमपि पापक्षय-

व्या॰ रित्यादिस्मृतिसङ्ग्रहः। नित्यकर्म्मणां संस्कारार्थत्वे प्रमाणं पृच्छति॥ कथमिति ॥

यद्यपि श्रुतिस्मृतिभ्यां कर्म्मभिः संस्कृतस्योपनिषद्भिरात्मज्ञानं शक्यते तथापि तेषां संस्कारार्थत्वे किं प्रमाणमिति प्रश्ने श्रुतिस्मृती प्रमाणयति। स ह वा इत्यादिना ॥ किं पुनः स्मृतिशास्त्रं तदाह। अष्टाचत्वारिंशदिति ॥ अष्टावनायासादयो गुणाश्चत्वारिंशद्गर्भाधानादयः संस्कारा इति विभागः ॥ बहुवचनोपात्तं स्मृत्यन्तरमाह। गीतासु चेति॥ पदान्तरमादाय व्याचष्टे। यज्ञेनेतीति ॥ तेषां संस्कारार्थत्वेऽपि कथं ज्ञानसाधनत्वमित्याशङ्क्याह। संस्कृतस्येति ॥ दानेन विविदिषन्तीति पूर्व्वेण सम्बन्धः ॥ कथं पुनः स्वतन्त्रं दानं विविदिषाकारणमत आह। दानमपीति ॥ विविदिषाहेतुरिति शेषः। तपसेत्यत्रापि पूर्व्ववदन्वयः। कामानशनं रागद्वेषरहितैरिन्द्रियैर्विषयसेवनं यदृच्छालाभसन्तुष्टत्वमिति यावत्॥ यथाश्रुतार्थत्वे का हानिरित्याश-

भा० हेतुत्वाद्धर्म्मवृद्धिहेतुत्वाच्च। तपसा तप इत्यविशेषेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिप्राप्तौ विशेषणमनाशकेनेति। कामाऽनशनमनाशकं न तु भोजननिवृत्तिः। भोजननिवृत्तौ म्रियत एव। नात्मवेदनं। वेदानुवचनयज्ञदानतपःशब्देन सर्व्वमेव नित्यं कर्म्मोपलक्ष्यते। एवं काम्यवर्जितं नित्यं कर्म्मजातं सर्व्वमात्मज्ञानोत्पत्तिद्वारेण मोक्षसाधनत्वं प्रतिपद्यते। एवं कर्म्मकाण्डेनास्यैकवाक्यतावगतिः। एवं यथोक्तेन न्यायेनैतमेवात्मानं विदित्वा यथा प्रकाशितं मुनिर्भवति। मननान्मुनिर्योगी भवतीत्यर्थः। एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति नान्यं। नन्वन्यवेदनेऽपि मुनित्वं स्यात्कथमवधार्य्यते एतमेवेति। वाढं अन्यवेदनेऽपि मुनिर्भवेत्। किन्त्वन्यवेदने न मुनिरेव स्यात्। किं तर्हि कर्म्म्यपि भवेत्। स एतन्त्वौपनिषदं पुरुषं विदित्वा मुनिरेव स्यात् न तु कर्म्मी। अतोऽसाधारणत्वं मुनित्वं विवक्षितमस्येत्यवधारयत्येतमेवेति॥

आ० ह्याह। न त्विति॥भवतूपात्तानां वेदानुवचनादीनामिष्यमाणे ज्ञाने विनियोगस्तथापि कथं सर्व्वं नित्यंकर्म्म तत्र विनियुक्तमित्याशङ्क्याह। वेदानुवचनेनेति॥ उपलक्षणमाह। एवमिति॥ प्रणाल्या कर्म्मणो मुक्तिहेतुत्वे काण्डद्वयस्यैकवाक्यत्वमपि सिद्ध्यतीत्याह। एवं कर्म्मेति॥ वाक्यान्तरमवतार्य्य व्याकरोति। एवमिति॥ तस्यैवार्थमाह। यथोक्तेनेति॥ यज्ञाद्यनुष्ठानाद्धिशुद्धिद्वारा विविदिषोत्पत्तौ गुरुपादोपसर्पणश्रवणादि चेत्यनेन क्रमेणेत्यर्थः। यथा प्रकाशितं मोक्षप्रकरणं मन्त्रब्राह्मणाभ्यामुक्तलक्षणमित्यर्थः॥ योगिशब्दो जीवन्मुक्तविषयः। एवकारं व्याकरोति। एतमेवेति॥ अवधारणमाक्षिप्य समाधत्ते। नन्वित्यादिना॥ एवकारस्तर्हि त्यजतामित्याशङ्क्याह। किन्त्विति॥ आत्मवेदनेऽपि कर्म्मित्वं स्यादिति चेन्नेत्याह। एवन्त्विति॥

उ॰ एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति ।

भा॰ एतस्मिन् हि विदिते केन कं पश्येदित्येवं क्रियासम्भवान्मननमेव स्यात्। किञ्चैतमेतमेवात्मानं स्वं लोकमिच्छन्तः प्रार्थयन्तः प्रव्राजिनः प्रव्रजनशीलाः प्रव्रजन्ति प्रकर्षेण व्रजन्ति सर्व्वाणि कर्म्माणि सन्न्यस्यन्तीत्यर्थः। एतमेव लोकमिच्छन्त इत्यवधारणान्न वाह्यलोकत्रयेप्सूनां पारिव्राज्ये ऽधिकार इति गम्यते। न हि गङ्गाद्वारं प्रतिपित्सुः काशीदेशनिवासी पूर्व्वाभिमुखः प्रैति। तस्माद्वाह्यलोकत्रयार्थिनां पुत्रकर्म्मापरब्रह्मविद्या साधनं। पुत्रेणायं लोको जय्यो नान्येन कर्म्मणेत्यादि श्रुतेः। अतस्तदर्थिभिः पुत्रादिसाधनं प्रत्याख्याय न पारिव्राज्यं प्रतिपत्तुं युक्तं। अतत्साधनत्वात्पारि-

---

व्या॰ कथमात्मविदोऽपि मुनित्वमसाधारणं तदाह। एतस्मिन्निति॥ इतश्चात्मविदो न कर्म्मित्वमित्याह। किञ्चेति॥ आत्मलोकमिच्छतां मुमुक्षूणामपि कर्म्मत्यागश्रवणादात्मविदां न कर्म्मितेति किं वक्तव्यमित्यर्थः। ताच्छील्यं वैराग्यातिशयशालित्वं॥ अवधारणसामर्थ्यसिद्धमर्थमाह। एतमेवेति॥ पारिव्राज्ये लोकत्रयार्थिनामनधिकारे दृष्टान्तमाह। न हीति॥ लोकत्रयार्थिनश्चेत्पारिव्राज्येनाधिक्रियन्ते कुत्र तर्हि तेषामधिकारस्तत्राह। तस्मादिति॥ स्वर्गकामस्य स्वर्गसाधने यागेऽधिकारवल्लोकत्रयार्थिनामपि तत्साधने पुत्रादावधिकार इत्यर्थः॥ पुत्रादीनां वाह्यलोकसाधने प्रमाणमाह। पुत्रेणेति॥ पुत्रादीनां लोकत्रयसाधनत्वे सिद्धे फलितमाह। अत इति॥ अतत्साधनत्वं लोकत्रयं प्रत्यनुपायत्वं॥ अवधारणार्थमुपसंहरति। तस्मादिति॥ लोकत्रयार्थिनां पारिव्राज्येऽनधिकारादिति यावत्। आत्मलोकस्य स्वरूपत्वेन सदाप्तत्वात्कथं तत्रस्येत्याशङ्क्याह। आत्मेति॥ तस्यात्म-

भा॰ व्राज्यस्य। तस्मादेतमेव लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति युक्तमवधारणं। आत्मलोकप्राप्तिर्ह्यविद्यानिवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानमेव। तस्मादात्मानञ्चेल्लोकमिच्छति यस्तस्य सर्व्वक्रियोपरम एवात्मलोकसाधनं मुख्यमन्तरङ्गं। यथा पुत्रादिरेव वाह्यलोकत्रयस्य पुत्रादिकर्म्मण आत्मलोकं प्रत्यसाधनत्वात्। असम्भवेन च विरुद्धत्वमवोचाम। तस्मादात्मानं लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्त्येव। सर्व्वक्रियाभ्यो निवर्त्तेरन्नेवेत्यर्थः। यथा च वाह्यलोकत्रयार्थिनः प्रतिनियतानि पुत्रादीनि साधनानि विहितानि। एवमात्मलोकार्थिनः सर्व्वैषणानिवृत्तिः पारिव्राज्यं व्रह्मविदो विधीयत एव॥

आ॰ त्वेन नित्यप्राप्तत्वेऽप्यविद्यया व्यवहितत्वात्प्रेप्सा सम्भवतीति भावः। भवत्वात्मलोकप्रेप्सा तथापि किन्तत्प्राप्तिसाधनं तदाह। तस्मादिति॥ अविद्यावशात्तदीप्सासम्भवादित्यर्थः। तदिच्छाया दौर्लभ्यं द्योतयितुं चेच्छब्दः। मुख्यत्वं श्रुत्यक्षरप्रतिपन्नत्वं। प्रनाडिकासाधनेभ्यो वेदानुवचनादिभ्यो विशेषमाह। अन्तरङ्गमिति॥ पारिव्राज्यमेव लोकस्यान्तरङ्गसाधनमिति दृष्टान्तमाह। यथेति॥ तथा पारिव्राज्यमेवात्मलोकस्य साधनमिति शेषः। पारिव्राज्यमेवेति नियमे हेतुमाह। पुत्रादीति॥ तस्यान्यत्र विनियुक्तत्वादिति शेषः। यद्यपि केवलं पुत्रादिकं नात्मलोकप्रापकं तथापि पारिव्राज्यसमुच्चितं तथा स्यादित्याशङ्क्याह। असम्भवेनेति॥ न हि परिव्राजकस्य पुत्रादिस्तद्वतो वा पारिव्राज्यं सम्भवति। उक्तञ्च समुच्चयं निराकुर्व्वद्भिः सपरिव्राजकस्य ज्ञानस्य कर्म्मादिना विरुद्धत्वं तेन कुतः समुच्चितं पुत्राद्यात्मलोकप्रापकमित्यर्थः॥ साधनान्तरासम्भवे फलितमुपसंहरति। तस्मादात्मानमिति॥ प्रव्रजन्तीति वर्त्तमानापदेशान्नात्र विधिरस्तीत्याशङ्क्याग्निहोत्रं जुहोतीति वद्विधिमाश्रित्याह। यथा चेति॥

उ० एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामः ।

भा० कुतः पुनस्त आत्मलोकार्थिनः प्रव्रजन्त्येवेत्युच्यते । तत्रार्थवादवाक्यरूपेण हेतुं दर्शयति । एतद्ध स्म वै तत् । तदेतत्पारिव्राज्ये कारणमुच्यते । ह स्म वै किल । पूर्वे अतिक्रान्तकालीना विद्वांस आत्मज्ञाः प्रजां कर्मापरब्रह्मविद्याञ्च प्रजोपलक्षितं हि त्रयमेतत् बाह्यलोकत्रयसाधनं निर्दिश्यते प्रजामिति । प्रजां किं न कामयन्ते पुत्रादिलोकत्रयसाधनं नानुतिष्ठन्तीत्यर्थः । नन्वपरब्रह्मदर्शनमनुतिष्ठन्त्येव तद्बलाद्धि व्युत्थानं । नापवादात् । ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद सर्वं तं परादादित्यपरब्रह्मदर्शनमप्यपवदन्त्येव । अपरब्रह्मणोऽपि सर्वमध्यान्तर्भावात् । यत्र नान्यत्पश्यतीति च पूर्वापरबाह्यान्तर्दर्शनप्रतिषेधाच्च । अपूर्वमनप-

---

व्या० पारिव्राज्यविधिमुक्त्वा तदपेक्षितमर्थवादमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थापयति । कुतः पुनरिति ॥ उत्थापितस्यार्थवादस्य तात्पर्यमाह । तत्रेति ॥ आत्मलोकार्थिनां पारिव्राज्यनियमः सप्तम्यर्थः । अर्थवादस्यान्यक्षराणि व्याचष्टे । तदेतदिति ॥ क्रियापदेन स्मेति सम्बध्यते । निपातद्वयस्यार्थमाह । किलेति ॥ प्रजां न कामयन्त इत्युत्तरत्र सम्बन्धः । प्रजामात्रे श्रुते कथं कर्मादि गृह्यते तत्राह । प्रजेति ॥ आकाङ्क्षापूर्वकमन्वयमन्वाचष्टे । प्रजां किमिति ॥ अकामयमानत्वस्य पर्य्यवसानं दर्शयति । पुत्रादीति ॥ पूर्वे विद्वांसः साधनत्रयं नानुतिष्ठन्तीत्युक्तमाक्षिपति । नन्विति ॥ एषणाभ्यो व्युत्तिष्ठतां किं तदनुष्ठानेनेत्याशङ्क्याह । तद्बलाद्धीति ॥ आत्मविदामपरविद्यानुष्ठानं दूषयति । नापवादादिति ॥ अथात्र सर्वस्यानात्मनो दर्शनमेवापोद्यते । न त्वपरस्य ब्रह्मणो

भा० रमनन्तरमवाह्यमिति । तत्केन कं पश्येद्विजानीयादिति
च । तस्मान्नात्मदर्शनव्यतिरेकेणान्यद्व्युत्थानकारणमपेक्षते
कः पुनस्तेषामभिप्राय इत्युच्यते । किं प्रयोजनं फलं साध
करिष्यामः प्रजया साधनेन । प्रजा हि बाह्यलोकत्रय
साधनं निर्ज्ञाता । स च बाह्यो लोको नास्त्यस्माकमात्म
व्यतिरिक्तः । सर्व्वं ह्यस्माकमात्मभूतमेव । सर्व्वस्य च वयमा
त्मभूताः । आत्मा च न आत्मत्वादेव न केनचित्साधनेनो
त्पाद्य आप्यो विकार्य्यः संस्कार्य्यो वा । यदप्यात्मयाजिन
संस्कारार्थं कर्म्मेति तदपि कार्य्यकरणात्मदर्शनविषयमेव
इदं मेऽनेनाङ्गं संस्क्रियत इत्यङ्गाङ्गित्वादिश्रवणात् । न
हि विज्ञानघनैकरसनैरन्तर्य्यदर्शिनोऽङ्गाङ्गिसंस्कारोपधान

आ० दर्शनमत आह । अपरब्रह्मणोऽपीति ॥ तदपवादे श्रुत्यन्तर
माह । यत्रेति ॥ यस्मिन्भूम्नि स्थितश्चक्षुरादिभिरन्यं न पश्यति
शृणोतीत्यादिना च दर्शनादिव्यवहारस्य बाधितत्वादात्मविदे
न युक्तमपरब्रह्मदर्शनमित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । पूर्व्वेति
प्रतिषेधप्रकारमभिनयति । अपूर्व्वमिति ॥ इतश्चात्मविदां नाप
रब्रह्मदर्शनमित्याह । तत्केनेति ॥ अपरब्रह्मदर्शनासम्भवे कि
तेषामेषणाभ्यो व्युत्थाने कारणमित्याशङ्क्याह । तस्मादिति
साधनत्रयमननुतिष्ठतामभिप्रायं प्रश्नपूर्व्वकमाह । कः पुनरित्या
दिना ॥ कैवल्यमेव तत्साध्यं फलमित्याशङ्क्याह । प्रजा हीति
निर्ज्ञाता सोऽयमित्यादिश्रुताविति शेषः । स एव तर्हि प्रजय
साध्यतामिति चेन्नेत्याह । स चेति ॥ आत्मव्यतिरिक्तो नास्तीत्युक्त
मुपपादयति । सर्व्वं हीति ॥ आत्मव्यतिरिक्तस्यैव लोकस
प्रजादिसाध्यत्वमिष्यतामिति चेन्नेत्याह । आत्मा चेति ॥ आत्म
याजिनः संस्कारार्थं कर्म्मेत्यङ्गीकारादात्मनोऽस्ति संस्कार्य्यत्वमित्या
शङ्क्याह । यदपीति ॥ अथाङ्गाङ्गित्व संस्कार्य्यत्वञ्च मुख्यात्मदर्शन-

उ० येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा

भा० दर्शनं सम्भवति तस्मान्न किञ्चित् प्रजादिसाधनैः करिष्यामः ॥

अविदुषां हि तत्प्रजादिसाधनैः कर्त्तव्यं फलं । न हि मृगतृष्णिकायामुदकदर्शी प्रवृत्त इति । तत्रोपरमात्तमुदकाभावं पश्यतोऽपि प्रवृत्तिर्युक्ता । एवमस्माकमपि परमार्थात्मलोकदर्शिनां प्रजादिसाधनसाध्ये मृगतृष्णिकादिसमेऽविद्दर्शनविषये न प्रवृत्तिर्युक्तेत्यभिप्रायः । तदेतदुच्यते । येषामस्माकं परमार्थदर्शिनामयमात्माऽशनायादिविनिर्मुक्तः साध्वसाधुभ्यामविकार्य्योऽयं लोकः फलमभिप्रेतं । न चास्यात्मनः साध्यसाधनतादिसर्व्वसंसारधर्म्मविनिर्मुक्तस्य साधनं किञ्चिदेषितव्यं । साध्यस्य हि साधनान्वेषणा क्रियते । असाध्यस्य साधनान्वेषणायां जलबुद्ध्या

था० विषयमेव किं नेष्यते तत्राह । न हीति ॥ आत्मविदां प्रजादिसाध्याभावमुपसंहरति । तस्मान्नेति ॥

केषां तर्हि प्रजादिभिः साध्यं फलं तदाह । अविदुषां हीति ॥ केषाञ्चित्पुत्रादिषु प्रवृत्तिस्वेत्तेनैव न्यायेन विदुषामपि तेषु प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्याह । न हीति ॥ तत्र प्रवृत्तिरिति सम्बन्धः ॥ अविद्दर्शनविषय इति च्छेदः ॥ उक्तेऽर्थे वाक्यमवतार्य्य व्याचष्टे । तदेतदिति ॥ आत्मा चेत्तदभिप्रेतं फलं तर्हि तत्र साधनेन भवितव्यमित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ क्व तर्हि साधनमेष्टव्यमित्याशङ्क्याह । साध्यस्येति ॥ विपक्षे दोषमाह । असाध्यस्येति ॥

उ० वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव भवतः ।

भा० स्थल एव तरणं क्वतं स्यात् । खे वा शाकुनपदान्वेषणं । तस्मादेतमात्मानं विदित्वा प्रव्रजेयुरेव ब्राह्मणा न कर्म्मारभेरन्नित्यर्थः । यस्मात्पूर्व्वे एव ब्राह्मणाएवं विद्वांसः प्रजामकामयमाना: । त एवं साध्यसाधनसंव्यवहारं निन्दन्तो विद्वद्विषयमिति क्वत्वा किं कुर्व्वन्त *इत्युच्यते । ते ह स्म किल पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य्यं चरन्तीत्यादि व्याख्यातं। तस्मादात्मानं लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति। प्रव्रजेयुरित्येष विधिरर्थवादेन सङ्गच्छते। न हि सार्थवादस्यास्य लोकस्तुत्याऽऽभिमुख्यमुत्पद्यते। प्रव्रजन्तीत्यस्यार्थवादरूपो ह्येतद्ध स्मेत्यादिरुत्तरो ग्रन्थः । अर्थवादश्चेन्नार्थवादान्तरमपेक्षेत। अपेक्षते त्वेतद्ध स्मेत्याद्यर्थवादं प्रव्रजन्तीत्येतत् । यस्मात्पूर्व्वे विद्वांसः प्रजादिकर्म्मभ्यो

आ० येषामित्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ ब्राह्मणानां ब्रह्मविदां प्रजादिभिः साध्याभावादिति यावत् ॥ वाक्यान्तरं प्रश्नद्वारेणावतार्य्य प्राक्तनिकं व्याख्यानं तस्य स्मारयति। त एवमित्यादिना ॥ यदर्थोऽयमर्थवादस्तं विधिं निगमयति। तस्मादिति ॥ महानुभावोऽयमात्मलोको यत्तदर्थिनो दुष्करमपि पारिव्राज्यं कुर्व्वन्तीति स्तुतिरत्र विवक्षिता ॥ न विधिरित्याशङ्क्याह। न हीति ॥ तदेव प्रपञ्चयति। प्रव्रजन्तीत्यस्येति ॥ तथापि प्रव्रजन्तिवाक्यस्यार्थवादत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । अर्थ-

* क्वतवन्त इति पाठान्तरः।

भा॰ निवृत्ताः प्रव्रजितवन्त एव तस्मादधुनातना अपि प्रव्रजन्ति । प्रव्रजेयुरित्येवं सम्बध्यमानं न लोकस्तुत्यभिमुखं भवितुमर्हति ॥

विज्ञानसमानकर्तृकत्वोपदेशादित्यादिनाऽवोचाम । वेदानुवचनादिभिस्सहपाताच्च । यथात्मवेदनसाधनत्वेन विहितानां वेदानुवचनादीनां यथार्थत्वमेव नार्थवादत्वं तथा तैरेव सह पतितस्य पारिव्राज्यस्यात्मलोकप्राप्तिसाधनत्वेनार्थवादत्वमयुक्तं । फलविभागोपदेशाच्च । एतमेवात्मानं लोकं विदित्वेत्यन्यस्माद्बाह्याल्लोकादात्मानं फलान्तरत्वेन प्रविभजति । यथा पुत्रेणैवायं लोको जय्यो नान्येन कर्म्मणा।

व्या॰ वादश्चेति ॥ अपेक्षाप्रकारमेव प्रकटयन्नस्य स्तुत्यभिमुखत्वाभावाद्विधित्वमेवेत्याह । यस्मादिति ॥

किञ्च विदित्वा व्युत्थाय भिक्षाचर्य्यं चरन्तीत्यत्र विज्ञानेन समानकर्तृकत्वं व्युत्थानादेरुपदिश्यते । विज्ञानञ्च सर्व्वासूपनिषत्सु विधीयते । अतो व्युत्थानमपि विधिमर्हतीत्युक्तं । तथा चात्रापि व्युत्थानापरपर्य्यायं पारिव्राज्यं विधेयमित्याह । विज्ञानेति ॥ इतश्च पारिव्राज्यवाक्यमर्थवादो न भवतीत्याह । वेदेति ॥ तदेव साधयति । यथेत्यादिना ॥ पारिव्राज्यस्य विधेयत्वे हेत्वन्तरमाह । फलेति ॥ पुत्रादिफलापेक्षया पारिव्राज्यफलं विभागेनोपदिश्यते । तथाच फलवत्त्वात्पुत्रादिवत्पारिव्राज्यस्य विधेयत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ तदेव विवृणोति । तमेवेति ॥ प्रकृतमात्मानं स्वलोकमापाततो विदित्वा तमेव साक्षात्कर्त्तुमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति वचनात्पुत्रादिसाध्यान्मनुष्यलोकादात्माख्यं लोकं पारिव्राज्यस्य फलान्तरत्वेन यतः श्रुतिर्विभज्याभिदधाति । अतस्तस्य विधेयत्वमप्रत्यूहमित्यर्थः ॥ फलविभागोपदेशे दृष्टान्तमाह । यथेति ॥ तथापि पारिव्राज्येऽपि फलविभागोऽविधेयतेति दार्ष्टान्तिकमिति शब्दार्थः । पारिव्राज्यस्य स्तुतिपरत्वाभावे हेत्वन्तरमाह ।

भा० कर्म्मणा पितृलोक इति। न च प्रव्रजन्तीत्येतत्प्राप्तवल्लोकस्तुतिपरं। प्रधानवच्चार्थवादापेक्षं सकृच्छ्रुतं स्यात्। तस्माद्भ्रान्तिरेवैषा लोकस्तुतिपरमिति। न चानुष्ठेयेन पारिव्राज्येन स्तुतिरुपपद्यते। यदि पारिव्राज्यमनुष्ठेयमपि सदन्यस्तुत्यर्थं स्यात्। दर्शपूर्णमासादीनामप्यनुष्ठेयानां स्तुत्यर्थता स्यात्। न चान्यत्र कर्त्तव्यतैतस्माद्विषयान्निर्ज्ञाता। यत इह स्तुत्यर्था भवेत्। यदि पुनः क्वचिद्विधिः परिकल्प्येत पारिव्राज्यस्य स इहैव मुख्यो नान्यत्र सम्भवति। यदप्यनधिकृतविषये पारिव्राज्यं परिकल्प्यते तत्र वृद्धाद्यवरो-

---

व्या० न चेति॥ यथा वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्यादिरर्थवादः प्राप्तार्थो देवतादिस्तुत्यर्थः स्थितो न तथेदं स्तुतिपरं तदवद्योतिशब्दाभावादित्यर्थः। किञ्च प्रधानस्य दर्शपूर्णमासादेरर्थवादापेक्षावत्पारिव्राज्यमपि तदपेक्षमुपलभ्यते। तेन तस्य दर्शादिवद्विधेयत्वं दुर्वारमित्याह। प्रधानवच्चेति॥ किञ्च पारिव्राज्यं सकृदेव श्रुतञ्चेदिदं विवक्षितमन्यस्तुतिपरं स्यान्न चेदं सकृदेव श्रूयते। प्रव्रजन्तीत्युपक्रम्य प्रजां न कामयन्ते व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य्यं चरन्तीत्यभ्यासादतोऽपि न स्तुतिमात्रमेतदित्याशङ्क्याह। सकृदिति॥ न चेत्तत्रापि सम्बध्यते कथं तर्हि पारिव्राज्यस्य स्तुतिपरत्वप्रतीतिस्तत्राह। तस्मादिति॥ अस्तु तर्हि विधेयमपि पारिव्राज्यं स्तावकमपीति चेन्नेत्याह। न चेति॥ विपक्षे दोषमाह। यदीति॥ अथ पारिव्राज्यं यज्ञादिवदन्यत्र विधीयतामिह स्तुतिरेवेत्याशङ्क्याह न चान्यत्रेति॥ आत्मज्ञानाधिकारादन्यत्र पारिव्राज्यविध्यनुपलम्भादित्यर्थः॥ अन्यत्र विध्यनुपलम्भं समर्थयते। यदीत्यादिना॥ अन्यत्र प्रक्रियायामिति यावत्। कर्म्माधिकारे तत्त्यागविधेर्विरुद्धत्वादिति भावः॥ भवत्विह पारिव्राज्ये विधिस्तथापि सर्व्वकर्म्मानधिकृतविषयः स्यादित्याशङ्क्याह। यदपीति॥ तत्र कर्म्मानधिकृते पुंसीत्येतत्॥ तत्र हेतुमाह। कर्त्तव्यत्वेनेति॥ कर्म्मानधि-

उ॰ स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यते

भा॰ हृणाद्यपि पारिव्राज्यवत्कल्प्येत कर्त्तव्यत्वेनानिर्ज्ञातत्वाविशेषात्। तस्मात्स्तुतिलिङ्गन्धोऽप्यत्र नाशङ्क्यः कल्पयितुं ॥

यद्ययमात्मा लोक इष्यते किमर्थं तत्प्राप्तिसाधनत्वेन कर्म्माण्येव नारभेरन् किं पारिव्राज्येनेति । अत्रोच्यते । अस्यात्मलोकस्य कर्म्मभिरसम्बन्धाद्यमात्मानमिच्छन्तः प्रव्रजेयुः स आत्मा साधनत्वेन फलत्वेन चोत्पाद्यत्वादिप्रकाराणामन्यतमत्वेनापि कर्म्मभिर्न सम्बध्यते । कस्मात्स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न गृह्यते इत्यादिलक्षणः। यस्मादेवंलक्षण आत्मा कर्म्मफलसाधनासम्बन्धी सर्व्वसंसारधर्म्मविलक्षणोऽशनायाद्यतीतोऽस्थूलादिधर्म्मवान् अजोऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयः सैन्धवघनवद्विज्ञानैकरसस्वभावः स्वयं ज्योतिरेक एवाद्वयोऽपूर्व्वो न परोऽनन्तरो ऽवाह्य इत्येतदागमतस्तर्कतश्च स्थापितं । विशेषतश्चेह जनकयाज्ञवल्क्यसंवादेऽस्मिन्।

व्या॰ हृतेन कर्त्तव्यतया ज्ञातत्वं वृक्षारोहणादाविव पारिव्राज्येऽपि नास्ति। तथा चानधिकृतविषये पारिव्राज्यं कल्प्यते चेत्तस्मिन्विषये वृक्षारोहणाद्यपि कल्प्येताविशेषादित्यर्थः॥ पारिव्राज्यस्याधिकृतविषयत्वे विधेयत्वे च सिद्धे फलितमाह। तस्मादिति॥

सार्थवादं पारिव्राज्यं व्याख्याय स एष इत्यादि व्याकर्त्तुं शङ्कयति । यदीति॥ परिहरति। अत्रेति॥ तदर्थिनो नारभन्ते कर्म्माणीति शेषः॥ कर्म्मभिरसम्बन्धमात्मलोकस्य साधयति। यमात्मानमिति॥ तस्य कर्म्मासम्बन्धे निष्प्रपञ्चत्वं फलतीत्याह। तस्मादिति॥ निर्विशेषस्तत्र तत्र दर्शितस्वरूपोऽयमात्मेत्येतदागमोपपत्तिभ्यां यथा पूर्व्वत्र स्थापितं तथाऽत्रापि ब्राह्मणद्वये विशे-

उ० ऽशीर्य्यो न हि शीर्य्यतेऽसङ्गो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यत्येतमु हैवैते न तरत इति ।

भा० तस्मादेवंलक्षण आत्मनि विदित आत्मत्वेन नैव कर्म्मारम्भ उपपद्यते। तस्मादात्मा निर्व्विशेषः। न हि चक्षुष्मान् पथि प्रवृत्तोऽहनि कूपे कण्टके वा पतति। कृत्स्नस्य च कर्म्मफलस्य विद्याफलेऽन्तर्भावात्। न चायत्नप्राप्ये वस्तुनि विद्वान्यत्नमातिष्ठति। अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्व्वतं व्रजेत्। इष्टस्यार्थस्य सम्प्राप्तौ को विद्वान्यत्नमाचरेत्। सर्व्वं कर्म्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इति गीतासु। इहापि चैतस्यैव परमानन्दस्य ब्रह्मवित्प्राप्यस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीत्युक्तं। अतो ब्रह्मविदां न कर्म्मारम्भः। यस्मात्सर्व्वैषणाविनिवृत्तः स एष नेति

आ० यतो यस्मान्निर्द्धारितं तस्मादस्मिन्नात्मन्यापाततो ज्ञाते कर्म्मानुष्ठानप्रयत्नासिद्धिरिति योजना॥ उक्तात्मविषयविवेकविज्ञानवतो न कर्म्मानुष्ठानमित्यत्र दृष्टान्तमाह। न हीति॥ ब्रह्मज्ञानफले सर्व्वकर्म्मफलान्तर्भावाच्च तदर्थिनो मुमुक्षोर्न कर्त्तव्यकर्म्मेत्याह। कृत्स्नस्येति॥ तथापि विचित्रफलानि कर्म्माणीति विवेकी कुतूहलवशादनुष्ठास्यतीत्याशङ्क्याह। न चेति॥ तत्र लौकिकं न्यायं दर्शयति। अर्के चेति॥ पुरोदेशे मधु लभेत चेदिति यावत्॥ ज्ञानफले कर्म्मफलान्तर्भावे मानमाह। सर्व्वमिति॥ अखिलं समग्राङ्गोपेतमित्यर्थः॥ तत्रैव श्रुतिं संवादयति। इहापीति॥ निषेधतात्पर्य्यमुपसंहरति। अत इति॥ एवमित्यादि वाक्यं योजयति। यस्मादिति॥ उ हेति निपाताभ्यां सूचितोऽर्थो

उ॰ अतः पापमकरवमित्यतः कल्याणमकरवमि-
त्युभे उ हैवैष एते तरति नैनं कृताकृते तपतः
॥ २२ ॥

नेत्यात्मानमात्मत्वेनोपगम्य तद्रूपेणैव वर्त्तते । तस्मादेत-
भा॰ मेवंविदं नेति नेत्यात्मभूतमु हैवैते वक्ष्यमाणेन तरतो
न प्राप्नुत इति युक्तमेवेति वाक्यशेषः ॥

के ते इत्युच्यते । अतोऽस्मान्निमित्ताच्छरीरधारणादि-
हेतोः पापमपुण्यं कर्माकरवं कृतवानस्मि । कष्टं खलु मम-
वृत्तमनेन पापेन कर्म्मणाहं नरकं प्रतिपत्स्य इति । योऽयं
पश्चात्तापं कर्म कृतवतः परितापः स एवैनं तं नेति नेत्यात्म-
भूतं न तरति । तथातः कल्याणं फलविषयकामान्निमित्तान्
यज्ञदानादिलक्षणं पुण्यं शोभनं कर्म कृतवानस्मि । अतोऽ-
हमस्य फलं सुखमुपभोक्ष्ये देहान्तर इत्येषोऽपि हर्षः । तन्न
तरति उभे उ ह एव एष ब्रह्मविदेते कर्म्मणी तरति पुण्य-
पापलक्षणे । एवं ब्रह्मविदः सन्न्यासिन उभे ऽपि कर्म्मणी
क्षीयेते । पूर्व्वजन्मनि कृते ये ते इह जन्मनि कृते ये ते चा-
पूर्व्वं च नारभ्येते । किञ्च नैनं कृताकृते । कृतं नित्यानुष्ठा-

---

व्या॰ यस्मादित्यनुभाषितः ॥ इतिशब्दस्यापेक्षितं पूरयति । इति
युक्तमिति ॥

आकाङ्क्षापूर्व्वकमुत्तरवाक्यमवतार्य्य व्याकरोति । के त
इत्यादिना ॥ ययोरात्मविदस्तापहर्षासंसर्गो हेतुमाह । उभे
इति ॥ पुण्यपापे तरतीयुक्ते पृथगवस्थानं तयोः शङ्क्यते । तन्निर-
स्यति । एवमिति ॥ निषेधवाक्योक्तक्रमेणेति यावत् ॥ इतश्चात्मा

उ० तदेतदृचाभ्युक्तमेष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्द्धते कर्म्मणा नो कनीयान् तस्यैव स्यात्प-

---

भा० नमकृतं तस्यैवाग्निक्रिया। तेऽपि कृताकृते एनं तपतः। नात्मज्ञं हि कृतं फलदानेनाकृतं प्रत्यवायोत्पादनेन तपतः। अयन्तु ब्रह्मविदात्मविद्याग्निना सर्व्वाणि कर्म्माणि भस्मीकरोति। यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन। ज्ञानाग्निःसर्व्वकर्म्माणि भस्मसात्कुरुते तथेत्यादिस्मृतेः। शरीरारम्भकयोस्तूपभोगेनैव क्षयः। अतो ब्रह्मविदकर्म्मसम्बन्धी ॥ २२ ॥

तदेतद्वस्तु ब्राह्मणेनोक्तमृचा मन्त्रेणाभ्युक्तं प्रकाशितं। एष नेति नेत्यादिलक्षणो नित्यो महिमा। अन्ये तु महिमानः कर्म्मकृता इत्यनित्याः। अयन्तु नेति नेत्यादिलक्षणो महिमा स्वाभाविकत्वान्नित्यो ब्रह्मविदो ब्राह्मणस्य त्यक्तसर्व्वैषणस्य। कुतोऽस्य नित्यत्वमिति हेतुमाह। न कर्म्मणा वर्द्धते शुभ-

---

आ० विदो धर्म्मादिसम्बन्धो नास्तीत्याह। किञ्चेति ॥ तदेवानन्तरवाक्यव्याख्यानेन स्फोरयति। नैनमिति ॥ तयोस्तर्हि कुत्र तापकत्वं तदाह। अनात्मज्ञं हीति ॥ पुरुषत्वाद्ब्रह्म विदुष्यपि कृताकृतयोस्तापकत्वं स्यादित्याशङ्क्याह। अयन्त्विति ॥ अत्र भगवद्वाक्यं प्रमाणयति। यथेति ॥ २२ ॥

यद्यपि पूर्व्वोत्तरयोर्धर्म्माधर्म्मयोरनारब्धयोरात्मविद्यावशाद्विनाशश्लेषौ तथापि प्रारब्धयोरस्ति तयोस्तापकत्वमित्याशङ्क्याह। शरीरेति ॥ प्रकृतं विद्याफलमुपसंहरति। अत इति ॥ कर्म्मकार्य्यसम्बन्धादिति यावत् ॥ उक्ते विद्याफले मन्त्रं संवादयति। तदेतदिति ॥ एष नित्यो महिमेत्यत्र नित्यत्वमुपपादयति। अन्ये त्विति ॥ तद्विलक्षणत्वमकर्म्मकृतत्वं ॥ अकर्म्मकृतो महिमा स्वाभा-

उ॰ द्वित्तं विदित्वा न लिप्यते कर्म्मणा पापकेनेति तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति सर्व्वमात्मानं

भा॰ लक्षणेन क्षतेन वृद्धिलक्षणां विक्रियां न प्राप्नोति । यथा शुभेन कर्म्मणा नो कनीयान्नाप्यपक्षयलक्षणां विक्रियां प्राप्नोति। उपचयापचयहेतुभूता एव हि सर्व्वा विक्रिया इत्येताभ्यां प्रतिषिध्यन्ते। अतोऽविक्रियत्वान्नित्य एव महिमा। तस्मात्तस्यैव महिम्नः स्याद्भवेत्पदवित्पदस्य वेत्ता। पद्यते गम्यते ज्ञायत इति। महिम्नः स्वरूपमेव पदं। तस्य पदस्य वेदिता। किं तत्पदवेदनेन स्यादित्युच्यते। तं विदित्वा महिमानं न लिप्यते न सम्बध्यते कर्म्मणा पापकेन धर्म्माधर्म्मलक्षणेनोभयमपि पापकमेव विदुषः। यस्मादेवमकर्म्मसम्बन्धेष ब्राह्मणस्य महिमा नेति नेत्यादिलक्षणस्तस्मादेवंविच्छान्तो वाह्येन्द्रियव्यापारत उपशान्तः। तथा दान्तोऽन्तःकरणतृष्णातो निवृत्तः। उपरतः सर्व्वैषणाविनिर्म्मुक्तः सन्न्यासी।

व्या॰ विकत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याह। कुतोऽस्येति॥ वृद्धिरपक्षयश्चेति विक्रियाद्वयाभावेऽपि विक्रियान्तराणि भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह। उपचयेति॥ एताभ्यां निषेधाभ्यामिति यावत्॥ आत्मनः सर्व्वविक्रियाराहित्ये फलितमाह। अत इति॥ तस्य नित्यत्वेऽपि किन्तदाह। तस्मादिति॥ अधर्म्मलक्षणेनेति वक्तव्ये किमिदं धर्म्माधर्म्मलक्षणेनेत्युक्तमत आह। उभयमपीति॥ संसारहेतुत्वाविशेषादित्यर्थः॥ तस्मादित्यादिवाक्यं व्याचष्टे। यस्मादिति॥ एवंविदात्मा कर्म्मतत्फलसन्दर्भशून्य इत्यापाततो जानन्नित्यर्थः। विशेषणाभ्यामुत्सर्गतो विहितस्योभयविधकरणव्यापारोपरमस्य

उ० पश्यति नैनं पाप्मा तरति सर्व्वं पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तपति सर्व्वं पाप्मानं तपति विपापो

भा० तितिक्षुर्द्वन्द्वसहिष्णुः। समाहित इन्द्रियान्तःकरणचलनरूपाद्व्यावृत्त्यैकाग्र्यरूपेण समाहितो भूत्वा। तदेतदुक्तं पुरस्ताद्बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्विद्येति। आत्मन्येव स्वकार्य्यकरणसङ्घात आत्मानं प्रत्यक्चेतयितारं पश्यति। तत्र किं तावन्मात्रपरिच्छिन्नं नेत्युच्यते। सर्व्वं समस्तमात्मानमेव पश्यति नान्यदात्मव्यतिरिक्तं वालाग्रमात्रमप्यस्तीत्येवं पश्यति। मननान्मुनिर्भवति जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यं स्थानत्रयं हित्वा। एवं पश्यन्तं ब्राह्मणं नैनं पाप्मा पुण्यपापलक्षणस्तरति न प्राप्नोति। अयन्तु ब्रह्मवित्सर्व्वं पाप्मानं तरत्यात्मभावेनैव व्याप्नोत्यतिक्रामति। न चैनं पाप्मा कृताकृतलक्षणस्तपति। इष्टफलप्रत्यवायोत्पादनाभ्यां सर्व्वं पाप्मानमयं तपति। ब्रह्मवित्सर्व्वात्मदर्शनवह्निना भस्मीकरोति। स एष एवं-

---

व्या० यावज्जीवादिश्रुतिविहितं कर्म्मापवादस्तस्मादिदन्तस्यापि न नित्यादित्यागः॥ उत्सर्गस्यापवादेन बाधः कस्य न सम्मत इत्यादिन्यायादित्याशङ्क्याह। उपरत इति॥ जीवनविच्छेदव्यतिरिक्तशीतादिसहिष्णुत्वं तितिक्षुत्वं। यत्र कर्त्तुः स्वातन्त्र्यं तेषां कर्म्मणां निवृत्तिः शमादिपदैः सज्ञा। यत्र सम्यग्धीविरोधिनि निद्रालस्यादौ पुंसो न स्वातन्त्र्यं तन्निवृत्तिः समाधानं। समाहितो भूत्वा पश्यतीति सम्बन्धः॥ पश्यतीति वर्त्तमानापदेशात्कथं विशेषणेषु सङ्क्रामितो विधिरित्याशङ्क्याह। तदेतदिति॥ यथोक्तैः साधनैरुदितायां विद्यायां किं स्यादित्याशङ्क्याह। एवमिति॥ तस्य पुण्यपापसंस्पर्शे हेतुमाह। अयन्त्विति॥ इतश्च विदुषो न कर्म्मतद-

उ॰ विरजो विचिकित्सो ब्राह्मणो भवत्येष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भग-

---

भा॰ विद्दिपापो विगतधर्माधर्मो विरजो विगतरजो रजःकामो विगतःकामः। अविचिकित्सश्छिन्नसंशयोऽहमस्मि सर्वात्मा परब्रह्मेति निश्चितमतिः ब्राह्मणो भवति। अयन्त्वेवंभूत एतस्यामवस्थायां मुख्यो ब्राह्मणः प्रागेतस्माद्ब्रह्मस्वरूपावस्थानाद्गौणमस्य ब्राह्मण्यं। एष ब्रह्मलोको ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोको मुख्यो निरुपचरितः सर्वात्मभावलक्षणः॥

हे सम्राट् एनं ब्रह्मलोकं परिप्रापितोऽस्य भयं नेति नेत्यादिलक्षणमिति होवाच याज्ञवल्क्यः। एवं ब्रह्मभूतो जनको याज्ञवल्क्येन ब्रह्मभावमापादितः प्रत्याह। सो ऽहं त्वया ब्रह्मभावमापादितः सन् भगवते तुभ्यं विदेहा-

---

आ॰ सम्बन्धोऽस्तीत्याह। न चैनमिति॥ किमिति पाप्मा ब्रह्मविदं न तपतीत्याशङ्क्याह। सर्वमिति॥ कथं ब्राह्मणो भवतीत्यपूर्ववदुच्यते। प्रागपि ब्राह्मण्यस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याह। अयन्त्विति॥ मुख्यत्वमबाधितत्वं॥ सफलां विद्यां मन्त्रब्राह्मणाभ्यामुपदिश्योपसंहरति। एष इति॥ तत्र कर्मधारयसमासं सूचयति। ब्रह्मैवेति॥

तथाविधसमासपरिग्रहे प्रकरणमनुग्राहकमभिप्रेत्याह। मुख्य इति॥ तथापि किमसिद्धमिति तदाह। एनमिति॥ आत्मीयं विद्यालाभं द्योतयितुं राज्ञो वचनमित्याह। एवमिति॥ सति वक्तव्यशेषे कथमित्थं राज्ञो वचनमित्याशङ्क्याह। परिसमापितेति॥ तथापि परपुरुषार्थस्य वक्तव्यत्वमाशङ्क्याह। समाप्त इति॥ कर्त्तव्यान्तरं वक्तव्यमस्तीत्याशङ्क्याह। एतावदिति॥ तथापि यत्र निष्ठा कर्त्तव्या तदाच्यमित्याशङ्क्याह। एषेति॥

उ० वते विदेहान् ददामि माञ्चापि सह दास्यायेति ॥ २३ ॥

स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदानो विन्दते वसु य एवं वेद । २४ ।

भा० देशान् मम राज्यं ददामि । मां च सह विदेहैर्दास्याय दास्यकर्म्मणे ददामीति चशब्दात्सम्बध्यते । परिसमापिता ब्रह्मविद्या सह सन्न्यासेन साङ्गा सेति कर्त्तव्यताका । परिसमाप्तः परमः पुरुषार्थः । एतावत्पुरुषेण कर्त्तव्यमेषा निष्ठा एषा परागतिरेतन्निश्श्रेयसमेतत्प्राप्य कृतकृत्यो ब्राह्मणो भवत्येतत्सर्व्ववेदानुशासनमिति ॥ २३ ॥

योऽयं जनकयाज्ञवल्क्याख्यायिकायां व्याख्यात आत्मा स वै एष महानज आत्मा अन्नादः सर्व्वभूतस्थः सर्व्वान्नानामत्ता वसुदानो वसु धनं सर्व्वप्राणिकर्म्मफलं तस्य दाता प्राणिनां यथा कर्म्मफलेन योजयितेत्यर्थः । तमेतम-

---

आ० तथापि परमा निष्ठाऽस्तीति चेन्नेत्याह । एषेति ॥ निश्चितश्रेयोऽन्यदस्तीत्याशङ्क्याह । एतदिति ॥ तथापि कृतकृत्यतया मुख्यब्राह्मण्यसिद्ध्यर्थं वक्तव्यान्तरमस्तीत्याशङ्क्याह । एतत्प्राप्येति ॥ किमस्यां प्रतिज्ञापरम्परायां नियामकमित्याशङ्क्याह । एतदिति॥ निरुपाधिकब्रह्मज्ञानात्कैवल्यमिति गमयितुमितिशब्दः ॥ २३ ॥

सम्प्रति सोपाधिकब्रह्मध्यानादभ्युदयं दर्शयति । योऽयमित्यादिना ॥ ईश्वरश्चेत्प्राणिभ्यः कर्म्मफलं ददाति तर्हि तस्य वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामित्याशङ्क्याह । प्राणिनामिति॥ उपास्यस्वरूपं दर्शयित्वा तदुपासनं सफलं दर्शयति । तमेतमिति ॥ सर्व्वात्मत्वफलमुपासनमुक्त्वा पक्षान्तरमाह । अथवेति ॥ दृष्टं फलमन्ना-

उ० स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतो

भा०जमन्नादं वसुदानमात्मानमन्नादवसुदानगुणाभ्यां युक्तं यो वेद सर्व्वभूतेष्वात्मभूतोऽन्नमत्ति विन्दते च वसु सर्व्वं कर्म्मफलजातं लभते सर्व्वात्मत्वादेव। य एवं यथोक्तं वेद। अथवा दृष्टफलार्थिभिरप्येवंगुण उपास्यः। तेनान्नादो वसोश्च लब्धा दृष्टेनैव फलेनान्नात्तृत्वेन गोश्वादिना चास्य योगो भवतीत्यर्थः॥ २४॥

इदानीं समस्तस्यैवारण्यकस्य योऽर्थ उक्तः स समुच्चित्यास्यां कण्डिकायां निर्दिश्यते। एतावान्समस्तारण्यकार्थ इति। स वा एष महानज आत्माऽजरो न जीर्य्यत इति न विपरिणमत इत्यर्थः। अमरो यस्माच्चाजरस्तस्मादमरो न म्रियत इत्यमरो. यो हि जायते जीर्य्यते च स विनश्यति म्रियते वा। अयन्त्वजत्वादजरत्वाच्चाविनाशी यतो ऽत एवामृतः। यस्माज्जनिप्रभृतिभिस्त्रिभिस्त्रिभिर्भावि-

आ० त्तृत्वं धनलाभस्य॥ उक्तगुणकमीश्वरं ध्यायतः फलमाह। तेनेति॥ तदेव फलं स्पष्टयति। दृष्टेनेति॥ २४॥

अन्नात्तृत्वं दीप्ताग्नित्वं निरुपाधिकब्रह्मज्ञानान्मुक्तिरुक्ता। सोपाधिकब्रह्मध्यानाच्चाभ्युदय उक्तस्तथा च किमुत्तरकण्डिकयेत्याशङ्क्याह॥ इदानीमिति॥ अजत्वाच्चाविनाशीति वक्तुं चशब्दः॥ कथं जन्मजराभावयोरमरत्वाविनाशित्वसाधकत्वं तदाह। यो हीति॥ अयन्त्वजत्वाच्चाविनाशी अजरत्वाच्चामरोऽमरत्वाच्चाविनाशीति योजना॥ मरणायोग्यत्वमुपजीव्य मरणकार्य्यत्वाभावं दर्शयति। अत एवेति॥ जन्मापक्षयविनाशानामेव भावविकाराणामिह मुखतो निषेधादिवृद्ध्यादीनि विकारान्तराण्यात्मनि भविष्यन्तीति विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञापरत्वादित्याशङ्क्याह। यस्मादिति॥

उ० वते विदेहान् ददामि माञ्चापि सह दास्यायेति ॥ २३ ॥

स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदानो विन्दते वसु य एवंवेद । २४ ।

भा० न्देशान् मम राज्यं ददामि । मां च सह विदेहैर्दास्याय दास्यकर्म्मणे ददामीति चशब्दात्सम्बध्यते । परिसमापिता ब्रह्मविद्या सह सन्न्यासेन साङ्गा सेति कर्त्तव्यताका । परिसमाप्तः परमः पुरुषार्थः । एतावत्पुरुषेण कर्त्तव्यमेषा निष्ठा एषा परागतिरेतन्निश्श्रेयसमेतत्प्राप्य कृतकृत्यो ब्राह्मणो भवत्येतत्सर्व्ववेदानुशासनमिति ॥ २३ ॥

योऽयं जनकयाज्ञवल्क्याख्यायिकायां व्याख्यात आत्मा स वै एष महानज आत्मा अन्नादः सर्व्वभूतस्थः सर्व्वान्नानामत्ता वसुदानो वसु धनं सर्व्वप्राणिकर्म्मफलं तस्य दाता प्राणिनां यथा कर्म्मफलेन योजयितेत्यर्थः । तमेतम-

---

आ० तथापि परमा निष्ठाऽस्तीति चेन्नेत्याह । एषेति ॥ निश्चितश्रेयोऽन्यदस्तीत्याशङ्क्याह । एतदिति ॥ तथापि कृतकृत्यतया मुख्यब्राह्मण्यसिद्ध्यर्थं वक्तव्यान्तरमस्तीत्याशङ्क्याह । एतत्प्राप्येति ॥ किमस्यां प्रतिज्ञापरम्परायां नियामकमित्याशङ्क्याह । एतदिति॥ निरुपाधिकब्रह्मज्ञानात्कैवल्यमिति गमयितुमितिशब्दः ॥ २३ ॥

सम्प्रति सोपाधिकब्रह्मध्यानादभ्युदयं दर्शयति । योऽयमित्यादिना ॥ ईश्वरश्चेत्प्राणिभ्यः कर्म्मफलं ददाति तर्हि तस्य वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामित्याशङ्क्याह । प्राणिनामिति॥ उपास्यस्वरूपं दर्शयित्वा तदुपासनं सफलं दर्शयति । तमेतमिति ॥ सर्व्वात्मत्वफलमुपासनमुक्त्वा पक्षान्तरमाह । अथवेति ॥ दृष्टं फलमन्ना-

भा०जमन्नादं वसुदानमात्मानमन्नादवसुदानगुणाभ्यां युक्तं यो वेद सर्व्वभूतेष्वात्मभूतोऽन्नमत्ति विन्दते च वसु सर्व्वं कर्म्मफलजातं लभते सर्व्वात्मत्वादेव। य एवं यथोक्तं वेद। अथवा दृष्टफलार्थिभिरप्येवंगुण उपास्यः। तेनान्नादो वसोश्च लब्धादृष्टेनैव फलेनान्नात्तृत्वेन गोश्वादिना चास्य योगो भवतीत्यर्थः॥ २४॥

इदानीं समस्तस्यैवारण्यकस्य योऽर्थ उक्तः स समुच्चित्यास्यां कण्डिकायां निर्दिश्यते। एतावान्समस्तारण्यकार्थ इति। स वा एष महानज आत्माऽजरो न जीर्य्यत इति न विपरिणमत इत्यर्थः। अमरो यस्माच्चाजरस्तस्मादमरो न म्रियत इत्यमरो. यो हि जायते जीर्य्यते च स विनश्यति म्रियते वा। अयन्त्वजत्वादजरत्वाच्चाविनाशी यतो ऽत एवामृतः। यस्माज्जनिप्रभृतिभिस्त्रिभिस्त्रिभिर्भाववि-

व्या० त्तृत्वं धनलाभस्य॥ उक्तगुणकमीश्वरं ध्यायतः फलमाह। तेनेति॥ तदेव फलं स्पष्टयति। दृष्टेनेति॥ २४॥

अन्नात्तृत्वं दीप्ताग्नित्वं निरुपाधिकब्रह्मज्ञानान्मुक्तिरुक्ता। सोपाधिकब्रह्मध्यानाच्चाभ्युदय उक्तस्तथा च किमुत्तरकण्डिकयेत्याशङ्क्याह॥ इदानीमिति॥ अजत्वाच्चाविनाशीति वक्तुं चशब्दः॥ कथं जन्मजराभावयोरमरत्वाविनाशित्वसाधकत्वं तदाह। यो हीति॥ अयन्त्वजत्वाच्चाविनाशी अजरत्वाच्चामरोऽमरत्वाच्चाविनाशीति योजना॥ मरणायोग्यत्वमुपजीव्य मरणकार्य्यत्वाभावं दर्शयति। अत एवेति॥ जन्मापक्षयविनाशानामेव भावविकाराणामिह मुखतो निषेधादिच्छादीनि विकारान्तराण्यात्मनि भविष्यन्तीति विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञापरत्वादित्याशङ्क्याह। यस्मादिति॥

उ० ऽभयो ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयꣳ हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद ॥ २५ ॥ चतुर्थं ब्राह्मणं ॥ ४ ॥

भा० कारैर्वर्जितस्तस्मादितरैरपि भावविकारैस्त्रिभिस्तत्कृतैश्च कामकर्म्ममोहादिभिर्मृत्युरूपैर्वर्जित इत्येतदभयोऽत एव। यस्माच्चैवं पूर्व्वोक्तविशेषणस्तस्माद्भयवर्जितः। भयं हि नामाविद्याकार्य्यं तत्कार्य्यप्रतिषेधेन भावविकारप्रतिषेधेन चाविद्यायाः प्रतिषेधः सिद्धो वेदितव्यः। अयमभय आत्मैवंगुणविशिष्टः किमसौ ब्रह्म परिवृढं निरतिशयं महदित्यर्थः। अभयं वै ब्रह्म। प्रसिद्धमेतल्लोकेऽभयं ब्रह्मेति। तस्माद्युक्तमेवंगुणविशिष्ट आत्मा ब्रह्मेति। य एव यथोक्तमात्मानमभयं ब्रह्म वेद सोऽभयं हि वै ब्रह्म भवति। एष सर्व्वस्या उपनिषदः सङ्क्षिप्तोऽर्थ उक्तः। एतस्यैवार्थस्य सम्यक् प्रबोधायोत्पत्तिस्थितिप्रलयादिकल्पना क्रियाकारकफलाध्यारोपणा चात्मनि कृता तदपोहेन च नेति नेत्य-

---

आ० इतरे सत्त्ववृद्धिपरिणामाः॥ अत एवाभय इत्युक्तं विवृणोति। यस्माच्चेति॥ किन्तद्भयं तदाह। भयञ्चेति॥ अविद्यानिषेधि-विशेषणाभावादात्मानं सा सदा स्पृशतीत्याशङ्क्याह। तत्कार्य्येति॥ विशेषणान्तरं प्रश्नपूर्व्वकमुत्थाप्य व्याकरोति। अभय इति॥ कथं पुनरभयगुणविशिष्टस्यात्मनो ब्रह्मत्वं तदाह। अभयमिति॥ वैशब्दार्थमाह। प्रसिद्धमिति॥ लोकशब्दः शास्त्रस्याप्युपलक्षणं। वेद्यस्वरूपमुक्त्वा विद्याफलं कथयति। य एवमिति॥ कण्डिकार्थमुपसंहरति। एष इति॥ सृष्ट्यादेरपि तदर्थत्वात्किमित्यसाविह-नोपसंक्षिप्यते तत्राह। एतस्येति॥ सृष्ट्यादेरारोपितत्वे गमकमाह। तदपोहेनेति॥ तच्छब्दः सृष्ट्यादिप्रपञ्चविषयः। तदपोहेनेति

भा०ध्यारोपितविशेषापनयनद्वारेण पुनस्तत्त्वमावेदितं। यथा एकप्रभृत्यापरार्द्धं सङ्ख्यास्वरूपपरिज्ञानाय रेखाध्यारोपणं कृत्वा एकेयं रेखा दशेयं शतेयं सहस्रेयमिति ग्राहयत्यवगमयति सङ्ख्यास्वरूपं केवलं न तु सङ्ख्याया रेखात्मत्वमेव। यथा चाकारादीन्यक्षराणि विजिग्राहयिषुः यत्र मसीरेखादिसंयोगोपायमास्थाय वर्णानां सतत्त्वमावेदयति न पत्रयथात्मतामक्षराणां ग्राहयति तथा चेहोत्पत्त्याद्यनेकोपायमास्थायैकं ब्रह्मतत्त्वमावेदितं। पुनस्तत्कल्पितोपायजनितविशेषपरिशोधनार्थं नेति नेतीति तत्त्वोपसंहारकृतस्तदुपसंहृतं पुनः परिशुद्धं केवलमेव सफलं ज्ञानमन्तेऽस्यां कण्डिकायामिति॥ २५॥ इति बृहदारण्यकभाष्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणं॥ ४॥

आ० युक्तं॥ तदेव स्फुटयति। नेतीति॥ अध्यारोपापवादन्यायेन तत्त्वस्यावेदितत्वादारोपितं भवत्येव सृष्ट्यादिद्वैतमित्यर्थः॥ अध्यारोपापवादन्यायस्य पङ्कप्रक्षालनन्यायविरुद्धत्वात्तत्त्वं विवक्षितं चेत्तदेवोच्यतां कथं सृष्ट्यादिद्वैतारोपणेनेत्याशङ्क्याह। यथेति॥ उदाहरणान्तरमाह। यथा चेति॥ दृष्टान्तद्वयमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाचष्टे। तथाचेति॥ इहेति मोक्षशास्त्रोक्तिः॥ तथापि कल्पितप्रपञ्चसम्बन्धप्रयुक्तं सविशेषत्वं ब्रह्मणः स्यादित्याशङ्क्याह। पुनरिति॥ तस्मिन्नात्मनि कल्पितः सृष्ट्यादिरुपायस्तेन जनितो विशेषस्तस्मिन्कारणत्वादिस्तस्य निरासार्थमिति यावत्। तर्हि द्वैताभावविशिष्टं तत्त्वमितिचेन्नेत्याह। तदुपसंहृतमिति॥ परिशुद्धं भाववदभावेनापि न संस्पृष्टमित्यर्थः। केवलमित्यद्वितीयोक्तिः॥ सृष्ट्यादिवचनस्य गतिमुक्त्वा प्रकृतमुपसंहरति। सफलमिति॥ इतिशब्दः सङ्ग्रहसमाप्त्यर्थो ब्राह्मणसमाप्त्यर्थो वा॥॥ २५॥ इति षष्ठे प्रपाठके शारीरकब्राह्मणं चतुर्थं॥ ४॥

उ० अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्य्ये बभूवतुर्मैत्रेयी च कात्यायनी च तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी

भा० आगमप्रधानेन मधुकाण्डेन ब्रह्मकाण्डेन ब्रह्मतत्त्वं निर्द्धारितं। पुनस्तस्यैवोपपत्तिप्रधानेन याज्ञवल्कीयेन काण्डेन पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहं कृत्वा विगृह्य वादेन विचारितं। शिष्याचार्य्यसम्बन्धेन च षष्ठे प्रश्नप्रतिवचनन्यायेन सविस्तरं विचार्य्योपसंहृतं। अथेदानीं निगमनस्थानीयं मैत्रेयीब्राह्मणमारभ्यते। अयञ्च न्यायो वाक्यकोविदैः परिगृहीतो हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति। अथवाऽऽगमप्रधानेन मधुकाण्डेन यदमृतत्वसाधनं ससन्न्यासमात्मज्ञानमभिहितं तदेव तर्केणाप्यमृतत्वसाधनं ससन्न्यासमात्मज्ञानमधिगम्यते। तर्कप्रधानं हि याज्ञवल्कीयं काण्डं। तस्माच्छास्त्रतर्काभ्यां निश्चितमेतद्यदेतदात्मज्ञानं ससन्न्यासममृतत्वसाधनमिति। तस्मा-

---

आ० समाप्ते शारीरके ब्राह्मणे वंशब्राह्मणं व्याख्यातव्यं कृतं गतार्थेन मैत्रेयीब्राह्मणेनेत्याशङ्क्य मधुकाण्डार्थमनुद्रवति। आगमेति॥ याज्ञ-मिकमर्थमनुभाषते। पुनरिति॥ तस्यैव ब्रह्मणस्तत्त्वमिति शेषः। विगृह्यवादो जयपराजयप्रधानो जयन्यायः॥ षष्ठे प्रतिष्ठापितमनुवदति। शिष्येति॥ प्रश्नप्रतिवचनन्यायस्तत्त्वनिर्णयप्रधानो वादः। उपसंहृतं तदेव तत्त्वमिति शेषः॥ सम्प्रत्युत्तरब्राह्मणस्यावगतार्थत्वमाह। अथेति॥ आगमोपपत्तिभ्यां निश्चिते तत्त्वे निगमनमकिञ्चित्करमित्याशङ्क्याह। अयञ्चेति॥ प्रकारान्तरेण सङ्गतिमाह। अथवेति॥ कथमिह तर्केणाधिगतिस्तत्राह। तर्केति॥ मुनिकाण्डस्य तर्कप्रधानत्वे किं स्यात्तदाह। तस्मादिति॥ इति

उ० बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायन्यथ ह याज्ञवल्क्यो ऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन् ॥ १ ॥

भा० च्छास्त्रश्रद्धावद्भिरमृतत्वप्रतिपित्सुभिरेतत्प्रतिपत्तव्यमिति। आगमोपपत्तिभ्यां हि निश्चितोऽर्थः श्रद्धेयो भवत्यव्यभिचारादिति। वाक्याक्षराणान्तु चतुर्थे यथा व्याख्यातो ऽर्थस्तथा प्रतिपत्तव्योऽत्रापि यान्यक्षराणि व्याख्यातानि तानि व्याख्यास्यामः। अथेति हेत्वपदेशानन्तर्य्यप्रदर्शनार्थः। हेतुप्रधानानि हि वाक्यान्यतीतानि। तदनन्तरमागमप्रधानेन प्रतिज्ञातोऽर्थो निगम्यते मैत्रेयीब्राह्मणेन। ह शब्दो वृत्तावद्योतकः। याज्ञवल्क्यस्यर्षेः किल द्वे भार्य्ये पत्न्यौ बभूवतुरास्तां मैत्रेयी च नामत एका ऽपरा कात्यायनी नाम। तयोर्भार्य्ययोर्मैत्रेयी ह किल इति ब्रह्मवादिनी ब्रह्मवदनशीला बभूव आसीत्। स्त्रीप्रज्ञा स्त्रियां योचिता सा

व्या० फलतीति शेषः। शास्त्रादिना यथोक्तस्य ज्ञानस्य निश्चितत्वेऽपि किं सिद्ध्यति तदाह। तस्माच्छ्रद्धावद्भिरिति॥ एतच्छब्दो यथोक्तज्ञानपरामर्शार्थ इति। सिद्ध्यतीति शेषः॥ तत्र हेतुमाह। आगमेति॥ अव्यभिचारान्मानयुक्तिगम्यस्यार्थस्य तथैव सत्त्वादिति यावत्। इतिशब्दो ब्राह्मणसङ्गतिसमाप्त्यर्थः॥ तात्पर्य्यार्थे व्याख्याते सत्यक्षरव्याख्यानप्रसक्तावाह। अक्षराणान्त्विति॥ तर्हि ब्राह्मणेऽस्मिन्वक्तव्याभावात् परिसमाप्तिरेवेत्याशङ्क्याह। यानीति॥ ननु वाक्यानि पूर्वत्र व्याख्यातानि न हेतुरुपदिष्टस्तत्कथं तदुपदेशानन्तर्य्यं ससन्न्यासस्यामृतत्वहेतोरात्मज्ञानस्याथशब्देन द्योत्यते तत्राह। हेतुप्रधानानीति॥ तदेव स्पष्टं व्यनक्ति। याज्ञ-

उ० मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः प्रव्रजिष्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्यान्तं करवाणीति ॥ २ ॥ सा होवाच मैत्रेयी यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्स्यान्न्वहं तेनामृताऽऽहो नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितꣳ स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति ॥ ३ ॥

भा० स्त्रीप्रज्ञा सैव यस्याः प्रज्ञा गृहप्रयोजनान्वेषणालक्षणा सा स्त्रीप्रज्ञा एव तर्हि तस्मिन् काले आसीत्कात्यायनी अथैवं सति ह किल याज्ञवल्क्यः पूर्व्वस्माद्गार्हस्थ्यलक्षणाद्वृत्तात् पारिव्राज्यलक्षणं वृत्तमुपाकरिष्यन्नुपाचिकीर्षुः सन् ॥ १ ॥

हे मैत्रेयीति ज्येष्ठां भार्य्यामामन्त्रयामास । आमन्त्र्य चोवाच ह प्रव्रजिष्यन्पारिव्राज्यं करिष्यन्वा अरे मैत्रेयि अस्मात्स्थानाद्गार्हस्थ्यादहमस्मि भवामि । मैत्रेय्यनुजानीहि मां हन्तेच्छसि यदि तेऽनया कात्यायन्यान्तं करवाणीत्यादि व्याख्यातमन्यत् ॥ २ ॥ सैवमुक्तोवाच मैत्रेयी । सर्व्वेयं पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यान्नु किं स्यां किमहं वित्तसाध्येन कर्म्मणा अमृता आहो न स्यामिति । नेति होवाच याज्ञ-

---

आ० वल्क्येति ॥ अथेत्यस्यार्थमाह । एवं सतीति ॥ भार्य्याद्वये दर्शितरीत्या स्थिते स्वस्य च वैराग्यातिरेके सतीति यावत् ॥ १ ॥

तस्यां ब्रह्मवादित्वं तदामन्त्रणद्वारेण तामत्येव संवादे हेतू कर्त्तव्यं । तस्या ब्रह्मवादित्वं द्योतयितुमिच्छसि यदीत्युक्तं ॥ मैत्रे-

उ॰ सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्य्यां यदेव भगवान्वेत्थ तदेव मे विब्रूहीति ॥ ४ ॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया वै खलु नो भवती सती प्रियमवृधद्धन्त तर्हि भवत्येतद्व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥ ५ ॥

स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय

भा॰ वल्क्य इत्यादि। समानमन्यत् ॥ ३ ॥ ४ ॥ स होवाच प्रियैव पूर्वं खलु नोऽस्मभ्यं भवती भवन्ती सती प्रियमेवावृधद्वर्द्धितवती निर्द्धारितवत्यसि । अतस्तुष्टोऽहं हन्तेच्छसि चेदमृतत्वसाधनं ज्ञातुं हे भवति ते तुभ्यं तदमृतत्वसाधनं व्याख्यास्यामि ॥ ५ ॥

आत्मनि खलु अरे मैत्रेयि दृष्टे कथं दृष्ट आत्म-

व्या॰ यो त्वमृतत्वमात्रार्थितामात्मनो दर्शयति । सैवमिति ॥ गुरुप्रसादाधीना विद्याप्राप्तिरिति द्योतनार्थमाह । स होवाचेति ॥ ज्ञानेच्छादुर्लभताद्योतनाय चेदित्युक्तं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

व्याख्यानप्रकारमेवाह । आत्मनीति ॥ दृष्टे सर्व्वमिदं विदितं

उ॰ वित्तं प्रियं भवति। न वा अरे पशूनां कामाय पशवः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पशवः प्रिया भवन्ति। न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति। न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति। न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति। न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति। न वा अरे वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति। न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति। न वा अरे सर्व्वस्य कामाय सर्व्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्व्वं प्रियं भवति।

भा॰ नीत्युच्यते। पूर्व्वमाचार्य्यागमाभ्यां श्रुते पुनस्तर्केणोपपत्त्या मते विचारिते। श्रवणन्त्वागममात्रेण। मते उपपत्त्या। पश्चाद्विज्ञाते। एवमेतन्नान्यथेति निर्द्धारिते किं भवतीत्युच्यते।

आ॰ भवतीत्युत्तरत्र सम्बन्धः॥ केनोपायेनात्मनि दृष्टे सर्व्वं दृष्टं भवतीत्युपायं पृच्छति। कथमिति॥ आत्मदर्शनोपायं श्रवणादिकं दर्शयन्नुत्तरमाह। उच्यत इति॥ उक्तोपायफलं प्रश्नपूर्व्वकमाह। किमित्यादिना॥ इदं सर्व्वमित्यनूद्य तस्यार्थमाह। यदात्मनो

उ॰ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदꣳ सर्वं विदितं ॥ ६ ॥ ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद वेदास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो वेदान्वेद भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमे वेदा इमानि सर्वाणि भूतानीदꣳ सर्वं यदयमात्मा ॥ ७ ॥ स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥ स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य

भा॰ इदं सर्वं विदितं भवति इदं सर्वमिति यदात्मनोऽन्यदात्मव्यतिरेकेणाभावात् ॥ ६ ॥ ७ ॥ चतुर्थे शब्दनिर्धामेनैव लोकाद्यर्थनिर्धामः सामर्थ्याद्युक्तो भवतीति पृथ-

---

व्या॰ ऽन्यदिति ॥ तदात्मनि दृष्टे दृष्टं स्यादिति शेषः ॥ कथमन्यस्मिन्दृष्टे सत्यन्यद्दृष्टं भवति तत्राह । व्यात्मव्यतिरेकेणेति ॥ स यथाऽर्द्रैधाग्नेरित्यादाविष्टं कृतमित्याद्यधिकं दृष्टं तस्यार्थमाह ।

उ० तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥ स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ १० ॥ स यथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितस्य पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टꣳ हुतमाशितं पायितमयञ्च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निश्वसितानि ॥ ११ ॥ स यथा सर्वासामपाꣳ समुद्र एकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ स्पर्शानां त्वगेकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ रसानां

भा० ङ्गोक्तः । इह तु सर्व्वशास्त्रार्थोपसंहार इति कृत्वार्थप्राप्तोऽप्यर्थः स्पष्टीकर्त्तव्य इति पृथगुच्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

सर्व्वकार्य्यप्रलये विद्यानिमित्ते सैन्धवघनवदनन्तरो वाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एक आत्मावतिष्ठते । पूर्व्वं तु

आ० चतुर्थ इति ॥ सामर्थ्यादर्थशून्यस्य शब्दस्यानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ नन्वत्रापि सामर्थ्याविशेषात्पृथगुक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह । इह त्विति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

स यथा सैन्धवघन इत्यादिवाक्यतात्पर्य्यमाह । सर्व्वकार्य्येति ॥

उ० जिह्वैकायनमेवꣳ सर्व्वेषां गन्धानां नासिकैकायनमेवꣳ सर्व्वेषाꣳ रूपाणां चक्षुरेकायनमेवꣳ सर्व्वेषाꣳ शब्दानाꣳ श्रोत्रमेकायनमेवꣳ सर्व्वेषाꣳ सङ्कल्पानां मन एकायनमेवꣳ सर्व्वासां विद्यानाꣳ हृदयमेकायनमेवꣳ सर्व्वेषां कर्म्मणाꣳ हस्तावेकायनमेवꣳ सर्व्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनमेवꣳ सर्व्वेषां विसर्गाणाꣳ पायुरेकायनमेवꣳ सर्व्वेषामध्वनां पादावेकायनमेवꣳ सर्व्वेषां वेदानाꣳ वागेकायनं ॥ १२ ॥ स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा

भा० भूतमात्रासंसर्गविशेषाल्लब्धविशेषविज्ञानस्तस्मिन्प्रविलापिते विद्यया विशेषविज्ञाने तन्निमित्ते च भूतसंसर्गे न प्रेत्य-सञ्ज्ञाऽस्तीत्येवं याज्ञवल्क्येनोक्ता ॥ १२ ॥ १३ ॥ सा होवाचात्रैव मा भगवानेतस्मिन्नेव वस्तुनि प्रज्ञानघन एव न प्रेत्य सञ्ज्ञाऽस्तीति मोहान्तं मोहमध्यं आपीपिपदपतङ्गमितवानसि सम्मोहितवानसीत्यर्थः । अतो न वै अहमिममात्मानमुक्तलक्षणं विजानामि विवेकत इति । स होवाच नाहं मोहं ब्रवीमीत्याह याज्ञवल्क्यः । अविनाशी वा अरे-

---

आ० एतेभ्यो भूतेभ्य इत्यादेरर्थमाह । पूर्व्वन्त्विति ॥ ज्ञानोदयात्प्रागवस्थायामित्यर्थः । लब्धविशेषज्ञानः सन्व्यवहरतीति शेषः । प्रविलापिते तस्येत्यध्याहारः । पूर्व्वोत्तरविरोधं शङ्कित्वा परि-

उ० अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य सञ्ज्ञाऽस्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १३ ॥ सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापीपिपन्न वा अहमिमं विजानामीति स होवाच न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्म्मा ॥ १४ ॥ यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरꣳ

भा० ऽयमात्मा यतो विनष्टुं शीलमस्येति विनाशी न विनाश्यविनाशी विनाशशब्देन विक्रियात्मा अविनाशीत्यविक्रिय आत्मेत्यर्थः। अरे मैत्रेय्ययमात्मा प्रकृतोऽनुच्छित्तिधर्म्मा उच्छित्तिरुच्छेदः उच्छेदोऽन्तो विनाश उच्छित्तिधर्म्मोऽस्येत्युच्छित्तिधर्म्मा नोच्छित्तिधर्म्मा अनुच्छित्तिधर्म्मा नापि विक्रियालक्षणो नाप्युच्छेदलक्षणो विनाशोऽस्य विद्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

चतुर्ष्वपि प्रपाठकेष्वेक आत्मा तुल्यो निर्द्धारितः परं ब्रह्म। उपायविशेषस्तु तस्याधिगमे अन्यस्यान्यस्योपेयस्तु

व्या० हरति। सा होवाचेत्यादिना ॥ अविनाशित्वं पूर्व्वत्र हेतुरित्याह यत इति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

प्रत्यध्यायमन्यथा प्रतिपादनादात्मनः सविशेषत्वमाशङ्क्य स एष इत्यादेस्तात्पर्य्यमाह ॥ चतुर्ष्वपीति ॥ केन प्रकारेण तस्य

उ॰ रसयते तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरꣳ शृणोति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरꣳ स्पृशति तदितर इतरं विजानाति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कꣳ रसयेत्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कꣳ शृणुयात्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कꣳ स्पृशेत्तत्केन कं विजानीयाद्येनेदꣳ सर्वं विजानाति तं

भा॰ स एव आत्मा यश्चतुर्थेऽथात आदेशो नेति नेतीति निर्दिष्टः । स एव पञ्चमे प्राणपणोपन्यासेन शाकल्ययाज्ञवल्क्यसंवादे निर्द्धारितः । पुनः पञ्चमसमाप्तौ पुनर्जनकयाज्ञवल्क्यसंवादे। पुनरिहोपनिषत्समाप्तौ चतुर्णामपि प्रपाठकानामेतदात्मनिष्ठता नान्योऽन्तराले कश्चिदपि विवक्षितोऽर्थ इत्येतत्प्रदर्शनायान्त उपसंहारः स एष नेति नेतीत्यादिः । यस्मात्प्रकारशतेनापि निरूप्यमाणे तत्त्वे नेति नेत्यात्मैव निष्ठा नान्योपलभ्यते तर्केण वागमेन

व्या॰ तुल्यत्वमित्याशङ्क्याह । परं ब्रह्मेति ॥ अध्यायभेदस्तर्हि कथमित्याशङ्क्याह । उपायेति ॥ उपायभेदवदुपेयभेदोऽपि स्यादित्याशङ्क्याह । उपेयस्त्विति ॥ चातुर्थिकादर्थात्पाञ्चमिकस्यार्थस्य भेदं व्यावर्त्तयति । स एवेति ॥ प्राणपणोपन्यासेन मूर्द्धा ते व्यपतिष्यतीति मूर्द्धपातोपन्यासात्प्राणः पणत्वेन गृहीत इति गम्यते । तेन शाकल्यब्राह्मणेन निर्विशेषः प्रत्यगात्मा निर्द्धारित इत्यर्थः ॥ विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादावुक्तं स्मारयति । पुनरिति ॥ पञ्चमसमाप्तौ पुनर्विज्ञानमित्यादिना स एव निर्द्धारित इति

उ० केन विजानीयात्स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्य्यो न हि शीर्य्यतेऽसङ्गो न हि सज्यते ऽसितो न व्यथते न रिष्यति विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्युक्तानुशासनासि मैत्रेय्येतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यो विजहार ॥ १५ ॥ पञ्चमं ब्राह्मणं ॥ ५ ॥

भा०वा तस्मादेतदेवामृतत्वसाधनं यदेतन्नेति नेत्यात्मपरिज्ञानं सर्व्वसन्न्यासश्चेत्येतमर्थमुपसञ्जिहीर्षन्नाह एतावदेतावन्मात्रं यदेतन्नेति नेत्यद्वैतादृयात्मदर्शनमिदञ्चान्यसहकारिकारणनिरपेक्षमेव। अरे मैत्रेय्यमृतत्वसाधनं यत्पृष्टवत्यसि यदेव भगवान्वेत्थ तदेव मे ब्रूह्यमृतत्वसाधनमिति। तदेतावदेवेति विज्ञेयं त्वयेति हैवं किलामृतत्वसाधनमात्मज्ञानं प्रियायै भार्य्यायै उक्त्वा याज्ञवल्क्यः किं कृतवान् यत्पूर्व्वं प्रतिज्ञातं प्रव्रजिष्यन्नस्मीति तच्चकार विजहार

व्या० योजना॥ कूर्चब्राह्मणादावपि स एवोक्त इत्याह। पुनर्जनकेति॥ अस्मिन्नपि ब्राह्मणे स एवोक्त इत्याह। पुनरिहेति॥ किमिति पूर्व्वत्र तत्र तत्रोक्तस्य निर्विशेषस्यात्मनोऽवसाने वचनमित्याशङ्क्याह। चतुर्णामपीति॥ पौर्व्वापर्य्यपर्य्यालोचनायामुपनिषदर्थो निर्विशेषमात्मतत्त्वमित्युपपाद्य वाक्यान्तरमवतार्य्य व्याकरोति। यस्मादित्यादिना॥ इति होक्त्वेत्यादिवाक्यमाकाङ्क्षापूर्व्वकमादाय व्याचष्टे। यत्पृष्टवत्यसीत्यादिना॥ ब्राह्मणार्थमुपसंहरति। परिसमाप्तेति॥ तथाप्युपदेशान्तरकर्त्तव्यमस्तीत्याशङ्क्याह। एतावानिति॥ किमत्र प्रमाणमिति तदाह। एतदिति॥ तथापि परमा निष्ठा सन्न्यासिनो वक्तव्येति चेन्ने-

भा॰ प्रव्रजितवानित्यर्थः। परिसमाप्ता ब्रह्मविद्या सन्न्यासपर्य्यवसाना। एतावानुपदेश एतद्वेदानुशासनमेषा परमनिष्ठा एष पुरुषार्थकर्त्तव्यतान्त इति ॥ १५ ॥

इदमिदानीं विचार्य्यते शास्त्रार्थविवेकप्रतिपत्तये यत आकुलानि हि वाक्यानि दृश्यन्ते। यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयाद्यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत कुर्व्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समा एतद्वै जरामर्य्यं सत्रं यदग्निहोत्रमित्यादीन्यैकाश्रम्यप्रतिष्ठापकान्यन्यानि चाश्रमान्तरप्रतिपादकानि वाक्यानि विदित्वा व्युत्थाय प्रव्रजन्ति। ब्रह्मचर्य्यं समाप्य गृही भवेद्गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत्। यदि वेतरथा ब्रह्मचर्य्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वनाद्वेति द्वावेव पन्थानावनुनिःक्रान्ततरौ भवतः। क्रियापथश्चैव पुरस्तात्स-

---

आ॰ त्याह। एषेति॥ आत्मज्ञाने ससन्न्यासे सत्यपि पुरुषार्थान्तरं कर्त्तव्यमस्तीत्याशङ्क्याह। एष इति॥ इतिशब्दो ब्राह्मणसमाप्त्यर्थः॥१५॥

ससन्न्यासमात्मज्ञानममृतत्वसाधनमित्युपपाद्य सन्न्यासमधिकृत्य विचारमवतारयति। इदानीमिति॥ तत्र तत्र प्रागेव विचारितत्वात्किं पुनर्विचारेणेत्याशङ्क्याह। शास्त्रार्थेति॥ विरक्तस्य सन्न्यासो ज्ञानस्यान्तरङ्गं साधनं ज्ञानन्तु केवलममृतत्वस्येति शास्त्रार्थे विवेकरूपाप्रतिपत्तिरपि प्रागेव सिद्धेति किं तदर्थेन विचारारम्भेणेत्याशङ्क्याह। यत इति॥ अतो विचारः कर्त्तव्यो नान्यथा शास्त्रार्थविवेकः स्यादित्युपसंहारार्थो हिशब्दः। वाक्यानामाकुलत्वमेव दर्शयति। यावदिति॥ यदग्निहोत्रमित्यादीनीत्यादिशब्दादैकाश्रम्यन्त्वाचार्य्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्येत्यादिस्मृतिवाक्यं गृह्यते कथमेतावता वाक्यानि व्याकुलानीत्याशङ्क्याह। अन्यानि चेति॥ विदित्वा व्युत्थाय भिक्षाचर्य्यं चरन्तीति वाक्यं पाठक्रमेण विद्वत्सन्न्यासपरमाधक-

भा॰ न्यासस्य तयोः सन्न्यास एवातिरेचयतीति। न कर्म्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके नामृतत्वमानशुरित्यादीनि॥ तथा स्मृतयश्च ब्रह्मचर्य्यवान् प्रव्रजति। अविशीर्णब्रह्मचर्य्यो यमिच्छेत्तमावसेत्तस्याश्रमविकल्पमेके ब्रुवते। वेदानधीत्य ब्रह्मचर्य्येण पुत्रपौत्रानिच्छेत्पावनार्थं पितॄणां। अग्नीनाधाय विधिवच्चेष्टयज्ञो वनं प्रविश्याथ मुनिर्बुभूषेत्। प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सार्व्ववेदसदक्षिणां। आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहादित्याद्याः॥ एवं व्युत्थानविकल्पक्रमयथेष्टाश्रमप्रतिपत्तिप्रतिपादकानि हि श्रुतिस्मृतिवाक्यानि शतश उपलभ्यन्ते इतरेतरविरुद्धानि॥

आ॰ सेयं तु विविदिषासन्न्यासपरमात्मानमेव लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति तु विविदिषा सन्न्यासपरमेवेति विभागः। क्रमसन्न्यासपरां श्रुतिमुदाहरति। ब्रह्मचर्य्यमिति॥ अक्रमसन्न्यासविषयं वाक्यं पठति। यदि वेति॥ कर्म्मसन्न्यासयोः सन्न्यासस्याधिक्यप्रदर्शनपरां श्रुतिं दर्शयति। द्वावेवेति॥ अनुनिष्क्रान्ततरौ शास्त्रे क्रमेणाभ्युदयनिश्श्रेयसोपायत्वेन पुनः पुनरुक्तावित्यर्थः॥ ज्ञानद्वारा सन्न्यासस्य मोक्षोपायत्वे श्रुत्यन्तरमाह। न कर्म्मणेति॥ तानि वैतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयदित्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः। यथा श्रुतयस्तथा स्मृतयोऽपि व्याकुला दृश्यन्त इत्याह। तथेति॥ तत्राक्रमसन्न्यासे स्मृतिमादावुदाहरति। ब्रह्मचर्य्यवानिति॥ यथेष्टाश्रमप्रतिपत्तौ प्रमाणभूतां स्मृतिं दर्शयति। अविशीर्णेति॥ आश्रमविकल्पविषयां स्मृतिं पठति। तस्येति॥ ब्रह्मचारी षष्ठ्यर्थः। क्रमसन्न्यासे प्रमाणमाह। तथेति॥ तत्रैव वाक्यान्तरं पठति। प्राजापत्यामिति॥ सर्व्ववेदसं सर्व्वस्वं दक्षिणा यस्यां तां निर्वर्त्यैत्यर्थः। आदिपदेन मुण्डा निस्तन्तवश्चेत्यादिवाक्यं गृह्यते इत्याद्याः स्मृतयश्चेति पूर्व्वेण सम्बन्धः॥ व्याकुलानि वाक्यानि दर्शितान्युपसंहरति। एवमिति॥

भा० आचारश्च तद्विदां विप्रतिपत्तिश्च शास्त्रार्थप्रतिपत्तॄणां बहुविदामपि। अतो न शक्यते शास्त्रार्थो मन्दबुद्धिभिर्विवेकेन प्रतिपत्तुं। परिनिष्ठितशास्त्रन्यायबुद्धिभिरेव ह्येषां वाक्यानां विषयविभागः शक्यतेऽवधारयितुं। तस्मादेषां विषयविभागज्ञापनाय यथाबुद्धिसामर्थ्यं विचारयिष्यामः। यावज्जीवश्रुत्यादिवाक्यानामन्यार्थासम्भवात् क्रियावसान एव वेदार्थस्तं यज्ञपात्रैर्दहन्तीत्यन्तकर्म्मश्रवणाज्जरामर्य्यश्रवणाच्च लिङ्गाच्च भस्मान्तं शरीरमिति। न हि पारिव्राज्यपक्षे भस्मान्तता शरीरस्य स्यात्॥ स्मृतिश्च। निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः।

आ० इतश्च कर्त्तव्यो विचारोऽत आह। आचारश्चेति॥ श्रुतिस्मृतिविदामाचारः सविरुद्धो लक्ष्यते। केचिद्ब्रह्मचर्य्यादेव प्रव्रजन्ति अपरे तत्परिसमाप्य गार्हस्थ्यमेवाचरन्ति। अन्ये तु चतुरोऽप्याश्रमान् क्रमेणाश्रयन्ते तथा च विना विचारं निर्णयासिद्धिरित्यर्थः॥ इतश्चास्ति विचारस्य कार्य्यतेत्याह। विप्रतिपत्तिश्चेति॥ यद्यपि बहुविदः शास्त्रार्थप्रतिपत्तारो जैमिनिप्रभृतयस्तथापि तेषां विप्रतिपत्तिरुपलभ्यते। केचिदूर्द्ध्वरेतस आश्रमाः सन्तीत्याहुर्न सन्तीत्यपरे तत्कुतो विचारादृते निश्चयसिद्धिरित्यर्थः॥ अथ केषाञ्चिदन्तरेणापि विचारं शास्त्रार्थो विवेकेन प्रतिभास्यति तत्राह। अत इति॥ श्रुतिस्मृत्याचारविप्रतिपत्तेरिति यावत्॥ कैस्तर्हि शास्त्रार्थो विवेकेन ज्ञातुं शक्यते तत्राह। परिनिष्ठितेति॥ नानाश्रुतिदर्शनादिवशादुपपादितं विचारारम्भमुपसंहरति। तस्मादिति॥ विचारकर्त्तव्यतामुक्त्वा पूर्व्वपक्षं गृह्णाति। यावदित्यादिना॥ श्रुत्यादीत्यादिशब्देन कुर्व्वन्नित्यादिमन्त्रवादो गृह्यते॥ ऐकाश्रम्ये हेत्वन्तरमाह। तमिति॥ एतद्वै जरामर्य्यं सत्रं यदग्निहोत्रमिति श्रुतेश्च पारिव्राज्यासिद्धिरित्याह।

भा० तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन्ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचिदिति। समन्त्रकं हि यत्कर्म वेदेनेह विधीयते। तस्य श्मशानान्ततां दर्शयति। स्मृत्यधिकाराभावप्रदर्शनाच्चात्यन्तमेव श्रुत्यधिकाराभावो कर्म्मिणो गम्यते। अग्न्युद्वासनापवादाच्च। वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयत इति। ननु व्युत्थानादिविधानाद्वैकल्पिकं क्रियावसानत्वं वेदार्थस्य नान्यार्थत्वाद्व्युत्थानादिश्रुतीनां। यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्येवमादीनां श्रुतीनां जीवनमात्रनिमित्तत्वाद्यदा न शक्यतेऽन्यार्थता कल्पयितुं तदा व्युत्थानादिवाक्यानाञ्च कर्म्मानधिकृतविषयत्वसम्भवात्।

आ० जरेति॥ तत्रैव हेत्वन्तरमाह। लिङ्गाच्चेति॥ पारिव्राज्यपक्षे तदुपपत्तिमाशङ्क्याह। न हीति॥ इतश्च नास्ति पारिव्राज्यमित्याह। स्मृतिश्चेति॥ तस्यास्तात्पर्य्यमाह। समन्त्रकं हीति॥ नान्यस्य कस्यचिदित्यत्र सूचितमर्थं कथयति। स्मृत्यधिकारेति॥ गृहस्थस्य पारिव्राज्याभावे हेत्वन्तरमाह। अग्नीति। पूर्व्वपक्षमाक्षिपति। नन्विति॥ उभयविधिदर्शने षोडशीग्रहणाग्रहणवदधिकारिभेदेन विकल्पो युक्तो न तु क्रियावसान एव वेदार्थ इति पक्षपाते निबन्धनमस्तीत्यर्थः॥ तुल्यविधिद्वयदर्शने हि विकल्पो भवत्यत्र तु सावकाशानवकाशत्वेनातुल्यत्वान्नैवमित्याह। नान्यार्थत्वादिति॥ तदेव स्फुटयति। यावज्जीवमित्यादिना॥ कर्म्मानधिकृतविषयत्वान्न वैकल्पिकमिति सम्बन्धः। क्रियावसानत्वं वेदार्थस्येति शेषः॥

भा॰ कुर्व्वन्नेवेह कर्म्माणि जिजीविषेच्छतं समा इति च मन्त्रवर्णात्। जरया वाह्येवास्मान्मुच्यते मृत्युना वेति च जरामृत्युभ्यामन्यत्र कर्म्मवियोगच्छिद्रासम्भवात्कर्म्मिणां श्मशानान्तत्वं न वैकल्पिकं। काणकुण्ठादयोऽपि कर्म्मण्यनधिकृता अनुग्राह्या एव श्रुत्येति व्युत्थानाद्याश्रमान्तरविधानं नानुपपन्नं। पारिव्राज्यक्रमविधानस्यानवकाशत्वमिति चेत्। न। विश्वजित्सर्व्वमेधयोर्यावज्जीवविध्यपवादत्वाद्यावज्जीवाग्निहोत्रादिविधेर्विश्वजित्सर्व्वमेधयोरेवापवादस्तत्र च क्रमप्रतिपत्तिसम्भवो ब्रह्मचर्य्यं समाप्य गृही भवेद्गृहादवनी भूत्वा प्रव्रजेदिति विरोधानुपपत्तेः। न चैवं विषयत्वे पारिव्राज्यक्रमविधानवाक्यस्य कश्चिद्विरोधः। क्रमप्रतिपत्ते-

---

आ॰ तत्रैव हेत्वन्तरमाह। कुर्व्वन्नित्यादिना॥ न वैकल्पिकमित्यत्र पूर्व्ववदन्वयः॥ व्युत्थानादिवाक्यानां कथमनधिकृतविषयत्वमत आह। काणेति॥ अनधिकृतविषयत्वं तेषामशक्यं वक्तुं। ब्रह्मचर्य्यं समाप्येत्यादावधिकृतविषये क्रमदर्शनादिति शङ्कते। पारिव्राज्यमिति॥ मत्यन्तरं दर्शयन्नुत्तरमाह। न विश्वजिदिति॥ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्सर्गस्तस्यापवादो विश्वजित्सर्व्वमेधौ तदनुष्ठाने सर्व्वस्वदानादेव साधनं सम्पद्विरहात्पारिव्राज्यस्यावश्यम्भावित्वादतस्तद्विषयं क्रमविधानमित्यर्थः। तदेव स्फुटयति। यावज्जीवेति॥ कथं क्रमविधेरेवं विषयत्वं कल्पकाभावादित्याशङ्क्याह। विरोधानुपपत्तेरिति॥ गृहस्थस्यापि विरक्तस्य पारिव्रज्यमिति किमिति क्रमविषयो नेष्यते तत्राह। अन्यविषयेति॥ क्रमविधेरपि त्वत्पक्षे सङ्कोचः स्यादित्याशङ्क्याह। क्रमप्रतिपत्तेस्त्विति॥ सति ज्ञाने कर्म्मत्यागो निषिध्यते सत्यां वा विधेर्जिज्ञासायामिति विकल्प्याद्यं दूषयति सिद्धान्ती। नात्मज्ञानस्येति॥ विद्वत्सन्न्यासस्यावश्यम्भावित्वान्न कर्म्मावसान एव-

भा० रन्यविषयपरिकल्पनायान्तु यावज्जीवविधाना श्रुतिः स्वविषयात्सङ्कोचिता स्यात्। क्रमप्रतिपत्तेस्तु विश्वजित्सर्व्वमेधविषयत्वान्न कश्चिद्बाधः। नात्मज्ञानस्यामृतत्वहेतुत्वाभ्युपगमात्। यत्तावदात्मेत्येवोपासीतेत्यारभ्य स एष नेति नेत्येतदन्तेन ग्रन्थेन यदुपसंहृतमात्मज्ञानं तदमृतत्वसाधनमभ्युपगतं भवता। तत्रैतावदेवामृतत्वसाधनमन्यनिरपेक्षमित्येतन्न मृष्यते तत्र भवन्तं पृच्छामि किमर्थमात्मज्ञानं मर्षयति भवानिति॥

शृणु तत्र कारणं यथा स्वर्गकामस्य स्वर्गप्राप्त्युपायमजानतोऽग्निहोत्रादिस्वर्गप्राप्तिसाधनं ज्ञापयति तथेहाप्यमृतत्वप्रतिपित्सोरमृतत्वप्राप्त्युपायमजानतो यदेव भगवान् वेत्थ तदेव मे ब्रूहीत्येवमाकाङ्क्षितममृतत्वसाधनमेता-

---

व्या० वेदार्थ इति सङ्गृहीतं वस्तु विवृणोति। यत्तावदिति॥ विद्यासूत्रादारभ्य निषेधवाक्यान्तेन ग्रन्थेन यदात्मज्ञानमुपसंहृतं तत्तावन्मुक्तिसाधनमिति भवतापि यस्मादुपगतं पराङ्गत्वात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधारणादिति न्यायात्तस्माज्ज्ञाने सति कर्म्मानुष्ठानं निरवकाशमित्यर्थः॥ अथात्मज्ञानं कर्म्मसहितममृतत्वसाधनमिष्यते न केवलं तथाच ज्ञानोत्तरकालमपि न कर्म्मत्यागसिद्धिरिति शङ्कते। तत्रेति॥ आत्मज्ञानस्यामृतत्वसाधनत्वे सत्यपीति यावत्। कर्म्मनिरपेक्षत्वञ्चेत्तदात्मज्ञानस्य भवान्न सहते किमिति तर्हि ज्ञानमेवोपगतमिति सिद्धान्ती पृच्छति। तत्रेति॥ तस्य कर्म्मानपेक्षत्वानङ्गीकारे सतीत्यर्थः॥

तत्र पूर्व्ववादी शास्त्रीयत्वादात्मज्ञानममृतत्वसाधनमभ्युपगतमिति शङ्कते। शृण्विति॥ ज्ञापयति वेद इति शेषः। शास्त्रानुसारिणात्मज्ञानाङ्गीकारे कर्म्मनिरपेक्षमेवात्मज्ञानं मोक्षसाधनं सेत्स्यतीति परिहरति। एवं तर्हीति॥ उभयत्र ज्ञाने कर्म्मणि

भा॰वदरे इत्येवमादौ वेदेन ज्ञाप्यत इति। एवं तर्हि यथाज्ञापितमग्निहोत्रादि स्वर्गसाधनमभ्युपगम्यते। तथेहाप्यात्मज्ञानं यथा ज्ञाप्यते तथाभूतमेवामृतत्वसाधनमात्मज्ञानमभ्युपगन्तुं युक्तं। तुल्यप्रामाण्यादुभयत्र। यद्येवं किं स्यात्सर्व्वकर्म्महेतूपमर्दकत्वादात्मज्ञानस्य विद्योद्भवे कर्म्मनिवृत्तिः स्याद्दाराग्निसम्बद्धानां तावदग्निहोत्रादिकर्म्मणां भेदबुद्धिविषयसम्प्रदानकारकसाध्यत्वमन्यबुद्धिपरिच्छेद्या ह्यग्निदेवता सम्प्रदानकारकभूतामन्तरेण न हि तत्कर्म्मनिर्वर्त्त्यते। यथा हि सम्प्रदानकारकबुद्ध्या सम्प्रदानकारकं कर्म्मसाधनत्वेनोपदिश्यते सह विद्यया निवर्त्त्यते। अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान् वेद मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति। एकधैवानुद्रष्टव्यं सर्व्वमात्मानं पश्यतीत्यादिश्रुतिभ्यः। न

व्या॰ चेत्यर्थः। यदा ज्ञानस्यामृतत्वसाधनत्वे तस्य कर्म्मनिरपेक्षत्वे चेत्यर्थः। तुल्यप्रामाण्यात्प्रामाण्यस्य तुल्यत्वाद्वेदस्येति शेषः। यथा शास्त्रं ज्ञानाभ्युपगमेऽपि कथं तत्केवलं कैवल्यकारणमिति पृच्छति। यद्येवमिति॥ शास्त्रानुसारेण ज्ञानमभ्युपगच्छन्तं प्रत्याह। सर्व्वकर्म्मेति॥ आत्मज्ञानस्य तदुपमर्दकत्वं दर्शयितुं कर्म्महेतुं तावद्दर्शयति। दाराग्नीति॥ अग्निहोत्रादीनां सम्प्रदानकारकसाध्यत्वं व्यतिरेकद्वारा साधयति। अन्येति॥ तथापि कथमात्मज्ञानस्य कर्म्महेतूपमर्दकत्वमित्याशङ्क्याह। यथा हीति॥ इहेति विद्यादर्शोक्तिः। विद्याया श्रुतिजन्यत्वेन बलवत्त्वं दर्शयति। अन्योऽसावित्यादिना॥ ननु शुचौ देशे दिवसादौ काले शास्त्राचार्य्यादिवशादुत्पन्नं ज्ञानं पुमर्थसाधनं शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्येत्यादिस्मृतेस्तथा च कथं तस्य भेदबुद्ध्युपमर्दकत्वमत आह। न चेति।

भा॰ च देशकालनिमित्ताद्यपेक्षत्वं व्यवस्थितात्मवस्तुविषयत्वादात्मज्ञानस्य । क्रियायास्तु पुरुषतन्त्रत्वात्स्याद्देशकालनिमित्तापेक्षत्वं ज्ञानन्तु वस्तुतन्त्रत्वान्न देशं कालं निमित्तं वापेक्षते । यथाग्निरुष्ण आकाशोऽमूर्त्त इति तथात्मविज्ञानमपि । नन्वेवं सति प्रमाणभूतस्य कर्म्मविधेर्निरोधः स्यान्न च तुल्यप्रमाणयोरितरेतरनिरोधो युक्तः ॥

न स्वाभाविकभेदबुद्धिमात्रनिरोधकत्वान्नहि विध्यन्तरनिरोधकमात्मज्ञानं स्वाभाविकभेदबुद्धिमात्रं निरुणद्धि तथापि द्वैतपक्षाभावात्कर्म्मानुपपत्तेर्विधिविरोध एव स्यादिति चेत् । न । कामप्रतिषेधात्काम्यप्रवृत्तिनिरोधवददोषात् । यथा स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गसाधने यागे प्रवृत्तस्य काम-

---

व्या॰ यत्रैकाग्रता तत्राविशेषादिति न्यायाज्ज्ञानसाधनस्य समाधेरपि न देशाद्यपेक्षा दूरतस्तु कूटस्थवस्तुतन्त्रज्ञानस्येति भावः ॥ विमतं देशाद्यपेक्षं शास्त्रार्थत्वाद्धर्म्मवदित्याशङ्क्य पुरुषतन्त्रत्वमुपाधिरित्याह । क्रियायास्त्विति ॥ साधनव्याप्तिं दूषयति । ज्ञानन्त्विति ॥ विमतं न देशाद्यपेक्षं प्रमाणत्वादुष्णाग्निज्ञानवदिति प्रत्यनुमानमित्याह । यथेति ॥ आत्मज्ञानस्य सर्व्वकर्म्महेतूपमर्द्दकत्वे दोषमाशङ्कते । नन्विति ॥ इष्टापत्तिमाशङ्क्याह । न चेति ॥ कर्म्मकाण्डेन काण्डान्तरस्यापि विरोधसम्भवादित्यर्थः ॥

साक्षादात्मज्ञानं कर्म्मविधिनिरोधार्थं द्वेति विकल्प्याद्यं दूषयति । नेत्यादिना ॥ तदेव स्फुटयति । न हि विध्यन्तरेति ॥ द्वितीयं शङ्कते । तथापीति ॥ यथा न कामी स्यादिति निषेधात्कस्यचित्कामप्रवृत्तिर्न भवतीत्येतावता न सर्व्वान्प्रति काम्यविधिर्निरुध्यते तथा कस्यचिदात्मज्ञानात्कर्म्मविधिर्निरोधेऽपि न सर्व्वान्प्रत्यसौ निरुद्धो भविष्यतीति परिहरति । न कामेति ॥ दृष्टान्तमेव साधयति । यथेत्यादिना ॥ प्रतिषेधशास्त्रार्थानभिज्ञं

भा॰ प्रतिषेधविधेः कामे विहते काम्ययागानुष्ठानप्रवृत्तिर्निरुध्यते । न चैतावता काम्यविधिर्निरुद्धो भवति । कामप्रतिषेधविधिना प्रतिषेधविधेरनर्थत्वज्ञानात्प्रवृत्त्यनुपपत्तेर्निरुद्ध एव स्यादिति चेद्भवत्वेवैवं कर्मविधिनिरोधो यथा कामप्रतिषेधे काम्यविधेस्तथा प्रामाण्यानुपपत्तिरिति चेदननुष्ठेयत्वेऽनुष्ठातुरभावादनुष्ठानविध्यानर्थक्यादप्रामाण्यमेव तत्कर्मविधीनामिति चेत् । न । प्रागात्मज्ञानात्प्रवृत्त्युपपत्तेः । स्वाभाविकस्य क्रियाकारकफलभेदविज्ञानस्य प्रागात्मज्ञानात्कर्महेतुत्वमुपपद्यत एव । यथा कामविषये दोषविज्ञानोत्पत्तेः प्राक्काम्यकर्मप्रवृत्तिहेतुत्वं स्यादेव स्वर्गादीच्छायाः स्वाभाविक्यास्तद्वत् । तथा सत्यनर्थार्थो वेद इति

व्या॰ प्रति तदुपपत्तेरिति भावः ॥ अभिप्रायमविद्वानाशङ्कते । प्रतिषेधविधेरिति ॥ अनर्थकत्वज्ञानं कामस्येति शेषः । प्रवृत्त्यनुपपत्तेः काम्येषु कर्म्मस्विति द्रष्टव्यं । निरुद्धः स्यात्काम्यविधिरित्यध्याहर्त्तव्यं । गूढाभिसन्धिः सिद्धान्ती ब्रूते । भवत्विति ॥ पुनरभिप्रायमप्रतिपद्यमानश्चोदयति । एवमिति ॥ एवमिति ज्ञानेन कर्म्मविधिनिरोधे सतीति यावत् । तत्प्रामाण्यानुपपत्तिरिति शेषः ॥ तदेव चोद्यं विशदयति । अननुष्ठेयत्व इति ॥ तेषामनुष्ठेयानामग्निहोत्रादीनां कर्म्मणां ये विधयस्तेषामिति यावत् । सिद्धान्ती स्वाभिसन्धिमुद्घाटयन्नुत्तरमाह । नेत्यादिना ॥ उपपत्तिमेवोपदर्शयति । स्वाभाविकस्येति ॥ तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति ॥ अज्ञानावस्थायामेव कर्म्मविधिप्रवृत्तिरित्यत्रानिष्टमाशङ्कते । तथा सतीति ॥ कर्म्मविधेरपि पुरुषाभिप्रायवशात्पुरुषार्थोपयोगित्वसिद्धेर्नानिष्टापत्तिरित्युत्तरमाह । नार्थेति ॥ अर्थस्य पुरुषाभिप्रायतन्त्रत्वे मोक्षस्यापि वास्तवं पुरुषार्थत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह । मोक्षमिति ॥ अर्था-

भा० चेत्। न। अर्थानर्थयोरभिप्रायतन्त्रत्वान्मोक्षमेकं वर्जयित्वान्यस्याविद्याविषयत्वात्। पुरुषाभिप्रायतन्त्रौ ह्यर्थानर्थौ। मरणादिकाम्येष्टिदर्शनात्। तस्माद्यावदात्मज्ञानविधेराभिमुख्यं तावदेव कर्मविधयस्तस्मान्नात्मज्ञानसहभावित्वं कर्मणामित्यतः सिद्धमात्मज्ञानमात्रमेवामृतत्वसाधनमेतावदरे खल्वमृतत्वमिति। कर्मनिरपेक्षत्वाज्ज्ञानस्य॥

अतो विदुषस्तावत्पारिव्राज्यं सिद्धं। सम्प्रदानादिकर्मकारकजात्यादिशून्यात्मक्रियब्रह्मात्मदृढप्रतिपत्तिमात्रेण वचनमन्तरेणाप्युक्तन्यायतस्तथा च व्याख्यातमेतत्। येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति हेतुवचनेन पूर्वे विद्वांसः

आ० नर्थयोरभिप्रायतन्त्रत्वं साधयति। पुरुषेति॥ मरणं महाप्रस्थानमित्यादि काम्यं कृत्वा जीवदवस्थायामेव महाभारतादाविष्टिविधानं दृष्टमतोऽर्थानर्थावभिप्रायकावेवेत्यर्थः। कर्मविधीनामात्मज्ञानात्प्राचीनत्वं प्रतिपादितमुपसंहरति। तस्मादिति॥ तथापि प्रकृते किमायातं तदाह। तस्मान्नेति॥ तत्र प्रमाणमाह। इत्यत इति॥ अतः शब्दार्थं स्फुटयति। कर्मेति॥ ज्ञानस्य कर्मविरोधित्वे तन्निरपेक्षत्वे च सिद्धे फलितमाह। अत इति॥ आत्मज्ञानस्यामृतत्वे हेतुत्वाभ्युपगमादित्यादेरुक्तन्यायादात्मसाक्षात्कारस्य केवलस्य कैवल्यकारणत्वसिद्धेः सति तस्मिञ्जीवन्मुक्तस्य कर्मानुष्ठानानवकाशात्तदुद्देशेन प्रवृत्तस्याधीतवेदस्य विदितपदपदार्थस्य परोक्षज्ञानवतस्तन्मात्रेण प्रमाणापेक्षामन्तरेण सिद्धं सर्वकर्मत्यागलक्षणं पारिव्राज्यं एष एव विद्वत्संन्यासो न त्वपरोक्षज्ञानवतः प्रारब्धफलप्राप्तिमन्तरेणानुष्ठेयं किञ्चिदस्तीति भावः। विध्यविषयत्वाज्जातसाक्षात्कारस्य कथं पारिव्राज्यं तत्राह। वचनमिति॥ विधिं विनापि फलभूतपारिव्राज्यमित्यर्थः। सत्यां जिज्ञासायां कर्मत्यागो न

भा॰ प्रजामकामयमाना व्युत्तिष्ठन्तीति पारिव्राज्यं विदुषामा-
त्मलोकावबोधादेव तथा विविदिषोरपि सिद्धं पारि-
व्राज्यमेतमेवात्मानं लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति वचनात्।
कर्मणाञ्चाविद्वद्विषयत्वमवोचाम । अविद्याविषये चोत-
त्याप्तिविकारसंस्कारार्थानि कर्माणीत्यत आत्मा संस्का-
रद्वारेणात्मज्ञानसाधनत्वमपि कर्मणामवोचाम। यज्ञादि-
भिर्विविदिषन्तीति । अथैवं सत्यविद्वद्विषयाणामाश्रमक-
र्मणां बलाबलविचारणायामात्मज्ञानोत्पादनं प्रतिनिय-

व्या॰ शक्यते निषेद्धुमिति वदन्विविदिषासन्न्यासं साधयति । तथा-
चेत्यादिना ॥ विदुषामात्मसाक्षात्कारार्थिनां तत्परोक्षनिश्चय-
वतामिति यावत्। आत्मलोकस्यावबोधोऽपि व्युत्थानहेतुः परो-
क्षनिश्चय एव । सतीतरस्मिन्फलावस्थस्य व्युत्थानाद्यनुष्ठाना-
योगात्तदन्तरेण तत्प्राप्त्यभावाच्च । उक्तं हि ॥ शमादिवदुपरते-
रपि तत्त्वसाक्षात्कारे नियतं साधनत्वं तदाह । तथा चेति ॥
एतत्पारिव्राज्यमिति सम्बन्धः । विविदिषुर्नामाधीतवेदो विचार-
प्रयोजकापातिकज्ञानवान्मुमुक्षुर्मोक्षसाधनं तत्त्वसाक्षात्कार-
मपेक्षमाणस्तस्मिन्परोक्षनिश्चयेनापि शून्यो विवक्षितस्तस्य कथ
पारिव्राज्यमत आह । आत्मानमिति ॥ इतश्च विवि-
दिषासन्न्यासोऽस्तीत्याह । कर्मणाञ्चेति ॥ तथा चाविद्याविरुद्धा
विद्यामिच्छन्नशेषाणि कर्माणि शरीरधारणमात्रकारणेतराणि
त्यजेदिति शेषः ॥ विविदिषासन्न्यासे हेत्वन्तरं साधयति ।
अविद्याविषये चेति ॥ चतुर्विधफलानि कर्माण्यविद्यत्वविषये
परं सम्भवन्ति न त्वसाध्ये वस्तुनीत्यतो वस्तुजिज्ञासायां त्यज्यानि
तानीत्यर्थः । कथं तर्हि कर्मणामुत्तमफलान्वयस्तत्राह । आ-
त्मेति ॥ बुद्धिशुद्धिद्वारा ज्ञानहेतुत्वात् कर्मणामस्ति प्रणाड्या
परमपुरुषार्थान्वय इत्यर्थः। सन्न्यासः कर्मयोगश्च निश्रेयकरा
वुभाविति स्मृतेर्विविदिषूणां मुमुक्षूणां कथं पारिव्राज्यस्यैव कर्त्तं

भा० मप्रधानानामममानित्वादीनां मानसानाञ्च ध्यानज्ञानवैराग्यादीनां सन्निपत्योपकारकत्वं। हिंसारागद्वेषादिबाहुल्यात्। बहुक्लिष्टकर्म्मविमिश्रिता इतर इत्यतः पारिव्राज्यं मुमुक्षूणां प्रशंसन्ति। त्याग एव हि सर्व्वेषामुक्तानामपि कर्म्मणां। वैराग्यं पुनरेतस्य मोक्षस्य परमो विधिः॥ किन्ते धनेन किमु बन्धुभिस्ते किं ते दारैर्ब्राह्मण यो मरिष्यसि। आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं पितामहास्ते क्व गता पिता च॥ एवं साङ्ख्ययोगशास्त्रेषु

व्या० व्यत्वमित्याशङ्क्याह। अथेति॥ यथा विद्वत्सन्न्यासस्तथा विविदिषासन्न्यासेऽपि यथोक्तनीत्या सम्भाविते सतीति यावत्। आत्मज्ञानोत्पादनं प्रत्याश्रमधर्म्माणां बलाबलविचारणायामन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वचिन्ता तस्यां सत्यामित्यर्थः। अहिंसास्तेयब्रह्मचर्य्यादयो यमाः॥

वैराग्यादीनामित्यादिशब्देन शमादयो गृह्यन्ते। इतरे नियमप्रधाना आश्रमधर्म्मा बहुना क्लिष्टेन पापेन कर्म्मणा सङ्कीर्णा हिंसादिप्राचुर्य्यात्। यमान्पतत्यकुर्वाणो नियमान् केवलान्भजन्निति स्मृतेस्तस्मात्पूर्व्वेषामन्तरङ्गत्वमुत्तरेषां बहिरङ्गत्वमित्याशयेनाह। हिंसेति॥ कर्म्मयोगापेक्षया तत्त्यागस्याधिकारिविशेषं प्रति प्रशस्तत्वमुपसंहरति। इत्यत इति॥ तत्प्रशंसाप्रकारमेवाभिनयति। त्याग एवेति॥ उक्तानामाश्रमैरनुष्ठेयत्वेनेति शेषः। तत्त्यागे हेतुमाह। वैराग्यमिति॥ मोक्षस्य कर्म्मपरित्यागस्येत्यर्थः। उक्तमपुमर्थार्थिनः सन्न्यासद्वारा श्रवणादि कर्त्तव्यमित्यत्र वाक्यान्तरमुदाहरति। किन्ते धनेनेति॥ अथ पित्रादिभिर्गतं पन्थानमन्वेषयामि नात्मानमित्याशङ्क्याह। पितामहा इति॥ विविदिषासन्न्यासे साङ्ख्यादिसम्मतिमाह। एवमिति॥ यथाहुः साङ्ख्या ज्ञानेन चापवर्गो विपर्य्ययादिष्यते बन्ध इति विवेकख्यातिपर्य्यन्तमज्ञानान्वितचेष्टितमिति वा। विपर्य्ययादिस्तुद्धं केवल-

भा०च सन्न्यासो ज्ञानं प्रति प्रत्यासन्न उच्यते। कामप्रवृत्त्यभावाच्च। कामप्रवृत्तेर्हि ज्ञानप्रतिकूलता सर्व्वशास्त्रेषु प्रसिद्धा। तस्माद्विरक्तस्यापि मुमुक्षोर्विनापि ज्ञानेन ब्रह्मचर्य्यादेव प्रव्रजेदित्याद्युपपन्नं। ननु भावकाशत्वादनधिकृतविषयमेतदित्युक्तं। यावज्जीवश्रुत्युपरोधात् । नैष दोषः। नितरां सावकाशत्वाद्यावज्जीवश्रुतीनामविदत्कामिकर्त्तव्यतां ह्यवोचाम सर्व्वकर्म्मणां। ननु निरपेक्षमेव जीवननिमित्तमेव कर्त्तव्यं कर्म्म॥

व्या॰ मुत्पद्यते ज्ञानमिति च। योगशास्त्रविदश्चाहुः। अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोध इति। तत्र वैराग्येण विषयस्रोतः परिखिलीक्रियते। विवेकदर्शनाभ्यासेन कल्याणस्रोत उत्पद्यत इति च। दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसञ्ज्ञं वैराग्यमिति च॥ इतश्च सन्न्यासो ज्ञानं प्रतिप्रत्यासन्न इत्याह। कामेति। सन्न्यासिनः कामप्रवृत्त्यभावेऽपि कथं सन्न्यासस्य ज्ञानं प्रतिप्रत्यासन्नत्वमित्याशङ्क्याह। कामप्रवृत्तेरिति॥ इति नु कामयमानः। काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः। महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणमित्यादीनि शास्त्राणि विविदिषासन्न्यासमुपसंहरति। तस्मादिति॥ यथोक्तस्याधिकारिणो दर्शितया विधया ज्ञानेन विनापि सन्न्यासस्य प्राप्तत्वाद्ब्रह्मचर्य्यादेवेत्यादिविधिवाक्यमुपपन्नमिति योजना। अथ पारिव्राज्यविधानमनधिकृतविषयमुचितं। तथा सति सावकाशत्वान्न त्वधिकृतविषयं यावज्जीवश्रुतिविरोधात्तस्या निरवकाशत्वात्सावकाशनिरवकाशयोश्च निरवकाशस्यैव बलवत्त्वादित्युक्तं शङ्कते। नन्विति॥ यावज्जीवश्रुतेर्निरवकाशत्वं दूषयति। नैष दोष इति॥ कथमतिशयेन सावकाशत्वं तदाह। अविदिति॥ जीवनमात्रं निमित्तीकृत्यचोदितं कर्म्म कथं कामिना कर्त्तव्यं तदाह। न त्विति॥ प्रत्यवायपरिहारादेरिष्टत्वादित्यर्थः॥

भा० प्रायेण हि पुरुषाः कामबहुलाः कामश्चानेकविषयो ऽनेककर्म्मसाधनसाध्यश्चानेकफलसाधनानि च वैदिकानि कर्म्माणि दाराग्निसम्बन्धपुरुषकर्त्तव्यानि पुनः पुनश्चानुष्ठीयमानानि बहुफलानि कृष्यादिवद्वर्षशतसमाप्तीनि च गार्हस्थ्ये वाऽरण्ये वाऽतस्तदपेक्षया यावज्जीवश्रुतयः कुर्व्वन्नेवेह कर्माणीति च मन्त्रवर्णः ॥

तस्मिंश्च पक्षे विश्वजित्सर्व्वमेधयोः कर्म्मपरित्यागः। यस्मिंस्तु पक्षे यावज्जीवानुष्ठानं तदा श्मशानान्तत्वं भस्मा-

---

व्या० अनुष्ठातृस्वरूपनिरूपणायामपि न जीवनमात्रं निमित्तीकृत्य कर्त्तव्यमित्याह। प्रायेणेति॥ तथापि नित्येषु कर्म्मसु न कामनिमित्ता प्रवृत्तिस्तत्र काम्यमानफलाभावादित्याशङ्क्याह। कामश्चेति॥ प्रत्यवायपरिहारादेरपि कामितत्त्वं युक्तमिति भावः। तथापि नित्ये कर्म्मणि काम्यमानं फलं विध्युद्देशे किञ्चिन्न श्रुतमित्याशङ्क्याह। अनेकेति॥ कर्म्मभिरनेकैः साधनैर्यद्दुरितनिवर्हणादिसाध्यं तदेवास्याश्रुतमपि विध्युद्देशे साध्यं भवति। यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितमिति स्मृतेस्तद्व्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेरतो नित्येऽपि कामितफलमस्तीत्यर्थः। ननु वैदिकानां कर्म्मणां नियतफलत्वात्कामोऽपि नियतफलो युक्तस्तथाच नित्येषु तदभावान्न कामितं फलं सेत्स्यति तत्राह। अनेकफलेति॥ अथ तानि पुरुषमात्रकर्त्तव्यानीति कुतो विवक्षितसङ्कोचसिद्धिस्तत्राह। दारेति॥ नन्वविरक्तेनापि गृहिणा सकृदेव तान्यनुष्ठेयानि तावता विधेश्चरितार्थत्वात्तथाच कथं फलबाहुल्यमित्याशङ्क्याह। पुनः पुनश्चेति॥ यावज्जीवोपबन्धादावृत्तिसिद्धिरिति भावः। तर्हि यावज्जीवश्रुतिवशादशेषाश्रमानुष्ठेयान्यनवरतमग्निहोत्रादीनि कुतो यथोक्तसन्न्यासोपपत्तिरित्याशङ्क्याह। वर्षशतेति॥ अविरक्तगृहिविषयत्वं श्रुतिमन्त्रयोरुपसंहरति। अत इति॥

यत्तु यावज्जीवश्रुतेरपवादो विश्वजित्सर्व्वमेधयोरिति तदपि कामिगृहिविषयत्वान्न ब्रह्मचर्य्यादेव प्रव्रजेदिति विध्यपवादक-

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] इति [illegible] ॥ [illegible] ॥

[illegible]

[illegible] इति भेदः । [illegible] ॥ [illegible] ॥

[illegible]

उ० वनः कौशिकात्कौशिकः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च गौतमः ॥ १ ॥ आग्निवेश्यादाग्निवेश्यो गार्ग्याद्गार्ग्यो गार्ग्याद्गार्ग्यो गौतमाद्गौतमः सैतवात्सैतवः पाराशर्य्यायणात्पाराशर्य्यायणो गार्ग्यायणाद्गार्ग्यायण उद्दालकायनादुद्दालकायनो जावालायनाज्जावालायनो माध्यन्दिनायनान्माध्यन्दिनायनः सौकरायणात्सौकरायणः काषायणात्काषायणः सायकायनात्सायकायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिः ॥ २ ॥ घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्य्यायणात्पाराशर्य्यायणः पाराशर्य्यात्पाराशर्य्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज आत्रेयादात्रेयो माण्टेर्माण्टिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो

भा० यथा मधुकाण्डस्य वंशः । व्याख्यानन्तु पूर्व्ववत् । ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥ ॐमिति श्रीबृहदारण्यके षष्ठाध्यायस्य वंशब्राह्मणं षष्ठं ॥ इति श्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य

आ० सफलस्यात्मविज्ञानस्य प्रवचनानन्तर्य्यमथशब्दार्थमाह । अनन्तरमिति ॥ यथा प्रथमान्तः शिष्यो गुरुस्तु पञ्चम्यन्त इति चतुर्थान्ते व्याख्यातं तथात्रापीत्याह । व्याख्यानन्त्विति ॥ इत्थमागमोप-

भा० आसीदित्यस्यार्थः। तथा च श्रुत्यन्तरं। यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विहेति ॥

अतोऽदःशब्दवाच्यं पूर्णं ब्रह्म तदेवेदं पूर्णकार्य्यस्थं नामरूपोपाधिसंयुक्तमविद्ययोद्रिक्तं। तस्मादेवं परमार्थस्वरूपादन्यदिव प्रत्यवभासमानं तद्यदात्मानमेव परं पूर्णं ब्रह्म विदित्वाऽहमदः पूर्णं ब्रह्मास्मीत्येवं पूर्णमादाय तिरस्कृत्याऽपूर्णस्वरूपतामविद्याकृतां नामरूपोपाधिसम्पर्कजमेतया ब्रह्मविद्यया पूर्णमेव केवलमविशिष्यते। तथा चोक्तं। तस्मात्तत्सर्व्वमभवदिति ॥ यः सर्व्वोपनिषदर्थो ब्रह्म स एषोऽनेन मन्त्रेणानूद्यते उत्तरसम्बन्धार्थं ब्रह्मविद्यासाधनत्वेन हि वक्ष्यमाणानि साधनान्योङ्कारदमदानदयाख्यानि विधित्सितानि खिलप्रकरणसम्बन्धात्सर्व्वोपासनाङ्ग-

---

आ० पूर्णकण्डिकाया ब्रह्मकण्डिकया सहैकार्थत्वेनैकवाक्यत्वमित्याशङ्क्य तद्व्युत्पादयति। तत्रेत्यादिना॥ उपक्रमोपसंहारसिद्धे ब्रह्मात्मैक्ये कठश्रुतिं संवादयति। तथा चेति॥

ब्रह्मात्मनोरैक्येनैकवाक्यत्वमित्याशङ्क्योक्तमुपजीव्य वाक्यार्थमाह। अत इति॥ पूर्णं यद्ब्रह्मेति यच्छब्दो द्रष्टव्यः। उक्तमेव व्यनक्ति। तस्मादेवेति॥ संसारावस्थां दर्शयित्वा मोक्षावस्थां दर्शयति। तद्यदात्मानमिति॥ उक्तविद्याफलवाक्योपक्रममनुकूलयति। तथा चोक्तमिति॥ न केवलं ब्रह्मकण्डिकैवास्य मन्त्रस्यैकवाक्यत्वं किन्तु सर्व्वाभिरुपनिषद्भिरित्याह। यः सर्व्वोपनिषदर्थ इति॥ अनुवादफलमाह। उत्तरेति॥ तदेव स्फुटयति। ब्रह्मविद्येति॥ तस्माद्युक्तो ब्रह्मणोऽनुवाद इति शेषः॥ कथं तर्हि सर्व्वोपासनशेषत्वेन विधित्सितत्वमोंकारादीनामुक्तमत आह। खिलेति॥ अद्वितीयं ब्रह्मेत्युत्सर्गप्रवृत्तं शास्त्रं प्रलयावस्थब्रह्मविषयं

भा० भूतानि च। अत्रैके वर्णयन्ति। पूर्णात्कारणात्पूर्णं कार्यमुद्रिच्यते। उद्रिक्तं कार्यं वर्त्तमानकालेऽपि पूर्णमेव परमार्थवस्तुभूतं द्वैतरूपेण पुनः प्रलयकाले पूर्णस्य कार्यस्य पूर्णतामादायात्मनिधित्वात्पूर्णमेवावशिष्यते कारणरूपं। एवमुत्पत्तिस्थितिप्रलयेषु त्रिष्वपि कालेषु कार्यकारणयोः पूर्णतैव। सा चैकैव पूर्णता कार्यकारणयोर्भेदेनैव व्यपदिश्यते। एवञ्च तथा द्वैताद्वैतात्मकमेकं ब्रह्म। यथा किल समुद्रो जलतरङ्गफेनबुद्बुदाद्यात्मक एक एव। यथा जलं सत्यं तदुद्भवाश्च तरङ्गफेनबुद्बुदादयः समुद्रात्मभूता एवाविर्भावतिरोभावधर्मिणः परमार्थसत्याः। एवं सर्वमिदं द्वैतं परमार्थसत्यमेव जलतरङ्गादिस्थानीयं समुद्रजलस्थानीयं तु परं ब्रह्म। एवञ्च किल द्वैतस्य सत्यत्वे कर्मकाण्डस्य प्रामाण्यं यदा पुनर्द्वैतं द्वैतमविद्याकृतं स्व-

---

व्या० इतिशास्त्रमन्तु विधेयं प्रवृत्तं ब्रह्मवादः। सर्वं द्वैताद्वैतस्वरूपं ब्रह्म सर्वोपनिषदर्थः। तदेव ब्रह्मात्मना सर्वेषां प्रतिष्ठां [illegible] भेदप्रपञ्चप्रपञ्चमुत्थापयति। अत्रैकेत्यादिना। कार्यकारणयोरुत्पत्तिकाले पूर्णत्वमुक्त्वा स्थितिकालेऽपि तदाह। उद्रिक्तमिति। प्रलयकालेऽपि तयोः पूर्णत्वं दर्शयति। पुनरिति। एवमुत्पत्तीत्यादिना कार्यकारणयोस्तां पूर्णतां निगमयति। पूर्णमिति। कार्यकारणत्वे पूर्णे चेत्तर्हि कथमद्वैतसिद्धिरित्याशङ्क्याह। सा चेति। कथं तर्हि तयोरुक्तं पूर्णत्वं तदाह। कार्यकारणयोरिति। सा च पूर्णता व्यपदिश्यते न द्वयोरिति भिन्ने अध्यमर्थमाह। एवञ्चेति। एकं चानेकात्मकमिति विप्रतिषेधमाशङ्क्य दृष्टान्तेन निराचष्टे। यथा किलेति। एवमेकं ब्रह्मानेकात्मकमिति शेषः। ब्रह्मणो द्वैताद्वैतात्मकत्वेऽपि सत्यमद्वैतमसत्यमितरदित्याशङ्क्याह। यथा

भा॰ तृष्णिकावदनृतमद्वैतमेव परमार्थतस्तदा किल कर्म्मकाण्डं विषयाभावादप्रमाणं भवति ॥

तथा च विरोध एव स्याद्वेदैकदेशभूतोपनिषत्प्रमाणं परमार्थतोऽद्वैतवस्तुप्रतिपादकत्वात्। अप्रमाणं कर्म्मकाण्डमसद्द्वैतविषयत्वात् । तद्विरोधपरिजिहीर्षया श्रुत्यैतदुक्तं कार्य्यकारणयोः सत्यत्वं समुद्रवत् पूर्णमद इत्यादिनेति। तदसत्। विशिष्टविषयापवादविकल्पयोरसम्भवात्। न ह्येवं सुविवेचिता कल्पना। कस्माद्यथा क्रियाविषये उत्सर्गप्राप्तस्यैकदेशोऽपवादः क्रियते। यथा अहिंसन्सर्व्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति हिंसा सर्व्वभूतविषयोत्सर्गेण निवारिता। तीर्थे विशिष्टविषये ज्योतिष्टोमादावनुज्ञायते। न च तथा वस्तु-

---

व्या॰ चेत्यादिना ॥ द्वैतस्य परमार्थसत्यत्वे कर्म्मकाण्डश्रुतिमनुकूलयति। एवञ्चेति॥ विपक्षे दोषमाह। यदा पुनरिति ॥

यस्तु कर्म्मकाण्डाप्रामाण्यं नेत्याह। तथाचेति। विरोधोऽध्ययनविधेरिति शेषः। तमेव विरोधं साधयति। वेदेति। कथं तर्हि विरोधसमाधिस्तत्राह। तद्विरोधेति ॥ प्राप्तं अद्वैतप्रपञ्चप्रस्थानं प्रत्याचष्टे। तदसदिति॥ विशिष्टमद्वितीयं ब्रह्म तद्विषयोत्सर्गापवादयोर्विकल्पसमुच्चययोश्चासम्भवं वक्तुं प्रतिज्ञाभागं विभजते। न हीति॥ तत्र प्रश्नपूर्व्वकं हेतुं विवृणोति। कस्मादित्यादिना॥ यथेत्यादिग्रन्थस्य न च तथेत्यादिना सम्बन्धः। क्रियायामुत्सर्गापवादसम्भावनामुदाहरति। यथेत्यादिना ॥ तथाऽन्यत्रापि क्रियायामुत्सर्गापवादौ द्रष्टव्याविति शेषः। वैधर्म्मदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकमाह। न चेति ॥ विषयभेदे सत्युत्सर्गापवादौ दृष्टौ न तावदद्वितीये ब्रह्मणि सम्भवतः। न हि ब्रह्माद्वयमेव जायते नीयते चेति सम्भावनास्पदमिति भावः। उत्सर्गापवादानुपपत्तिवद्ब्रह्मणि विकल्पानुपपत्तेश्च। तदेकरसमेपितव्य